

340a

Ў.И.У.З.И.
А-36

4/3

АЗАМАТ
ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

АЗАМАТ ЗИЁ

Л, АЗАМАТ ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РОССИЯ
БОСҚИНИГА ҚАДАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2001

*Ўзбек давлатчилигининг тама.1 тошири
бундан 2700 йил муқаддам айни Хоразм
воҳасида қўйикан. Шу маънода, миъий дав-
латчилигимиз тарихи Миср, Ҳиндистон,
Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлат-
лар тарихи биш бир қаторда туради.*

М а с ъ у л м у х а р р и р :
Ўзбекистон Фаилар академиясининг академиги
БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

Ислом КАРИМОВ

Т а қ р и з ч и :
тарих фанлари доктори, профессор
АШРАФ АҲМЕДОВ

КИРИШ

XX аср сўнгги ўн йиллигида ўзбек жамиятидаги ўз тарихи ва ўтмиш маданиятига бўлган улкан қизиқиш, маънавий эҳтиёж мазкур соҳанинг тегишли йўналишларида чуқур ва ҳар томошама илмий изланишларни тақозо этмоқда. Натижада тарихшунослик фанимизда янгидан-янги йўналишлар юзага келмоқда. Утмиш тараққиёт йўлимининг бугунги авлодга номаълум босқич ва қирралари қайтадан кашф этилмоқда.

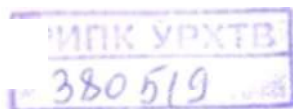
1991 йил 31 августда Ислом Каримов Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қайта тикланганлигини бутун дунёга эълон қилди. Худди шу куни жамиятимиз ҳаётига Ўзбекистон давлати, ўзбек давлатчилиги тушунчлари қайта кириб келди. Тўғри, давлатчилик ўзбек халқи тарихи учун янгилик эмас. Аммо 130 йиллик (XIX асрнинг 60-йиллари — 1991 йил) муштамика даврида, айниқса, сўнгги бир неча авлод наздида давлат, давлатчилик тушунчаси умуман унут бўлганди. Бунга ҳеч бир ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки мазкур даврда давлатнинг ўзи йўққа чиқарилганди. Шу маънода 1991 йилнинг 31 августидида «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» Олий Кенгаш қарори, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асоари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонунидаги «давлат мустақиллиги» тушунчаси қанчагара тарихий-амаши аҳамият касб этишини англаш қийин эмас, албатта.

Давлатчиликнинг тикланиши, албатта, улуғ тарихий воқеа бўлди. Шу билан бирга давлатнинг мавжудлиги жамият ҳаётида муайян бир мақсад ва вазифаларни қўндаланг қилиб қўйиши ҳам табиий. Фикримизча, мустақилликка эришгандан кейинги ўзбек жамияти келгуси тараққиётини белгилаб берувчи бош йўл худди мана шу мақсад ва вазифаши тасаввури биш боғлиқ бўлиб қолганди. Шу маънода мустақил Ўзбекистон давлатининг асосчиси ва биринчи Президенти Ислом Каримов

Азамат Зиё

Ўзбек дашгаччилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б. Аҳмедов/. - Т.: «Шарқ». 2001. — 368 б.

ББК 67.99(5У)0

© .Шарқ. нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2000.
© •Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001.

томонидан 1992 йили ўзбек жамиятига тақдим қилинган қуйидаги ғоя давлат ривожига, уни инсон манфаатлари йўлида хизмат қилдиришда беқийс тарихий аҳамият касб этиши аниқ: **«Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир»**”.

Сирасини олганда, «Ўзбек давлатчилиги тарихи» мавзусини тадқиқ этиш фикри ушбу сатрлар соҳибига худди шу ғоя билан танишишдан сўнг пайдо бўлган. Келажаги буюк давлатнинг узоқ ва бой, ўрнатилган оқибатларга арзигудай ва сабақли, энг муҳими, буюк ва мураккаб ўтмиш тараққиёт йўлини тарихий манбаларга суянган ҳолда ёритиш нияти туғилган. Албатта, ушбу мавзу тарихшунослик фюни учун тамомла янгилик жанини бошдан оқибат англаганмиз. Шунинг учун ҳам тадқиқотнинг манбавий асосларини, яъни тарихий асарлар, илмий адабиётлар доирасини имкон борича кенгайтиришга интилдик. Бошдан оқибат тадқиқотнинг ўқ чизитини аниқлаштириб олишга ҳаракат қилдик. Уҳам бўлса, давлатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни масаласи. Шунингдек давлат бошқаруви, давлатчиликдаги анъаналар, қонунчилик, давлатнинг жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти, ташқи алоқаларига таъсири, унинг натижаларига бош мавзу нуқтаи назаридан ёндашишни асосий вазифа қилиб қўйдик.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Ўзбекистон ҳудудида, умуман, Марказий Осиё минтақасида энг қадим замонлардан кечган давлатчилик тарихи масаласи илгари махсус ўрганилмаган. Ҳеч қачон шу тарзда мавзу ва мақсад қўйилмаган. Шунинг учун ҳам биз мазкур йўналишда илгари амалга оширилган бирон махсус ишни хотиримизга келтира олмаймиз. Ҳар ҳолда шундай дагилни учрата олганимизча йўқ. Шунга қарамай, мамлакатимиз ўрамини, Марказий Осиё минтақасида давлатчилик тизими бўлгани ҳеч қачон инкор этилмаган. Бироқ мазкур давлатчилик тизими тўғридан-тўғри ўзбек миллати билан боғлиқ тарзда ва шу юртда узлуксиз кечган бир жараён сифатида ҳеч қачон қараб чиқилмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчи сабаб тўғридан-тўғри евроцентризм билан

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент. 1992, 15—16-бетлар.

боғлиқ. Сўнгги асрларда сиёсий-иқтисодий марказнинг Шарқдан Ғарбга «кўчиши», халқаро муносабатларда Ғарб давлатлари, улар намояндаларининг илғор, ташаббускор, ташаббускор бўлишлари каби омил ва сабаблар натижа-сида гўёки ғарбий (европавий) ва шарқий тарихшунослик фатари вужудга келгандай бўлган. Шу маънода «тарих» тушунчасига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида беришган қуйидаги фикрлар диққатни тортади: «Ўмуман олганда тарих (фани) ривожига қадимги давр (Европанинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқда — А. 3.) муҳим босқич бўлиб, замонавий Европа тарихшунослиги унинг бевосита меросхўридир. **Европанинг бўлмаган халқлари** (таъкид бизники — А. 3.) — Хитой, Хиндистон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Урта Шарқ — ёзма ёдгорликлари уларда ҳам тарихшунослик қарашлари тараққий этганидан далолат беради. Бироқ европавий тафаккур мазкур маданий ўлка/гар ютуқлари билан ниҳоятда кеч танишгани сабаб, улар (Европа тарихшунослик қарашларига) бирон-бир сезиш-ли таъсир кўрсата олмадилар»¹. Мазкур тадқиқот билан танишар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон сўз айтилгани, қийин фикр қишганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, мавзу умуман «тарих» тушунчаси, тарихшунослик фани тарихи, турли соҳалари, йўналишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Гўёки фақат европавий тарихшунослик яқка ягона фандай. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, умуман тарихшуносликда евроцентризм кучли намоён бўлган.

Тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраша. Машиҳур рус тарихшуноси В. В. Бартольд (1869—1930) сўзлари бунга яққол дагилдир: Европа «мактабининг олими Шарқ тарихи баёнига Европа илми зиёсини олиб киради... Шарқ халқлари бизнинг маданиятимиз устунлигига шундагина ишонадиларки, қачонки биз уларни улар ўзларини билганларидан кўра яхшироқ биғишимизга тан берсагар»².

Европада вужудга келган шарқшунослик фанининг амагий жиҳатлари кучли бўлгани ҳам бор гап. Осиё, Шимолий Африкадаги муштамакаларни бошқаришда зўрлик асосида бўйсундиришган халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний қарашларини, феъл-атворини ҳар томонлама пухта биғишлик фақат ва фақат фойда келтиришини европашлар яхши тушунганлар.

¹ Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва, 1976. с. 10.

² Бартольд В. В. Сочинения. Т.1, Москва. 1963, с. 607—М)8

Буни нафакат сиёсатчилар, балки уларга хизмат қилган олимлар ҳам жуда яхши англаганлар. Яна Бартольдга мурोजаат қиладиган бўлсак, «(қарам) мамъикат тарихини билишлик маъмурлар ва дипломатларга тўғридан-тўғри амалий наф беришини» у ўз пайтида таъкидлаб ўтганининг гувоҳи бўламиз¹.

Хуллас, мазкур амалий жиҳатлар орқали ҳам арабшунослик, мисришунослик ривожига Франция, ҳиндишуносликда Англия, туркистоншуношида Россия каби давлатларнинг ўрни яққол кўриниб туради. Мустамика шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-илмий қарашлари таъсирида қолишлари ҳам турган гап. Буни биз Россия империяси таркибида 1991 йилга қадар кечган давримиздан яхши биламиз. Очиғини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесил қутилганимиз йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улўф давлатчилиқ сиёсати билан боғлиқ. Уни бизнинг мавзуга аюқадор томонини Бартольднинг қуйидаги айтганларидан билиб оламиз: «Шарқ халқларининг Россия бшан тинч йўсинда яқинлашишларида, бизнинг буюк шоиримиз (Пушкин) орзу қилган, бироқ ҳали ҳозир жуда узоқ бўлмиш кунни, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, «ва бугунги ваҳший тунгус ва дашт кезувчи қашоқ» ҳам, рус маданиятининг улўф вакилига бош эгиш учун бирлашадиган куннинг келишида рус шарқшуносларининг камтарона меҳнатлари, батим, рус маданиятининг бошқа ютуқларига нисбатан кўпроқ фойда кагтирар»². Бир сўз бшан айтганда, империя таркибидаги бошқа халқ^хар олдида рус тарихи, рус маданиятининг устунлигини кўрсатиш, шуни тан олдириш ва пировардида бош эгдириш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Зеро, «буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятли ҳамкорлик қишишга тайёр эмаашкдан келиб чиқади»³.

Давлатчилик тарихи масшасида ҳам ёндашув шундай бўлган. «Қадимги Рус давлати» IX асрда шашланганидан келиб чиқшиб, империянинг бошқа бирон-бир хати (арманлар ва грузишардан ташқари) давлатчилик тарихи мазкур кўрсаткичдан (IX аср) қадимроқ бўшаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империя халқларининг этник тарихи ва этногенезини ўрганиш, илмий асослаш бшан

¹ Ўша жойла.

² Ўша жойда.

• ' Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсагасила: хавфсипикка та\дид. баркдрорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. Тошкент. 1997. 53-бет

боғлиқ масшаларда ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбайжошар, украишар, туркмашар ва бошқа халқларнинг тарихий шаклланиши рус халқи шаклланган асрлардан (IX—XII) эртароқ асрларга бориб тақшиши мумкин эмасди.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги (1917—1991) ҳукмрон мафкура моҳияти орқаш белгшанади. Давлат, давлатчиликка муносабат коммунистлик мафкура «доҳийлари» қарашлари асосида қуриб келинган. Масшан, «давлат умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини концентрациялашган ша/сгда ифода этишдир» (Энгельс)¹. «Давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмрошиқ қишиш учун хизмат қшадиган машинадир» (Ленин)².

Кўриб турганимиздек, давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашишган. Тарихга муносабат ҳам шу кабидир: «тарих синфий курашининг бир қатор лавҳаларидан иборатдир»³. Бу ерда ҳам синфийлик. Давлатчилик тараккиётни босқичларига ҳам баҳр беришда синфийликдан келиб чиқшган. Яъни, «қулдорлик» давлати, «феодин» давлат, «капитиистик» давлат, «социалистик» давлат тушунчашари бунга яққол мисолдир. Коммунизмга бориб эса давлат деган тушунча гўё йўқолиб кетади. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарса бор, аммо энг асосийси, давлатчиликнинг манбаи хик экашиги тушунчаси йўқ. Натижада ўзбек давлатчишиги миоддан авшги VII асрдаёқ қарор топган бўлса-да, аммо марксизм-ленинизм таълимоти бўйича, юртимиздаги ижтимоий-сиёсий тузум миодий VI асрга қадар қулдорлик, XX аср 20-йилларига қадар феода, бундан буёғига эса социашстик мазмунга эга бўлиб келгашиги совет тарихшуноашида мунтазам уқтириб боришган.

Мана бу иборага эътибор беринг: «Социистик давлат синфий давлат бўлиб, ишчишар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқошар давлатидир»⁴. Демак, у бирон халққа тегишиш эмас, бати мишти ва бошқа жиҳатларидан қати назар ишчи ва деҳқошарнинг, хушас, синфларнинг манфаатини ўида акс эттирган. Миллат деган моҳият умуман йўқолиб кетган, аниқроғи, шу йўл бшан йўққа чиқаришган. Аммо пировардида коммунистлик таълимот-

¹ Маркс М. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. с. 310.

² Ленин В. И. Асарлар. 29-жилд, 497-бет.

³ Ленин В. И. ПСС. Т.1, с. 157.

⁴ Марксча-ленинча философия асослари. Тошкент. 1976. 400-бет.

нинг ўзи чилпарчин бўлиб, унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатлардан асоссиз эканлигини тарих исботлади. «Капиталистик» давлатлар яшамоқда, бироқ СССР типидagi сохта «давлатлар» йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги мактаби тадқиқотлари минтақамизда умуман давлатчилик анъанашри бўлганлигини ҳеч қачон инкор қилмаган, қилолмасди ҳам. Аммо ушбу мактаб вакиллари тарихий жараёни бирон миллат ва жамият билан узвий боғлиқликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолагашар. «Социалистик» давлатни кўкка кўтариш ниятида ун-гача бўлган давлатчилик жараёнидаги барча босқичларни салбий деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам борлигидан беҳабар киши кўз ўнгида бирданига бир қатор давлатлар намоён бўлиши турган гап эди. Масалан, Буюк Хоразм давлати, Бақтрия давлати, Кушонийшир подшоҳи, Эфталлийлар давлати, Амир Темур ва Темурийлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳоказо. Уларнинг баёни, шарҳида ҳукмдорлар, сиёсатчилар, лашкарбошилар, олимлар, шоирлар ва бошқалар бор, аммо ўзбек жамияти, ўзбек миллати, ўзбек давлатчилиги йўқ, яъни барча-барчасига манба бўладиган моҳият йўқ, йўққа чиқарилган. 1924 йили «ЎзССР» барпо этилиши муносабати билан қабул қилинган мурожаатномадаги «ўзбек халқи улў Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди. ...Аммо янги республика улў Совет Иттифоқининг кўшини халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаши керак ва яшайди ҳам»¹ фикри, аниқроғи, кўрсатмаси ўзбек заминида кечган давлатчилик тарихини ўрганиб, ҳукмрон сиёсий тузум ва мафкура манфатига мос тарзда оммалаштиришда совет тарихчилари учун асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, ун-гача мавжуд давлатчилик жараёни кушонийларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳоказо) тегишли, зинҳор-базинҳор ўзбекка эмас. Фақат «Улў Октябрь» туфайлигина ўзбеклар ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар Совет Иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари керак ва шарт, деган фикр тарих китоблари орқали омма онгига сингдирилиши керак эди. Кўряписизми, бу

¹ «Права Востока» газетаси. 1924 йил. 5 декабрь: Турсунов Х. Ўзбекистон совет социалистик республикасининг барпо этилиши. Тошкент. 1958. 148-бет.

ерда империяпарастлик, шовинизм, коммунистик мафкура талаблари усталик билан уйғунлаштирилган. Аслида эса Россиянинг худди шу босқинчилик сиёсати туфайли ўзбек давлатчилиги тараққиёти шхдизига болта урилганди.

Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш тараққиёт йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ўрганиш ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миғлий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди»¹. Хусусан, давлатчилигимиз тарихи масаласида ҳам.

Давлатчиликнинг бош манбаи сифатида биз халқни олдик. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституциясида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир деб бежиз таъкидланмаган»². Буни тарихнинг ўзи исботламоқда. «ЎзССР» йўқ бўлиб кетди, аммо ўзбек халқи, унинг ўз давлатчилигини қуриш имконияти, ўз миллий давлатида яшаш истаги йўқолгани йўқ.

Мавзунинг манбавий асоси. Энг кўҳна даврни тадқиқ этишда археологик изланишларнинг хулосалари, топилмаларининг³ аҳамияти катта. Шу билан бирга давлатчилик билан боғлиқ жиҳатлари у ёқда турсин, Ўзбекистон заминида ўтган йиллар давомида олиб борилган турли мақсад ва йўналишлардаги археологик тадқиқотлар натижалари ҳанузгача умумлаштирилмаганини таъкидлаш ўринлидир.

Шунинг учун ҳам кўрилайётган мавзунинг, айниқса ўзбек давлатчилигининг ўрта асрлардаги аҳволи ва тараққиёти масагаирини ўрганишда асосий манба бўлиб ёзма ёдгорликлар хизмат қилади. Бунинг устига давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврларида оид ҳола-

¹ Каримов Ислам. Ўзбекистон XXI аср бўсагасида... 140-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. 1992. 10-бет.

³ Гуломов Я. Хоразмнинг сугурилиш тарихи. Тошкент, 1959; Толстов С. Р. Кдаимги Хоразм маданиятини ипаб. Тошкент. 1964; Древний Хорезм. Москва. 1948; Вайнберг В. И. Монети древнего Хорезма. Москва. 1977; Воробьева М. Г. Археологические памятники античного периода как источник для реконструкции социально-экономических процессов // КСИА, 1970. Выпуск 122; Дьяконов М. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА, 1954. XIX; Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962. № 118; Массон В. М. К вопросу об общественном строе древней Средней Азии // История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968; Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976; Ртвюдзе Э. В. Новис древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // БД, Ленинград. 1976; Сагдулаев А. С. Усадьбы древней Бактрии Ташкент. 1987; // Лрсвнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. Москва, 1985; 1986; Первоыбтное общество. Москва, 1975 ва бошқалар.

тини муайян маънода тасаввур қилишимиз учун ёзма гувоҳликлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда милoddан аввалги I-мингйилликнинг биринчи чоракларига тўғри келадиган «Авесто» китобини назарда тутмоқдамиз. Мазкур нодир манбаининг милoddан аввалги VIII—VII асрларга оид қисмида ижтимоий-иқтисодий муносабатларга боғлиқ маълумотларнинг ҳам мужассамлашгани маълум. Улар орқали ўша замонларда кечган ижтимоий жараёнда давлатчилик куртаклари қандай униб борганини кўриш мумкин¹.

Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Арриан, Страбон, ГГлиний, Плутарх, Курций Руф, Ломпей Трог ва бошқа юнонлик ҳамда римлик муаллифлар² қолдирган ёзма гувоҳликлардан ҳам милoddан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидан бошлаб ўтган бир неча асрлик даврга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратдик ва улардан фойдаландик.

Ўзбек давлатчилиги тарихининг дастлабки бир ярим минг йилини ёритишда хитой манбаларининг ҳам ўрни катта. Биз бу ерда «Тарихий гувоҳликлар» (милoddан аввалги I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (V аср), «Вей хонадони тарихи» (VI аср), «Шимолий подшоликлар (Бейши) тарихи» (VII аср), «Суй хонадони тарихи» (VII аср), «Тхан хонадони тарихи» (X аср) каби хитой тилидаги бирламчи манбаларни³ ҳам назарда тутяпмиз.

Тадқиқот мавзуси манбаларига биз шунингдек арман, суриялик, румлик (Византия) муаллифлар асарларини ҳам

киритамиз⁴. Аммо давлатчилик тарихини, айниқса, ўрта асрлар даврини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ва ёритиб боришда туркий, форс, араб манбаларининг ўрни беқиёсдир. Албатта, биз ҳозир уларнинг барчасига бирма-бир, батафсил тўхталиб ўтолмаймиз. Чунки сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий ҳаёт, элчилик алоқаларига оид маълумотларни ўзида жамлаган тарихий асарларнинг сони жуда ҳам кўп⁵.

Бошқа сўз билан айтганда, тарихнависликнинг ривожланиб бориши ва уларда жамият ҳаётининг турли йўналишлари бўйича маълумотларнинг акс топишининг ўзиёқ ўзбек давлатчилиги бой тараққиёт йўлига эга бўлиб келганини кўрсатади. Бунинг устига тадқиқотчининг вазифасини маълум маънода энгиллаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда ўрта асрлар тарихнавислигидаги сулолавий тарихюрға бағишланган асарлар силсиласини назарда тутмоқдамиз. Бу борада Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақий», Муҳаммад ибн Сулаймон Ровандийнинг «Роҳат ас-судур», Садриддин Али Хусайнийнинг «Зубдат ат-таворих», Муҳаммад ибн Аҳмад Нисовийнинг «Сират ас-султон Жалолiddин

¹ Египте. О Варлане и войне армянской. Ереван. 1971; Моисей Хоренский. История Армении. Ереван. 1940; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии. V—VII вв. Москва. 1949; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980; Пизулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва — Ленинград, 1941 ва бошқалар.

² Малов С. Э. Памятники древнетюркской письменности. Москва. 1951; Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы. Москва — Ленинград. 1951; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва — Ленинград. 1959; Насимхон Рахмон. Турк хоқонлиги. Тошкент, 1993; Таворихи гузла, нусратнома. А. М. Акромов наشري. Тошкент. 1967; Мула Муҳаммад Соғ. Шайбонийнома. Э. Шодиев наشري. Тошкент, 1989; Абдули Насруллоҳий. Зубдат ал-асор. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг Кулёзмалар жамғармаси (бундан буён Ўзбекистон ФА ШИ КЖ). Раками 608; Бобурнома. Порсо Шамсиев наشري. Тошкент, 1989; Абулғазий Баҳодурхон. Шажарайи турк. К. Муниров наشري. Тошкент, 1992; Мунис. Фирдавс ал-икбол. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Раками 5364/1 (айрим қисмларининг русча таржимаси хақида қаранг: Материални по истории казахских ханств, XV—XVIII вв. Агма-ата, 1969; С. 435—475) Баённий. Шажарайи Хоразмшоҳий. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Раками 95% (мазкур асарнинг 15—16-боблари И. Адизова томонидан нашр қилинган, қаранг: Тошкент, «Мерос», 1991, 177—225-бетлар); Мирю Олим Тошкандий. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавокин. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Раками 7515, 3753, 1314, 9841 (мазкур асарнинг 1314 рақамли нусхаси асосида А. Матғозиев ва М. Усмонова тайёрлаган наشري бор); Мирзоалим Муширф. Қўқон хонлиги тарихи. Тошкент. 1995; Форс ва араб тилидаги манбалар хақида қаранг: Аҳмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент, 1991, 45—53, 75—87. 96-161, 174-212 —бетлар; Аҳмедов Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Ташкент, 1985; Стори Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В 3-х частях. Перевел с английского. переработал и дополнил Ю. Э. Брегсль. Москва, 1972; Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Избранные сочинения. Т. IV. Москва — Ленинград. 1957; МИИТ. т. 1-2; Москва — Ленинград. 1938—1939 ва бошқалар.

¹ Авесто. Нашрга тайёрловчи Ж. Дустигоҳ. Техрон, 1370 (х) йил, 1—11 жилдлар.

² Геродот. История. Москва, 1972; Ксенофонт. Греческая история. Москва, 1935; Анабасис. Москва—Ленинград, 1951; Полибий. Всеобщая история. Москва, 1890—1899; Арриан. Поход Александра. Москва — Ленинград, 1962; Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963; Полиен. Стратегемин Полиена. СПб. 1842; Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Москва, 1963; Юстин. Эпитома сочинения Помпей Трога. ВДИ. 1954, № 2—4 1955; № 1; Баженов Л. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Хрестоматия. Ташкент, 1940; История Узбекистана в источниках. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент, 1984; Латишев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. ВДИ, 1947—1949; Пьянков И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975; Горбунова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии. Ленинград, 1976 ва бошқалар.

³ Мазкур асарлардаги Туркистонга тегишли маълумотларнинг асосийси куйидаги тўпламга киритилган: Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 1—3-жилдлар. Москва-Ленинград, 1950—1953.

Манкбурни», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафиддин Али Яздиининг «Зафарнома», Тожиддин Салмонийнинг «Тарихи Тожи Салмоний», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Фазлulloҳ Рӯзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Муҳаммадёр ибн Араб қатағоннинг «Мусаххир ал-билод», Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор фи манокӣб ал-ахёр», Муҳаммад Юсуф мунийнинг «Тарихи Муқимхоний», Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Давлатнинг «Тарихи Абул Файзхоний», Мулла Вафо Карманагий ва Олимбекнинг «Тухфат а1-хоний», Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шохрухий», Аҳмад Донишнинг «Рисола ё мухтасари аз торихи саианати хонадони Манғитийа» каби асарлари¹ айниқса диққатга сазовордир. Мазкур асарлар орқали муайян сулола фаолият кўрсатган замонлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлат бошқаруви, ташқи сиёсат масалалари тўғрисидаги тасаввурларни ихчамлаштириб олиш мумкин. Аммо бу минтақавий² (масалан, «Тарихи Бухоро», «Тарихи Сейистон»), умумтарих¹ (масалан, «Тарихи Табарий»,

«Тарихи Йаъқубий», «Муруж аз-заҳаб», «Тажориб ал-умам», «Тарихи комил», Мажма ал-ансоб», Зайн ал-ахбор», «Жоме ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Ҳабиб ас-сийар» ва бошқалар) услубида битилган асарларни камситмайди, албатта. Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Масалан, сулолавий тарихлардан Шомий «Зафарнома»сида Амир Темур тахт учун кураш бошлаган йиллардан то 1404 йилгача бўлган воқеалар баёни тўлиқ берилган¹. Ҳам ички, ҳам ташқи сиёсат. Унда биз мамлакат, минтақа ва дунёдаги жараёни Амир Темур ва темурийлар фаолияти орқали кўрамыз. Умумтарих услубидаги «Ҳабиб ас-сийар»да эса умуман темурийлар, хусусан, Амир Темур фаолиятдан ташқари, мисол учун, куртлар, сарбадорларнинг тарихи ва ўз ўрнида уларнинг, айтилик, яна ўша темурийлар хонадони билан муносабатини кўриш мумкин². Натижада бир асар орқали уларни таққослаш, жараёни яхлит кўриш имкони туғилади.

Маълумки, ўрта асрлар тарихнавислиги анъаналарига кўра сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт, ташқи алоқаларга оид маълумотлар алоҳида бир асарда ёки муайян бир тартибда берилмай, асар узра сочилган бўлади. Баён йилма-йил, даврма-даврма, ё бирон катта воқеа устида кетаркан, бир йил ёки бирон сулола намоёндаси фаолияти билан боғлиқ шарҳда тилга олинган мавзуларнинг барчаси, ё фақат бир-иккитаси бўйича маълумотлар учраши мумкин. Бу, албатта, тадқиқотчи ишини мушкуллаштиради. Масалан, салжукӣлар даврини олсак, Ровандий Султон Алп Арслонга бағишланган баёнида асосан сиёсий муносабатларга тўхталади³. Аксинча, Ҳусайний эса Султон Алп Арслон бобида бошқарув (вазир, девон, охур, салор, амил, амид ва бошқалар), ҳарбий тизим (маймана, майсара, лашкарбоши, қалб ва бошқалар), этник, тарихий география, ташқи сиёсатга оид кўплаб маълумотлар берган⁴. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир

¹ Абул Файз Байҳақий. Тарихи Байҳақий. Али Ахбар Фаёз нашри. Кобул, 1364 (х); Абул Файз Бейҳақий. История Масъуда. Перевод А. Арендса. 1962; Муҳаммад ибн Али Ровандий. Роҳат ас-сулур ва оят ас-суур. М. Ёқбол нашри. Техрон, 1363 (х); Садр ад-Дин Али Ҳусайний. Зубдат ат-таварих. Издание и перевод З. Бунятова. Москва, 1980; Шихаб ад-Дин Насаи. Жизнеописание султана Джалала ад-Дина Манкбурни. Перевод З. Бунятова. Баку, 1973; Низомиддин Шомий. Зафарнома. Таувер нашри. 1—2-жилллар. 1937; 1956; Шарафуддин Али Язди. Зафарнома. Нашрга тайсрлаш, суз боши, изох ва курсаткичлар А. Ёринбоевники. Тошкент, 1972; Тожиддин Салмоний. Тарихи Тожи Салмоний. Исмоил Ака нашри. 1988; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Сўзбоши. таржима ва илмий изохлар муаллифи А. Ёринбоев. Тошкент, 1969; Фазлulloҳ Рӯзбехан. Михманнаме-йи Бухара. Перевод Р. Джатловой. Москва, 1976; Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. С. Мирзаев таржимаси. 1—2-жилд. Тошкент, 1966; 1969; Ҳафиз-и Таниш Бухари. Шариф-нама-йи шахи. Перевод М. Салахетдиновой. Ч. 1. Москва, 1983, Ч. 2. 1989; Муҳаммадёр ибн Араб қатагон. Мусаххир ал-билод. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ-Раками 1505; Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрор. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ-Раками 2372; Муҳаммад Юсуф-муний. Муқимхонская история. Перевод А. Семенова. Ташкент, 1956; Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдуллонаме. Перевод А. Семенова. Ташкент 1957; Абд ар-Раҳман Та,е. История Абу-л-Файзхана. Перевод А. Семенова. Ташкент, 1959; Мулло Вафо Карманагий. Тухфат ал-хоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 2604; Т. К. Бейсембиев. «Тарихи Шахрухий» как исторический источник. Алма-ата. 1987; Аҳмад Дониш. Рисола. А. Мирзаев нашри. Сталинобод, 1960.

¹ Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. А. Расулев таржимаси. Тошкент, 1966; Тарихи Сеистан. Перевод Л. Смирновой. Москва, 1974;

³ Тарихномаи Табарий. Балғамийнинг форсча таржимаси. Муҳаммад Равшан нашри. 1—3-жилллар. Техрон, 1373 (х); Ибн Вазиҳ Йаъқубий. Тарихи Йаъқубий. 1—2-жилллар. Техрон, 1371 (х); Абул Ҳасан Масъудий. Муруж ал-заҳаб. 1—2-жилллар. Техрон, 1370 (х); Абу Али Мискавайҳ. Тажориб ал-умам. 1-жилд. Техрон, 1369 (х); Ибн ал-Асир. Тарихи комил. 1—2-жилллар. Техрон, 1370—1373 (х); Муҳаммад Шабонқорай. Мажжа ал-ансоб. Техрон, 1373 (х); Абу

Саъид Гардизий. Зайн ал-ахбор. А. Ҳабибий нашри. Техрон, 1333 (х); Абу Саъид Гардизий. Зайн ач-ахбар. Украшение известий. Раздел об истории Хорасана. Перевод А. Арендса. Ташкент, 1991; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1—3. Москва — Ленинград, 1946, 1952, 1960; Муъшиддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обен нашри. 1957; Хондамир. Ҳабиб ас-сийар. Ўзбекистон ФА ШИ Тошбосмалар жамгармаси (бундан буён Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ). Раками 8979.

¹ Қаранг: Зафарнома. Таувер нашри. 12—295-бетлар.

¹ Қаранг: Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 2-кисм, 60—80-бетлар; 3-жилд, 3-кисм, 22—25-бетлар.

¹ Роҳат ас-сулур, 116—124-бетлар.

* Зубдат ат-таварих, с. 44—63.

муаллиф ва асарнинг имконияти ҳар хил. Шунинг учун ҳам тегишли тасаввурга эга бўлиш учун ҳар бир манбани бошдан оёқ ўқиб, таҳлил этиш талаб қилинади. Чунончи, Шихобиддин Нисовийнинг асаридаги боблардан бирида (85-боб) нафақа (идрор) ҳақида шунчаки сўз боради. Бироқ бошқа бир ерда (103-боб) хоразмишохларнинг (ануштегинийлар) нафақа тўлаш билан боғлиқ ўзига хос анъанасига ишора қилинади. У ҳам бўлса, хоразмишохларнинг ўзларигача бўлган ва тайинланган нафақаларни бекор қилмасликлари, бу тартибни ҳатто нафақани душманлари тайинлаган ҳолда ҳам бузмасликлари тўғрисидаги қимматли гувоҳликлардир¹.

Юқорида биз бош мавзунинг манбавий асосларини илोजи борича кенгрок олишга интилганимизни таъкидлаган эдик. Бунинг сабабларидан бири шундаки, юртимизда кечган сиёсий жараёнлар ҳамма вақт ҳам маҳаллий манбаларда тўлиқ акс эттирилмаган. Масалан, XVII аср ўрталаридаги сиёсий вазият Туркистонда битилган асарларда суств шарҳланган. Улар асосида калава учини топиб олиш қийин. Айни шу даврда ўзбек давлатчилигида марказ ва вилоятлар ўртасида зиддиятлар, йирик амирларнинг расмий сулола ички ишларига таъсири низоҳатда кучайиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида улар тутган мавқе мустаҳкамлаша бошлаган эди. Бироқ мазкур йиллар воқеалари маҳаллий манбаларда жуда саёз берилган. Одатда, тадқиқотчилар бу борада, асосан, Муҳаммад Юсуф мунишийнинг «Муқимхон тарихи»га суяниб келадилар². Ваҳоланки, 1645—1651 йиллардаги сиёсий зиддият манзараси Ҳиндистонда бобурийлар саройида битилган «Амали Солиҳ», «Силсилот ас-салотин» асарларида батафсил берилади³. Бошқача қилиб айтганда, Ҳиндистон ва Эронда ёзилган манбаларни ҳам синчиклаб ўрганиш давлатчилигимиз тараққиёт йўлининг у ёки бу босқичлари, масалаларини ёритишда қўл келиши мумкин. Чунончи, темурийлар сиёсий фаолиятини Ҳиндистонда давом эттирган бобурийлар даврида дунёга келган кўплаб тарихий асарларда Туркистон ҳаётининг турли йўналишларига (сиёсий, иқтисодий, маданий, элчилик алоқалари ва ҳоказо) тегишли қимматли маълумотлар кўплаб

учрайди⁴. Масалан, Туркистон — Ҳиндистон, Туркистон — Эрон элчилик, сиёсий алоқаларини ёритишда Ҳиндистон манбаларининг аҳамияти жуда катта. Биргина «Силсилот ас-салотин» асарида Туркистон подшоҳларининг Рум (усмонийлар), Эрон, Ҳиндистон давлатлари ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмаларининг йигирмата намунаси келтирилган⁵. Улар орқали биз XVI—XVII асрларда минтақадаги геосиёсий аҳволни тасаввур қилишимиз, унга баҳо беришимиз қийинмас. Ё бўлмаса, 1206 йили Лоҳурда ёзилган «Тарихи Муборакишоҳий» асарида Туркистондаги бошқарув, маданий ҳаёт, эътиқод масаласига доир қимматли маълумотларни учратамиз⁶.

Ихтиёримизда тўғридан-тўғри марказий ва маҳаллий бошқарув, давлат муассасалари, ҳукмдорлар, ҳокимлар, умуман, давлат амалдорларига қўйиладиган талаблар, уларнинг ахлоқий жиҳатлари устида сўз юритадиган тарихий асарлар мавжудлиги қувончли ҳолдир. Зеро, шундай йўналишдаги махсус адабиётларнинг ўз пайтида дунёга келгани биздаги давлатчилик анъаналари, уларнинг муайян тартиблар асосида қуриб келинганидан далолат беради. Масалан, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида бошқарув масалаларига алоҳида тўхталинмаса-да, аммо асардан бу борадаги гувоҳликларни топиш мумкин. Чунончи, Амир Темур даври давлат бошқарувидаги адлия вазирлиги (девони мазолим) тўғрисидаги маълумотни биз айнан Яздийдан топдик⁷. Аммо ижроия тизимига алоқадор гувоҳликларнинг асосий қисмини эса шу йўналишдаги махсус асар «Темур тузуклари»дан олдик⁸. Бироқ бу бошқарув масалаларини тадқиқ этишда сулолавий, умумтарих, минтақавий тарих услубидаги асарларнинг аҳамиятини кам-

¹ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. С. Азимжоннова таржимаси. Тошкент, 1959; Абул Файз Алломий. Акбарнома. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 1345 (1-жилд), 841 (2-жилд), 1721 (3-жилд); Низомиддин Аҳмад. Табақоти Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 1535; Абул Қодир Бадований. Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 25; Нур ад-Дин Жаҳонгир. Тузуки Жаҳонгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 11382; Абд ал-Ҳамид Лоҳурий. Подшоҳнома. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 24; Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амали Солиҳ ал-мавсум ба Шохжаҳоннома. 1—3-жилдлар. Лоҳур, 1967; Муҳаммад Қозим муниший. Оламгирнома. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 376; Муҳаммад Соқий. Маосири Оламгирий. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 12444; Муҳаммад Бахтовархон. Мирот ал-олам. Сожида Алавий нашри. 1—2-жилдлар. Лоҳур, 1979 ва бошқалар.

² Силсилот ас-салотин. 128а-1336, 137а, 1386-1436, 1516-154а, 158а-159а, 1886-189а, 1896-1926, 194а-196а, 198а, 206а-209а, 223а-224а, 226аб, 2596-261а, 280а-281б, 305а, 308а-302а варақлар.

³ Фахриддин Муборакишоҳий. Тарихи Муборақшоҳий. Д. Росс наشري. Лондон, 1927, 42—48 ва бошқа бетлар.

⁴ Зафарнома, 316-бет.

⁵ Темур тузуклари. А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси; Б. Аҳмедов тахрири остида. 1996, 107—108-бетлар.

¹ Жизнеописание, с. 245—283.

² Муқимханская история, с. 93—101.

³ Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амали Солиҳ ал-мавсум ба Шохжаҳоннома. Лоҳур, 1967, 2-жилд, 362—444-бетлар; Ҳожи Мир Муҳаммад Салим. Силсилот ас-салотин. Бодлея кутубхонаси. Рақами 169, 204 а — 2616-варақлар.

ситмайди. Масалан, сомонийлар даври бошқарувидаги девонлар тизими ҳақида бирдан-бир тўлиқ маълумот фақат Наршахийда бор¹.

Давлат ишлари, бошқарув тизими билан боғлиқ қарашлар мужассамлашган асарларнинг бизга маълумларидан энг қадимгилари IX—Хасрларга бориб тақалди. Биз бу ерда Абу Наср Форобийнинг (873—950) «Фозил шаҳар, жоҳил шаҳар, бузук шаҳар (адашган шаҳар) ҳақида китоб», «Фозил шаҳар аҳлининг бошланғич қарашлари ҳақида», «Шаҳарни ўрганиш ҳақида китоб», «Миллат (халқ) ва шаҳарни бошқариш ҳуқуқлари тўғрисида сўз», «Аскарларни бошқариш ҳақида сўз», «Шаҳар жамоалари ҳақида китоб», «Умумий бошқариш (сиёсат) китоби» каби асарларни назарда тутмоқдамиз². Чунончи, Абу Наср Форобий шаҳар ҳокимиға талабларни шундай белгиланган: «ҳоким соғ-саломат, фаросатли, ўтқир хотирали, зукко, нотик, билимға чанқоқ, барча нарсада нафсини тия оладиган, ҳақиқатпарвар, нафсониятли, молпараст бўлмаслик, адолатпарвар, қатъий ва жасур бўлиши лозим»³.

Қорахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида ҳам амалдорларга шундай талаблар қўйилганини кўрамиз. Чунончи, муаллиф вазир оқил, илми, довюрак, имонли, кўзи тўқ, ҳисоб-китобни пухта эгаллаган бўлиши керак, шундагина ундан элга наф тегади, деб ҳисоблаган. Юсуф Хос Ҳожиб шунингдек, подшоҳлар, лашкарбошилар, элчилар, олимлар, дехқонлар, савдо аҳли тўғрисида, уларнинг жамиятдаги ўрни ҳусусида ҳам қимматли фикрларни қолдирган⁴.

Мазкур йўналишдаги асарлар сирасига Унсур Маолийнинг «Крбуснома» (XI аср), Низомул мулкнинг «Сиёсатнома», «Дастур ал-вузаро», «Қонун ал-мулк» (XI), Ғаззайнинг «Насихат ал-мулк» (XI), Амир Темурнинг «Темур тузуклари» (XIV), Ҳамоуллоҳ Муштавфийнинг «Нузхат ал-қулб» (XIV), Рузбехон Бухорийнинг «Сулук ал-мулк», Хондамирнинг «Дастур ал-вузаро», «Қонуни Ҳумоюнӣ», Қози Ихтиёрдин Турбатийнинг «Ахлоқи Ҳумоюнӣ», Ҳасан муний Ҳоқонийнинг «Ахлоқи Ҳакимӣ», Абул Фазл Алломиёнинг «Ойини Акбарӣ» (XVI), Муҳаммад Боқирхоннинг «Мувазайи Жаҳонгирӣ» (XVII),

¹ Бухоро тарихи, 30-бет.

² Кдранг: Хайрумаев М. М. Форобий. Тошкент, 1963, 84—85, 123-бетлар.

³ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 159—160-бетлар.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, 1990, 9, 17, 40, 50-62, 93-99 ва бошқа бетлар.

Мирза Бади девоннинг «Мажмаъ ал-арқом» (XVIII), Аҳмад Донишнинг «Наводир ал-вақое» (XIX) асарларини ҳам киритамиз⁵.

Мазкур манбалар билан танишиш жараёнида давлат, давлатчилик, жамият бошқаруви тўғрисида қарашлар бизда айтайлик, ҳаммининг оғзига тушган Никколо Макиавеллининг (1469—1527) бу борадаги қарашларидан² анча олдин илмий-назарий шакл олганининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, уларда ҳам худди ўша европаликларда бўлганидек, ўз замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси, тафаккурининг хос кўринишлари, таъсири бор. Бусиз мумкин эмас. Аммо, энг муҳими, шундай қарашлар анъанаси бўлган, ижтимоий фикрнинг бошқа соҳалари қатори ўз йўналишига эга тарзда ривожланиб борган. Шу маънода давлат ва унинг тимсоли бўлмиш ҳукмдорга қўйилган талаблар, ҳукуматнинг жамият олдидagi мажбуриятлари ҳусусидаги тасаввур ва қарашлар диққатни тортмай қолмайди. Масалан, Низомул мулк бундай ёзган: «Ҳукмдор дунёни обод этиш билан машғул бўлмоғи лозимки, қоризлар чиқариш, барча фойдаланиши учун ариқлар қаздиришдан (тортиб), катта дарёлар устига кўприклар қуриш, қишлоқлар ва экинзорларни обод қилиш, қалъалар тиклаш, янги шаҳарлар бунёд этиш, олий иморатлар кўтариш ва уй-жойлар барпо қилишгача (ишларни) ўрнига қўйсин. Катта йўллар узра работлар қурдирсин, илм талабгорлари учун мадрасалар солдирсинким, (улар) унинг номини абадий қилгусидир ва бу эзгу ишларнинг савоби нариги дунёда унга, (албатта), теггусидир, хайр дуоси (унинг номига) ҳеч тўхтамагай»³. Бошқача қилиб айтганда, жамиятдаги тартиблар, ижтимоий адолат масаласи ҳукмдор, давлат фаолияти орқали ўрнатилиши фикри олдинга сурилган. Зеро, «Худойи таоло ҳар бир замонда халқ орасидан бир кишини танлаб, уни подшоҳлик хунарлари ила ораста қилиб, машхур этгай... тоат йўлидан юрувчи раийят эрса ўз юмушлари билан машғул бўлғай. Подшоҳ (уларни) зулмдан осуда сақлагайким, то уларнинг адолат соясиди

¹ Кобуснома. Тошкент, 1973; Низом ал-мулк. Сийар ал-мулк (Сиёсатнома). Техрон, 1994; Ғаззай. Насихат ал-мулк. Техрон, 1315—1317 (х); Ҳамдуллаҳ Қазвиний. Нузхат ал-қулб., Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ-Раками 616; Рузбехон Бухорий. Сулук ал-мулк. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Раками 3639; Хондамир. Қонуни Ҳумоюнӣ. Техрон, 1372 (х); Абул Фазл Алломиё. Ойини Акбарӣ. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Раками 5245; Мирза Бади-диван. Мажма ал-аркам. Перевод А. Б. Вильдановой. Москва, 1981; Забихимо Сафо. Тарихи адабиёт дар Ирон. 2, 5 (3)-жилдлар. 137 (х); Аҳмад Дониш. Наводир ал-вақое. Тошкент, 1964.

² Каранг: Макиавелли Никколо. Государь. Москва, 1990.

³ Низомул мулк. Сиёсатнома, 12—13-бетлар.

роҳатда ҳаёт кечирсинлар»¹. Кўриниб турганидек, ўрта асрларга хос равишда адолатни подшоҳдан кутиш, адолатли ҳукмдор сиймоси мавзуси Низомул мулк қарашларида ўз аксини топган, амалда ҳам шундай бўлиб келган. Демократик, яъни халқ ҳокимияти шаклланган даврда яшаб туриб салкам минг йил бурунги қарашларни танқид ва таҳлил қилиш осон. Уларга табиийлик кўзи билан қараш керак. Давлатчилигимиздаги демократик босқичга етиб келганимизга қадар кечган тараққиёт иўлимиз босқичлари ўрнида қабул қилишимиз лозим.

Ҳукмдорлик Яратган томонидан юқтирилиши фикри-ни биз «Темур тузуклари»дан ҳам топамиз. Чунончи, унда шундай дейилади: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва (уни) янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (яъни XIV асрда — А. 3.) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди»². Аммо «Темур тузуклари»нинг давлат ва жамият бошқаруви тўғрисидаги қарашларнинг сифатий ривожда тутган алоҳида ўрни бор. У ҳам бўлса, асарда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий асосда қуриш ғояси кенг тарғиб қилинишидан билинади. «Бу тузукларни, — деб ёзади муаллиф, — салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар... улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар»³. Диққатга сазовор томони шундаки, давлатчилигимиз тарихида давлат бошқаруви ҳақида асар ёзиб қолдирган ягона ҳукмдор Амир Темур ҳисобланади. Умуман олганда, бу дунё халқлари ўпғиши тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Узбек давлатчилигининг Амир Темур ва темурийлар бошқарган даврини таҳлил қилишда, давлат бошқарув тизимининг тарихий тараққиёт йўлининг ўзига хос томонларини аниқлашда «Темур тузуклари» бизга ниҳоят қўл келди. Масалан, Низомул мулкнинг юқорида келтирилган «тоат йўлидан юрвчи райийат» тушунчасига қарши ўлароқ, Амир Темур жамиятнинг бирон табақасини ажратмайди. Гарчи ўз замонаси тартибларига мос равишда у жамиятни ўн икки тоифага тақсимласа-да, аммо моҳият эътибори билан мазкур ўн икки тоифага барча ижтимоий ғуруҳлар кирган. «Салтанатим мартабаси бўлмиш тўро-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу

ўн икки тоифага боғлаб туздим», — деб таъкидлаганди Амир Темур⁴. Эътибор беринг, тузуклар, қонунлар тоифаларга мослаштирилган, аксинча эмас.

Умуман олганда, жамиятни қонунлар асосида бошқариш маданияти бизда энг қадимги даврлардан шаклланиб келгани ҳақида тарихий гувоҳликлар етарли. Чунончи, хитой тилида битилган тарихий асарлардан «Бейши»да (VI асрга тегишли) юртимиздаги бу борадаги аҳвол ҳақида шундай маълумотлар бор: «Уларда ибодатхонада сақланадиган туркий тузуклар тўплами бор. (Бирон жиноятчига) жазони белгилашда мазкур тузуклар (тўпламини) олиб, (унга суянган ҳолда) ҳукм чиқарадилар»⁵. Яъни қилинган жиноят учун жазони бирон-бир шахс эмас, балки муайян ҳуқуқий меъёрлар белгилаган ва у ҳамма учун баробар кучга эга бўлган.

Улкамизга ислом дини кириб келиши муносабати билан жамият ҳуқуқий ҳаётида янги ҳукмрон мафкура асослари билан боғлиқ муайян ўзгаришлар рўй бергани шубҳасиз. Аммо дастлабки йилларданоқ, усулий зиддиятлар бўлмаган ҳолларда ислом маҳаллий ҳуқуқий меъёрларга қарши чиқмаган, улар сақланган⁶. Шу ўринда бир гапни айтмасдан илож йўқ. Мамлакатимизда ислом дини қарор топгандан кейинги даврлардаги тараққиётнинг баъзи йўналишларини ислом тушунчаси билан боғлаш одати бор. Масалан, ислом маданияти, мусулмон қонунчилиги, деган гаплар. Мазкур тушунчаишга эътиқоди ислом бўлган халқ маданияти, жамият қонунчилиги нуқтаи назаридан ёндашиш тўғри, албатта. Аммо баъзан учраб турадиган ҳолатлар, чунончи, маданий ривож белгиси сифатида динни асос қилиб олиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Зеро, Туркистонда маданият, қонунчилик исломга қадар ўз йўлида ривож топиб келган ва бу ўзига хослик VII асрдан кейин ҳам моҳиятан ўзгариш топгани йўқ.

Қонунчилик борасида ҳам Туркистонда қадимий тарихий анъаналар бўлган. Ислом даврига келиб бу анъаналар янги мафкуравий ривож босқичида кечиб борди, холос. Мустақкам тарихий илдизга эга бўлгани учун ҳам туркистонлик қонунишунослар (фақиҳлар) фаолияти тамомил мусулмон дунёсида тан олинган. X—XI асрлардан юксашиш йўлига кирган «Мовароуннаҳр фиқҳ» (қонунишунослик) мактаби таъсирида Сурия, Миср, Кичик Осиё ва бошқа мусулмон мамлакатларида шу мактаб тарафдор-

¹ Темур тузуклари, 11—12-бетлар.

² Ўша жойла, 74-бет.

³ Ўша жойла, 68-бет.

⁴ Ўша жойла, 81-бет.

⁵ Собрание сведений. Т. 2, с. 271.

⁶ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, с. 294.

лари маркапари юзага келгани» маълум'. Шу маънода давлатчилик мавзусини тадқиқ этишда туркистонлик қонунинос олимларнинг ўтмишда яратган қатор асарлари қимматли манба бўлишини алоҳида таъкидлаган бўлардик. Биргина Бурҳониддин Марғиновичнинг (вафоти 1197 йил) «Ҳидоя» асарида жамиятнинг ўша кезлардаги ҳуқуқий ҳолатини кўз ўнгимизда гавдалантирадиган қанчадан-қанча маълумотлар бор. Чунончи, бу асарда ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар, оила ва никоҳнинг ҳуқуқий асослари, давлат ва ҳуқуқ қурилиши, жиноий жавобгарлик, мулкчиликнинг ҳуқуқий кафолатлари, доираларига оид қарорлар, ажришар, шарҳлар (закоат, никоҳ, талоқ, ўғирлик, жазо, вақф, судхўрлик, қозиларнинг вазифюлари, гувоҳлик бериш, даъвогарлик, мулкчилик, мерос, ижара, шахс дахлсизлиги ва ҳоказо) аниқ ва лўнда баён қилинган². Шунинг учун ҳам мазкур асар мусулмон дунёсида, айниқса, Ҳиндистон ва Кичик Осиёда ўз вақтида катта обрў-эътибор қозониб, амалий истифодада бўлган.

Қонунинос олимларимиз фаолияти кейинги асрларда ҳам ҳеч бир сусаймагани аниқ. Бунга ҳозирда ўзимизда ва чет э. I кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фикҳга оид юзлаб асарлар далилдир³. Биз танлаган мавзу учун уларнинг аҳамияти шундаки, ҳуқуқий давлат, ҳуқуқий жамият тушунчаси Ўзбекистонга четдан кириб келмаганини, ҳаётни ҳуқуқий асосларда ташкил қилиш бизга аجدодлардан қолган маданий мерос эканлигини амалда кўрсата оламиз.

Хуллас, кўриб ўтганимиздек, мавзунинг манбавий асоагари кенг. Давлатчилигимиз тарихини ёритиш учун турли тилларда битилган тарихий асарлар сони кўп. Уларда жамланган ҳужжатлар, материаллар ўзбек давлатчилиги қадимий тарих ва узоқ тараққиёт йўлига эга эканлигини илмий равишда исботлайди.

Ушбу илмий тадқиқотни ёзиш жараёнида биз, шунингдек, яқин ўтмиш тарихчи олимлари асарларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилдик. Юқорида совет тарихшунослиги нима бўлганда ҳам умуман минтақамизда давлатчилик анъаначари бўлганини барибир инкор қилолмаганини айтиб ўтган эдик. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки бор нарсани бутунпай яшириш қийин. Шунинг учун ҳам совет тарихчилари мавзунини бир бутун жараён, ўзбек

халқи номи билан боғлаган ҳолда эмас, синфийлик нуқтаи назаридан ёритишга уринганлар. Жамиятнинг қонунлар асосида, муайян тизимлар доирасида бошқарилгани масаласи умуман очиб берилмаган. Давлатимизни у ёки бу даврда бошқаргашарга «золим, ҳукмрон синф манфаатларининг ҳимоячиси, босқинчи», деган тамғалар урилган.

Асрлар давомида олиб борилган бунёдкорлик ишларида давлатнинг ўрни бекиёс бўлганлигини билиб туриб, давлатчилигимиз анъаналарини ерга уриш, ўтмиш ҳукмдорларини камситиш йўли тutilган, тарихий ҳақиқат очилмаган. Мақсад битта — социалистик тузум ва давлатчиликнинг афзаллигини кўрсатиш, тарихни коммунистик мафкура тарғиботчисига айлантириш. Шу сабабдан ҳам биз совет илмий адабиёти намуниюрига танқидий кўз билан қараб, айна чоғда илмий ҳолисгикни сақлашга ҳаракат қилдик.

1991 йили Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қайта тикланиши ва унинг кейинги йилларда мустақмаланиб, замонга мос равишда шаклланиб бориши жараёни ёритишга келсак, бу ерда манбавий таъминланганлик, воқеаларни шахсан мушоҳада қилишда бирон-бир жиддий қийинчилик йўқ. Зеро, бир томондан, бугунги тадқиқотчи мазкур йилларнинг жонли гувоҳи бўлса, иккинчи томондан, давлатчилигимизнинг қайта шаюгланиши жараёни оммавий ахборот воситалари, Олий Мажлис ахборотномлари, турли расмий ҳужжатлар тўпламлари, бир қатор илмий, илмий-оммабон иштрда ўз аксини топган. Учинчидан эса, XX асрнинг 90-йилларидаги ўзбек даълатчилигининг аҳволи, унинг олдида турган вазифагар, давлатнинг жамиятдаги ролини тўлақонли тасаввур қилишда катта қимматга эга бўлган яна бир манба бор. У ҳам

История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая. Ташкент, 1955; Книга вторая, 1956; История народов Узбекистана. Т. 2. Ташкент, 1947; История Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент, 1953; Узбекистон ССР тарихи. I—IV жилллар. Тошкент, 1967—1971; Гафуров Б. Г. Талжики. Москва. 1972; Бартид В. В. Сочинения, Т. 1—8. Москва, 1963—1973; Луконин В. Г. Культура Сасанилского Ирана. Москва. 1969; Агажанов С. Г. Сельжукиди и Туркмени в XI—XII вв. Ашхабал, 1973; Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабал, 1969; Петросян Ю. А. Османская империя. Могушсство и гибель. Москва, 1990; Бушиятлов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. Москва. 1986; Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 1. Москва, 1974; Якубовский А. Тимур. Журнал «Вопросы истории», 1946, М 9; Гумилов Л. Н. Яревние турки. Москва, 1967; Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI—первой половине XIX века. Т. 1. Ташкент, 1966; Т. 2. 1970; ЛанОамаев М. А. Политическая история Ахеменилской держави. Москва, 1985; Давидович Е. А. История монетного дело Средней Азии XVII—XVIII вв. Душанбе, 1964; Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973; Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской революции в Узбекистане. Ташкент, 1957; Аминова Р. А. Аграрная полтика советской власти в Узбекистане. Ташкент, 1963 ва бошқалар.

² Хидоя. Коментарии мусульманского права. Т. 1. Ташкент, с. 38—39.

³ Хидоя, 42-бет.

> Каранг. Собрание Восточных рукописей (СВР). Т. IV, V, X. XI. Ташкент, 1955, 1957, 1975. 1987.

бўлса, мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўз ичига олган маърузалар, суҳбатлар, рисоалар, асарлардир¹.

Тадқиқотчи учун Ислоҳ Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари уч жиҳатдан қизиқ ва муҳимки, биринчидан, Ислоҳ Каримов Ўзбекистонни мустақилликка олиб келди, кейинги тараққиёт йўлининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Иккинчидан, хоҳиймизми ё йўқми, бундан қатъи назар, минг йиллар давомида биринчи раҳбар, давлат бошлиғининг роли катта бўлиб келган жамиятимизнинг ушбу йиллардаги тақдири кўп жиҳатдан Президентнинг дунёқараши, салоҳияти ва фаолиятига боғлиқ эди. Учинчидан эса, фақат «совет» тузумигина тарихдаги шахснинг ролини инкор қилиб келди. Қилган барча даврларда бу омил ҳеч қачон назардан четда қолмаган. Шу маънода бир тузумдан иккинчисига ўтиш босқичида ҳар қандай жамият учун тарихий шахс, миллий етакчининг аҳамияти, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари беназир бўлиши шубҳасиз.

Ислоҳ Каримов фаолиятининг биз танлаган мавзу учун яна бир муҳим томони бор. Уҳам бўлса, унинг ўзбек давлатининг тарихи, бугунги ҳолати, келажаги тўғрисида қарашларидир. Бу борада, айниқса, Ислоҳ Каримовнинг «**Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари**» асари диққатга сазовордир. Асарнинг тадқиқ қилинаётган мавзу билан боғлиқ учта энг асосий жиҳатига эътиборни жалб қилсак.

Биринчидан, асар ўзбек давлатчилигининг 2700 йшлик тарихи мобайнида мавжуд бўлиб келган қонуниятлар, омилларни, уларнинг ижобий ё сибиий аҳамият касб этгатиgidан қатъи назар, бир тизимга солинган таҳлилидир. Чунончи, минтақавий можаролар, дин ва давлат, миллатлараро муносабатлар, жиноятчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик каби омиллар ўз замонасига қараб шаклан ўзгариб турган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан олганда давлат қуришиши, жамият ҳаётида ўз ўрнига эга бўлиб келган. Аммо аждодларимизнинг ижти-

моий-сиёсий қарашларида мазкур омилларнинг давлат ва жамият қуришишидаги таъсири тадқиқ қилинмаган. Натижада муаммо муаммолигича қолаверган. Ҳар бир янги авлод унга тўқнаш келаверган. Масалан, маҳаллийчилик ва минтақавий можаролар. Моҳиятан айтиш шунингдек оми XVII—XVIII асрларда давлатимизнинг учга (Бухоро амирлиги, Хива ва Кўқон хонликлари) бўлиниб, XIX асрда эса Россия мустамлакасига айланишига сабаблардан бири бўлгати сир эмас. Ё бўлмаса, яна бир тарихий муаммо—давлат қудратини ошириб бориш, эришишган марраларни сақлаш анъанасининг шаклланишига. Тан олиш керак, ўтмишда бир неча марталаб улкан ситанатларга асос солингани, илм-фан, маданият соҳаларида тарихий ва ўз даври учун оламушумул ютуқларни қўлга киритишимизга қарамай пировардида юксалишни яна бошдан бошлашимизга тўғри келган. Ислоҳ Каримов асарининг иккинчи боби эса тўлалигича айнан ушбу тарихий масала таҳлишига қаратишган. Унда шк бор давлатчиликни шакллантириш, мустаҳкамлаш ва мазкур жараёнда мафкура, маънавият, давлат институтлари, иқтисодиёт, инсоний, табиий ресурсларнинг ўрни, халқаро муносабатларнинг таъсири, ташқи дунё билан ҳамкорлик каби омиллар муайян бир кетма-кетликда ва, демак, ўзаро боғлиқликда тадқиқ қилинган.

Иккинчидан, ўтмишда амалда бўлган ижтимоий қарашларга кўра давлат қудрати, жамият ҳолати, асосан, ҳукмрон сулола, яқка ҳукмдор фаолиятига боғлиқ бўлган. Чунончи, одамларнинг онгида давлат—таҳт ҳукмдорга Яратган томонидан ато қилингандир, деган фикр қатъий ўрнашган эди. Яқка ҳукмдорлик асосида қуришган ижтимоий-сиёсий тузум учун ҳар ҳолда табиий бўлган мазкур ақида сўнгги асрларда ҳам ҳеч бир ўзгариш топмаган. Ваҳоланки, ушбу даврда дунёнинг бошқа қисмларида, хусусан, Ғарбда жамият ва давлат ҳаётини ташқиш қилишида «қуйи» табақаларнинг ҳам ўз ўрни ва ҳуқуқи борлиги билан боғлиқ қарашлар изчи ривожлана бошлаган. Бир сўз билан айтганда, давлат тараққиётини таъмишида жамиятда мавжуд барча имкониятлардан фойдаланиш, уларни сафарбар қилиш илми биз учун энди анъанага айланмоқда. Ислоҳ Каримовнинг зикр этишган асари айнан мазкур талаб асосида яратилган биринчи салмоқли қадамдир.

Учинчидан, асарда ўзбек давлатчилиги тарихи тараққиётига хос бўлган, аммо ҳанузгача таърифланмаган бир муҳим қонуният очиб берилган. У ҳам бўлса,

¹ Каранп Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисол, мафкура. 1-жилд. Тошкент, 1996; Биздан озод ва обод Ватан қолсин, 2-жилд, Тошкент, 1996; Ватан сажлағох каби муқаддасдир, 3-жилд, Тошкент, 1996; Бунедкорлик йўлидан, 4-жилд, Тошкент. 19%; Янгица фикрлаш ва ишлаш — давр талаби, 5-жилд. Тошкент. 1997; Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997; Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Тошкент, 1998.

«Тарихий нуқтаи назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамлака қилиб олингунча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Кўқон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди»¹. Яъни давлат миллат номи билан аталмаган. Демак, 1991 йили давлат мустақиллигимиз қайта тикланишининг тарихий аҳамиятларидан бири айнан мазкур омилнинг юзага чиқиши билан боғлиқ — шу санадан бошлаб давлатимиз миллатимиз номида ривожланиш йўлига кирди.

Давлатчилик тарихи мавзуси ҳақида сўз кетганда Ислом Каримовнинг ўзбек давлатчилиги тарихининг обрў-эътиборини ўз ўрнига қўйишида, уни юзага чиқариш билан боғлиқ тадбирларни амалга оширишидаги хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, 1997 йили Хива шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлаш кунинда Ислом Каримов ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга эканлигини бутун дунёга расман эълон қилган биринчи олим ва миллий раҳбар бўлди. Бу билан давлатчилигимизнинг тарихий ибтидоси масаласига узил-кесил равшанлик киритилди. Бундан ташқари, Ислом Каримов умуман ўзбек халқи тарихини, хусусан, давлатчилик тарихини ўрганишининг асосий масалаларига бағишланган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли алоҳида асарнинг ҳам муаллифидир. Мазкур рисолада биз тадқиқ қилаётган мавзу хусусида, жумладан, шундай савол қўйилган: «Ўзбек давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлган? Қандай тарихий босқичларни босиб ўтди? Мутахассислар, балки, тушунтириб берарлар, балки, аниқ жавоблари бордир?»².

Ушбу саволлар мутахассислар олдида каттадан-катта вазифаларни қўйиши табиий. Зеро, давлатчилигимизнинг кўп минг йиллик тараққиёт йўлини ўрганиш бугунги кунда энг долзарб илмий-амалий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳукмингизга тақдим этилаётган ушбу илмий тадқиқотни эса бу борада амалга оширилган илк қадамлардан бири сифатида қабул қилишингизни тилаб қоламиз.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... 101-бет.

² Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.

³ Ўша жойда, 11 -бет.

Биринчи боб

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ АСОС ТОПИШИ ВА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛГИ ТАРИХИ

Ўзбек давлатчилигининг энг қадимий тарихий давларини ёритишда биз археологик қазишмалар натижалари, маҳаллий ёзма адабиёт намуналари (масалан, «Авесто», кўҳна эроний битиклар, юнонлик, хитойлик, ҳиндистонлик ва бошқа ерлик муаллифлар ёзиб қолдирган манбалар)дан фойдаландик. Албатта, бу борада қиёсий ўрганиш, тарихий-маданий тараққиёт қонунлари, анъаналарини ёдда тутиш каби илмий-мантиқий усулларни истифода этдик.

Милоддан аввалги 1-мингйиллик бошларида аجدодларимиз темирни қайта ишлашни ўрганиб олдилар. Демак, ҳар қандай тараққиётнинг турткиси бўлиб келган меҳнат қуролларининг такомиллашиши учун кенг йўл очилган. Бу эса ўз навбатида инсон фаолиятининг кенгайиши ва жадаллашишига сабаб бўлган. Мазкур ҳол жамиятнинг барча соҳалари: сиёсий, ижтимоий, маданий, иқтисодий, халқаро муносабатларда тегишли сифат ўзгаришларига туртки бўлган бош омиллардан бири ҳисобланади.

Илмий изланишлар шундан гувоҳлик берадики, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмида мамлакатимиз ҳудудида, умуман минтақамизда тоғ жинсларини қайта ишлаш (масалан, темир, олтин, қалайи, қўроғош ва ҳоказолар), улардан уруш, меҳнат қуроллари ясаш, қулолчилик, тўқувчилик, қурувчилик, заргарлик, кemasозлик каби соҳалар ривож топган. Бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда бунда ҳеч қандай ажабланарли жой йўқдек кўринса-да, аммо 2500—3000 йил муқаддам мавжуд шарт-шароитлар юзасидан олганда мазкур тарихий гуяҳликлар ғоят сермазмун аҳамият касб этиши лозим. Зеро, ўша узоқ ўтмиш замонларда дунё харитасида тарихий-маданий равиоқнинг ана шундай юкори босқичида турган ўлкалар сони бармоқ билан санокли бўлган. Худди шу даврда узунлиги бир неча ўн километр, эни бир неча ўн метрни ташкил этган канал-

лар қазилган. Милоддан аввалги VII—VI асрлардаёқ Хоразмда улкан сунъий суғориш тизимлари ишлаб тургани маълум¹. Сунъий суғориш ишларининг бу даражада эътиборли бўлганлиги аجدодларимиз ҳаётида деҳқончиликнинг тутган ўрнидан гувоҳлик беради. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтларда дон, мой берувчи ўсимликлар етиштириш, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ривожланганини олимлар исботлаб беришган.

Мазкур давр ижтимоий муносабатларига тўхталадиган бўлсак, «Авесто»да (милоддан аввалги VIII—VII асрлар) коҳинлар, ҳарбийлар, деҳқонлар ҳамда ҳунармандлар каби ижтимоий табакалар тилга олинади.

Милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмига ҳос яна бир муҳим жиҳат бор. У ҳам бўлса, ушбу мингйилликнинг VIII—VII асрларида шаҳар маданиятининг янада тараққий тоғтиб бориши билан боғлиқ. Масалан, энг сўнгги маълумотларга кўра, Самарқанд милоддан аввалги VIII асрдаёқ шаҳар қиёфаси ва мазмунини олиш йўлига кирган эди. Тахминан шу даврда ё бир оз кечроқ Хива, Бухоро, Термиз, Ҳазорасп, Шахрисабз (Каш, Кеш), Кува каби шаҳарлар ҳам асос топа бошлаган. Мазкур жараённинг биз учун аҳамияти шундаки, шаҳарлар тарихи бу маъмурий-бошқарув, яъни давлатчилик тарихи ҳамдир. Зеро, шаҳар маданиятини бошқарувсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Аждодларимиз ички тараққиётни бир маромда тутиш билан бирга ташқи муносабатларга ҳам алоҳида эътибор берганлар. Масалан, милоддан аввалги 3—2-мингйилликларда аждодларимиз Шимолий Ҳиндистон, Жазира (Месопотамия), Миср каби ўлкалар билан борди-келди қилганлар². Қадимги ташқи алоқаларимизнинг Эрон ҳудудида асос солинган Мидия давлати билан боғлиқ томонлари ҳам диққатга сазовордир. Мидия кўҳна Осурия (Ошура), Урарту каби давлатларни ўзига бўйсундирган қудратли давлат (милоддан аввалги VII—VI асрлар) ҳисобланади. Ваҳоланки, Мидия давлатининг барпо бўлишида сакларнинг маълум ҳиссаси бўлганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган³. Кучга кириб олгандан кейин эса Мидия минтақамизга таҳдид сола бошлайди. Бу эса ўзаро тўқнашувларга сабаб бўлади. Шулардан бири ҳақида юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) қуйидагича ҳикоя қилади: «Артин под-

шоҳлиги даврида парфияликлар мидияликлардан ажралиб чиқиб, ўз ер ва шаҳарларини сакларга топширди-лар. Шунда саклар ва мидияликлар ўртасида уруш бошланди... Охири (ўзаро) сулҳ тузиди... Сак подшоҳлари мидиялик асирларни Танаиду (яъни Сирдарё — А.3.) томон кўчириб олиб кетдилар»¹.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотлар асосида биз минтақамизнинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий аҳоли, ташқи алоқалари хусусида бир қадар тасаввурга эга бўддик. Энди ўз-ўзидан бир манتيқин савол туғилади: ўз замонаси учун шундайин жадал ва сермазмун сиёсий, ижтимоий, иқтисодий халқаро муносабатлар боши-охири йўқ, тизгинсиз бир чексизликда кечганми, ё бўлмаса уларни жиловлаб турадиган, манфаатли равишда тартиб доирасига солувчи тизим мавжуд бўлганми? Албатта, шундай тизим бўлган ва бу давлат, давлатчилик тизимидир. Ўз даври учун «баҳайбат» каналлар қурилиши, яратилган сунъий суғориш тизимини идора қилиш, давлатчилик тартиблари йўлга қўйилган қудратли, шундоққина ёнгинада бўлашган салтанат (Мидия) билан тенгма-тенг муносабатда бўлиш маълум бир сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий асосларда уюшмаган маконда юз бериши мумкинми? Албатта, йўқ. Хуллас, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмида, аниқроғи VII асрлардаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари узил-кесил тартиб топган, дейишга ҳақлимиз.

Мазкур давлатчилик асослари кўҳна Хоразмда қарор топган эди. Ушбу ҳақиқатни, фақат ўзбек халқи билан боғламаган ҳолда, чет эллик олимлар ҳам тан олганлар. Улар қаторига биз В. Маркварт, С. Толстов, Кисселинг, И. Дьяконов, М. Воробьева, Б. Вайнберг ва бошқа олимларни киритишимиз мумкин².

ХОРАЗМ

Мамлакатимиз тарихига оид энг қадимги ёзма гувоҳликларни ўзида мужассамлаштирган «Авесто»да минтақанинг Хоразм (Каиризем, Айранам-вэжо), Сўғдиёна

¹ Уша жойла, 145-бет.

² Қўранг: *Магкан* / \Уепго! илд Агапе. ЁелШен. 1938; *Толстов С* Древний Хорезм. 1998; *Шелл*. Нуткаша. со! 470 хг. 1914; *Дьяконов И.* История Милии. 1956; *Воробьева М.* Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. 1970; *Вайнберг Б.* Монетм древнего Хорезма. 1977.

¹ Батафсил қаранг: *Ғуломов Я.* Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 68-бет.

² Қаранг: *Оттенхейм А.* Древняя Месопотамия. 1990. с. 52.

³ История Узбекистана в источниках, с. 49.

(сўғдлар макони Гава), Марв (Моуру), Нисо (Нисайя), Ария (Харайва), Бактрия (Бахди) каби бир қатор тарихий вилоятлари номи тилга олинган. Бунда воқеалар баёни Ахура Мазда номидан бериб борилади: «Мен Ахура Мазда, энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони, ... сўнгра сўғдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Бахдини, ... бешинчи бўлиб Моуру ва Бахди оралиғидаги Нисайяни... яратдим»¹. Кўриниб турибдики, мазкур манба яратилган даврда тилга олинган «макон ва мамлакатлар» ҳақиқатан ҳам бир макон, аниқроғи, катта бир вилоят сифатида шаклланиб бўлган ва маълум бир асослардаги чегаралари ҳам бўлган. Бу жараён бир зумда содир бўлмагани ҳам табиий. Бошқача қилиб айтганда, то номлари «Авесто» саҳифаларида зикр этилгунга қадар улар ҳеч бўлмаганда иктисодий-географик макон сифатида узоқ муддат давомида шаклланиб борган. Мазкур жараён минтақадаги Амударё, Зарафшон, Атрек, Мурғоб, Тажан (Харируд), Кундуз каби дарёлар воҳаларида кечган ИПунга кўра милоддан аввалги I-мингйиллик бошларидаёқ ўлкада Хоразм, Бактрия, Ария (Ариана), Парфия, Гиркания, Марғиёна ҳамда Фарғона каби вилоятлар мавжуд бўлган. То аҳамонийлар босқинига қадар (милоддан аввалги VI аср) ўлка асосий қисмини бирлаштириб турувчи сиёсий омил, марказ Хоразм ҳисобланган. Афсуски, бу даврда Хоразмда ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида биз бир нима дея олмаймиз. Аммо ривоят ва афсоналарга кўра, Хоразмнинг энг қадимий сиёсий сулолалари сифатида сиёвушийлар тилга олинади.

Аҳамонийлар тажовузи арафасида Хоразм Сирдарёдан Урта Афғонистонгача бўлган ерларни (Бактрия ва Гиркания бундан мустасно) ўз таъсир доирасида тутиб турган асосий куч сифатида гавдаланади. Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Мидияга тобе ҳисобланган Эроннинг жануби-ғарбидаги қабилалардан бири аҳамонийлар кучга кириб, аввал Форс вилоятида, Мидияни енггач, Эронда бутунлай ҳукмронлик қила бошлади-лар. Энди ўз-ўзидан аҳамонийлар ва Хоразм ўртасида ўлканинг бой вилоятлари учун кураш авж олиши табиий эди. Аҳамонийлар давлатининг асосчиси Куруш (Кир) катта кўшин тўплаб, юнонлик Геродот (милоддан аввалги V аср) тили билан айтганда, «кўп сонли ва қудратли массагетларга қарши» жангга отланади. Бу даврларда

массагетлар мамлакат аҳолисининг энг нуфузлиларидан ҳисобланиб, уларнинг подшоҳи вафот этган, бошқарув эса унинг оқила ва тадбиркор хотини Томир хотун (Тўмарис, Томирис) қўлида эди. Куруш айнан Томир хотун билан жангда ўз ажалини топади¹. Геродотнинг кичик замондоши Ктесий (вафоти милоддан аввалги IV асрда) келтирган маълумотда эса Куруш саклар подшоҳи Аморгнинг хотини Спаретра билан жанг қилган. Унинг ўлими бу жанг билан боғланмаган². Милодий II асрда ўтган юнон тарихчиси Полиен қуйидагиларни ёзиб қолдирган: сак подшоҳлари Саксафар (Хоразм ҳукмдори(?)), Аморг (саклар подшоҳи), Томирис (массагетлар маликаси) Дорога (Дорйуш) қарши кураш режасини тузиб турғашарида, улар ҳузурига Широқ исмли отбоқар келади ва агар оиласи тирикчилигидан хабар олиб туришга ваъда берилса, яқка ўзи душман хавфини қайтаришга уриниб кўришини айтади. Подшоҳаар таклифни қабул қилиб, қасам ичадилар. Шунда кулоқ ва бурнини кесиб танасини қора қонга бўяган Широқ Доро ҳузурига бориб, сак подшоҳлари устидан арз қилади. Доронинг раҳми келиб ҳамда Широқнинг «мен форслар кучи билан ўз душманларим таъзирини бермоқчиман» деган сўзларига ишониб, уни ўз ёнида қолдиради. Широқ эса Дорога саклар турган жойга қўққисдан бошлаб бораман деб ваъда беради. Етти кунлик егулик ва ичимликни ғамлаб, Доро ва унинг қўшини Широқ раҳнамолигида йўлга тушади. Қумликлар узра анча йўл босиб қўйганларида Доронинг мингбошиси Раносбат Широқнинг хийласини фаҳмлайди ва ундан: «Айтчи, шундай улуг подшоҳни лақиллатиб, форсларнинг шунча кўп лашкарини на бир ўт, на бир қуш, на бир хайвон қўринадиган, илгари юрсанг ҳам, ортга қайтсанг ҳам бенаф бундай чўлу биёбонга бошлаб келишга сени нима мажбур қилди?!», — деб сўрайди. Широқ қўлларини ўйнатиб, қаттиқ қах-қах уриб, «Мен ютдим, ватандошларим саклардан хавфни бартараф этиш учун очлик ва ташналикда форслар (лашкарини) ўласси қилдим-ку!», жавобини беради. Раносбат шу заҳотиёқ унинг қалласини кесади. Тасодифан ёғиб қолган ёмғиргина Дорони буткул ҳалокатдан сақлаб қолган экан³.

Бирон-бир манба Хоразм ва унинг таъсир доирасида бўлган ерларнинг қай тарзда аҳамонийлар тобелиги-

¹ Ўша жойла, 50-бет.

² Ўша жойла, 69-бет.

³ Ўша жойла, 193-бет.

¹ История Узбекистана в источниках, с. 28.

га тушиб қолганлиги тўғрисида аниқ бир маълумот бермайди. Аммо Доронинг (милоддан аввалги 522—486 йиллар) буйруғи билан Загрос қоясига (Эрондаги Кермоншоҳ шаҳридан 30 км масофада жойлашган) ўйиб битилган ёзувга қўра Хоразм, Сўғдиёна. Ария, Парфия ахамонийларга қарам 23 вилоят (сатрапия) қаторида санаб ўтилади. Айни гувоҳликларни Персеполдаги (Эрондаги Шероз шаҳридан шимолда, тахминан 50 км масофада жойлашган; 520—450 йиллар орасида қурилган) ёзувлардан ҳам топиш мумкин¹. Лекин Доронинг қабр тоши битикларида ахамонийлар салтанатига тобе мамлакатлар рўйхатига Сўғдиёна, Ария ва Парфия киритилган, холос. Хоразм эса бу қаторда йўқ. Геродот қолдирган маълумотларда айтилишича, Парфия, Хоразм, Сўғдиёна, Ария ахамонийларга қарам XVI округни ташкил этиб, йилига 300 талант солиқ тўлаб турганлар³.

Хуллас, яна бир қатор ёзма гувоҳликларни мантикий мушоҳада этган ҳолда ахамонийлар — Хоразм муносабатларининг бу даврдаги аҳволи тўғрисида қуйидаги фикрга келиш мумкин. Хоразм ўз таъсир доирасидаги вилоятларда (Сўғдиёна, Парфия, Ария) ўз мавқеини сақлаб қолиш ниятида расман ахамонийлар устунлигини тан олган ва зикр этилган 300 талант солиқни ҳам асосан ўзи тўлаб турган ва шу тарзда ахамонийларга тобе ўлкалар рўйхатига тиркалиб қолган. Амалда эса ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Зеро, қанчалик кучқудратга эга бўлмасин ахамонийлар минтақа учун қурашда бирон-бир жиддий зафар қучганликлари тўғрисида ҳозирда бирон-бир тарихий гувоҳликлар йўқ.

Милоддан аввалги IV асрда Хоразм ҳатто ўша расмий қарамликдан ҳам халос бўлади. Мазкур асрнинг 20-йилларида эса минтақага юнонлик Александр бостириб кирганда ҳам Хоразм ўз мустақиллигини сақдаб қолади. Бунга Хоразм ҳукмдори Фаразман (Хворазман)нинг донишмандлиги ва тадбиркорлиги туфайли эришилади. Замонасининг энг қудратли салтанати соҳибби ахамонийларни ер тишлатган, Европа чеккасидан Осиё марказига лашкар тортиб келган ва омади чоғиб турган босқинчи Александр билан очикчасига беллашиш мамлакатни хавф остида қолдиришини тасаввур этган Фаразман сиёсат йўлини тутди. 1500 отлик аскар қўриқчи-

лигида у шахсан Александр ҳузурига келади. Аррианинг (милоддан аввалги I асрнинг охири—I аср) гувоҳлик беришича, милоддан аввалги 329 йили Александр Самарқандда турганида, айтилганидек, Фаразман ташриф буюради. Хоразм ҳукмдори мазкур учрашув чоғида Александрга ҳарбий иттифоқ тузиб Қора денгиз томон юришни таклиф этади. Сўғдлик Спитамен қўзғолонини бостириш билан банд бўлган Александр Фаразманга ташаққур айтиб, у билан дўстлик иттифоқини тузади. Шу билан бирга ҳозир Понтига (яъни Қора денгизга) юриш вақти эмас деб айтади¹. Александр ишончини оқлаган Фаразман юнонликларнинг кейинги ҳарбий режаси Ҳинд заминида юриш қилиш эканлигини ҳам билиб олади. Узоқни қўра билган Фаразман шу тариқа минтақадаги ягона барқарор макон — Хоразм дахлсизлигини сақлаб қолади ҳамда Александрнинг келгуси режаларидан воқиф бўлиб олади. Фаразманнинг Александр билан иттифоқи стратегия нуқтаи назаридан амалга оширилган сиёсий қадам эканлигини шундан ҳам аниқлаб олиш мумкинки, бир йил ўтар-ўтмас, милоддан аввалги 328 йили у юнонликлар тазйиқидан қочишга мажбур бўлган Спитаменга Хоразмдан бошпана беради². Фикримизча, Хоразм ҳукмдорининг Александрнинг ашаддий душмани Спитаменни қабул қилиши нафақат унинг ватандошлик хиссидан, балки Александрнинг аҳволидан бохабарлиги ҳамда маълум маънода ўз имкониятларига ишонганлигидан ҳамдир. Зеро, Хоразм бу замонда жануб ва шарқдаги таъсирини йўқотган бўлса-да, шимоли-ғарбда Қора денгиз — Азов бўйларигача бўлган ерларда ўз мавқеини сақлаб қолганди.

Хоразм дахлсизлиги сақланиб қолинган бўлса-да, аммо бошқа вилоятлар, масалан, Сўғдиёна Александр босқинидан қўп талафот кўрган. Юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) гувоҳлик беришича, бир сафар Александр қўзғолон кўтарган 120 минг аждодимизни кириб ташлаган³.

Александр вафотидан (милоддан аввалги 323 йил) сўнг қўп ўтмай Парфия, Ария, Бактрия ва Сўғдиёна юнонлик Салавк асос солган Салавкийлар саттанатига тобе бўлиб қолади⁴. Хоразм бу сафар ҳам ўз дахлсизлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлади.

¹ Ўша жойда, 102-бет.

² Ўша жойда, 103-бет.

³ Ўша жойда, 151-бет.

⁴ Аппиан. Митридатови войнн. Сирийские дела. ВДИ. 1946, № 4, с. 55.

¹ Ўша жойда, 34— 38-бетлар.

² Ўша жойда, 39-бет.

³ Ўша жойда, 56-бет; бир талант 30.3 кг қумушга тенг.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бактрия, Сўғдиёна, Парфия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқади.

Тахминан милоддан аввалги 170 йилларда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм таъсир доирасига тортилади. Милоддан аввалги II асрда ўлкамизда бўлган хитойлик Чжан Цян гувоҳлик беришича, Хоразм (хитойликлар наздида Қанға) шарқда Фарғона, жанубда Парфия ва Бактрия билан чегарадош, ғарбий сарҳадлари эса Бухоро ва Хоразм воҳаларини ўз ичига олган¹. Милоддан аввалги I асрда яшаган хитойлик тарихчилар Хоразмга Орол ва Азов денгизлари оралигидаги аланлар (ҳозирги осетинларнинг қадимги аجدодлари) ва Урал-олди ўрмон қабилалари ҳам у ёки бу шаклда қарам бўлганликларини ёзиб қолдирганлар. Демак, милоддан аввалги сўнгги асрда хоразмлик сиёсий қучлар Қора денгиздан Фарғонагача бўлган улкан ҳудудда ўз сиёсатларини юргизиш турган катта қудрат эгаси ҳисобланганлар.

Хоразм ҳукмдорлари бу вақтда ўз тангаларини зарб этиш ишини йўлга қўйганлар. Топилган танга намуналаридан шунини кўриш мумкинки, уларнинг бир томонида подшоҳнинг тасвири, иккинчи томонида эса отлик аскар тасвири туширилган². Пул тизимининг жорий этилиши давлатчилик ривожидан далолат бериши билан бир қаторда иқтисодий муносабатлар раванга учун туртки бўлгани ҳам шубҳасиз. Айниқса, савдо-сотиқ ишлари гуркираб ривожланган. Сунъий сўғориш ишларида бой тажриба эгалари — ўлка аҳли янги каналлар казиш, борларини эса асраб-авайлаш борасида ҳам кўп меҳнат қилганликлари маълум. Демак, деҳқончилик янада ўсиб борган. Янги шаҳарлар қад қўтара борган, қалъа, қўрғонлар қурилган. Бу эса ўз ўрнида ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли замин танёрлаган.

Иқтисодиётнинг бу қадар ўсиб бориши давлатни давлат қилиб турган омиллардан бири катта ва қучли лашкарни замона даражасида тутиб туришга имкон яратгани ҳам табиий. Хоразм лашкари 120 минггача бўлгани ҳақида тарихий фактлар бор. Хоразмликларнинг ҳарбий маҳорати ўз даври учун юксак поғонада бўлган. Қадимги Хоразм тарихи ва маданиятини яхши ўрганган С. П. Толстовнинг фикрича, хоразмликлар

янги ҳарбий тактика — отлари ҳам, ўзлари ҳам оғир совутларга чулғаниб, елкама-елка қаторга тизилиб, камон, найза, узун қилич билан қуролланган чавандозлар рақибни ўзларига яқинлаштирмасдан камон ўқлари, узун найзалар ёрдамида душман ён-атрофини ўраб олиш билан қириб ташлаш усулига асос солганлар³. Қизиғи шундаки, хоразмликларнинг Ғарб учун номаълум ана шу ҳарбий маҳоратидан фойдаланиб парфияликлар милоддан аввалги I аср ўрталарида Жазирада (Месопотамия) Рим салтанатининг етти легион, тўрт минг отлик, найзаотардан иборат қучли қўшинини тюрмор этиб, жангда 20 минг кишини ўлдириб, 10 мингини эса асир олиб қайтганликлари тўғрисидаги гувоҳликларни юнонлик Плиний (I аср) ҳамда Плутарх (I—II асрлар) асарларидан топиш мумкин. Умуман оғир отлик сафлари билан жанг қилиш маҳорати бошқа мамлакатларга ўлкамиздан тарқалганини алоҳида қайд этиш лозим (масалан, Шарқий Европа, Хитой, Олтой, Мўғулистон ерлари).

Ушбу даврда амалда бўлган диний эътиқодларга келсак, аҳоли орнатдэгзрдуштийлик, оболонлик ва фарод вонлик хўДбсй Анахита, қуеш ва ёруғлик худоси Митра.] бахт, толе ва ландат худоси Хумо қабиларга сиғиниш! кенг тарқалган. у

Уша замонда яшаган энг қадимги аجدодларимизнинг турмуш тарзига келсак, водийларда асосан ўтроқ ҳаёт кечган бўлса, даштликларда эса қўчманчи, ярим қўчманчилик ҳукмрон эди. Яшаш тарзидан қатъи назар уларнинг бари меҳнатсевар, ватанпарвар ва мард кишилар эдилар. Буни биз уларнинг Александрга қарата айтганларидан ҳам билишимиз мумкин: «...биз Осурия подшоҳини, кейин эса форслар ва мидияликлар ҳукмдорини енгдик. Мазкур ғалабалар шарофати билан биз Мисргача бўлган ҳудудга юз тутдик... фақат тенглар ўртасидагина ҳақиқий дўстлик бўлиши мумкин»².

Юқорида биз давлатчилигимизнинг милоддан аввалги I-мингйилликдаги қадимги Хоразм сиёсий қучлари фаолияти билан боғлиқ энг асосий ва муҳим маълумотларни келтириб ўтдик. Маълум бўлишича янги миллодий давр бошланиши арафасида Хоразм ўз замонасининг энг қудратли ва ривожланган сиёсий, иқтисодий, маданий марказларидан бири бўлган.

¹ Собрание сведений. Т. II. с. 150-151. 184-186.

² Батафсил қаранг: Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. с. 12 и др.; Тактов С. П. Древний Хорезм, с. 173—195.

³ Тактов С. П. Древний Хорезм. с. 221.

⁴ История Узбекистана в источниках. с. 128—129.

БАКТРИЯ

Милод бошига қадар ўтган асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиетида Ер юзида илк даататчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги мақоиларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар), Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз бу ерда алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқчамиз. Ҳақиқатан ҳам милоддан аввалги минтақа сиёсий харитасида Хоразмдан ташқари Бактрия, Парфия, Фарғона, Тохаристон каби давлат бирликлари фаолият кўрсатган. Шунинг учун ҳам улар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Бактрия — бу географик макон, вилоят, вилоят номи эса Бактр (Ба^хоб) дарёси номи билан боғлиқ. Бактриянинг пойтахт шаҳри Бактр ҳам худди шундай боғлиқликда. Юнон тарихчилари бу ҳақда шундай ёзиб қолдирганлар: «Унинг (Бактр дарёсининг — А. 3.) номи билан шаҳар ва вилоят (ҳам) ататади». «Зариасна шаҳри кейинчалик дарё номи билан Бактр деб аталган»¹. Бактрия географик чегарасини жанубда Ҳиндукуш (Парнасс, Папопамис), шимолда Сўғдиёна, ғарбда эса Марғиёнагача (Мурғоб воҳаси) белгилаш мумкин.

«Авесто»да Бактрия (Бахди) «байроқлари (доим) баланд ҳилпираб турадиган», яъни шон-шавкат ўлкаси сифатида тилга олинади².

Қадимги Бактрияни бошқарган сиёсий сулолалар тўғрисида ҳозирча бирон-бир илмий хулоса қилиш қийин. Шу билан бирга бу борадаги мавжуд афсоналардан бактриялик ҳукмдорлар, уларнинг қуч-қудрати ўз замонасида машҳур ва маъруф бўлганлигини билиб олиш мумкин. Чунончи Уюнонлик Ктесий осуриялик подшоҳ Нин Белиднинг Бактрияга ҳарбий юриши ҳақида сўзлаб, Нин бактриялик аёл Семирамидага уйланганини айтади³. Семирамида (Саммурамат) милоддан аввалги IX—VIII аср бошларида Осурия маликаси бўлган. Ниннинг Бактрияга қарши юришида Семирамида ҳам қатнашган ва улар Бактрия подшоси Аксиарт билан обдон уришганлар. Бактриянинг ўша замондаги мавқеини шундан ҳам билиш мумкинки, гўё Нин ва Семирамида

Бактрияга 1 миллион 700 минг пиёда, 210 минг отлик, 10 мингдан ортиқ жанг аравасидан иборат лашкар билан келган эканлар. Бактр шаҳри забт этилгандан кейин эса у ердаги хазинадан қўплаб олтин ва қумуш осурияликлар қўлига тушган⁴. Милоддан аввалги сўнгги аср — миллодий I асрларда яшаган Помпей Трог Ниннинг Бактрияга юриши ҳақида нақл қилар экан, бактрияликлар подшоҳи Зардушт (Зороастр) бўлган дейди. Хуллас, Бактрияда энт қадимги даврларда ҳукмронлик қилган сулолалар хусусида аниқ маълумотлардан қўра ривоятлар қўп.

Аҳамонийлар — Бактрия илк муносабатлари тўғрисида ҳам маълумотлар етарли даражада деб бўлмайди. Ктесий Куруш (Кир) ва бактрияликлар ўртасида содир бўлган тўқнашувларда бирон-бир томон устун келгани йўқ. ўзаро қелишувга биноан бактрияликлар аҳамонийлар ҳукмдорини тан олганлар, деб хабар беради⁵. Доро I даврига қелиб эса Бактрия қатъий равишда аҳамонийлар қўл остидаги мулклар қаторида санаб ўтилади. Доро Бактрияга ўз ноиб қилиб форс Додаршиш-ни тайинлаган. Геродот қизиқ бир маълумот қолдирган. Куруш ва унинг ўғли Камбиз ҳукмдорлик йилларида (милоддан аввалги 530—522 йиллар) уларга қарам мамлакатлардан муайян бир солиқ олинмаган. Бироқ тобе мулклардан уларга совға-саломлар юбориб турилган. «Дорони форслар савдогар дейишларига сабаб, — деб ёзади Геродот, — у биринчи бўлиб солиқ тизимини жорий этганлигидандир»⁶. Ҳақиқатан, Доро қўл остидаги ҳар бир мамлакат ва вилоят йилига катта миқдорда тайинли солиқ тўлаб турган. Хусусан, аҳамонийларга тобе округлардан ўн иккинчисига кирган «бактрияликлардан эғлларгача (Хўжанд атрофида яшаган қабила (?)) бўлган ҳудуд йилига 360 талант тўлаб туриши керак бўлган»⁷. Аҳамонийларнинг йиллик солиқлардан ташқари бошқа йўллар билан ҳам тобе халқлар чўнтагини қоқиб келганликлари маълум. Геродотнинг ёзишича, қақраб ётган далаларни суғориш учун дехқонлар аҳамоний ҳукмдорлар саройига бориб, сув йўлини тўсиб турган ва табиий равишда доимо қўриқтаниб туриладиган тўғон дарвозаларини очиб юборишни сўраб нола қилар эканлар. Шунда ҳукмдор тўғонни очишга фармон бераркан. «Ўзим эшитганман ва биламан ҳамки, у (яъни,

¹ История Узбекистана в источниках. с. 119, 178.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ Ўша жойда, 63—65-бетлар.

⁴ Ўша жойда, 66-бет.

⁵ Ўша жойда, 69-бет.

⁶ Ўша жойда, 55-бет.

⁷ Ўша жойда, 56-бет.

хукмдор — 4. 3.) тўғонни катта пул эвазига очган, (йиллик) солиқ бундан мустасно», деб гувоҳлик беради Геродот¹. Умуман атганда аҳамонийлар тобе ўлкалар аҳолиси, бойликларини талашда, суистеъмол қилишда бошқа тажовузкорлардан қолишмаганлар. Чунончи, қадимда Элам давлати пойтахти бўлган, кейинчалик аҳамонийлар қароргоҳларидан бўлмиш Суза шаҳридаги сарой қурилишида ишлатилган олтин Бактриядан олиб кетилганини тасдиқловчи маълумотлар бор².

; Тажовузкорларнинг маҳаллий халқларга нисбатан тазйиқи ўз-ўзидан аҳолини исён кўтаришга мажбур қилган. Ана шундай озодлик ҳаракатларидан бири аҳамоний Артаксеркс I (милоддан аввалги 462—424 йиллар) даврида рўй берган. Бунинг натижасида Бактрия оз муддатга бўлса-да, қарамлик кишинини улоқтириб ташлашга эришган. Аҳамонийлар қўшини ва бактрияликлар ўртасида бўлиб ўтган жангларда, гоҳ у томон, гоҳ бу томон устунликка эришиб турган. Охири бактрияликлар енгилганлар ва яна қарамлик ҳолига тушиб қолганлар. Бактрияликларнинг аҳамонийларга муносабатини Квинт Курций Руфнинг қуйидаги гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин: «Бактрияликлар ғоятда эпчил, табиатан қаттиққўл. форсларнинг дабдбасию эркатойлигини хуш кўрмайдипшлардан»³.

Бактриянинг аҳамонийларга қарамлиги то Александр босқинига қадар давом этади. Қизиги шундаки, Жазирада юношшклардан катта талафот кўрган Доро III (милоддан аввалги 336—330 йиллар) Бактриядаги ўз ноиб ва қариндоши Бесснинг сотқинлиги туфайли ҳалок бўлади. Бесс ва бошқалар мағлуб Дорони хибсга олиб, аёллар тушган аравага соладилар ва Бактрия томон чекина бошлайдилар. Бундан хабар тонган Александр 500 отлик аскар билан уларни қувишга тушади. Тахминан Парфиянинг шарқий ҳудудларида Александр қочоқтарни қувиб етганда, улар Дорони қаттиқ ярадор қилиб ўзлари жуфтакни уриб қоладилар. Оғир ярадор Доронинг ахволи шу қадар бўлганки, то Александр унинг тепасига келгунча жон берган. Александр ўз рақиби мурдасини ватанига олиб бориб шоҳона равишда марҳум аҳамоний хукмдорлар қаторига дафн этишни буюради⁴. Шундан сўнг Александр Бактрия-

нинг жанубий сарҳадларидан нарида жойлашган ерларни бўйсундиришга киришади. Афтидан, у бактрияликларни ҳар томондан яккаламасдан туриб уларга қарши юриш мақсадга мувофиқ эмаслигини яхши гушунган. Ҳақиқатан, бу ерларни ўзига тобе этган Александр Гирканияга (Жануби-Ғарбий Туркменистон), у ердан эса яна Парфия орқали Бактрия томон йўлга тушади. Бу вақтда Бесс бактрияликчар, сўғдлик ва минтақанинг юнонликлар тасарруфига тушмаган бошқа аҳолисининг навбатдаги тажовузкор домида қолишни истамасликларини суистеъмол қилиб, уларни ўз атрофида жамлаган ва Артаксеркс номи билан ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилганди. Чамаси бу пайтда унинг ёнида бўлган сўғдлик Спитамен ва Оксиарт Александр босқинини даф этишда Бессни қўллаб-қувватлаб (чунки Бесснинг қўл остида кўплаб форс аскарлари ҳам бор эди) шу тариқа Сўғдиёна дахлсизлигини сақлаб қолмоқчи бўлганлар. Фикримизча, Бесс тарафдорлари бўлиб турган 7000 бактриялик ва уларнинг сардорлари ҳам шу илинжда ҳаракат қилганлар. Сабаби шу дамда минтақа учун хавфлиси Александр эди. Бесснинг субугсизлик ва сотқинлик феъли эса бактрияликлар ва сўғдиёналиклар учун аён бўлгани шубҳасиз.

Александрнинг Бактрия ерига қадам қўйганини эшитиши билан Бесс Амударёни (Укс) кечиб ўтиб, Сўғдиёна томон қочади (тахминан Қашқадарё воҳасига). Юнон аскарлари Бактриянинг қатор шаҳарлари, жумладан, Бактрни ҳам ишғол этадилар. Шу тарзда Бактрия Александр тасарруфига тушади. Бактрияликларнинг содиқона хизмат қилишларига ишонмаганиданми Александр Бактрияга ноиб этиб форс Артабазни тайинлайди⁵. Бактрияликларнинг ҳақиқатан ҳам келгиндилар билан тинч-тотув яшай олмасликларини тасдиқловчи маълумотларни биз юнон тарихчилари гувоҳлигида кўришимиз мумкин. Чунончи, Аррианнинг ёзишича, Спитамен Сўғдиёнада юнонликларнинг тинкасини қуритиб партизан ҳаракатларини олиб бораётган бир пайтда бактрияликлар ҳам кўзғолон кўтара бошлайдилар. Александр уларни бостиришни буюради. Кўп ҳам ўгмай (милоддан аввалги 328 йил) Спитамен массагет отлиқлари ҳамроҳлигида яна Бактрияда пайдо бўлади, пойтахт Зариспни (Бактр) эгаллашга ҳаракат ҳам қиладди. Аммо номаълум сабабларга кўра бу шаштидан қантанди⁶.

¹ Ўша жойда. 58-бет.

² Ўша жойда. 40-бет.

³ Ўша жойда. 111-бет.

⁴ Ўша жойда. 89-бет.

⁵ Ўша жойда. 89—91-бетлар.

⁶ Ўша жойда. 103-бет.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, Александрга қарши курашган қахрамонлар ҳақида сўз кетганда одатда Спитамен номи кўпроқ тилга олинади. Ваҳоланки, юрт мустақиллиги учун жон берган қахрамонлар, йўлбошчилар бир талай бўлган. Масалан, Аррианнинг тасдиқлашича, Бактрия шимолидаги Паратикан (Бойсунтоғ, Қўхитантоғ даралари) Спитамен қўзғолони бостирилгандан кейин ҳам тинчимаган. Бу ерда Катан ва Австан исмли курашчилар бош кўтарганлар. Александр уларга қарши ўзининг энг ишончли лашкарбошиларидан Кратерни юборади. Аррианнинг нақл қилишича, «улар билан жанг шафқатсиз бўлган». Катан ҳалок бўлади. Австан эса асир олиниб, Атександр ҳузурига жўнатилади. Мазкур воқеа милоддан аввалги 327 йили рўй берган¹. Шу сананинг кеч баҳорида Александр Ҳиндистон юришини бошлади.

Аммо юнонлик тажовузкорларга қарши курашлар сўнмайди. Бунга оид билвосита маълумотлар юнон тарихчилари асарларида кўзга ташланади. Чунончи, милоддан аввалги 325 йили Александрнинг ўлими хусусида миш-миш тарқалади. Афтидан, ўз ватанидан узокда, бактрияликлар қаршилигидан силласи қуриган юнонликлар, асосан ҳарбийлардан 3000 киши пойтахт Бактрни қўлга оладилар ва бактрияликлар ёрдамида ўзларига бошчи тайинлаб, Юнонистонга қайтиш тараддудига тушадилар. Аммо етиб келган жазо қисмлар бунга чек қўяди. Худди шунга ўхшаш воқеа милоддан аввалги 323 нили Александрнинг энди ҳақиқатан ҳам ажали етгани тўғрисида хабар келганда содир бўлган. Ўшанда Бактрия ва Сўғдиёнадаги юнонликлардан 20000 пиёда ва 3000 отлик бирлашиб, ўз ватанларига қараб йўлга тушганлар. Ўлкадаги мавқеини йўқотишдан ва бу ҳаракат бошқаларга ҳам ўрнак бўлишидан чўчиган Александр ворислари уларга қарши қўшин юбориб, исёнкор сифатида битта қўймай кириб ташлайдилар². Александр ўлимидан сўнг ҳокимият учун кураш авжига чиққани маълум. Аввал Бобилни (милоддан аввалги 312 йил), сўнг Бактрия ва Сўғдиёнани ҳам қўлга киритган, Александр лашкарбошларидан ҳисобланмиш Салавк салавкийлар сулоласига асос солади. Салавкийлар ўзларига тобе ўлкаларда ғоят қаттиққўллик сиёсатини олиб борганлар. Агар Александр қарам ерлардаги аҳолига нисбатан мурасозлик йўли билан ҳам сиёсат юргизган бўлса, салавкий-

лар аксинча маҳаллий аҳолини, унинг маданиятини умуман инкор этиш, ноибларни фақат юнонликлар орасидан танинлаш, маҳаллий бошқарувда кўплаб ҳарбий истеҳкомлар, иншоотлар қуриб, ҳарбий куч орқали аҳолини бўйсундириб туриш тadbирларига зўр берганлар. Чунончи, Александрнинг юнон ва маҳаллий маданиятларни ўзаро уйғунлаштиришдаги саъй-ҳаракатлари бўлганини билган ҳолда, салавкийларнинг, аксинча, тобе халқлар орасида фақат юнон маданиятини тарғиб этишни вазифа, деб билганликларини қайд этиш лозим.

Шу ўринда эллинизм тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтмасдан илож йўқ. Мазкур тушунчани илмий таомилга XIX асрнинг биринчи ярмида тарихчи И. Г. Дройзен киритган. Бунда у эллинлар (юнон-македонияликлар) маданиятининг ўзларига тобе мамлакатлар маданияти билан ўзаро уйғунлашуви натижасида вужудга келган маданий ҳолат ва муносабатларни назарда тутган. Баъзи бир олимлар эллинизм деганда, умуман юнон маданияти таъсири остида ривожланган мамлакатлар, халқларни тушунадилар. Бошқалар эса эллинизм деганда, юнон маданияти ривожинигина назарда тутиб, Александр хуружидан то «Рим маданияти» босқичига (милоддан аввалги 30-йиллар) ўтишгача бўлган даврни кўзда тутадилар. Биз диққатни жалб этмоқчи бўлган масала маъзи шундан иборатки, Александр бошлаб берган «юнонлар даври»дан бир неча юз йил муқаддам, яъни милоддан аввалги VII—VI асрлардан буён қадимги юнонликлар маданий ҳаётига минтақамиз маданий-маънавий муносабатларида асосий ўрин тутган зардуштийлик (оташпарастилик) таълимотининг таъсири катта бўлган. Бунинг исботи ўрнида файласуф, астроном, математик, физик Фалес (милоддан аввалги тахминан 624—575 йиллар), унинг кичик замондоши, Европа адабиёти тарихида дастлабки насрий асар муаллифи Анаксимандр (милоддан аввалги 610—546 йиллар), файласуф Анаксимен (милоддан аввалги 585—523 йиллар), Гераклит (милоддан аввалги 544—475 йиллар), Платон (милоддан аввалги 428—348 йиллар) ва унинг шогирди Арасту (Аристотел; милоддан аввалги 384—322 йиллар) ва бошқа юнон мутафаккирлари ижоди ва меросини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, Гераклитнинг ҳамма мавжудотнинг асоси деб оловни билиши, дунёдаги барча ҳаракатлар қарама-қаршилик муносабатидаги кучлар бирлигидандир каби ғоялари зардуштийликдаги оташпарастилик, ҳаётнинг эзгулик ва ёвухтиқаро доимий кураш, зиддият остида ке-

¹ Ўша жойда. 107-бет.

² Арриан. Поход Александра. с. 312.

чиши каби таълимотлари таъсирида шаклланиши шубҳасиз¹. Зеро, милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярми охиридаёқ зардуштийлик таълимоти минтақамиздан Эрон орқали юнонликлар мамлакатада ҳам машҳур бўлгани маълум.

ГСалавкийлар ҳам тобе ўлкаларни сатраплар (ноиблар) орқали бошқарганлар. Тахминан милоддан аввалги III аср ўрталарида (милоддан аввалги 253 йил атрофида) Бактрия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқишга муваффақ бўлади. Эътиборни жалб қиладиган томони шундаки, бу ўзгаришга Бактрия ноиб, юнонлик Диодот сабабчи бўлган². Уни ушбу тadbирга ундаган асосий сабаб, бир томондан, салавкийлар марказида (Сурия) ҳокимият учун ўзаро курашнинг авж олиши оқибатида марказий ҳокимиятнинг заифлашиши бўлса, иккинчи томондан, Бактрия (Сўғдиёна ҳам унинг таркибида эди) аҳолисининг четга қарамликдан қутилиш учун ҳар нарсага тайёрликларидан иборат бўлган. Бактрияни мустақил равишда бошқара бошлаган юнонликлар бактрияликларнинг кучига суяниб келганликларини тасдиқловчи маълумотлар бор. Чунончи, ўзларини анча ўнглаб олган салавкийлар қўлдан кетган ўлкаларни қайтариш тараддудига тушганларида Бактрияда Евтидем (Эвфидем) деган юнон (милоддан аввалги 230 йилдан бошлаб) ҳукмронлик қиларди.

Полибий (милоддан аввалги II аср) гувоҳлик беришича, Евтидем ва салавкийлар ўртасидаги курашда 10000 бактриялик отлик аскар Евтидем томонида турган. Бактрияликларнинг шижоати туфайли ўзаро сулҳ тузишга келишилини ва шу тариқа Бактриянинг салавкийлар салтанатидан мустақиллиги янада мустаҳкамланади³.

Тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар, қарамлик ахволига қарамай Бактриянинг тараққиёти бир зум ҳам тўхтамаган. Юнон тарихчилари Бактрияни «минг шаҳар ўлкаси» деб бекорга таърифламаганлар. Мазкур таъкид Бактрия ижтимоий-сиёсий ҳаётида шаҳарлар тутган ўриндан далолат беради. Ҳақиқатан, бу вақтда Бактр, Термиз каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривож топган. Чунончи, ҳунармандлар олтин, қумуш, қўроғошин, қалайи, мис, бронзадан турли буюм-

лар, зебу зийнатлар тайёрлаганлар. Тўқувчилик, қўнчилик, қўролсозлик каби касблар ҳам раванқда бўлган.

Бактрияда пул муносабатлари пухта йўлга қўйилган. Масалан, Бактрия ҳукмдорлари зарб этган олтин, қумуш, мис, никел танга намуналарининг Хоразм, Сўғдиёна, Фарғонадан топилиши ҳам савдо-сотиқ муносабатлари даражасидан, ҳам пулнинг кадр-қимматидан далолат беради. Минтақадан ташқаридаги Хитой, Ҳиндистон, Эрон каби мамлакатлар билан ҳам савдо-сотиқ фаол олиб борилган.

Бактрияликларнинг деҳқончилик ва чорвачиликдаги тажрибалари мақгаса арзигулик бўлган. Юнон, хитой манбаларида ёзилишича, бу ерда дончилик, шoliчилик, полизчилик, узумчилик, мевачилик яхши ривожланиб келган. Чунончи, Квинт Курций Руф шундай ёзганди: «Бактрия табиати бой ва ранг-барангдир. Баъзи ерларида қўлаб боғ-роғлар ва узумзорлар бўлиб, ширин меваларга тўла. Тупроғи унумдор жойларда бугдой экилади, қолган ерлар эса яйловлардан иборат»⁴.

Бактрияликларнинг қазилма бойликларни қайта ишлашда моҳир бўлганликлари ҳам маълум. Масалан, Бактрияда олтин қайта ишланган. Пул зарб этишда ишлатилган никел ҳам худди шу ердан чиққан бўлса ажаб эмас. Агар келажакда бу фикрни тасдиқловчи ашёвий далиллар топилса, у ҳолда европаликлар таъкидлаганидек, никел XIX асрда улар томонидан ихтиро этилган, аксинча, энг қадимги даврлардаёқ Туркистон халқлари никелни қайта ишлашни уddалай олганлар.

Юнонлар ҳукмронлик қилган даврда Бактрияда юнон тили расмий ҳисобланган. Шу билан бирга оромий, асли Панжобда юзага келган карошти ёзувлари ҳам муомалада бўлгани маълум. Фан соҳасидаги ютуқлар ҳам диққатга сазовордир. Физика, математика, астрономия, фалсафа каби илмлар ривожда бўлган. Бактрияликлар маданий ҳаётида мусиқанинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, мусика асбобларининг тури хилма-хил бўлган. Турли маросимлар, байрамлар, саройдаги тadbирларда уд, най, ногора, чилтор (арфа), бурғу, камонча билан чалинадиган асбоблардан истифода этилгани маълум.

Археологик изланишлар натижасига кўра, қадимги Бактрияда ҳайкалтарошлик, сураткашлик, наққошлик каби соҳалар ҳам ўз даври учун юксак савияда бўлган.

¹ Сулаймонова Фозила. Шарқ ва Ғарб. Тошкент, 1997, 29—35-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 160.

³ Ўша асар, 184-бет.

⁴ Ўша асар, 119—181 ва бошқа бетлар.

Бактриядаги маънавий ҳаёт тўғрисида гапирадиган бўлсак, аҳоли турли динларга сиғинган. Қадимдан эъзозланиб келинадиган зардуштрлик, Анахита, Митра худолари билан бирга аҳоли орасида буддага, юнонларнинг Зевс, Афина, Апполон, Геракл каби худоларига интилиш ҳоллари ҳам табиий ҳисобланган. Турли эътиқодларга тегишли диний муассасалар қуриб борилган.

Тахминан милoddан аввалги II асрнинг 30-йилларида Бактрия юнонликлар бошқарувидан батамом қутилади. Шимолдан кириб келган қабилалар ҳарбий кучи зарби остида қулаган юнонликлар ҳокимияти ўрнида тохарлар (юэчжилар) ҳукмронлигидаги янги сиёсий бирлик — Тохаристон барпо бўлади.

ПАРФИЯ

Минтақамизнинг Атрек ҳамда Гўргон дарёлари юқори ҳавзасида жойлашган (Жанубий Туркменистон, Шимоли-Шарқий Эроннинг бир қисми) тарихий маконларидан бири қадимда Парфия номи билан юритилган. «Авесто»да Ахура Мазданинг бешинчи бўлиб Нисайа ўлкасини яратгани ҳақида сўзлар бор¹. Нисайанинг ҳозирда Ашгабат яқинидаги харобалари сақланиб қолган қўхна Нисо шаҳри Парфиянинг дастлабки маркази билан боғлиқлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Парфиянинг милoddан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги ахволи борасида аниқ фикр айтиш қийин. Зеро, бу масалада маълумотлар жуда оз. Шу билан бирга мавжуд маълумотлар асосида баъзи бир мантиқий хулосалар чиқариш мумкин. Чунончи, Помпей Трог скифлар (саклар) ҳақида сўзларкан, «улар Парфия ва Бактрияга асос солганлар» деб ёзади. Бошқа бир жойда эса юнонлик тарихчи яна Парфия хусусида тўхталиб, «Римликлар билан бутун дунёни ўзаро бўлиб олган парфияликлар ҳозирда бутун Шарқ узра ҳукмдордирлар ва улар (аслида) қачонлардир скифлар орасидан бадарға қилинганлардандирлар, уларнинг номи (яъни Парфия — *A. 3.*) бунга ишора, зеро, скифлар тилида «парфи» бадарға қилинганларни англатади².

Ктесий осуриялик Ниннинг ҳарбий юришлари ҳақида баён этиб, у парфияликларни ҳам бўйсундирган, дейди³. Афтидан, осурияликлар милoddан аввалги I-

¹ Авесто. II жилд, 660-бет.

² История Узбекистана и источниках, с. 155—158.

³ Уша жойда, 64-бет.

мингйилликнинг VIII аср бошларида Мидияга қарши юришларида Парфияга ҳам бостириб кирганлар. Парфия-Мидия муносабатларига тўхталсак, мидиялик Киаксар (Увахшатра) ҳукмронлик қилган йилларда (милoddан аввалги 625—584 йиллар) Парфия Мидияга бўйсундирилган. Бироқ қўп ҳам ўтмай, тахминан сўнгги мидиялик ҳукмдор Астиаг (милoddан аввалги 584—550 йиллар) даврида Парфия Мидия тобелигидан чиқади ва юнон тарихчиси тили билан айтганда, парфияликлар «ўз юртларини сакларга топширадилар»¹. Шунда Мидия ва саклар (Хоразм?) ўртасида уруш бошланади. Охиروқибатда ҳарбий сулҳ ва иттифоқ тузилади. Аммо тез орада Мидия давлати қулайди ва, табиий равишда, Парфия яна мустақиллигини тиклайди. Умуман олганда эса Парфия шимолдаги Хоразм сиёсий кучлари манфаатлари доирасида бўлиб келгани шубҳасиз. Унинг бу доирада бўлиш-бўлмаслиги хоразмлик сиёсий кучларнинг маълум даврлардаги мавқеи ва қудратига боғлиқ бўлиб келганлигига ҳам шак йўқ.

Милoddан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Парфия ахамонийлар қўл остига тушади ва салтанатнинг XVI округи таркибига киритилади². Шунга қарамай парфияликлар тажовузорларга қарши курашни тўхтатмайдилар. Чунончи, Доро I ҳукмронлигининг дастлабки йилида Парфияда озодлик ҳаракатлари авж олади. Бу вақтда Парфияни Доронинг отаси Виштасп бошқариб турарди. Хатқ қўзғолони бир неча ой давом этади. Виштасп ҳеч нарса қила олмайди. Доро эса бу вақтда Бобилдаги халқ қўзғолонини бостириш билан банд эди. Фақат милoddан аввалги 521 йилга келиб Доро томонидан юборилган катта кучга суянган ҳолда Виштасп парфияликлар қаршичилигини енгишга эришди. Беҳистун ёзувларига қўра хал қилувчи жанг милoddан аввалги 521 йил 12 июлда рўй берган³.

Милoddан аввалги IV асрнинг 30-йиллари сўнгида Парфия навбатдаги тажовузор юнонлик Александрнинг тобелигига тушади. Энди Парфияни Александр ноиби Андрагора бошқара бошлайди. Юнонликларнинг Парфия устидан ҳукмронлиги Александр ўлими билан боғлиқ сиёсий ўзгаришлардан сўнг ҳам тўхтагани йўқ. Чунончи, милoddан аввалги IV асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб Парфия славкийлар таъсирига тушади⁴.

¹ Уша жойда. 67-бет.

² Уша жойда. 56-бет.

³ Уша жойда. 35-бет.

⁴ Уша жойда. 160-бет.

Бундай ҳолат милоддан аввалги III аср ўрталарига қадар давом этади.

Тахминан шу даврда парфияликлар салавкийлар тобелигидан озод бўладилар. Бунга доир маълумотларни биз қадимги юнон ва арман манбаларидаги гувоҳликлардан билиб олишимиз мумкин. Хусусан, асли келиб чиқиши сакларнинг дай қабиласидан бўлмиш, Тажан дарёси бўйларида яшовчи парна уруғи сардори Аршак салавкийларнинг Парфиядаги ноибини ағдариб, хокимиятни ўз қўлига олади. Шу тариқа у аршакинлар сиёсий сулоласига асос солади.

Парфияда тартиб ўрнатиш иши Аршакнинг бўйнига тушган бўлса, унинг ўлиmidан сўнг укаси Тиридат кўшни Гиркания ҳамда Эроннинг бир қисмини ўз таъсир доирасига тортишга эришади. Тиридат мустаҳкам қалъалар барпо этиш, кўшинни ҳар жихатдан кучайтириш тадбирларига катта эътибор беради. Унинг бу соҳадаги қўллаб-савдо-ҳаракатларининг сабаби маркази Сурияда бўлган салавкийларнинг қудрати хануз сакланиб келаётганида эди.

Ҳақиқатан, Тиридатнинг ўлиmidан кейин (милоддан аввалги 211 йил) Парфия тахтини унинг укаси Артабан II эгаллаб турган даврда, салавкий ҳукмдор Антиох III жуда катта кўшин (юнонлик Помпей Трог ёзишича, 100 минг пиеда, 20 минг отлик аскар) билан аршакийларга қарши юриш қилади. Гарчи салавкий ҳукмдор ғолиб келса-да, охир-оқибатда ўзаро иттифоқтузилади¹. Аммо бу ҳолат узокқа чўзилгани йўқ. Антиох III ўлиmidан сўнг салавкийлар қудрати заифлашиш йўлига киради. Бундан усталик билан фойдаланган навбатдаги аршакий ҳукмдор Митридат I (милоддан аввалги 171—138 йиллар) Эрон, Жазирани ҳам ўз тобелигига қаратишга эришади. Митридат II (милоддан аввалги 123—87 йиллар) ҳукмронлиги даврида аршакийларнинг куч-қудрати янада ошди. Чунончи, у ҳатто салавкий ҳукмдор Деметрий III ни қўлга туширишга муваффақ бўлади. Бу салавкийлар сиёсий фаолиятига чек қўйилиб, энди тўтридан-тўғри Рим салтанати билан рақобатлашиш йўлига кириш, дегани эди. Ҳақиқатан, Ород II (милоддан аввалги 55—38 йиллар) даврига келиб римликлар Парфияга қарши ҳарбий юриш уюштирадилар. Милоддан аввалги 53 йили Жазира шимолидаги Карр шаҳри яқинида икки томон ўртасида тўқнашув содир бўлади. Хоразмликлар-

нинг тилга олинган ҳарбий тактикасини ишга солган аршакийлар лашкари римликларга қакшатқич зарба беради. Шундан сўнг ташаббусни қўлга олиб, улар биринкетин Сурия, Кичик Осиё ҳамда Фаластин каби мамлакатларни ҳам бўйсундиришга эришадилар. Худди шу вақтларда аршакийлар пойтахтни Дажла дарёсининг чап қирғоғида жойлашган Ктесифон шаҳрига кўчирадилар. Бошқача айтганда, борган сари асли Парфия аршакийлар саттанатининг бир чекка ўлкасига айлана боради. Шу сабабдан ҳам III асрнинг 20-йилларигача бўлган даврда салтанат ҳаётида кечган асосий сиёсий воқеалар кўпроқ Ғарбий Эрон ва Жазира билан боғлиқ бўлган. Ана шу даврда Марғиёна аршакийлар салтанати таркибидан чиққан, Гиркания эса бўйин товламаслик йўлига ўтиб номигагина қарам эди. Иккинчи томондан, римликлар вақти-вақти билан Ктесифон томон ҳарбий юришлар уюштириб турганлар. Хуллас, 224 йили Эрондаги сосонийлар сулоласидан бўлмиш Ардашир I сўнгги аршакий ҳукмдор Артабан V ни енгач аршакийлар сиёсий фаолиятига ҳам чек қўйилади. Агарда аршакийлар сиёсий тарихига хулоса қиладиган бўлсак, фикримизча, юнонлик Помпей Трогнинг қўйидаги сўзларини келтирсак кифоя бўлади: «Аршакийлар шон-шарафи қачонлардир донғи кетган Осурия, Мидия, Форс ва минг шаҳарлар ўлкаси Бактрия орасида юксакликка кўгарилишлари билан белгиланади»¹. Ҳақиқатан, ғарбий чегаралари Европага туташган, қудратли Рим салтанатининг тинқасини қуритган Аршакийлар салтанати фаолияти ўз давридаёқ муносиб қадрланган эди.

Энди аршакийлар даври бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти масалаларига келсак, қадимдан қолган бир қатор ёзма ҳужжатлар бу борада тасаввуримизни бойитишга ёрдам бериши мумкин.

Олий ҳукмдор албатта аршакийлар хонадонидан бўлиши шарт ҳисобланган. Шу билан бирга давлат бошқарувида икки кенгаш: қабила зодагонлари ва қохилар кенгашларининг роли ҳам катта бўлган. Чунончи, янги ҳукмдор худди шу икки кенгаш иштирокида сайланган. Албатта, бунда марҳум ҳукмдорнинг васияти эътиборга олинган. Бошқача айтганда, тахтга ворислик бир сулола ичида кечса-да, аммо муайян тартиб бўлмаган, яъни ўтган ҳукмдор ўрнини унинг ўғли ё укаси, ё бўлмаса, аршакийлар сулодасининг бирон-бир

¹ Ўшажойда, 161. 183-бетлар.

¹ Ўша жойда, 158-бет.

намојандаси эгаллаши мумкин бўлган. Афтидан, бу масалада кенгашларнинг мавқеи кучли бўлиб келган. Буни шундан ҳам билиб олиш мумкинки, ҳужжатларга кўра мазкур икки кенгаш олий ҳукмдорни тахтдан четлатишга қодир ҳисобланган. Аршакийлар салтанатни мулкларга (сатрапияларга) бўлиб идора этганлар. Шу билан бирга барча мулклар мавқеи бир хилда бўлмаганини таъкидлаш лозим. Чунончи, Гирканиа, Сейистон (Сакистон) ярим мустақил мулк сифатида ўз пулларини зарб этиб келганлар¹.

Қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Парфияда деҳқончилик билан жиддий равишда шуғулланган. Хитойлик муаллифлар парфияликларнинг шоли, бугдой етиштиришлари, узумзорларга ишлов бериб, вино тайёрлашлари ҳақида ёзиб кетганлар². Буни қадимги Нисо шаҳри ўрнида топишган ёзма ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра ҳар бир сатрапияда турли соҳага алоқадор ҳўжаликлар мавжуд бўлиб, улар муайян тарзда давлат хазинасига солиқ тўлаб турганлар. Ишланадиган ерлар бир неча даражага бўлиниб, улардан олиннадиган солиқлар ҳам турлича бўлган. Солиқлар асосан маҳсулот сифатида, қисман пул билан қабул қилинган. Масалан, узум етиштирувчи ҳўжаликлар пойтахтга (яъни Нисо пойтахт бўлиб турган вақтларда) вино юборганлар. Маҳсулот катта-катта хумларда сақланиб, уларнинг умумий ҳажми ярим миллион литрдан ортиқ бўлган. Шуниси қизиқки, ана шу вино сақланувчи омборлардан топишган ёзма ҳужжатларда винонинг ҳажми, узум етиштирилган жойнинг номи, винонинг нави, уни келтирган шахснинг номи, мансабига доир қимматли маълумотлар ўз аксини топганини кўриш мумкин³. Бу Парфияда иш юритиш, ҳўжалик тутишнинг турли соҳаларида ўша пайтларда қатъий ҳисоб-китоб тартиби жорий бўлганидан ва уларга тегишли муассаса, ташкилотлар фаолият кўрсатганидан далолат беради.

Курувчилик, меъморчилик борасида ҳам парфияликларнинг тажрибаси диққатга сазовордир. Улар шаҳарлар, қалъалар, мухташам бинолар барпо этишда ўз замонларида машҳур бўлганлар. Хитойлик муаллифларнинг кўрсатиб ўтишларича, Парфияда юзлаб катта-кичик шаҳарлар мавжуд бўлган⁴. Албатта, бу ерда Ар-

шакийлар салтанатининг юксактикка кўтарилган даврларидаги аҳволи назарда тутилган бўлиши керак. Аммо бу каби маълумотлар асли Парфия имкониятларини ҳеч бир ерга урмай, аксинча, улардаги тараққиётдан билвосита бўлса ҳам гувоҳлик беради.

Парфиялик савдогарлар фаолияти диққатга сазовордир. Манбаларда ёзилишича, улар қуруқлик ҳамда денгиз орқали турли ўлкалар билан савдо алоқаларини олиб борганлар¹. Шунини қайд этиб ўтиш лозимки, Аршакийлар сачтанати Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ўзига хос иқтисодий-савдо кўприги сифатида таниқли бўлган.

• Парфияликлар ҳайкалтарошлик, заргарлик соҳаларида моҳир ҳисобланганлар. Қадимги Нисо шаҳри ўрнидан топишган ашёлар — мармардан ишланган ҳайкаллар фикримиз датили бўла олади. Улар юксак санъат асари ҳамда маълум маънода салтанат бойлиги, кўрки сифатида олий ҳукмдор қароргоҳида алоҳида жойда сақланган.

Парфия маданияти ҳаётида юнонликларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бир неча аср юнонликлар тобелигида ва яна беш юз йилча улар билан яқиндан муносабатда бўлган парфияликлар учун бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам археологлар топган ашёларда ҳам маҳаллий рух, ҳам юнон маданияти таъсири сезилиб туради. Чунончи, маҳаллий услубда фил суягидан тайёрланган ритон ўн икки олимпия худоси тасвири билан безатилган ашёлар фикримиз далили бўла олади². Фараз қилиш мумкинки, қадимги Юнонистонда кенг тарқалган олимпия ўйинлари маълум даражада минтақамизда ҳам ўз қизиқувчиларига эга бўлган. Узоқ-яқиндаги халқлар маданиятида мавжуд илгор анъаналарга эътибор аршакийларда нақадар катта бўлганини Плутарх (тахминан 46—127 йиллар) ёзма гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин. Хусусан, унинг ёзишича, парфияликлар Карр яқинида римликларни мағлубиятга учратиб, хушхабар билан ҳукмдорлари Ород хузурига келганларида у Эврипиднинг (милoddан аввалги V аср) машҳур «Вакх маъбудалари» («Вакханки») фожиасини томоша қилиб ўтирган экан³. Кези келганда эслатиш лозимки, Эврипид асарларидаги қатор лавҳатар ўлкамизда топишган қадимги ашёлар — санъат намуналарида ўз аксини топган.

Парфияликлар ўз ёзувларига эга бўлганлар. Аниқроқ айтганда, ўша даврларда кенг тарқалган оромий

¹ Каранг: Дьяконов М. М. История древнего Ирана. 1961, с. 194 и др.

² Собрание сведений, т. 2, с. 151.

³ Каранг: ВДИ. 1960. № 2. с. 16-20: Переднеазиатский сборник, II. 1966, с. 134-136.

⁴ Собрание сведений, т. 2, с. 151.

¹ Ўша жойда.

² История древнего Востока, 1979, с. 336—337.

³ Древний Хорезм. с. 211.

хатидан фойдаланган ҳолда гап, сўз тузилишининг ўзларига хос тартибини жорий этганлар.

Аҳоли диний қарашларида зардўштийлик ўз мавқеини сақлаб қолган. Шу билан бирга эзгулик ва ёруғлик худоси Митра, юнон, яхудий динларига сиғиниш ҳоллари ҳам учраб турган.

Бир-икки оғиз сўз аршакийларнинг ташқи — элчилик алоқалари тўғрисида. Ғарбда Рим империяси билан муҳолифатда бўлиб келганларига қарамай, улар дунёнинг бошқа мамлакатлари билан сиёсий, элчилик алоқаларини мунтазам равишда йўлга қўйганлар. Хусусан, хитой манбаларида Хитой ҳукмдори махсус элчиларининг аршакийлар даргоҳида бўлгани тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Элчиларни шарқий чегарада 20000 парфиялик отлик аскар кутиб олган ва ҳукмдорлари фармонига қўра то пойтахтгача бўлган масофада уларга ҳамроҳлик қилганлар¹. Бу, бир томондан, аршакийларнинг Хитой элчилари ва улар орқали Хитойга бўлган эътиборларидан дарак берса, иккинчи томондан, бевоқиф аршакийлар саронида элчиларни қабул қилишга оид маълум бир тартиблар мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Хитойлик элчилар аршакий ҳукмдор элчилари билан иўлга чиқиб, Хитойга етиб келгач бу ерлик ҳукмдорга аршакийлар юборган совга-саломларни тақдим этган эканлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, аршакийлар Туркистон доирасидан чиқиб сиёсий юксалишда салтанат даражасига эришган биринчи сулола ҳисобланади. Шунингдек улар Яқин Шарқ ва Жанубий Европа давлатлари билан тўғридан-тўғри Ғарбнинг ўзида муносабат юритган туркистонлик илк сиёсий қуч ҳам бўлган. Аммо шундай қудратга эга бўлишларига қарамай аршакийлар минтақани сиёсий жиҳатдан бирлаштира олмаганлар. Хоразм, Сўғдиёна, Фарғона, Бактрия қабиларни бир сиёсий марказ остида бўйсундириш ишининг улдасидан чиқолмаганлар.

ФАРҒОНА

Ўзбекистоннинг энг гўзал ва бетакрор маконларидан бири бу Фарғона водийсидир. Иқлим шароити, географик жойлашуви, табиий бойликлари қатор хислатларига қўра Фарғона қадимдан эътибор қозониб келган. Фарғонанинг давлатчилигимиз тарихида тутган ўз ўрни

¹ Собрание сведений. т. 2. с. 160

ҳам бор. Милоддан аввалги II—I асрларда бу ерда минтақадаги илк давлатчилик тизимларидан бири мавжуд бўлган. Албатта, унинг асослари анча илгарироқ, кам деганда милоддан аввалги I-мингйиллик ўрталарида шакллана бошлаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Фарғона минтақамизнинг энг қадимий маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Чунончи, тахминан милоддан аввалги 2-мингйилликлардаёқ бу ерда деҳқончилик маданияти ўта тараққий эта бошлаган. Деҳқончилик билан ёнма-ён чорвачилик, балиқчилик, ҳунармандчилик (металлни қайта ишлаш, кулолчилик, тўқимачилик) соҳалари жиддий равишда юксалиб боргани археолог олимлар томонидан тасдиқланган¹. Мазкур фаолият соҳаларининг ривож топиши кишилар ҳаёти, хусусан, турар жой масаласида ҳам ўз таъсирига эга бўлиши табиий. Шу сабабдан ҳам кўрсатилган даврда мустаҳкам қўрғонлар қуриш, бориб-бориб уларнинг шаҳарларга айланиш жараёни ҳам жиддий равишда кечгани маълум.

Қадимги Фарғона аҳли келиб чиқиши масаласига келсак. юнон тарихчилари Сирдарёнинг (Яксарт, Танаис) нариги томонида (шимолида, юқори оқимларида) скифлар (саклар) яшайдилар деб, гувоҳлик бериб кетганлар². Ҳамадондан топилган қадимги форс, элам, бобил тилларидаги ёзувларда эса «Сўғдиёнадан нарида яшовчи саклар» ҳақида маълумот сақланган³. Диккатга сазовор томони шу ердаки, баъзи бир юнонлик тарихчилар (Гекатей, Геродот, Плиний ва бошқалар), ҳинд олими Панини (тахминан милоддан аввалги V аср) асарларида, паҳлавий ёзувида битилган «Бундахшин»да парикани, париани, праканва ва паркан этник-географик атамалари учрайди⁴. То шу кунгача мазкур атамаларнинг Фарғона билан боғлиқлигини исботловчи ё инкор этувчи бирон-бир беками кўст илмий асос шаклланишича йўқ, десак тўғри бўлади. Таажжубланарли жойи шундаки, Фарғона ҳақида «Авесто»да бирон сўз ё шунга ишора ҳам нўқ. Фикримизча. фарғоналикларнинг келиб чиқиши масаласида жиддий ҳулосаларга туртки бўлишга арзигулик манба сифатида милоддан аввалги II—I асрлардаги Хитой муаллифлари асарлари хизмат қилиши мумкин. Милоддан аввалги II асрнинг

Қаранг: *Заднепровский Ю. А.* Древнекочевельческам культура Ферганы Москва. 1962.

¹ История Узбекистана в источниках. с 94—95, 126.

² Уша жойда. 39-бет.

³ *Ватафси. 1 қаранг:* История и культура народов Средней Азии Древность и средние века. Москва. 1976.

20-йилларида Фарғона, Сўғдиёна, Бактрияда сафарда бўлиб, Туркистоннинг мазкур ва бошқа қатор вилоятлари тўғрисида батафсил маълумотлар тўнлаган хитойлик элчи Чжан Цян қолдирган қуйидаги гувоҳликка эътибор берайлик: «Давандан (Фарғонадан) ғарбга томон Ансигача (Парфиягача) бўлган улкан ҳудудда турли тилларда (лаҳжаларда) сўзлашсалар-да, аммо урф-одатлари ўхшаш ва муомалада бир-бирларини тушунадилар»¹. Демак, кўҳна Фарғона аҳлининг мамлакатимизнинг бошқа ўлкалари аҳолиси билан этник боғлиқлиги масаласида ҳеч шубҳа йўқ.

Хитойликлар Фарғонани Даван (Улуғ Ван) деб атаганлар. Бу вақтда (яъни милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида) Фарғонада кам деганда 60000 оила, яъни 300000 киши истиқомат қилган. Мазкур рақамни келтирган хитойлик муаллиф афтидан Фарғонада ўша вақтда мавжуд аҳоли сонини назарда тутмаган. Зеро, бошқа бир маълумотда бутун Фарғона бўйлаб аҳоли сони бир неча юз мингга ташкил этади дейилса, бошқа бир ерда Фарғона лашкарининг ўзи 60000 кишидан иборатлиги айtilган². Чунки бу даврда Даван (Фарғона) сиёсий бирлиги тушунчасига асли Фарғонадан кенгрок ҳудудни ўз ичига олган макон кирган.

Фарғона бошқаруви тизимида ҳукмдор, унинг икки ёрдамчиси (вазири) ва оқсоқоллар кенгаши фаолият кўрсатганлиги хитой манбаларидан маълум. Ёрдамчилар асосан олий ҳукмдорнинг қариндошлари орасидан тайинланган бўлиши керак. Аммо оқсоқоллар кенгаши эса мамлакат ижтимоий, сиёсий ва ташқи муносабатларида фаол иштирок этиш билан бир қаторда олий ҳукмдор фаолияти билан боғлиқ тадбирларда қатнашиш қудратига ҳам эга бўлган. Уруш очиш, сулҳ тузиш, янги ҳукмдорни тайинлаш, уни тахтдан маҳрум этиш каби тадбирларда оқсоқоллар кенгаши етакчи ўрин тутганлигини кўрсатувчи гувоҳликлар бир талай. Масалан, хитоиликтарнинг Фарғонага тажовузлири чоғида оқсоқоллар кенгаши ўзаро сулҳ тузиш тарафдори бўлиб чиқади ва бунга эришади ҳам. Е бўлмаса, хитоиликтар босқини билан боғлиқ воқеалар сабабчиси деб топилган ҳукмдор Муғуй оқсоқоллар кенгаши ҳукми билан қатл қилинган³.

Фарғонанинг маъмурий бўлиниши ҳақида сўз кет-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 161.

² Ўша жойда, 149, 189-бетлар.

³ Ўша жойда. 165-бет.

ганда, энг аввало, хитойлик муаллифнинг «Даванда (Фарғонада) етмишга яқин катта-кичик шаҳарлар мавжуд, Даван ва Дахя (Бактрия) ўртасида ўхшашликлар кўн» каби гувоҳликлари диққатни тортмай қолмайди⁴. Маълумки, Бактрия «минг шаҳар» ўлкаси номи билан машҳур бўлган. Хитойлик элчи бу ерда бўлган чоғда географик маънодаги Бактрияда Тохаристон сиёсий бирлиги ҳукм сурарди. Хитой манбаларига кўра эса Дахяда ҳар бир шаҳар ўз ҳокимига эга бўлиб, улар устидан турувчи олий ҳукмдор бўлмаган⁵. Агар юқорида эслатилган «Даван ва Дахя ўртасидаги ўхшашликлар» Дахядаги шаҳарлар тутган мавқега ҳам дахлдор бўлса, у ҳолда Фарғонадаги шаҳарлар ҳам маълум маънода мустақилликка эга бўлган. Юқорида зикр этилган оқсоқоллар кенгаши мана шу шаҳарлар намояндалари иштирокида ташкил этилиб келинган бўлса ажаб эмас.

Марказ (олий ҳукмдор ва оқсоқоллар кенгаши) ва шаҳарлар ўртасидаги муносабатлар ҳусусида аниқ фикр айтиш мушкул. Шу билан бирга қуйидаги маълумотга эътибор берайлик. Оқсоқоллар кенгаши қарори билан хитойлик элчилардан бири Фарғона пойтахтидан шарқда жойлашган шаҳарлардан бирида қатл этилади⁶. Бошқача айтганда, кенгаш ҳукми пойтахтдан ташқари шаҳарларда ҳам ижро кучига эга бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Фарғона қўшини ҳақида. Яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, лашкар ҳаммаси бўлиб 60000 кишидан иборат бўлган. Фарғоналик ҳарбийлар айниқса от устида ўтириб, камондан ўк отишнинг устаси бўлган эканлар. Улар найзалардан ҳам фойдаланганлар⁷. Фарғоналиклар ҳаётида от, айниқса уларнинг аъло насли бўлмиш аргумоклар алоҳида ўрин тутганини инобатга олиб, лашкарнинг жанговор қисмини отлиқлар ташкил этган, деб фараз қилиш мумкин. Хоразмликлар асос солган от ва чавандозни зирхга чулғаш ва душман билан юзма-юз курашда камондан моҳирона фойдаланиш тактикаси фарғоналиклар учун ҳам яхши таниш бўлганига шубҳа йўқ. Бу тактика билан хитойликлар айнан Фарғонада танишган бўлишлари керак.

Фарғона ҳарбийлари мудофаа санъати борасида маълум бир тажриба ва салоҳиятга эга бўлганлар. Чунончи, мудофаани ташкил этишда шаҳарлар имкониятидан

⁴ Ўша жойда. 149-бет.

⁵ Ўша жойда. 152-бет.

⁶ ⁴ И. 1 жойда. 162-бет.

⁷ Ўша жойда. 149-бет.

кенг фойдаланилган. Масалан, пойтахт Эрши (ҳозирги Марҳамат қадимий шаҳарнинг ўрни ҳисобланади) ички ва ташқи деворлар билан ўралган. Шаҳарнинг ички қисмида узок муддатга етарли миқдорда озиқ-овқат сақланувчи омборлар ва бошқа керакли муассасалар бунёд этилган.

Юқорида биз Фарғонада милoddан аввалги 2-мингйилликлардаёқ деҳқончилик маданияти юксак даражада бўлганлигини айтиб ўтгандик. Мишюддан аввалги II аср хусусида эса Чжан Цян қуйидагича гувоҳлик беради: «Даванликлар (фаргонатиклар) ўтроқ ҳаёт кечирадилар, деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли ва буғдой етиштирадилар»¹. Кези келганда шунини ҳам таъкидлаш ўринлики, Туркистонда шиличиликнинг кенг ўрин тутганига оид гувоҳлик энг қадимий ёзма манба «Авесто»да ҳам бор.

Мутахассислар фикрича, тахминан шу даврда Фарғонада пахтачилик соҳаси ҳам йўлга қўйилган.

Фарғонада етиштириладиган узум ва беда ўсимликлари хитойликлар учун янгилик бўлгани маълум. Ҳақиқатан, фарғоналик боғбонларнинг узумчилик соҳасидаги тажрибалари юқори ҳисобланиб, етиштирилган ҳосиддан мусаллас тайёрлашни ҳам ўрнига қўйганлар. Бу борада уларнинг саюҳиятлари нақадар юксак даражада бўлганини шундан ҳам билиш мумкинки, ҳажми бир неча тоннагача бўлган маҳсулотни бир неча ўн йил давомида сақлай олганлар².

Хитойликларни лол қолдирган Фарғона ажойиботларидан яна бири бу наслдор отлар — арғумоклар эди. Фарғона арғумоклари кадр-қимматини шундан ҳам билса бўладики, хитойликлар то Фарғона билан танишгунларига қадар Еттисувда яшаган усунларнинг отларига ҳавас билан қараб, уларни учар от, деб таърифлаб келган эканлар. Фарғона арғумокларини қўргач, мазкур таърифни буларга нисбатан ишлатиб, усунларнинг отларини узок фарб отлари, деб атай бошлаган эканлар. Фарғона отлари баданидан тер ўрнига қон чиқади қабилдаги ҳайратомуз гувоҳликларни хитой манбаларида тез-тез учратиш мумкин. Арғумоклар алоҳида парвариш остида бўлиб, бегона кўздан нарида, масалан, Эрши шаҳрида сақтанган³. Фарғоналиклар иложи борица зотдор отларни қўлдан чиқармасликка, ўзга юрт-

ларга тарқалмаслигига интиланлар. Бошқача айтганда, юртимизда ўша узок замонлардаёқ наслчилик ишлари билан жилдий ва доимий равишда шуғулланилган.

Юқорида зикр этилган 70 шаҳардан фақат иккитасининг номи бизга маълум. У ҳам бўлса хитойча талаффуздагиси: Эрши ва Ю. Эрши Фарғона маркази, ҳукмдор қароргоҳи ҳисобланиб, икки қатор девор билан ўралган. Ҳукмдор саройи афтидан шаҳар ички қисмида, ташқи қисмида эса ҳунармандчилик устaxonалари, савдо расталари жойлашган. Зикр этиб ўтилган озиқ-овқат, қурол-аслаҳа омборлари ҳам шаҳарнинг ички қисмидан ўрин олган. Ю ҳам мустаҳкам девор билан ўралган шаҳар бўлган. Эрши аҳолиси илгаридан оқар сувлардан истеъмом қилиб келган бўлса-да, хитойликлар босқини даврида босқинчилар томонидан дарё сувининг бўғиб қўйилиши натижасида шаҳар ҳудудида қудуқ казиш ҳам расм бўлган⁴.

Фарғонанинг атроф ўлкалар билан сиёсий атоқаларига назар ташланса, милoddан аввалги 1-мингйиллик ўрталарида, яъни ахамонийларнинг Туркистонга бостириб кирган даврида Фарғонанинг тақдири хусусида бир сўз айтиш қийин. Чунки бу борада маълумот йўқ. Демак, Фарғона ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Александр истилоси йиллари хусусида ҳам Фарғонага боғлиқ аниқ ва лўнда ёзма маълумот йўқ. Шу билан бирга юнонлик тарихчиларнинг қуйидаги маълумотлари қизиқиш уйғотмай қолмайди. Александр тахминан ҳозирги Бекобод яқинида Чекка Александрия (Александрия Эсхата) номини олган ҳарбий истехком-шаҳарчани бунёд этиб, ундан Сирдарёнинг шимоли-шарқий томонларида яшовчи скифларга (саклар) қарши фойдаланмоқчи бўлган. Квинт Курций Руфнинг ёзишича, бу ҳол Танаиснинг (Сирдарёнинг) нариги (шарқий? шимолий?) томонида ҳукмронлик қилаётган скифлар (саклар) подшоҳининг аччиғини чиқаради ва у ўз укаси Картазис, яъни Картазни юнонликларга қарши юбориб, истехкомни бузиб ташлашни буюради. Узаро тўқнашув охир-оқибатда сулҳ билан тугайди. Биз урғу бермоқчи бўлган масала саклардан 20 отлик элчиларининг Александр қароргоҳига келишлари билан боғлиқ. Уларнинг юнонлик ҳукмдорга қарата айтган сўзларига эътибор берайлик: «Билгинки, биз скифларга (сакларга) шундайин неъматлар ато этилган: қўш, найза, камон ва қадах... қадахларда биз худодлар номига вино ичамиз»⁵. Қўш деҳқончилик, қадах,

¹ Ўша жойда. 149-бет.

² Ўша жойда. 161-бет.

³ Ўша жойда. 162-бет.

⁴ Ўша жойда. 164—168-бетлар.

⁵ История Узбекистана в источниках. с. 128.

вино, узумчилик эканлигини инобатга олсак. булар ахир биз юкорида таъкидлаган Фарғона ҳаётига хос қўри-нишлар эмасми!? Агар бизнинг бу фаразимиз тўғри бўлса, унда ўша саклар (фарғоналиклар) элчиларининг Александрга баён этган қуйидаги сўзлари эътиборга мо-ликдир: «Агар худо сенинг танангни иштиёкинга яраша бичиб яратганида, сен (хатто) бутун Ер юзига (ҳам) сиғ-маган бўлардинг; бир қўлинг билан машриқни тутсанг. иккинчиси билан мағрибга интилардинг. Уларга етиш-гач сен албатта яратганининг нури ўчоғини билишни ҳам хохлаб қолардинг... Сен билмайсанми, ахир улкан дарахт узоқ вақт ўссада, бир зумдаёқ қўпориб ташланади... Биз ҳеч кимга бош эгмаймиз, бировни итоат эттиришни (ҳам) хоҳламаймиз, фақат ўзаро тенглар ўртасидагина мустаҳкам дўстлик бўлиши мумкин, ўзаро тенг деб эса бир-бировларига қуч ишлатмаганларни айтиш мумкин... Скифлар (саклар) куруқ қасам ичиб дўстликка ундапти-лар, деб ўйлама, улар учун қасам содиқлик гаровидир. Сиз юнонликлар эҳтиёткорлик юзасидан аҳднома имзо-лайсизлар ва бунда худоларга ҳам илтижо қиласизлар. Содиқликни сақлаш бизнинг дину имонимиздир. Ким-ки инсонни ардоқламаса, у худоларни алдаган бўла-ди...»¹. Мазкур сатрлар оркали қадимги аجدодларимиз дунёқараши, қадриятларини ва улардаги мавжуд элчи-лик расм-русумлари хусусида тегишли хулосалар чиқа-риб олишимиз мумкин.

Фарғонанинг милoddан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларидаги ташқи сиёсий алоқаларида Хитой алоҳида ўрин тутган. Аслида қадимдан Хуанхэ дарёси-нинг ўрта оқимида асос топган ва милoddан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларида шу воҳа чегарасида ички сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тараққиёт ва таш-қи тажовузлар (масалан, хунлар) таъсирида яшаб кел-ган Хигой давлати милoddан авалги II асрда Хан суло-ласи даврида ғарбга томон интила бошлайди. Бу эса ўз ўрнида хитойликларни ўзларидан ғарбдаги халқлар, жумладан, II асрнинг сўнгги чорагида эса Фарғона билан кескин сиёсий-ҳарбий алоқаларга киришишга олиб келади. Хитойликларнинг узоқ Хуанхэ дарёси во-ҳасидан Фарғонага интилишлари сабабини ўша замон хитойлик муаллифлар шундай тушунтирганлар: Хан су-лоласи хунларга қарши фарғоналиклар билан иттифок тузишга интилган. Аммо бизнингча, аслида Хан суло-ласи Туркистоннинг мазкур ҳудудларида ўз сиёсий таъ-

сирига эга бўлиш ва бундан ғарбдаги мамлакатлар би-лан савдо-иқтисодий ва, шароит туғилса, фаол сиёсий муносабатлар олиб боришда фойдаланиш мақсадида эди.

Тахминан милoddан аввалги 129—128 йиллари Фар-ғонага Хитой элчиси Чжан Цян келади. Чжан Цяннинг асл мақсади минтақанинг Бактрия қисмида ҳукмрон юечжилар билан хунларга қарши иттифок тузиш бўлиб, йўл-йўлакай Фарғонага ҳам кирган ва шу тариқа би-ринчи бор бу ўлка билан танишган. Фарғона ҳукмдори уни яхши қабул қилиб, кетар чоғида унга йўл қўрсатув-чи алоқа (почта) хизматчиларини ҳамроҳ қилиб беради. Чжан Цян сафарни тугатиб Хитойга қайтгач Хан суло-ласи ҳукмдориға ўз таассуротлари ва маълумотларини сўзлаб беради. Чунончи, у «агар уларни бўйсундириш тадбири епланса, Хитой мулкни (ғарбга томон) яна қарийб 10 минг лига (тахминан 5.800 км) кенгайтириш мумкин» деб алоҳида таъкидлайди². Бундан руҳланган ҳукмдор аввалита ғарбий ўлкаларга жосусларни юбо-риб, у ерлик ҳукмдорларни ўзаро низолаштириш тад-бирларини амалга оширишни буюради. Кейинчалик бу томонларга, хусусан Фарғонага ҳам элчилар юбориб туради. Шу ўринда Хитой элчиси Чи Линнинг Фарғо-нада бўлиши диққатга сазовордир. У қумуш ва олтин-дан ясалган кўплаб от ҳайкалчалари билан Фарғонага келиб, эвазига аргумоклардан сўрайди. Оқсоқоллар кенгаши унга рад жавобини бергач Чи Лин алаמידан сўкина бошлайди ва олтин отни улоктириб чиқиб кета-ди. Шу тариқа икки томон ўртасига совуқчилик туша-ди. Фикримизча, Хан сулоласининг мақсади ҳам худди шу бўлиб, Фарғонага бостириб кириш учун баҳона ке-рак эди. Ҳақиқатан, милoddан аввалги 104 йили 6000 отлиқ аскар ва бир неча ўн минг пиёдадан иборат Хитой лашкари Фарғона водийсида жойлашган Ю шахрига ҳужум қилади. Мудофаачиларнинг мардонавор қаршилигига қарамай, узоқ жанглардан сўнг шахар душман қўлига ўтади. Аммо, кўплаб аскарларини йўқотган оч-наҳор Хитой лашкари орқага қайтишга мажбур бўлади². Афтидан, улар Фарғонанинг асосий қўшини етиб келиб қолишидан чўчиган бўлсалар ҳам керак. Тахминан худди шу йили хитойликларнинг 20 минг отлиқдан иборат бошқа бир лашкари ўз сардори

¹ Ўша жойда. 129-бет.

² Собрание сведений, т. 2. с. 154.
² Ўша жойда, 163-бет.

Шо Йе Хэу бошчилигида хунларга таслим бўлади. Аччиғи чикқан Хан сулоласи ҳукмдори нима қилиб бўлса ҳам Фарғонага ҳарбий юришни давом эттиришни талаб қилади. Хитойнинг Фарғонага интилиши шу қадар кучли бўлганки, бу сафарги юришда 60 минг кўшин, уларга хизмат қилувчи 100 минг хўкиз, 30 мингга яқин от, 10 минггача хачир, эшак, туя иштирок этган. Лашкарнинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун 50 нафар йирик лашкарбоши тайинланган. Ҳарбий юришга шунчалик жиддий тайёргарлик кўрилганки, Фарғона пойтахти ахли оқар сувдан истеъмол қилишини олдиндан билган хитойликлар ўзлари билан дарё сувини бўғиш бўйича усталарни ҳам бирга олиб кетганлар. Хуллас, хитойлик муаллиф тили билан айтганда, бу сафар тахминан милоддан аввалги 102—101 йили «бутун (Урта) подшоҳлик (яъни Хитой — А. 3.) жунбушга келганди»¹. Хитой кўшини аввалига халқнинг қаттиқ қаршилигига тўқнаш келади. Оғир жанглардан сўнг фарғоналиклар Эрши шаҳрига чекинадилар ва шу тариқа шаҳар қамали бошланади. Хитонликлар шаҳарни сув билан таъминловчи дарёни бўғиб қўядилар. Пойтахт узоқ муддат сувсиз қолиб, бу ҳолат мудофаачиларга таъсир қилмай қолмайди. Душман ташқи деворни бузиб, шаҳар ҳудудига кирганида ҳам ҳимоячилар ички қалъада туриб урушни давом эттираверадилар. Бу орада фарғоналиклар қудуқ қазиб сув билан таъминланиш масаласини ҳам ҳал қиладилар. Иккинчи томондан, Хоразм кўшини (канпойликлар) фарғонатикларга ёрдамга келгани ҳақида хабар тарқалади. Шунда хитойликлар сулҳ тузиш йўлига киладилар. Келишувга биноан уларга «бир неча арғумоқ ва 3000 бош ўрта ва паст зот тойча ва бия» насиб этади². Хитойликларнинг Фарғонага уюштирган иккинчи ва сўнгги ҳарбий юриши шу тариқа барбод бўлади.

Фарғонанинг Хитой билан олиб борган савдо-иқтисодий алоқалари ҳам қизиқиш уйғотмай қолмайди. Чжан Цян илк бор Фарғонада бўлиб кайтгандан сўнг бу юртга узоқ Хитойдан бирин-кетин савдо қарвонлари қатнай бошлайди. Табиий равишда улар хитойлик хунармандлар ишлаган нафис буюмларни келтириб, уларни Фарғона ажойиботлари, масалан, отлар, дехқончилик маҳсулотларига айирбошлашга ҳаракат қил-

ганлар. Чунончи, Чжан Цяннинг узум ва беда ўсимлиги ҳақида ўз ҳукмдорига етказган маълумотидан сўнг олий фармонга кўра шу икки ўсимлик кўчати ва уруғи элчилар, савдогарлар орқали Хитойга олиб кетилади ва ҳосилдор ерларда парвариш қилина бошланади. Шу тариқа хитойликлар узум ва бедани ўзлари учун кашф этганлар. Бартольд фикрига қараганда, тахминан шу даврда Фарғона орқали хитойликлар пахтачилик билан ҳам илк бор танишганлар¹. Бу ерда *пахта* ва унинг қадимги Хитой иероглифида *пак* қабилада ифодаланиши диққатни тортмай қолмайди. Аммо пахтачилик билан росмана шуғулланишни хитойликлар анча кейин бошлаганлар. Умуман олганда, фарғоналиклар савдосотиқ ишларида мохир ҳисобланганлар. Милоддан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларида шакллана бошлаган Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналиши худди шу Фарғона орқали ўтгани бежиз эмас, албатта.

ТОХАРИСТОН

Милоддан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги II—I асрларига келиб минтақанинг Бактрия қисмида яна бир сиёсий бирлик — Тохаристон юзага келади. Аслида «Тохаристон» атамаси ёзма манбаларда дастлаб милодий 338 йилдан бошлаб учраса-да, лекин милоддан аввалги II—I асрларда Бактрия вилоятида кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи муносабатлар мажмуини бошқарган кучлар Тохаристон атамаси билан аталса тарихшунослик нуқтаи назаридан тўғри бўлади (кўп ҳолларда шундай бўлиб келган ҳам). Зеро, бу вақтда Бактрия устидан турувчи асосий сиёсий куч тохарлар (юечжилар) эди.

Тохаристон сиёсий бирлигининг асос топиши тўғрисида сўзланар экан, қўрилаётган даврда кечган этник жараёнларнинг баъзи бир томонлари тўғрисида хдм тўхталмасдан бўлмайди.

Хитой манбаларига кўра, милоддан аввалги I асрнинг иккинчи чорагида ҳозирги Шарқий Туркистондаги Турфондан жануби-шарқий ҳудудларда яшаб келган юечжи қабилалари кўшни хунлар тазйиқи остида гарбга томон ҳаракат қила бошлайдилар. Чунончи, улар Ила дарё воҳасига келиб ўрнашадилар. Бу ерлик усунлар (асиан?) ўз ўрнида юечжилардан арз қилиб, ёрдамга яна

¹ Ўша жойда. 164-бет.

² Ўша жойда, 165—166-бетлар.

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. (I). Москва, 1963, с. 437-439.

хунларга мурожаат қиладилар. Тахминан милоддан аввалги 160 йиллари юечжилар хунларнинг навбатдаги сикувига бардош беролмай янада ғарбга томон силжийдилар¹. Албатта, юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон кўчишлари осон кечмаган. Бир томондан, хунлар тазйиқи, иккинчи томондан, маҳаллий қабилалар билан кураш — буларнинг бари юечжилар учун катта қийинчиликлар туғдиргани табиий. Масалан, улар Ис-сикқўлнинг ғарбий ҳудудларида маҳаллий сак қабила-лари билан тўқнаш келганлар. Хитой муаллифлари сўзига қараганда, саклар бу жанглардан кейин жануби-ғарб томон чекинишга мажбур бўлган эканлар. Шу орада юечжилар усунлар томонидан мағлубиятга учрайдилар.

Шу туфайли улар энди тўғридан-тўғри Сўғдиёна ҳудудига кириб борадилар. Бу воқеа тахминан милоддан аввалги 130 йилларда юз берган. Хитойлик тарихчилар ўз баёнларида давом этиб, шундан сўнг юечжилар Бактрия томон ҳаракатга тушадилар, деб ёзадилар². Аммо бу юришнинг сабаблари кўрсатилмаган. Нимагадир масаланинг бу томони ҳозирги тадқиқотчиларни ҳам қизиқтирмай келмоқда. Зеро, бирон-бир манбада (шу жумладан, юнон тарихчилари ҳам) юечжиларнинг Бактрияга бостириб киришларининг сабаби ё бўлмаса шунга бирон ишора кўрсатиб ўтилмаган. Агар юечжиларнинг Шарқий Туркистондан Бактрияга ҳаракатлари хусусидаги хитойлик муаллифларнинг гувоҳликлари чин ҳақиқат ё шунга яқин бўлса, у ҳолда юечжиларнинг Сўғдиёна тарк этишга мажбур этган куч бу Хоразм бўлиши керак. Зеро, Сўғдиёна илгари айтиб ўтилганидек, тахминан II аср ўрталаридан бошлаб Хоразмнинг таъсир доирасида бўлиб келган.

Шу ўринда ҳақли савол туғилиши мумкин: юечжиларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчишидаги умумий сони қанчалик бўлган? Бир неча марта тилга олганимиз Чжан Цян гувоҳликлари асосида битилган маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади: юечжилар 100 000 хонадон, 400 000 кишидан иборат; аскарларининг сони 100 000 дан 200 000 гача³. Афтидан, бу юечжиларнинг кўч-кўчи бошлангунга қадар бўлган нуфусига тааллуқли бўлиши керак. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у

ҳолда юечжиларнинг 30—35 йил давомидаги оғир ксч-мишларидан сўнг улар ҳам сон жихатдан, ҳам зарб жихатдан ўз қобилиятларини сақлаб қололганмиканлар? Масаланинг бу томонига ўз вақтида С. П. Толстов ҳам эътибор қаратиб ўтганди⁴. Ахир Бактрияни эгаллашнинг ўзи осон эмас-ку?

Хитойлик муаҷлифлар қолдирган маълумотлардаги англашилмовчиликлардан яна бири шундан иборатки, юечжилар ғарбга томон одимлар эканлар, табиий равишда, йўл-йўлакай маҳаллий сиёсий кучлар билан кескинлик муносабатига кирган бўлиши керак.

Худди шундай ҳол уларнинг Фарғона орқали юришларида ҳам содир бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Аммо хитойлик тарихчиларга қулоқ тугилса, Чжан Цян илк бор Туркистон минтақасига, жумладан, Фарғонага кадам қўяр экан, нимагадир Фарғона ҳукмдори уни илқ кутиб олади ва яқиндагина бу ердан бостириб ўтган юечжилар олдига иттифоқ истаб кетаётганини билгандан сўнг ҳам хатто ҳамроҳ бериб, элчини Бактрияга кузатиб қўйишни топширади⁵. Хуллас, хитойлик муаллифларнинг юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон юришларига оид гувоҳликларини тўғридан-тўғри қабул қилиб бўлмайди, дейишга асос бор. Уларни танкидий ўрганиш лозим.

Хўш, юнонлик муаллифларнинг мазкур масалага назарлари қандай? Помпей Трог, Страбонларга кўра, Бактрияни кўриляётган даврда сараук, сакаравл, асиан (аси) ва тохарлар каби скиф қабилалари эгаллаб олган⁶. Аввал ҳам бўлганидек (Хоразм — Қанға), мазмунан бир воқеа, яъни милоддан аввалги 130 йилларда шимолдан келган куч томонидан Бактриядаги сўнгги юнонлар сиёсий сулоласининг ағдариб ташланиши тўғрисида гап кетар экан, юнонликлар юечжи хусусида, хитойликлар эса тохарлар борасида бирон-бир нима демаганлар⁷. Бу ҳақда билмаганлар ҳам. Янада аниқроқ айтганда, хитойлик муаллифлар Бактрия ҳукмронлигидан юнонликларни ағдариб ташлаш билан боғлиқ жараёни таърифлашга ўзлари юечжи номи остида билган қабилаларнинг хунлар билан муносабатларидан келиб чиққан ҳолда ёндашганлар. Туркистонни хитойликлар-

¹ Собрание сведений. т. 2, с. 147—183—190—191.

² Ўша жойла. 151-бет.

³ Ўша жойла. 151—183-бетлар.

⁴ Древний Хорезм, с. 246.

⁵ Собрание сведений, т. 2, с. 148.

⁶ История Узбекистана в источниках. с. 164, 173—174.

⁷ Миллоддан кейинги асрларда хитойлик тарихчилар Бактрия-Тохаристон боғлиқлигини барибир эътироф этганлар (қараңг: Собрание сведений. т. 2. с. 268, 322).

дан кўра анча илгари ўзлари учун «кашф» этган юнонликлар мазкур масадада бир қадар аниқ фикр юритиб, бу жараёнда қатнашган алоҳида қабилалар номини (тохарлар, сакаравлар, асианлар) тилга олиб ўтганлар. Фикримизча, худди шу ҳол олимлар учун юечжиларни тохарлар ё бўлмаса массагетлар билан айнан деб топишга интилишлари учун тегишли шароит яратиб берган.

Хуллас, милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Бактрияда юнонликлар ҳукмронлигининг узил-кесил ағдарилишига бош сабаб, хитой манбалари кўрсатиб келганидек, юечжиларнинг хунлар тазйиқидан қочиb келиб, Бактрияни «мажбуран» забт этишлари билан боғлиқ эмас. Асосий сабабни Орол бўйидан то Кўкқўлгача бўлган улкан худудда мавжуд, кўп жихатлардан бир-бирига яқин кучлар томонидан юнонликларнинг минтақада сақланиб қолган сўнгги «сиёсий саркити»ни йўқотиш йўлидаги ҳаракатлар орқдли тушунтирмоқ керак. Ана шу кучлар орасида тохарлар (хитойликлар наздида юечжилар) кўрилатган даврда Бактрия ҳаётида катта сиёсий мавқега эга бўлганлар.

Шундай қилиб тахминан милoddан аввалги 130 йили Бактрияда юнонликлар таъсирига узил-кесил чек қўйилган.

Тохаристон бошқаруви масаласига келсак, шимолдан қириб келган тохарлар (юечжилар) ҳамда маҳаллий мавқедор доиралар фаолияти бешта сиёсий хонадон билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Хитойлик муаллифларга кўра улар қуйидагилардан иборат бўлган: Хюми, Шуанми, Гуишуан (Кушон), Хэйтун, Гаофу¹. Уларнинг ҳар бири устидан турувчи сардор йабғу (жабғу) унвонига эга бўлиб, ҳар бир йабғу ўз қароргоҳида ўтирган. Масалан, Хюми сардори (ҳокими) Ҳомо шаҳрида, Шуанми ҳокими Шуанмида, Гуишуан ҳокими Хотзода, Хэйтун ҳокими Бомада, Гаофу ҳокими Гаофуда турган. Афтидан, бирон-бир хонадон иккинчисининг устидан ҳукмронлик қилиш имконига эга бўлмаган. Чжан Цяннинг «Дахя (Бактрия) аслида олий ҳукмдорга эга эмас, ҳар бир шаҳарнинг ўз ҳокими бор» қабилдаги гувоҳликлари² шу хулосага олиб келади. Фикримизча, хитой манбаларида тилга олинган «ҳар бир шаҳар» мавжуд беш сиёсий сулола

бошлиқларининг қароргоҳларини англатиши керак. Шу билан бирга бу беш мулк (сулола) юечжиларга қарам, юечжиларнинг пойтахти эса Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, каби таъкидларни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Афтидан, юечжилар (тохарлар) кейинги даврлардаги эфталлийлар, чингизийларга ўхшаб ўлкани «четдан туриб» бошқарганлар. Буни тасдиқловчи маълумотларни биз яна хитой манбаларидан топишимиз мумкин. «Катта юечжи аслида кўчманчи давлат. Аҳли мол-ҳоли билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиb юради, урф-одатлари хунларникига ўхшаш»¹. Шундай қилиб Тохаристон сиёсий-маъмурий бошқаруви оид қуйидаги хулосага келиш мумкин.

Тохарлар (юечжилар) Бактрияда ҳукмрон сиёсий куч сифатида вшюятнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп ҳам аралашмай, асосан ўз турмуш тарзларидан кечмаган ҳодда мавжуд маҳатлий сулолалар билан маълум асосларда (масалан, солиқ олиш) муносабатда бўлганлар. Уз ўрнида тилга олинган беш сиёсий хонадон бир-бирларига нисбатан мустақил бўлсатар-да, аммо тохарларга нисбатан сиёсий қарам бўлгантар. Фараз қилиш мумкинки, сиёсий сулолаларнинг бир-бирига нисбатан мустақиллиги уларнинг барининг тохарларга қарамлигидан келиб чиққан. Бактрияга келиб ўрнашиб олган вақлларидан (милoddан аввалги II аср) то Кушонлар давригача (милодий I асрнинг иккинчи ярми) тохарлар турмуш тарзида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлганига шубҳа қилмасе ҳам бўлади. Уларнинг, айниқса, маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб кетганликлари, тўла кўчманчилик турмуш тарзидан ярим кўчманчи, ўтроқ ҳаёт кечириш йўлига ўтиб борганликлари бегумон. Шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтмоқ керакки, Бактриянинг ўзида ҳам кўчманчи ҳаёт кечирувчи маҳаллий қабилалар ҳам бўлган. Милодий I асрнинг иккинчи ярмига келиб эсе тилга олинган беш сиёсий сулоладан бири гуйшуанлар вилоятда ўз сиёсий ҳукмдорликларини ўрнатишга муваффақ бўладилар ва шу тарика Кушонлар (Гуйшуанлар) фаолияти билан боғлиқ яши давр бошланади.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, бу вақтда Бактрияда бир миллионга яқин аҳоли яшаган. Тохаристон сиёсий бирлиги фуқаролари ҳақида сўзланар экан, фақат тохарлар (юечжилар) билан боғлиқ ҳоллар

¹ Собрание сведений. т. 2, с. 184.

² Уша жойда, 152-бет.

¹ Уша жойла, 151-бет.

тўғрисида тўхталмасдан, балки умуман Бактрия аҳолиси машғулот, касби-кори ва маданий тараққиёти хусусида мушоҳада қилинса, тарихий ҳақиқат ёритилган бўлади. Шу нуқтаи назардан олганда Бактрия аҳолисининг умуман минтақа маданий тараққиётида тутган ўрнини эслаш ўринли бўлади. Албатта, тохарлар ҳукмронлиги йиллари мазкур анъаналар ривожланишдан тўхтамаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Ҳақиқатан, бу вақтда деҳқончилик, сунъий суғориш, хунармандчилик, қурувчилик, ҳайкалторошлик, заргарлик, тўқимачилик каби соҳалар ривож топиб борганини археологик қазилмалар, мавжуд ёзма манбалар орқали билиб олиш мумкин. Шунингдек бу даврда танга зарб этиш давом этганлиги, савдо-сотиқнинг гуркираб ривожланганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Зеро, Бактрия азалдан Туркистоннинг юқори қисми, Ҳиндистон, Ўрта, Яқин, Шарқ ўлкалари, Кичик Осиё ва Жанубий Европа мамлакатлараро савдо алоқаларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутиб келган.

Тохаристоннинг ташки алоқалари хусусида маълумотлар айтиш кўп эмас. Масалан, юнон муаллифлари ҳикоя қилишларича, тахминан милoddан аввалги 124—123 йили тохарлар шарқдаги қўшнилари Парфия билан жангга кирганлар. Афтидан, тохарлар Парфиянинг шу йиллардаги заиф сиёсий мавқеидан фойдаланиб қўлишга интиланлар. Бўлиб ўтган жангда парфиялик ҳукмдор Артабаннинг огир яраланганлиги тўқнашувлар шиддатли кечганини кўрсатади. Кейинги парфиялик ҳукмдор Митридатнинг саъй-ҳаракатлари туфайлигина тохарларнинг шарққа томон интилишларига чек қўйилган'.

Бир неча марта тилга олинган хитойлик элчи Чжан Цяннинг юртимизга қадам қўйишининг асосий сабабларидан бири ҳам юечжилар (тохарлар) билан иттифок тузишдан иборат бўлган. Хитой тарихчиларининг баён қилишларича, хунлар тазйикдан безган Хитой ҳукмдори Бактрияда ҳукмронлик қилаётган юечжилар олди-га ўз элчисини юбориб, улар билан хунларга қарши иттифок тузиш вазифасини юклайди. Хитой ҳукмдорининг айнан юечжилар билан иттифокқа кириши сабаби, юқорида айтилгандек, юечжи ва хунлар ўртасида бўлиб ўтган зиддиятлар орқали тушунтирилади. Гўё юечжилар хунларга қарши жашта кириш имконига эга

бўлмаганликларидан афсусланганлар ва бу ҳақда хабар бериб Хитой ҳукмдори улар олди-га элчи юборган. Оғир қийинчиликларни бошидан кечирган Чжан Цян тахминан милoddан аввалги 128 йили Тохаристонга етиб келади. Аммо янги жойла тинч ҳаёт кечириш йўлига ўтиб олган, жангу жадашардан узоқ юечжилар хитойликлар тақлифини қабул қилмайдилар. Бактрияда бир йил давомида тургач Чжан Цян ўз юртига қайтиб кетади. Фикримизча, хитойлик расмий тарихчиларнинг мазкур маълумотлари¹ кўп ҳам ишонч туғдира олмайди. Чжан Цяннинг сафари юечжилар билан иттифок ўрнатишдан кўра умуман минтақа тўғрисида тегишли маълумотлар тўплаш билан боғлиқ бўлган, десак адашмай-миз. Ҳақиқатан, Чжан Цян эсон-омон ўз ҳукмдори хузурига қайтиб борганидан сўнг минтақанинг Фарғона, Етгисув, Сўғдиёна, Бактрия, Парфия каби вилоятларига оид қимматли маълумотларни унга бирма-бир баён этади. Кучга тўлиб бораётган Хитой давлатининг ғарбга томон интилишларида элчининг мазкур гувоҳликлари қанчалик стратегик аҳамиятга эга бўлганлигини хитойликларнинг, масалан, Фарғонага қарши юришларида кўриб ўтдик.

Шундай қилиб, милoddан аввалги 1-мингйилликнинг сўнгги асрларида фаолият кўрсатган Тохаристон сиёсий бирлиги тўғрисида хотима ясар эканмиз, ёзма маълумотларнинг оз бўлишига қарамай бир нарсани аниқли, давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврида Тохаристон ўз муносиб ўрнига эга бўлган. Милoddий I—IV асрларда донг таратган кушонийлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ сачтанатнинг асос топишида худди шу ўтган давр шарт-шароитлари муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Демак, милoddан аввалги 1-мингйилликдаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари қарор топиб, мазкур жараёнда Хоразм, Бактрия, Парфия, Фарғона ва Тохаристон каби сиёсий бирликларнинг ўрни алоҳида бўлган. Турли давр шарт-шароитларида ўлканинг табиий, географик, акдий имкониятларини ривожлантириб юксакликка кўтаришда, ўша қадим замонлардаёқ дунё ҳамжамияти маданий тараққиётида ўз муносиб ўрни-мизни мустаҳкамлашда улар муҳим омил бўлиб хизмат қилганлар.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ МИЛОД БОШИДАН ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА

Мамлакатимиз давлатчилиги тарихида янги милодий даврнинг бошланиши кушонийлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ. Кушонийлар милодий I—IV асрларда Туркистоннинг каттагина қисмида сиёсий ҳукмронликни ўз қўлида тутиб турган куч ҳисобланади. Энг муҳими, кушонийлар минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларни ва ҳатто қўшни мамлакатларни ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштириб ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган сиёсий куч ҳисобландилар. Улар шимолда Шош, шарқда — Шарқий Туркистон, ғарбда — Эрон, жанубда — Шимолий Ҳиндистонга бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар.¹ Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, темурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди.

Ҳақиқатан милодгача кечган асрларда на Хоразм ва Бактрия, на Фарғона ва Тохаристон сиёсий кучларига бутун минтақа ва унинг атрофидаги мамлакатларни ягона марказ остида бирлаштириш насиб этмаганди. Таъкидланганидек, ўзбек давлатчилиги тараққиётидаги салтанатчилик босқичини очиб берган айнан кушонийлардир.

КУШОНИЙЛАР

Юкорида Тохаристонда мавжуд беш сиёсий хонадон (Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хэйтун ва Гаофу) тўғрисида тўхталиб ўтган эдик. Милодий давр хитой солномачилари гувоҳлигига кўра, шулардан бири гуйшуанлар тахминан милодий I асрда Бактрияда ўз ҳокимиятларини бутунлай ўрнатишга муваффақ бўладилар. Хитой манбаларида гуйшуанларнинг бу вақтдаги сардори сифатида Киоцзюкю кўрсатилади¹. Археологлар

¹ Ўша жойла. 227-бет.

қазишмалари натижасида топилган тангалар бўйича аниқланишича. Киоизюкю асли Кужула Кадфиз номининг хитойча жаранглаши экан. Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки. Гуйшуан атамаси аслида Кушоннинг хитойча ифодасидир.

Ханузгача кушонийлар орасидан чиққан биринчи расмий ҳукмрон қайси йилдан бошлаб ҳокимият юргиза бошлагани аниқ эмас. Шунинг учун ҳам баъзи бир олимлар бу масалада I асрни кўрсатсалар, баъзилари II, ё бўлмаса III асрни тўғри деб биладилар². Бундай қараганда ҳаммасининг ҳам гапида жон борга ўхшайди. Фикримизча, кушонийлар минтақа сиёсий майдонига шахдам қадам қўйган йилларни I аср билан боғласа тўғри бўлади. Зеро, яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, юечжилар Бактрияни босиб олганларидан «юз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг гуйшуанлар сардори Киоцзюкю бошқа тўрт ҳокимликнинг ҳам (яъни Хюми, Шуанми, Хэйтун, Гаофу сулолаларининг) ҳукмдори деб эълон қилинди» қабилидаги маълумотларни топамиз³. Агар хитойлик тарихчилар кўрсатиб ўтганларидек, юечжиларнинг Бактрияга кириб келиши тахминан милоддан аввалги 130 йилларга тўғри келса, у ҳолда кушонийларнинг дастлаб Бактрия устидан ўз сиёсатини ўтказишлари милодий I асрда содир бўлганлиги аниқланди.

Шундай қилиб, Кужула Кадфиз Бактрияни бўнсундирганидан сўнг энди қўшни вилоятлар сари отланиб. Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини ҳам эгаллашга эришади. «Киоцзюкю саксон йилдан ортиқ умр кўради. Вафотидан сўнг унинг ўғли Янгаочжен тахтга ўтиради ва яна бир бор Ҳиндистонни забт этади... Шу вақтдан бошлаб юечжи (яъни кушонийлар — А. 3.) энг қудратли ва бадапат сулола бўлиб қолди», деб ёзганди хитойлик муаллиф⁴. Демак, Кужула Кадфиздан сўнг олий ҳокимият унинг ўғли Янгаочжек, яъни тангалардаги ёзувларга кўра аслида Вима Кадфиз қўлига ўтади. У кўпроқ Кадфиз II номи билан машхур. Кушонийлар ҳокимияти чегараларини кенгайтириб бориш борасида Кадфиз II ҳам бўш келмаган. Чунончи, Ҳинд дарёси қуйи оқимлари, ҳатто Ганг дарёси водийсигача бўлган ерларни ҳам ўз ихтиёри доирасига тортишга муваффақ бўлади.

² Бу ҳақда қаранг: Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2, Москва. 1974.

³ Собрание сведений. т. 2. с. 227.

⁴ Ўша жойла.

Кушонийлар номи билан боғлиқ салтанат тараққиётининг энг юқори чўққига чиққан даври Канишка ҳукмронлиги йилларига тўғри келади (тахминан I аср охири — II аср биринчи чораги). Канишка кушонийлар қудратига қудрат, шуҳратига шуҳрат қўшишда жуда катта саъй-ҳаракатлар қилган ҳукмдор. Бу вақтда салтанат Ҳиндистон марказларигача чўзилиб, ҳатто Ҳинд заминининг жанубий вилоятларига ҳам жиддий таҳдид солина бошлайди. Бундан ташқари Сўғдиёна орқали Фарғона, Шарқий Туркистон ҳам кушонийлар ҳокимиятини тан олади¹. Баъзи бир адабиётларда Хоразм ҳам кушонийлар сиёсий таъсири остида бўлган, қабилидаги даъкидлар учраса-да, аммо энг сўнгги гадқиқотларга кўра Хоразм иқтисодий, маданий жиҳатдан кушонийлар билан яқин муносабатда бўлган, лекин сиёсий қарамликка тушмаган². Аммо бир нарса аниқки, Канишка замонида Туркистоннинг асосий қисмлари бир сиёсий ҳокимият остида бирлашиб, қудратли салтанат вужудга келган.

Канишка тахминан чорак аср атрофида ҳукмронлик қилган. Ундан кейинги ҳукмдорлар фаолияти давомида кушонийлар салтанати секин-аста заифлашиш йўлидан боради. Канишкadan кейин ҳокимиятни тебратган давлат бошлиқлари қуйидагилардир: Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II. Афсуски, кушонийлар салтанатининг мазкур ҳукмронлар даврида кечган ахволи тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Аммо шу нарса аниқки, салтанатнинг жуда катта ҳудудга чўзилганлиги, унинг барча қисмларини мустаҳкам боғлаб турадиган ягона мафкуравий муҳитнинг йўқлиги, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллий вилоятларнинг мустақилликка интилишлари билан боғлиқ бошбошдоқлик жараёнининг кучайиши, марказнинг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши (Канишка даврида), ташқи кучларнинг таъсири — барча-барчаси кушонийлар ҳукмронлигига чек қўйилишига олиб келган. Бундан ташқари кейинги даврларда кушонийлар орасида ўзаро келишмовчиликларнинг юзага келиши ҳам саттанатга нисбатан қаттиқ зарба бўлган. Хитоилик тарихчиларнинг юечжилик «Цидола (Кидара) ўз лашқари билан батанд тоғлар ошиб Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди ва Гантолодан (Шимоли-Ғарбий Покистон) шимолда жойлашган беш давлатни (мулкни)

босиб олди» каби гувоҳликлар фикримиз далили бўла олади'. Кўриб турганимиздек, кушонийлар орасидаги бошбошдоқлик жараёни жуда қалтис ва кенг ҳудудда кечган. Хуллас, юқоридаги сабаблар бир бўлиб IV асрда кушонийлар сиёсий фаолиятига чек қўйган.

Кушонийлар даврида салтанат қай йўсинда бошқарилган? Айтиб ўтилганидек, аввалда кушонийлар ҳам йабғу унвонида ўз сулоалари доирасида фаолият кўрсатганлар. Салтанатга асос солинганидан сўнг минтақа учун анъанавий сатрапиялар тизимидан кенг фойдалана бошланган. Сатраплар олий ҳукмдор томонидан унинг ишончини қозонган, чамаси ўз доираси намояндалари орасидан танланган. Шу билан бирга сатраплик лавозимига ҳарбий юришларда жонбозлик кўрсатган лашқарбошилар ҳам лозим топилган вақтлар бўлган. Умуман олганда эса сатраплар бактрияликлар орасидан бўлиши шарт эди.

Албатта, салтанат таянчи бўлиб кушонийларнинг кўп сонли яхши қуролланган қўшини ҳисоблангани ҳам шубҳасиз. Ҳозирча кушонийлар қўшинининг умумий сони қанча бўлгани тўғрисида аниқ фикр айтиш қийин. Шу билан бирга кушонийларнинг Шарқий Туркистонда хитойликларга қарши 70 минг лашқар билан чиққанини ҳисобга олиб, уларнинг умумий ҳарбий қудрати 150—200 минг аскар атрофида бўлган бўлса ажаб эмас, дейиш мумкин. Қўшин отлик ва пиёда аскарлардан иборат бўлиб, отликдар зирихга чулганган ҳолда жангга кирганлар. Жанг қуролларига қуйидагилар кирган: узунлиги 1 метрдан ошиқроқ ҳар икки томони ўткир қилич, ханжар, найза, жанговар болта, сопқон. Кушоний ҳарбийлар узокдан туриб жанг қилишда асқотадиган камонни такомиллаштириш борасида ҳам маълум ишларни қилганлар. Чунончи, суяк ё шох билан қопланган мураккаб қўш камон айнан кушонийлар даврида яратилган. Кейинчалик эса бу камон тури Уралолди ерлари орқали Шотландиягача, Шарқда Эрон, Ҳиндистон ва Хитойгача тарқаб борган².

Кушонийлар даври иқтисодий муносабатлари ҳақида сўз кетганда, энг аввало шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, минтақа аксар қисмининг сиёсий бир бутунлиги ягона иқтисодий маконни юзага келтирган. Қадфиз II даврида амалга оширилган пул ислоҳоти эса

¹ Синха Н. К. Банерджи А. Ч История Индии. Москва. 1954. с. 80—81.

² Ваинберг Б. И. Монети древнего Хорезма. Москва. 1977. с. 87—89.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 264.

² Бу ҳақда батафсил қarang: «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей. Москва. 1966; журнал «ВДИ», № 3. 1966.

иктисодий муносабатларни янада жадаллаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қила бошлади'. Мазкур пул ислохотини амалга оширишдан асосий мақсад муомалага олтин тангаларни кирғизиб. пул бирлигининг қадрини ошириш, узоқ-яқин мамлакатлар савдогарларини жалб этишдан иборат эди.

Минтақанинг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган Сўғдиёна, Бактрия, Фарғона, Марғиёна вилоятларида кушонийлар даврида ҳам ерни қайта ишлаш, сунъий суғориш борасидаги тажриба янада такомиллашиб борган. Бу вақтда тоғли ва тоғ олли ерларида лалмикорлик ишлари кенг йўлга қўйилган. Шу билан бирга булоқ сувларидан ҳам деҳқончиликда фойдаланнишда катта тажриба орттирилган. Шунингдек, Хоразм. Бухоро, Тошкент, Фарғона воҳаларида қатор сунъий суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, Зарафшон дарёсидан қазилган Шохруд, Зандана каналлари, Чирчиқ дарёсидан чиқарилган Салор канали фикримиз далили бўла олади¹. Тадқиқотларга кўра, бу даврда ғаллачилик, шолиторлик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, ем-хашак етиштириш соҳаларига оид барча ўсимлик турлари парвариш қилинган экан. Алоҳида эътибор ўсимликлар навларини яхшилаш ва ҳосилдорликни ошириш фаолиятига қаратилгани маълум. Чорвачиликка ҳам ижодий равишда ёндашилган. Чорвачилик деганда фақат кўчманчиликни тушунмаслик керак. Зеро, чорвачилик деҳқончилик, узумчилик каби умум иктисодий тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланган. Фарғона ва бошқа вилоятларда отларни наслчилик асосида парвариш қилиш худди шу чорвачилик соҳасидаги юқори даражадаги тажриба ва тартибдан далолат беради.

Юқори савияда тараққий этиб бориш ҳунармандчиликка ҳам хос бўлган. Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона. Бактрия. Шимолий Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида қулолчилик, металлсохпик, қурулсозлик, тўқимачилик, шишасозлик, дурадгорлик билан шуғулланадиган устаноналарни қўлаб топиш мумкин бўлган.

Қулолчилик соҳасида эришилган тажриба, устакорнинг маҳорати юксак даражада бўлган. Масалан, ушбу даврга алоқадор ва бизнинг давримизда археологлар томонидан топилган, яъни 2 мингиллик тарихга эга

қадах идишлар шунчалар нафиски, жаранглашда биллур қадахлардан ҳеч ҳам қолишмайди'.

Уй-рўзгор асбоблари, буюмлари, тақинчоқлар ишлаб чиқаришда металлсозлар турли металл қоришмаларидан кенг фойдаланиб келганликлари маълум.

Ўлкамизда шишасозлик (ойнасозлик) ривожига ҳақида сўз кетганда, ўша замонлар тарихчисининг Хитойда содир бўлган бир воқеага оид қуйидаги баёни диққатни тортмай қолмайди: «420 нили (подшоҳлик) пойтахтида савдо-сотик билан машғул Юечжи (яъни Бактрия— А.З.) ўлкаси вакиллари тошдан турфа рангдаги шишалар тайёрлай олишларини айтдилар. Бунинг учун тоғдан ашё келтириб пойтахт шаҳарда (қишилар кўз ўнгида ўз) маҳоратларини кўрсатдилар. Тадбир урдаланди ва (тайёрланган) шишанинг товланиши (шу қадар эдики), ғарбий мамлакатлардан (Хитойга) келтириладиган шишалардан ўтиб тушарди. Шу важдан ҳам ҳукмдор мазкур шишаларни ҳазинага топширишни буюрди»². Ҳақиқатан ўлкамизда (Бактрия, Сўғдиёна, Фарғона) шишасозлик соҳасида қўрилаётган даврда улкан ютуқларга эришилди, десак муболаға бўлмайди. Археологларимиз саъй-ҳаракатлари билан икки минг йил атрофидаги тарихга эга шишадан ишланган буюмлар, жишлар бугун бизнинг ихтиёримиздадир. Масалан, бир неча хил рангларда жило берувчи қадама маржонлар; маржонлардан қадама қилиб ишланган инсон тасвири; қимматбаҳо металл, олтин билан зебланган маржонлар — буларнинг бари учун ашё бўлиб шиша хизмат қилган.

Минтақамиздаги аввалги замонларга оид қончилик фаолияти тўғрисида айтиб ўтгандик. Қушонийлар даврига келиб сиёсий, иктисодий тараққиёт омили ўз-ўзидан бу соҳада ҳам тегишли ўзгаришлар, силжишлар содир қилгани табиий. Металлсозлар, шишасозлар меҳнатда тоғ қонларидан қазиб олинадиган ашёнинг ўрни катталиги шубҳасиз. Шунинг учун қушонийлар даврида олтин, қумуш, қўрғошин, қимматбаҳо тошлар, қурилиш хом ашёлари қазиб олиш ишлари янада жадаллашиб борган. Юқорида биз Қадфиз Ннинг пул ислохоти билан боғлиқ олтин тангаларнинг (ҳар бири тахминан 8 грамм атрофида) муомалага киритилишини айтгандик. Бу тадбир асосан ўлканинг олтин қонтари имкониятларига суянган ҳолда амалга оширилганига ҳеч бир шубҳа қилма-Е ^ ^ м ^ лади.

¹ Таджики, с. 149-150.

² Центральная Азия в кушанскую эпоху, с. 120.

¹ Таджики, с. 161.

² Собрание сведений, т. 2, с. 265.

Минтақамиздаги маданий-маънавий ҳаётнинг янада юксалиб боришида кушонийлар даври алоҳида ўрин тутди. Бу вақтда сўғдча, хоразмча, парфияча, бактрияча ёзувлар мавжудлигининг ўзи бир раванқ белгисидир. Диккатга сазовар томони шундаки, бу ёзувларда ўша замон сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаётига хос бўлган фикрлар ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам мазкур ёзувлар намуналари орқали тарихчилар ўша давр кечмишларига оид баъзи бир маълумотларга эга бўлсалар, минтақа халқлари адабиёти тарихи билан шуғулланувчилар эса бадиий жанрларда номанависликка оид қизиқарли гувоҳлик билан танишадилар. Масалан, сўғдлик аёлнинг ўз онаси билан ёзишмалари (312—313 йиллар), уларда ижтимоий воқелик билан бирга оила, севгита оид мавзуларнинг кўтарилгани фикримиз далили бўла олади.

Кушонийлар даврида минтақа маданий ҳаётида курувчилик, хайкалтарошлик, рассомлик, наққошлик каби соҳаларда ҳам улкан ютуқларга эришилди. Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия, Тошкент, Фарғона, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистонда олиб борилган археологик қазишмалар натижалари худди шундай фикр-га келиш учун асос бўла олади.

Курувчилик ҳам мазмунан, ҳам шакл жиҳатларидан тараққий этиб борган. Шунинг учун расмий, диний, ишлаб чиқариш, турар жой, сунъий сугориш, муҳофаа, маҳсул, тижоратга тааллуқли қурилишларнинг ҳар бири ўзига хос. Алоҳида бинолар (сарой ва ҳоказо) мисолида биз, бир томондан, курувчиликнинг санъат билан уйғунлаша бориб, мазмунан бойиши жараёнининг гувоҳи бўламиз. Иккинчи томондан, усталарнинг ўз касб-корига муносабати, тажрибаси хусусида ҳам маълум бир тасаввур ҳосил бўлади. Зеро, икки минг йилга яқин вақт ўтишига қарамай деворларга ишланган нақшлар, суратлар, ханузгача сақтаниб қолган. Улар нафақат санъат намуналари, балки ўз даври тарихий воқелигини акс эттирган лавҳалар ҳамдир.

Шу маънода Тупроққалъа (Хоразм, III аср) деворий суратида ва Айритомдаги (Термиз, I—II асрлар) қадимги бино деворлари хошиясидаги тошдан ўйиб ишланган манзарада чилтор чалаётган аёл тасвирлангани диққатга сазовордир. Ҳар икки лавҳа ҳам ўз соҳаси бобида ғоят нафислик билан амалга оширилгани кўриниб турибди¹.

¹ Батафси қаранг: Вьязающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. 1960. с. 24—25.

Улар орқали биз ўша даврдаги аёлларнинг жамиятдаги ўрни, уларга муносабат, анъаналар, мусиқа асбобларига оид муҳим маълумотлар эгаси бўламиз.

Кушонийлар даври маданий ҳаётидаги ўзига хос томонлардан яна бири бу кўхна Ҳинд маданиятининг ўлкамизга янада жонлироқ кириб келиши ва ўз ўрнида минтақамизга хос кўринишларнинг Ҳиндистон зами-нида ўрнашиб бориши билан белгиланади. Бунга оид мисолларни қўплаб келтириш мумкин. Биргина шахматга доир тарихий гувоҳликни олайлик. Аслида Ҳиндистонда пайдо бўлган ва чатуранга номи билан машхур бу ўйин милод бошларидаёқ минтақамиз аҳли орасида тарқала бошлаган. Ё бўлмаса, қадимги аجدодларимизнинг Ҳинд заминига кўчиб бориб, у ер маданияти, динини қабул қилибгина қолмай, балки давлат бошқарувида фаол иштирок этганликларини олайлик.

Кўрилатган даврда илм-маърифат соҳаси ҳам ривожланиб, астрономия, математика, мусикашунослик, грамматика, метрология, химия, фалсафа, тиббиёт, доришунослик каби фанлар ёшлар орасида катта қизиқиш уйғотган, улар учун тегишли шароитлар яратиб берилган.

Мазкур давр аجدодларимиз этикодлари хусусида тўхталиб ўтадиган бўлсак, минтақанинг аксар қисмида зардўштилик ўз мавқеини асосан сақлаб қолган. Аммо кушонийларнинг Ҳиндистоннинг каттагина қисмини бўйсундириши ва, айниқса, Канишка ҳукмронлиги йиллари салтанат марказининг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши билан буддапарастлик дини ўлкамиз аҳли орасида ҳам тарқала бошлади. Бундан маълум маънода кушоний ҳукмдорлар ҳам манфаатдор эдилар. Чунки бутун салтанатда ягона диннинг (мафқуранинг) устивор бўлиши сиёсий жиҳатдан ҳам яхлитликни таъминлашда қўл келиши муқаррар эди. Аммо шунга қарамай буддапарастлик дини умумминтақа миқёсида чуқур илдиэ ота олгани йўқ. Кези келганда шуни айтиб ўтиш ўринли бўладики, буддапарастлик бизнинг ўлка орқали худди шу даврда Хитойга, сўнфа Тибет ва Японияга ёйилган. Манбатарга кўра, парфиялик Ан Ши Гао деган киши 148 йили Лоян шахрига бориб, ўз издошлари билан бирга буддапарастликни тарғиб эта бошлаган экан¹. Бу даврдаги диний таълимотлардан яна бири монийликдир. Унинг асосчиси асли бобиллик Моний (216—

¹ Қаранг: ВДИ. № 3. 1967.

276/277) бўлиб, у ўз таълимотида зардуштийликдаги ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги азалий кураш ғоясидан унумли фойдаланган. Буддапарастлик каби монийлик ҳам Туркистон орқали Хитойга кириб борган¹.

Минтақанинг кушонийлар даври ташқи алоқаларида савдо-сотик алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги II асрдаёқ шакллана бошлаган Буюк Ипак йўли бу вақтда жадал суръатлар билан фаолият кўрсатар эди. Хитойдан Туркистонга ва у орқали ғарбдаги мамлакатларга ипак, лок ва бошқа маҳсулотлар, Хитойга эса зотдор аргумоқлар, шишадан ясалган турли буюмлар олиб борилган. Сўғдиёналик, бактриялик савдогарлар Рим салтанати шаҳарларида савдо-сотик билан шуғулланиб, қимматбаҳо тошлар, темир ва темир буюмлар, қурол-яроғ, ипак каби маҳсулотлар билан таъминчаб турганлар ва уларнинг эвазига асосан олтин, қумуш тангалар олиб қайтганлар. Римлик савдогарлар ҳам ўлкамизга келишда асосан олтин ва қумуш тангани ғамлаш ҳисобига маҳаллий молларни сотиб олганлар². Савдогарларнинг эса кўп ҳолларда элчилар билан ҳамроҳ бўлиб юрганлари яхши маълум. Рим билан муносабатлар ҳам бундан истисно эмасди. Чунончи, 99 йили кушоний ҳукмдорнинг элчилари Рим императори саройида бўлганини биламиз.

Шундай қилиб, давлатчилигимиз тарихида кушонийлар даври сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи алоқалар соҳаларида каттадан-катта ютуқларга эришилган асрлар бўлган, десак тўғри бўлади. Бу давр нафақат бизнинг тарихимизда, балки дунё ўтмишида ўзига хос муҳим из қолдирди.

ЭФТАЛИЙЛАР

V асрга келиб сиёсий майдонга эфталийлар сулоласи чиқади. Улар то VI асрнинг иккинчи ярмига қадар минтақа сиёсий ҳаётида етакчилик қиладилар.

Эфталийлар кимлар? Уларга оид қатор маълумотларни биз хитой, ҳинд, форс, арман, сурия, лотин манбаларидан топишимиз мумкин. Шуни қайд этиб ўтиш лозимки уларнинг ҳаммасида ҳам эфталийлар атамаси учрамади. Сабаби ҳар бир тил ва ёзувнинг ўз хусусиятлари бўлишида. Масалан, хитой манбаларида эфталийлар ида, йеда, идан, идян атамалари остида

¹ Индия в древности. 1964, с. 178.

² Уша жойда. 177-бет.

келишини кузатиш мумкин¹. Сурия ва лотин манбаларида эса эптал, абдал; арман ёзувларида идал, тетал, хептал; араб ва форс муаллифлари наздида хайтал, йафтал, хетал; ҳинд манбаларида хуна² ва ҳоказо.

Хитойлик муаллифлар эфталийларни туркий тилли халқлар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлаб, уларнинг юечжи ё уйғур қабилаларига тегишли эканини ҳам айтиб ўтадилар³. Византиялик тарихчилар, масалан, Прокопий (VI аср), «улар (яъни эфталийлар) хунлардандир, таналари (эса) оқ», деб масалага аниқлик ҳам киритиб ўтади⁴. Оқ хуна, яъни эфталийлар ҳақида маълумотлар ҳинд манбаларида ҳам бор. Пахлавий ёзувида битилган «Баҳман-Яшт»даги сосонийларнинг эфталийлар ва бошқалар билан муносабатига доир қуйидаги тарихий тасдиқлар эътиборни тортмай қолмайди: «(Эрондаги) подшоҳдик ва олий ҳокимият эроний бўлмаган қулваччаларга, яъни хион, турк, хафтал (эфтал), тибетликлар... қўлига ўтди»⁵. Кўриниб турганидек, эфталийлар тўғридан-тўғри туркий шажарага боғланаяпти. Баъзи бир тадқиқотларда эса уларнинг келиб чиқишини эроний халқлар билан боғлашга уриниш ҳоллари ҳам учраб туради⁶. Вазифамиз бўлмагани учун бу ерда биз Туркистон халқларининг мазкур давр этногенези масаласига тўхтаб ўтишни лозим топмаймиз. Аммо бизга маълум ва ихтиёримизда бўлган бирон-бир манбада эфталийларнинг эроний халқлар жумласига киргани ё бўлмаса шунга бирон ишорани учратганимиз йўқ. Бунинг устига юқорида тилга олинган «Баҳман — Яшт»да лўнда қилиб эфталийлар эроний эмас, деб ёзиб қўйилган. Шу билан бирга биз бошқа бир масалага диққатни жалб этмоқчимиз. Хитой манбасидаги қуйидаги гувоҳликка эътиборни қаратайлик: «Идан (эфталийлар) сулоласи Хан сулоласи давридан маълум Катта Юечжи авлодидан. Дахя (Бактрия) бу Тухола (Тохаристон) демакдир. (Бу ерлик) ҳукмдорнинг номи Йедэ (Эфтал, Эфталан, Эфталит) бўлган.

¹ Собрание сведений, т. 1, с. 203, 217, 218, 229; т. 2, с. 268, 274, 279, 286, 321, 322, 327.

² Пшулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. 1941. с. 49-51, 163, 165; Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. 1940, с. 131—132; Мискавайх. Тажориб ат-умам. Техрон, 1369 (х). 1-жилл. 152-бет; Ибн а.-Асир. Тарихи комил. Техрон. 1370 (х). 2-жилл. 473-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 248.

Сирийские источники, с. 50.

⁴ Талжики, с. 201, 206, 207.

⁵ Уша жойда. 209-бет.

(Кейинчалик) унинг авлодлари (бу) номни давлат номига айлантириб юборганлар. Урф-одатлари тукюеларникидай (туркларникидай)»¹. Шу қабилдаги далилларни ўзида жо этган бир қатор бошқа манбалар таҳлили шундай хулосага олиб келадики, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган қадимий уруғ вакиллари-дан шаклланган сулола бўлиб, V асрда тегишли шароит туғилиши билан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга эришганлар.

Биламизки, сўнгги кушонийлар даврида давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатлардаги таъсири заифлашиб борган. Ажаб эмас, бундай ҳолатдан норози ва, аксинча, ташқи муносабатлардаги фаолликдан манфаатдор мамлакат сиёсий ва савдо доиралари эфталийларнинг олий ҳокимиятга интилиш ҳаракатларини қўллаб-қувватлаганлар. Зеро, мамлакат ўз тараққиёт йўлида тўхтаб қолмаслиги учун қатъий сиёсатчилик фаолияти зарурлиги барчага аён нарса. Ана шу тарихий вазифани удалаш V асрнинг иккинчи ярмида эфталийлар ё хитойлик тарихчилар тили билан айтганда Эфтал (Эфталан) авлодлари бўйнига тушган. Улар олий ҳокимиятни қўлга киритгач, ўз сулолаларини (ҳукуматларини) боболари номи билан беаганлар. Бунга ўхшаш ҳолларни биз минтақа тарихида қўллаб учратишимиз мумкин: Сомон — сомонийлар, Салжуқ — салжуқийлар, Темур — темурийлар ва ҳоказо. Эфталийлар атамаси шу сулола асосчиси Эфталан номидан келиб чиққанини византиялик Феофан ҳам ёзган². Шуни ҳам қатъий тасаввур қилиш мумкинки, VI асрда ашиналийлардан мағлубиятга учраганларидан кейин ҳам эфталийлар хонадони ўз доирасидаги фаолиятни давом эттираверган. Эфталийлар сулоласининг VII асрда ҳам барҳаётлигини шундан билса бўладики, хитой манбаларига кўра, 605—617 йиллар оралиғида улар Хитой ҳукмдори* саройига ўз элчиларини юбориб турганлар³. Афтидан, бу эфталийларнинг давлат тепасида турган вақтларидаги Хитой билан ўрнатган ўзаро сулолавий алоқаларнинг давоми бўлиши керак.

Шундай қилиб V асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб мамлакатимиз, умуман Туркистон сиёсий ҳаётида эфталийлар хонадони ҳукмрон ўрин тутат бошлайди. Бу йиллар IV асрдаёқ заифлашиши йўлига кирган Кушо-

нийлар салтанатининг ғарбий сарҳадлари сосонийлар таҳдиди остида қолган давр эди. Шунинг учун эфталийларнинг сосонийлар билан кескин муносабатларга киришишлари табиий бир ҳол бўлган. Гарчи икки томон ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар V аср 30-йилларидаёқ содир бўлган бўлса-да, аммо ҳал қилувчи қурашлар сосоний ҳукмдор Пируз (Пероз) даврита (459—484) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвар (Ахшунвар) бошлиқ эфталийлар Чағониён (Сурхондарё вилоятининг Термиздан юқори қисмлари), Тохаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. Бир оз вақт ўтгач, яъни 459 йили Эрон тахтига Пируз чиқади. Манбаларда Пирузнинг олий ҳокимиятга келиши эфталийлар билан боғлиқ равишда баён қилинади⁴.

Нафақат Пируз, балки унинг акаси Хўрмузд (457—459) ҳам эфталийлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Эфталийлар ва сосонийлар ўртасидаги бу каби муносабатлар сабабини тушуниш қийин эмас. Чунки Хўрмузд ва Пирузлар ўз вақтида тахт вориси сифатида Сосонийлар давлатининг шарқий вилоятларини (Сейистондан Марғиёнагача бўлган ҳудуд) бошқарганлар (Хўрмузд 420—457 йиллари; Пируз 457—459 йиллари). Шу муносабат билан улар қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқиндан муомалада бўлганлар. Бу яқинлик қай даража бўлганлигини шундан ҳам билиб олса бўладики, сосонийларнинг мазкур ҳудудларини бошқарган тахт ворислари «Кушон ҳукмдори» унвонига эга бўлганлар. Бу маълум вақт муқаддам кушонийлар эгалик қилган вилоятлар устидан ҳукмронлик ва қолганларига даъвогарлик дегани билан баробар. Шу ерда Хитой манбаларида сосонийларнинг келиб чиқишини юечжилар билан боғлашга доир ҳолларни эслаб ўтиш фойдадан холи бўлмайди⁵. Мазкур гувоҳликлар, ҳатто афсонавор бўлганда ҳам, сосонийларнинг Туркистон билан яқинлиги кўзга ташланиб турган ҳол. Бунинг исботини Хўрмузд ва Пирузнинг Эрон тахтига чиқишларида эфталийлар кўрсатган ёрдам орқали ҳам кўриш мумкин. Фараз қилиш мумкинки, бу сиёсий тadbирдан нафақат эфталийлар, балки минтақа савдо-иқтисодий доиралари ҳам манфаатдор бўлганлар. Афтидан, мўлжачга кўра, Шарқий Туркистондан Рим сўтганати-гача бўлган улкан ҳудудни яхлит иқтисодий-савдо маконига айлантириш асосий мақсад бўлган. Ўз ўрнида

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 268, 322.

² Сирийские источники, с. 50.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

⁴ Сирийские источники, с. 53; Тажриб ал-умам. 1-жилд, 151-бет.

• Собрание сведений т. 2, с. 326-327.

Пируз эфталийларнинг юксалиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталийлар қудрати ошиб, тез орада улар сосонийларга ҳам таъсир ўтказишини англаган Пируз эфталийларга қарши жакта кирди. Дастлабки тўқнашувлардаёқ эфталийлар томонидан асирга олинган Пирузни Византия ҳукмдори ўртага тушиб, тутқунликдан озод қилишга эришади¹. Шунга қарамай Пируз яна эфталийларга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Бу сафар қўлга тушган Пируз ўттиз хачир кумуш дирҳам эвазига қўйиб юборилади².

Кушонийлар давридаги каби эфталийлар замонида ҳам салтанат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра тахт отадан болага қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса ўша тахтга ўтирган³. Демак, ана шу номзодни аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг мўътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлса ҳам эҳтимолдан холи эмас. Энг муҳими эфталийлар даврида давлатимиз қонунлар асосида бошқарилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Румлик Прокопий (VI аср) «Эфталийлар давлатни қонунлар асосида бошқарадилар» деб ёзаркан, ушбу қонунлар туркий тузуклар бўлгани шубҳасиздир⁴.

Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, бундай улкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш қийин. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ва, эҳтимол, бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув маҳаллий хонадонлар (сулолалар) томонидан олиб борилган. Фикримизча, давлатчилик (салтанатчилик) тарихида фойдаланиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият ноиблари орқали идора этиш усули бу вақтда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Эфталийлар даврида давлатимизнинг пойтахти қаерда бўлгани ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Баъзилар Бойкентни (Пойкент) кўрсатса, бошқалари Бадахшонда деб биладилар⁵. Шу ўринда баъзи бир тарихий анъаналар ёдда тутилса ёмон бўлмайди. Масалан, илгари кўриб ўтганимиздек, кушонийлар пойтахти бир муддат Сўғдиёнада жойлашган ва кейинчалик маълум сабабларга

¹ Сирийская хроника, с. 131—132.

² Сирийская хроника, с. 131—132.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 269.

⁴ Сирийские источники, с. 50.

⁵ Собрание сведений, т. 2, с. 268; Бартольд В. В. Сочинения. Т. 7, 1971, с. 48.

кўра Пешоварга кўчирилган. Шунга ўхшаш эфталийлар маркази ҳам аввал Бактрияда, сўнгра сосонийлар хавфи узил-кесил йўққа чиққач ҳамда салтанат чегаралари Шарқий Туркистон ҳисобига ҳам кенгайгач, пойтахт Бойкентга кўчирилган бўлса ҳеч гап эмас.

Манбаларда келтирилган эфталийлар «шаҳарли сулола» ё бўлмаса «улар кўчманчи, ёзда салкин, кишда ичиқ ерларда» туришларига оид қарама-қарши маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, улар дастлабки йилларда бутун минтақа узра қатъий сиёсат ўрнаттунга қадар ҳам анъанавий яшаш тарзи, ҳам шароит тақозосига кўра марказдан четда турган ҳолда бошқарув ишларини олиб борганлар. Бориб-бориб эса улар марказий ва катта шаҳарларда ҳам ўз қароргоҳларига эга бўла бошлаганлар. Бундай ҳоллар минтақа тарихида тез-тез учраб туради. Мисол тариқасида чингизийларнинг ўлка бошқарувида тутган сиёсати ва вақт ўтиши билан чингизий хонларнинг обод вилоятларда ўзлари учун саройлар қўрғинларини айтиб ўтиш мумкин. Чунончи, Нахшаб яқинида Кепакхон (1318—1326) учун қурилган «қарши» (яъни сарой) кейинчалик Қарши шаҳри учун асос бўлганини эслаш kifоя. Ҳар ҳолда Византия ҳукмдори Юстин II нинг «Эфталийлар шаҳарда яшайдиларми ё қишлоқдами» саволига ашиналийларнинг элчиси «Аъло хазрат, улар шаҳарлик сулолалардан»¹, деб берган жавобини мазкур жараён орқали тушунтириш ўринлидир.

Аждодларимизнинг сўнгги минг йил ичидаги ҳарбий маҳорат бобидаги тажрибаси эфталийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улар лашкарининг асосини отлиқ аскарлар ташкил этиб, ўз даврининг энг қудратли ҳарбий қучларидан ҳисобланган. Бунга далил сифатида сосонийларнинг Византия билан бирга эфталийларга қарши чиқиши ва мағлубиятга учрашлари ҳамда ашиналийларнинг сосонийлар билан биргаликда эфталийларни енгиларига доир гувоҳликлар хизмат қилиши мумкин. Қаранг-а, эфталийлар ҳарбий қудрати нечоғлиқ бўлган.

Минтақа шаҳарлари тарихида V аср охири — VI аср бошлари катта жонланиш йиллари бўлгани маълум. Айниқса, кичик шаҳарларнинг тезлик билан ўсиб бориши, ҳашаматли бинолари- бўлган алоҳида-алоҳида Қўрғонларнинг юзага келиши ва қўпайиши Хоразм, Сўғдиена, Шош ва Бактрия вилоятларида кенг қузати-

¹ Сирийские источники, с. 70.

лади. Бунда иқтисодий-савдо муносабатларининг изчил йўлга қўйилиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўйлаймизки, минтақамизнинг анъанавий иқтисодий имкониятлари (деҳқончилик, сунъий суғориш, чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик ва бошқалар) бу даврда ҳам ўз раванак йўлида тўхтамаганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Манбаларда бу борада ҳеч бир йўқотиш бўлмагани ҳақида гувоҳтиklar етарли.

Айниқса, савдо-сотик гуркираб ривож топган. Бир томондан, улкан минтақанинг сиёсий жиҳатдан яхлитлиги, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб мамлакатларидан иқтисодий-савдо муносабатлари оралиғида бўлиб келиш ички ва ташқи савдо ишларининг янада тараққий этиб боришига қулай шароит яратиб берган. Бу эса ўз ўрнида йўл, қатнов, таъминот, хизмат кўрсатиш тармоқларининг кенгайиб боришга йўл очган. Ташқи савдода ипак, лок, бўёқлар, рангли шишалар, қимматбаҳо тошлар, арғумоқ отлар, матолар, ширинликлар, курул-яроғ каби ноёб маҳсулотлар бозори чакқон бўлган. Шунинг ҳам назарда тутиш лозимки, Буюк Ипак йўлининг ҳар иккала йўналишининг (шимолий — Турфон, Кошғар, Фарғона, Сўғдиёна, Марғиёна; жанубий — Хўтан, Ёркент, Помир, Бақтрия) эфталийлар салтанати ҳудудидан ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этгани табиий.

Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келиши тушунарли ҳол. Биз юқорида кичик шаҳарларнинг гуркираб ўсиши ҳақида гапирдик. Археологларимиз таъкидлашларича, меъморчилик соҳасида турар жойларни бир неча қават қилиб қуриш, уй деворларини наққошлик ва сураткашлик санъати намуналари билан безаш бу давр учун характерлидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ички безаш ишларида қимматбаҳо тошлар, хусусан олтиндан кенг фойдаланилгани маълум¹.

Эфталийлар даврида минтақада сўғдча, хоразмча, бухороча, карошти, эфталийча ёзувлар мавжуд бўлганини қайд этиш лозим. Эфталий ёзуви ҳақида хитойлик Сюан Цзан шундай ёзганди: «Ёзувларидаги асосий ҳарфлар сони йигирма бешта бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага хатни энига туширадилар, чапдан ўнгга қараб ўқийдилар»². Диний эътиқодлар борасида ҳам хилма-хилликни кўриш мумкин. Улкан салтанат аҳди зардуштийлик, қадимий

эътиқодлардан Сиёвуш, Анахита, Митрага, буддапарастлик (асосан Шимолий Ҳиндистонда) каби динларга сиғинган. Шу билан бирга ўлкада Моний ва Мазда (маздакийлик) таълимотлари ҳам тарқаб борган.

Эфталийларнинг ташқи алоқалари, юқорида таъкидланганидек, Эрон билан ғоятда кескин кечган. Бунинг сабабларидан бири сосонийларнинг ҳам Ғарб ва Шарқ ўртасида савдо алоқаларида етакчи ўринни эгаллашга қаратилган уринишларида эди. Сосонийларнинг эфталийларга ўлпон тўлаши Пирузнинг ўғли Қубод (Кавод) ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этади. Шу билан бирга қулай шароит туғилди дегунча эфталийлар сосонийларнинг ички ишларига аралашинишга ҳаракат қилганлар. Масалан, 496 йили тахтдак ағдарилиб қамокка ташланган Қубод қочиб эфталийлар олдига боради. Суриялик Иешу Стилитнинг ёзишича, у «қўзида ёш билан ҳар куни (эфталийлар ҳукмдоридан) лашкар билан қўллаб-қувватлашни илтимос қилардимиз, го... яна давлат бошқарувини қўлга олсам» деб³. Ҳақиқатан, эфталийлар ёрдамида Қубод 499 йили яна Эрон тахтига ўтиради. Эфталийлар сосонийларни ўзларига қарам қилиб олганларидан сўнг уларнинг имкониятларидан Византияга қарши курашда фойдаланмоқчи ҳам бўладилар. Чунончи, эфталийларнинг Византияга қарши 502 йилдаги юриши сосонийлар иштирокида аматга оширилган⁴.

Эфташларнинг Хитой билан муносабатлари асосан, савдо-сотик орқати амалга оширилиб, бунда юқорида айтилганидек, Буюк ипак йўлининг шимолий ва жанубий йўналишларининг минтақамиз орқали ўтиши қатъи аҳамият касб этган⁵. Эфталийларнинг Марказий Ҳиндистон, Европанинг энг шарқий вилоятлари билан ҳам яқин алоқатарда бўлганлари маълум.

Шундай қилиб, V—VI асрларда мамлакатимизда, умуман, минтақада юз йилдан ортиқ давр давомида эфталийлар сулоси ҳукмронлик қилди. Даататни бошқаришда улар ўтмиш донгдор сулоалардан қолишмаганлар. Аксинча, сўнгги қушонийлар замонида бошбошдоқлик йўлига кирган мамлакатни қайтадан бирлаштириб, сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар ва ташқи алоқатар тараққиётини "анъанавий юксак даражада тутиб туриш ишига бош-қош бўлганлар.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

² Таджик, с. 207.

³ СириПская хроника, с. 136.

⁴ Уша жойда. 63-бег.

⁵ Собрание сведений, т. 2, с. 269.

АШИНАЛИЙЛАР

VI асрнинг бошларига келиб Олтойнинг жанубий вилоятларида сиёсии муносабатлар жараёнининг фаоллашиши яққол кўзга ташлана бошлайди. Хитой манбаларига кўра, бунда ҳал қилувчи ўринни Ашина сулоласи намояндалари эгаллаганлар¹. Бу даврда минтақадаги сиёсий манзарани тўлиқтасаввур қилиш учун қуйидагиларни эслаш кифоя бўлади, деб ўйлаймиз. Шарқий Туркистон, Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бактрия, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Эронни ўз ичига олган ҳудудда эфталийлар, ҳозирги Мўғулистон ва қисман Шимолий Хитой устидан эса Жужан хонлиги ҳукмронлик қилиб келарди. Айтилганидек, Олтойнинг жанубий томонида Ашина сулоласи хатти-ҳаракатлари туфайли сиёсий жараён юксалиш йўлига киради. Бундан ташқари замонавий тушунчадаги Хитойнинг шимолий қисмида Вэй (Юан-Вэй) сулоласи (386—558) ҳукмдорлик қилар ва бу хонадоннинг асли чиқиб келиши эса туркий негиз билан боғлиқ эди. Демак, VI аср бошларига Каспий денгизидан Узоқ Шарққача бўлган катта ҳудуд ҳаёти кўпдан-кўп туркий тилли сулоалар фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Олтой тоғ тизими жанубий қисмининг қадимги номи Олтин йиш (Олтин водий) бўлиб, табиий шароити ҳар қандай жамият фаровонлигини таъминлашда беназир ҳисобланган. Хитой манбаларида ёзилишича, тилга олинган Ашина сулоласи ҳам худди шу шарт-шароитда юксалган, сиёсий таъсири ортиб бориб, айниқса Бўмин (Тумин) сардорлиги вақтида бу жараён янада фаол тус олган. Удабурон сиёсатчи сифатида у ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлини тутди. Масалан, Бўмин Жужан хонлиги билан очикдан-очик алоқани узиб, 551 йили Вэй хонадони билан қуда-андалик алоқасига киради. 552 йили эса Жужан хонлигига қарши қуролли курашга отланиб, уларни тор-мор қилади². Аммо Бўмин 553 йили вафот этади ва унинг ўрнига тахтга ўғли Қора Иссиқ (Исиги) ўтиради. Қора Иссиқхон кўп ҳукмдорлик қилмай, шу йилиёқ қазо қилади. Лекин у ҳам ўз ҳукмронлиги давомида жужанларга яна бир бор каттиқ зарба беришга улгурганди. Демак, шу йилнинг ўзида Ашина сулоласининг сардори икки марта ўзгарган³. Эндиги гал

тахтга Бўминнинг кичик ўғли Муғанхон (553—572) чиқади.

Муғанхон даврида ашиналийлар «Корея қўлтиғидан Фарбий денгизгача, (Хитой деворидан) Шимолий денгизгача» бўлган ерларни⁴ ўз сиёсий ҳукмлари остига олишга муваффақ бўлганлар. Муғанхон худди отаси Бўмин каби ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлларида усталик билан фойдалана билган ҳукмдор эди. Чунончи, эфталийлар сулоласига қарши курашда у, аввало, уларнинг жануби-ғарбидаги душманлари сосонийлар билан яқин муносабатларга киришади. Бунинг учун Муғанхон 554 йили Эронга элчи юбориб, икки томонлама алоқа ва ишончни мустаҳкамлаш юзасидан амакиси Истамининг қизи Аснабекани сосоний Хисрав I га (531—579) турмушга беради⁵. Эфталийлар қаршилигига қарамай ашиналийлар ва сосонийлар ўртасидаги ўзаро келишувга пугур етмайди. Лекин бу яқинлашув вақтинчалик эди. Зеро, Ашина сулоласининг эфталийлардан сўнг албатта сосонийларни ҳам бир ёқлик қилишни мўлжаллаб қўйганликларига шубҳа қилмаса ҳам бўларди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. 565 йили Муғанхоннинг амакиси Истами эфталийлар қўшинига қакшаткич зарба берган. 567 йили эса Тохаристон ва умуман эфталийлар қўли остида бўлиб келган ерларни забт этишга муваффақ бўлади⁶. Шу тариқа VI асрнинг сўнгги чораги арафасида минтақада навбатдаги сулола — ашиналийлар ҳукмронлиги ўрнатилади.

Ўша давр сиёсий воқеалиги нуқтаи назаридан олганда ашиналийларнинг Туркистонни забт этишлари эҳтимоли баланд эди. Чунки сўнгги йилларга келиб эфталийлар ўз сиёсий фаолиятларида заифлашиш йўлига кирган ва буни улар қўл остидаги ерларининг сосонийлар ва ашин&тийлар ихтиёрига ўтиб боришидан ҳам билса бўлади. Чунончи, кейинги вақтларда Эрон нафақат йиллик ўлпон тўлашдан бош тортган, балки 554 йили Тохаристонни босиб олганди, яъни эронликларнинг ҳам Туркистонга даъвогарликлари нихоятда жиддий эди. 555 йили эса ашиналийлар Тошкент, Сирдарё бўйлари, Хоразмни забт этадилар⁷. Бошқача айтганда, эфталийларнинг эртанги аҳволи маълум бўлиб қолган. Бундан ташқари Ашина сулоласи эфталийлар, сосо-

¹ Собрание сведений. т. I. с. 221.

² Собрание сведений. т. I. с. 228

³ Ўша жойда.

⁴ Караш- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. 1951, с. 51.

⁵ Тажорид ул-умам, 165-бет.

⁶ Собрание сведений, т. II, с. 269; Сирийские источники, с. 71—75.

⁷ Турк хоқонлиги. 47-бет.

нийлардан фаркли ўларок, энди қудратга тўлиб келаётган ёш сиёсий куч ҳисобланарди. Шу билан бирга, энг муҳими, Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо алоқаларининг барқарор равишда олиб борилишини сиёсий жиҳатдан кафолатловчи томон бўлиб ҳам Ашина сулоласи намо-яндалари чиқишлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам 565 йилги ашиналийлар ва эфталлийлар ўртасидаги асо-сий жангда сўғдиёналиклар бетараф бўлиб турган бўлсалар ажаб эмас. Чунки бу вақтга келиб Византия султлик билан бўлса-да, ўзида ипак етиштириш ишини бошлаб юборган ҳамда 564 йилги ахдлашувга биноан Муғанхон Вэй-Чжэу сулоласидан (537 йили, тилга ол-ганимиз, Вэй сулоласи ҳукмрон ҳудуднинг ғарбий қис-мида ҳокимиятни қўлга киритган хонадон) ўлпон сифа-тида йилига 100 минг парча ипак мато олиш керак эди¹. 100 минг парча ипак мато ўз даври учун жуда катта ҳажм эканлиги канчалик табиий бўлса, бу «ўлпон»ни Ғарбга олиб бориб сотиб, фойда олиш ва бу соҳада доимо биринчи бўлиш сўғдиёналик савдогарлар учун тушунарли ва эпласа бўладиган тадбир эди.

Муғанхон ва унинг авлодлари ҳарбий ютуқларни давом эттира бориб, юқорида айтилганидек, Қора ден-гиздан Тинч океангача бўлган улкан ҳудуддаги салта-натга асос солишга эришадилар. Лекин шу билан бирга қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра (масалан, салтанат майдонининг ҳаддан ташқари катталиги ва уни бошқаришдаги мураккабликлар, тадбиркор, до-нишманд ҳукмдорларнинг нисбатан кам бўлиши, Ви-зантия, Эрон, Хитой каби қудратли давлатлар билан доимий рақобат ва хоказо), аввалига (VI аср охири) салтанат ғарбий ва шарқий ҳоконликларга бўлиниб, биринчиси VII асрнинг иккинчи ярмида, иккинчиси эса VIII асрда батамом барбод бўлади.

Энди ашиналийлар ҳукмронлига йилларидаги бош-қарув масаласига тўхталиб ўтсак, бутун салтанат усти-дан олий ҳукмронликни ҳокон олиб борган. Юқорида зикр этилган ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинишдан сўнг ҳар икки томон ўз ҳоконига эга бўлган. Ҳокон аслида туркий қаған унвонининг арабий жаранглаши-дан ҳосил бўлган. Ҳоконлик, яъни олий ҳукмдорлик меросий ҳисобланган. Тахт отадан болага ўгсин, каби-лидаги қатъий тартиб бўлмаган. Хитой манбаларидага маълумотлар билан танишиш шу хулосага олиб келади-ки, олий ҳукмдорлик отадан болага, акадан укага ё

¹ Собрание сведений, I. I. с. 233.

бўлмаса, манба тили билан айтганда, бирон-бир «қариндош»га насиб этиши мумкин бўлган¹. Бундан ташқари шундай ҳоллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини «улус оқсоқоллари» тайинлаган. Ҳоконни тахтга ўтка-зиш маросимининг аниқ бир тартиблар силсиласи ва доирасида амалга оширилиши бу тадбирнинг узок вақтдан бери қўлланиб келаётганидан далолат беради. Маросим эса қуйидагича кечган: йирик амалдорлар тахт ворисини кизга ўтқизиш, қуёш ҳаракати асосида, яъни шарқдан ғарбга томон тўққиз марта доира бўйлаб айлантирганлар. Тўққиз сони туркий тилли халқларда азиз ҳисобланади. Ҳар бир айланишда маросимда иш-тирок этувчилар ҳоконга таъзим қилганлар ва бу билан ўз итоаткорликларини англатганлар. Шундан сўнг уни отга миндириб бўйни узра ипак мато ташлаб қаттиқ сикқанлар² дарҳол бўшатиб, ундан неча йил ҳукмдор бўлиши ҳақида сўраганлар³. Афтидан, бу савол ва у билан боғлиқ тадбир ҳукмдорнинг қатъийлиги, иродаси ва жисмоний имкониятларини синаш нияти билан боғ-лиқ бўлган бўлса керак.

Ашиналийлар даври ўлкамиз бошқаруви ҳақида сўз кетганда, икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Би-ринчидан, мамлакатимиз ҳам тобе бўлган умуман ҳоконликнинг бошқарув тизими ва, иккинчидан, ма-ҳаллий (анъанавий) бошқарув услубининг сақланган-лиги. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳликлари диққатга сазовардир: «(Ғарбий ҳоконлик-да) сифаян ва хунда (мансабидага) амалдорлар давлат ишларини бошқарганлар; қолганлар эса (яъни қолган мансабу мартабалар) худди шарқий мулклардагидек (яъни шарқий ҳоконликдагидек)»⁴.

Шарқий ҳоконликдаги мазкур масала хусусида яна хитой манбаларига мурожаат қиламиз: «Олий мартаба-лар орасида энг улуғи шеху (жабғу), кейин дэлэ, учин-чиси эса силифа, тўртинчиси тумафа, (қолган) кичик-роқ даражадаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммаларининг мансаблари меросийдир... қўриқчилар-ни эса фули (яъни бўри) деб атайдилар»⁵.

Қадимга туркий ва хитой манбаларида учрайдиган мансаблардан шад (ша) ва тутунни кўрсатиш мумкин⁵.

¹ Уша жойда, 228-бет.

² 'Собрание сведений. т. I, с. 229.

³ Уша жойда, 279-бет.

⁴ Уша жойда, 229-бет.

⁵ Уша жойда, 266, 283, 286, 287 ва бошқа бетлар.

Тутун ҳам меросий ҳисобланган. Тутуннинг луғавий маъноси тутиб турмоқ эканлиги назарга олинса, у ҳолда уни сохибининг вазифаси ойдинлашгандай бўлади. Зеро, хитой манбаларига кўра тутун ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби, вакили, назоратчиси вазифасини адо этган (тутиб турмоқ, яъни назоратда тутиб турмоқ). Тутунларнинг маҳаллий ҳокимлар фаолияти устидан назорат қилиб туришларидан ташқари солиқ йиғиш тадбирларида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турганларини эсла-тиб ўтиш керак. Шадга келсак, хитой манбаларида ёзилишича, энг олий мансаблардан ҳисобланиб, шунга яраша сарой маросимларида ҳукмдорнинг ўнг томони-дан жой олган¹. Қадимги туркий ёзувлар ва хитойлик муаллифлар гувоҳликлари билан танишиш шу ҳўлосага олиб келадики, шал ва жабғу (йабғу) мазмунан бир-бирига ғоятда яқин мансаб (унвон) ҳисобланган. Бу ҳар икки унвон ҳукмдорнинг энг яқинларига берилган. Масътан, Қутлукхон (вафоти 693 йил) ўзини хон деб эълон қилгач, укаларидан Мучурга шад, Тузилбекка эса жабғу унвонларини беради. Билгахон (вафоти 734 йил) ҳам тахтга ўтиргунга қадар кичик шад унвонида бўлган. Кўриниб турганидек, ҳоконлик ўз даври учун мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган.

Биз юқорида ҳоконлиkning асосан марказий бошқарув тизими билан боғлиқ томонларини кўриб чиқдик. Ҳоконлик таркибидаги кўплаб маҳаллий мулклар (вилоятлар)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бирдай эмаслигини таъкидлаган ҳолда, шунини айтиш мумкинки, улардаги бошқарув ҳоконлик марказидан фарқи бўлиши табиий. Зеро, кўчманчи маданият вакили бўлмиш ашиналийлар ўз қўл остиларидаги ўтроқ халқлар турмуш тарзи, ички анъанавий бошқаруви масалаларига мослаша, аралаша олмасликлари турган гап эди. Бунга ўхшаш ҳолат билан биз кейинчалик мўғуллар босқини ва ҳукмронлиги йилларида ўлкамиздаги бошқарув масалаларини ёритишда ҳам тўқнаш келамиз. Бундан ташқари ҳоконлик марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, ҳимоя қилиш ва давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизимининг мунтазам ишлаб туришига эришиш, ички ва ташқи савдо алоқаларини тегишли даражада таъминлаш, давлатлараро сиёсий-элчилик муносабатларини олиб бориш ва ҳоказо) билан машғул бўлиб, маҳаллий даражадаги жа-

¹ Ўша жойда.

раёнлар учун маълум маънода эркинликка йўл қўйилган. Албатта, бунда жойлардаги хусусий жихатлар ҳам инобатга олинган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғдиёна, Шош, Хоразм, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон каби маконларда бошқарув иши, асосан, маҳаллий сиёсий кучлар (сулолалар) томонидан амалга ошириб берилган. Лекин марказ томонидан назорат ҳеч бир су-саймаган ҳам. Юқорида тилга олинган тутунлар худди шу вазифа билан машғул бўлганлар.

Хитой муаллифларига кўра, Сўғдиёнада маҳаллий Кан сулоласининг мавқеи кучли бўлиб, уларга саккиз ҳокимлик (мулк) тобе бўлган.

Сўғдиёна ҳукмдори ихшид унвонига, тобе ҳокимликлар бошлиқчари ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳокими ихрид унвони билан машҳур бўлган). Бошқарувни уч амалдор (вазир) амалга оширган¹. Тохаристондаги аҳвол ҳам худди шу каби бўлган. Тохаристон ҳукмрони жабғу унвони билан, унга тобе ҳокимлар эса (Хутталон, Қубодиён, Шугнон, Чағониён ва бошқа мулклар бошлиқлари) ўз маҳаллий унвонлари билан танилганлар. Масалан, Чағониённи чағонхўдотлар бошқарганлар². Шошдаги аҳвол ҳам 605 йилга қадар худди шундай кечган бўлса-да, аммо шу йили Шегўйхон (вафоти 618 йил) бу ерни бошқаришни шахзодалардан Фучжигетинга топширади³. Хоразмга келсак, бу ерда, илгари тилга олинганидек, маҳаллий афригийлар сулоласи намояндалари ҳукмфармолик қилардилар.

Жамият ҳаётини идора этишда маълум бир ҳуқуқий усулларнинг мавжудлиги шу жамиятдаги маданий-маънавий аҳвол, ижтимоий адолат даражасидан далолат беради. Шу маънода тарихий-маданий тараққиётимиз учун анъанавий бўлмиш қонунчиликнинг тузукчилик шакли ўша қадим замонлардаёқ ижтимоий ҳаётда ўз ўрниш топганлигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, хитой тарихчиси Сўғдиёна ҳақида сўз юритар экан, бошқа масалалар қатори қуйидагиларни ҳам келтириб ўтади: «Ибодатхонада муҳофазатда турадиган туркий тузуклар (мажмуаси) бор. (Бирон-бир) жазони белгилашда ушбу тузуклар (мажмуасини) олиб, унга асосланган ҳолда ҳукм чиқарадилар»⁴. Туркий тузуютар ё тўролар мавжудлигини биз тўғридан-тўғри қадимги туркий битик-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 271.

² *Крранг*: Тарихномаи Табарий. 2-жида, 831-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 313.

⁴ Ўша жойда, 271-бет.

лардан ҳам билиб олишимиз мумкин (Турк тўроси, эл тўроси). Чунончи, тузукларда қуйидаги жазо нормалари белгиланганлигини айтиб ўтиш мумкин: энг оғир жиноят содир қилинганда жиноятчи бутун уруғ-аймоғи билан қириб юборилган. Афтидан, исёнчи ва сотқинларга нисбатан шундай жазо қўлланилган. Бировни ўлдиргани, эрлик хотин билан бузуклик қилгани, адашган отни суистеъмол қилиб олгани учун ҳам ўлим жазоси қўлланилган. Агар бировга лат етказилса буюм ё бошқа бирон-бир мол-мулк билан товон тўланган. Тузукчилик амалий ҳаёт билан чамбарчас равишда шаклланиб борганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, жиноятчи бирон кимсанинг қўзига зиён етказган тақдирда, у ҳолда белгиланган жавобгарликка қўра айбланувчи жабрланганга ўз қизини, қизи бўлмаса аёлининг мол-мулкани бериши шарт қилиб қўйилган. Хуллас, жамият ва давлатни қонунлар асосида бошқариш анъанаси ўз даврига хос равишда давом этган.

Ашиналийлар даврида ўлканинг деҳқончилик, хунармандчилик, қурувчилик, савдо-сотик, кончилик каби соҳалардаги тараққиёти тўхтамаган. Бунинг сабаби тушунарли, албатта. Чунки мамлакатимизнинг табиий, жуғрофий, қўп асрлик тажрибавий имкониятлари нечоғлиқ бўлгани ҳам маълум. Шунинг учун ёзма манбаларда, археологик қазишмалар натижалари орқали Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бактрия (Тохаристон) каби вилоятларда деҳқончиликнинг барча турларига оид қимматли маълумотларни қўлга киритиш мумкин. Деҳқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имконларидан фойдаланиб буғдой, арпа, шол, мош, тарик, нўхот, қовун, тарвуз каби ўсимликлардан юқори ҳосил олганлар. Пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳалар ҳам ўтган асрлар каби муносиб даражада ўсиб борганини ўрта аср тарихчилари қайд этиб ўтганлар. Масалан, бир ерда ўлкада етиштириладиган пахтанинг юқори сифат даражаси таъкидланса, бошқа бир ерда узумчилик, хусусан, виночилик борасидаги миришкорлар тажрибасига анъанавий бўлиб қолган таҳсинлар ўқилади. Боғдорчиликка ҳам муносабат худди шу қабилда. Шафтоли, ўрик, олчанинг бир неча турлари, ёнғок, pista, бодом ва бошқа қатор мева навларидан ҳам сифатли, ҳам юқори ҳосил олинган ё манба тили билан айтганда «(мевали) дарахтлар савлат тўкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг «тилла шафтолиси» лол қолдиргани маъ-

лум¹. Шифобахш ўсимликлардан ҳам кенг фойдаланилган.

Қадимдан қазилма бойликлари билан машҳур ўлкамизда бу даврда ҳам кончиликдаги фаолият сусаймаган. Олтин, темир, навшадил, қумуш, қўрғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, турли қимматбаҳо тошлар, шифобахш қотишмалар Сўғдиёна, Шош, Фарғона, Тохаристон каби вилоятларда қазиб олинган манбаларда аниқ кўрсатилган². Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт қўлами ва сифати ўз-ўзидан кейинги уч тармоқ: хунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равақи учун қатта туртки бўлиши табиий ҳол эди. Шунинг учун ҳам бу вақтда металлсозлик, заргарлик, қуллочилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик каби касб-корлар кенг қулоч ёзиб борган. Уларнинг ривожига оид мисоллар жуда ҳам кўп. Заргарларнинг нафис безаклари, тақинчоқлари, темирчиларнинг деҳқон, қурувчига ё бўлмаса оддий бир рўзғорга заруриятларни (болта, ўроқ, мих, қайчи, занжир, қалит дегандай), қуролсозларнинг ҳарбийларга, зодагонларга, ишқивозларга ясаб берган пухта ва ноёб қурол-аслаҳалари, турли ҳажм ва мақсадда ишлов берилган сопол идишлар, пахта, жун, ипак матолар, қоғоз ўрнида ишлатса бўладиган даражада сайқал берилган терилар ва кўплаб маҳсулотларни санайверсак тугамайди.

Юқоридаги соҳалар жонланиши билан қурувчилик кенгайиб бораверган. Устахоналар, диний ва расмий бинолар барпо этиш, уларни муносиб равишда сайқаллаш, безаш каби тадбирлар қурувчилар бўйнига тушгани табиий. Археологлар олиб борган қазилмалар шаҳарларнинг ўсиши, янги қалъаларнинг бунёд бўлиши, ибодатхоналар, саройлар, фукаралар турар жойларининг қурилишига доир кўплаб маълумотларни юзага чиқармоқда.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўприк вазифасини ўтаб келган ўлкамиз савдо аҳди сиёсий маконнинг кенгайишидан унумли фойдаланиб, ўз фаолиятларини янада жонлантириб юборадилар. Илгари халқаро савдо асосан Хитой—Туркистон—Эрон орқали ғарбга томон йўналишда олиб борилган бўлса, эндиликда Каспий денгизи ҳамда Шимоли Кавказ йўлидан ҳам унумли фойдалана бошланди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари бўлиб Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Византия каби мамлакатлар ҳисобланган. Бу мамлакатларга тўқимачи-

¹ Ўша жойла. 281. 310. 316 ва бошқа бетлар.

² Ўша жойда. 259. 272. 281. 282. 285-бетлар.

лик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор аргумоқлар, бир неча хил туз, вино, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойликларнинг бир қанча турлари олиб борилган. Айниқса, савдо-сотиқ ишларида Сўғдиёна савдогарлари донг чиқарганлар. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳлиги диққатга сазовардир: «(Сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тулишлари билан кўшни мамлакатларга ошиқади-лар ва (савдо-сотиқда) қаерда (қулайлик) ва манфаат бўлса, (албатта) у ерга кадам ранжида этадилар»¹. Демак, улар аввало шу ёшга етгунга қадар маълум бир тайёргарлик босқичини ўтганлар (хат-савод чиқарганлар, савдогарчилик хунарини ўрганганлар) ва шундан кейингина дунёнинг бой ўлкалари бўйлаб тижорат савдосига отланганлар.

Сиёсий, иқтисодий-савдо, халқаро муносабатларнинг юксак савияга кўтарилиши минтақа маданий-маънавий ҳаётининг янада бойишига сабаб бўлиши муқаррар эди. Буни археологлар олиб борган тадқиқотлар натижалари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хоразм, Сўғдиёна, Тохаристон каби тарихий маконларда олиб борилган қазилмалар кўрилатган даврда ҳайкалтарошлик, ўймакорлик, ганжкорлик, наққошлик борасидаги юксак санъат даражасидаги тадбирлар амалга оширилганини яққол кўрсатиб берган.

Езма манбалар, деворий суратлар бу вақтда ўлкамизда мусиқашунослик, раққослик, театршунослик каби санъат соҳалари ривожланиб борганини тасдиқлаши мумкин. Бу, албатта, илгариги асрлардан буён давом этиб келаётган анъаналарнинг давоми ҳисобланади. «Катта ва кичик чирманда, беш торли уд, дўмбира, най, турли рубоблар» каби ўнлаб мусиқа асбобларининг номларини келтириш мумкин². Раққосларнинг маҳорати шу даражада юксак бўлганки, ҳатто хорижий давлатларда, масалан, Хитой саройларида ҳам уларни гоёта қадрлаганлар. Чунончи, ўлкамиз кўғирчоқ театри усталарининг санъати хитойликларни лол қолдириб, кўғирчоқ театри Хитойга бизнинг маданиятимиз намунаси сифатида кириб боргани ҳам маълум³.

Аждодларимизнинг ушбу даврдаги ҳаётлари қанча-

¹ Ўша жойла, 310-бет.

² Ўша жойда, 271-бет.

³ Батафсил қarang: Раҳмонов М. Ўзбек театри (кадимги замонлардан XVIII асрга қадар), 1975, 152—182-бетлар.

лик ранг-баранг кечганлиги далили сифатида ўша йилларда мавжуд хат-ёзувлар ҳақида ҳам бир оғиз тўхталиб ўтса бўлади. Хусусан, аҳоли орасида туркий, сўғдча, хоразмча, бухороча ёзувлар кенг тарқалган. Шунга ўхшаш ҳар хилликни диний эътиқодлар борасида ҳам учратиш мумкин: оташпарастлик, буддапарастлик, насронийлик, табиат кучларига сиғиниш ва ҳоказо.

Юқорида биз ашиналийларнинг ташқи сиёсий алоқаларига тегишли баъзи маълумотларни келтириб ўтдик. Умуман олганда эса ўз даврининг халқаро муносабатлари доирасида ҳам географик, ҳам сиёсий (бугунги кун ибораси билан айтганда геосиёсий) жиҳатлардан марказий ўринни эгаллаб турган ҳоконлик ўзидан ташқари мавжуд уч йирик давлат: Хитой, Эрон, Византия билан рақобат қилишига тўғри келган. Бу рақобат мазмуни тўрт давлатнинг ҳар бири ва улар жойлашган Ўрта денгиздан Тинч океанигача, Ҳинд океанидан Шимолий Муз океанигача бўлган улкан сиёсий, иқтисодий, маданий, географик макон имкониятлари ила белгиланар эди. Уларнинг бирон-бири яқка ҳолда мазкур макон «бешигини тебратишга» қодир эмасди. Шунинг учун ҳам ашиналийлар нозик дипломатия йўлини ҳарбий куч ишлатиш усули билан уйғунлаштирган ҳолда ўз рақибларининг ички сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатларини доим ўрганиб, воқиф бўлиб туриш орқали фаолият кўрсатганлар.

Албатта, ҳамма вақт ҳам бунинг уддасидан чиқишнинг иложи бўлмаган. Лекин давлатчилик тараққиётида ўз даври учун юқори чўққиларга эришиб, буюк салтанат барпо этишда юқоридагиларнинг аҳамияти катта бўлгани шубҳасиз. Масалан, Ашина сулоласи эндиgina кучга кириб келаётган дастлабки даврда биринчи вазифа қилиб ён-атрофни мустаҳкамлашни қўйган. Шунинг учун, айтиб ўтилганидек, насл-насаби номаълум жужанлардан кечиб, қавман яқин вэйлар билан яқинлашинИлади. Бу ашиналийларнинг шарқий йўналишдаги мавқени мустаҳкамламай туриб ғарбга томон одимлаш қийин кечишини яхши тушунганликларидан далолат беради. Бундан ташқари Шарқ ва Ғарб муносабатларида ўша асрларда энг муҳим омиллардан бири бу ипак билан савдо қилиш бўлгани учун хом ашёни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллаган Хитойни жиловлаш ва бу билан халқаро иқтисодий алоқаларга қатъий таъсир ўтказиш сиёсати ҳам назарда тутилгани аниқ. Ана шу талаблардаги вазифа амалга оширилиб бўлгандан кейингина (маса-

лан, хитойликларга йилига 100 минг парча ипак микдорида ўлпон солиниши) навбатдаги мақсад — эфталийлар сулоласи фаолиятига чек қўйишга киришилади. Бунда Эрон омилидан усталик билан фойдаланилади. Бу вақтда Эрон ҳам, Византия ҳам эфталийлар билан тескари эди. Шу сабабдан ҳам сосонийлар ва ашиналийлар ўртасида эфталийларга қарши иттифокка эришиш шундай осон ҳал бўладики, иш ҳатто эронлик ҳукмдорларнинг туркистонлик маликалардан бирига уйланишигача бориб, ашин&тийлар энди Эрон саройида ўз кишиларига эга бўлиб оладилар. Тез орада эфталийлар ҳукмронлиги хотимага етади ва бу ҳақда айтиб ўтилди. Эндиги гал ашиналийлар Византия билан ҳарбий иттифок тузиб Эронни сиқувга олиб, ҳатто улар эфталийларга тўлаб келган йиллик ўлпонни бундан буён бизга тўлайсизлар, қабилидаги шарт ҳам қўядилар. Шарт-шароит етилганда ҳоконликнинг Кримда Византия билан юзма-юз келган вақллари ҳам бўлган. Албатта, ашиналийларнинг Хитой, Эрон, Византия билан муносабатларда ўз ҳукмларини ўтказиб, ҳарбий устунликларга эришган вақтларда салтанат сиёсий-географик жихатдан юксалган. Шу билан бирга Эрондан ҳам, Хитойдан ҳам мағлубиятга учраб, тушқунликка тушиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

Учинчи боб

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ X-XIII АСРЛАРДА

VII асрнинг ўрталарида арабларнинг мамлакатимизга таҳдиди жиддий тус олди. Сосонийлардан бўлмиш Яздигар III ни қувиб келган араблар 651 йили Марвни эгаллайдилар. Шундан кейинги 60 йилдан ортиқ вақт мобайнида улар минтақанинг бошқа йирик марказларини ҳам босиб олишга ҳаракат қилдилар. Фақат VIII асрнинг бошларига келибгина араблар бирин-кетин Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Шош ва Фарғона каби ерларни бўйсундира олдилар¹. Албатта, арабларнинг мазкур муваффақияти юртимиз шаҳар-кишлоқларини талаш, ватан ҳимоясига отланганларни кириш, асрлар давомида яратиб келинган турли ва кўплаб маданий-маънавий обидаларни (ёзма манбалар, ибодатхоналар ва ҳоказо) яқсон қилиш орқали амалга оширилган эди. Чунончи, арабларнинг Хоразмга босқинини таърифлаб Абу Райҳон Беруний шундай ёзганди: «(араб лашкарбошиси) Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини (яъни тарихини — А. 3.) ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди»². Шу тариқа ўлкамиз милодий 1-мингйилликда илк бор ташқи тажовузкор домига тушиб, энди Араб халифалигига қарам бўлиб қолди. Демак, сиёсий мустақиллик, ўз юртида давлатни бошқариш эрки йўқолди.

Ислом таълимоти асосида мафкуравий жихатдан жамиятда бир бутунликка эришилганини ҳисобга олмганда бу галги эркни йўқотиш ҳам аждоқларимиз учун қимматга тушди. Маданий тараққиёт нуқтани назаридан анча орқада бўлган арабларнинг узоқ асрлардан бери ҳар тарафлама обод ва фаровон ўлкага муносабати бундан кам ё ортиқ бўлиши мумкин ҳам эмасди. Шу муносабат билан илмий ва бошқа доираларда учраб туради-

¹ *Батафси. 1 қарағ:* Тарихномаи Табарий; Тарихи Йақубий; Муруж аз-заҳаб; Тарихи қомил ва бошқалар.

² *Беруний.* Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957, с. 63.

ган «ўрта аср араб маданияти (цивилизацияси)» қаби-
лидаги тушунчалардан (аслида эса тушунмовчиликлар-
дан) воз кечиш пайти келди, деб ўйлаймиз. Зеро, ягона
мафкура ва маълум давргача араб тили ҳукмронлигини
ҳисобга олмаса, бу давр фан ва маданияти моҳият эъти-
бори билан туронликлару эронликлар саъй-ҳаракати
ила жонланиб келган.

СОМОНИЙЛАР

Бир-икки оғиз сўз мазкур сулола ҳақида. Олдинлари
ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, одатда сулолалар бирон-
бир ўзларига мансуб йирик намоёнда фаолияти орқали
машҳурликка эришадилар (масалан, эфталлийлар,
ануштегинийлар, теурийлар ва ҳоказо). Сомонийлар
ҳам шундай. Улар аслида Сомон қишлоғи оқсоқоли
Сомонхудоғнинг авлодларидир. Бу масканнинг қаерда-
лигини аниқ кўрсатиш қийин. Чунки баъзи манбаларда
Самарқанд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз
ё Балх томонларга ишора берилади¹. Худди шунингдек,
сомонийларнинг қайси этносга тааллуқли экани ҳам
маълум эмас. Сомонхудоғнинг ашюдлари IX аср би-
ринчи ярмида Фарғона, Шош, Самарқанд, Хирот қаби
йирик вилоятларга ҳокимлик қилганлар. Лекин хали-
фаликка қарамлик сақланиб келганди. 874 йилдан бош-
лаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароун-
наҳрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврига
келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони туғилди.
Шу ерда икки оғиз сўз «Мовароуннаҳр» атамаси
ҳақида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг — А.
3.) нариги томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу
атама географик тус олиб аввалига ҳақиқатан ҳам Аму-
дарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ерларга, кейинча-
лик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) орали-
ғидаги маконга нисбатан ишлатила бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада туғилган. 14 ёшида
отаси Аҳмад вафот этиб, акаси Наср қўлида қолади².
Манба тили билан айтганда «ақлли, адолатли, фикр ва
тадбир эгаси» бўлмиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили
бутун Мовароуннаҳр ҳукмини ўз қўлига олишга эри-
шиб, «ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақди»
эканини исботлайди. Моваруннаҳр сиёсий ҳаётидаги бу

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. Мерос, 132-бет; Вартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 267.

² Наршахий. Бухоро тарихи. 149-бет

ўзгариш Араб хатифаси Муътазидга (892—902) ҳам.
унинг Хуросондаги ноиб Амр ибн Лайсга ҳам хуш
келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмо-
илни Мовароуннаҳр тахтидан маҳрум этиб. Амр ибн
Лайсни Хуросон билан бирга Мовароуннаҳр устидан
ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани ҳақидаги
фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тез-
да Амр ибн Лайсга жўнатилади. Бошқача айтганда,
халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга
ғиж-ғижлаган. Бу билан у нафақат Исмоилни йўқотиш
пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий
юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор
бўлган. Аммо халифа ва унинг йўриғидан ҳамда ўз
нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари
амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида
юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан
мағлубиятга учратилади. Исмоилни Хоразм, Фарғона,
Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган
катта ҳарбий куч қўллаб-қувватлагани ҳақида манба-
ларда аниқ ёзилган³. Шу тариқа Хуросон ва Шимолий
Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Араб халифали-
гига қарамликка барҳам берилади.

Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан
ортиқ тажриба ва анъаналарни урдабурунлик ила давом
эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг авва-
ло, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишига
бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Са-
марқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш,
Хуросон, Сейистон, Ғазна қаби қатор вилоятларни ўз
ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси
ҳам мутлақ равишда тобелик йўлига кирмаган бўлса-
лар-да, аммо қудратли марказий ҳокимият оби ҳавоси-
ни тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил
марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тик-
лашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказ-
лашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга ки-
ришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тикла-
ган давлат учун қатъий тартиб доирасида фаолият
кўрсатувчи идорачигсиз зарур эди. Исмоил бу вазифани
ҳам ҳал эта билди. Аммо илгарилари бошқа сулолалар
тажрибасида кўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг
(907 йил 25 ноябрь)² тахтга чиққан сомонийлар намо-
яндалари (Аҳмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I,

³ Ўша жойда, 149—159-бетлар; Зайн ал-ахбар, с. 63.

• Наршахий. Бухоро тарихи, 159-бет; Зайн ал-ахбар, с. 63.

Нух II, Мансур II) буюк аждодлари қолдирган меросни сақлаб қолишга ожизлик қилдилар. Масалан, Исмоилдан кейин тахтни эгаллаган Аҳмад субутсизлик қилиб, араб тилини яна давлат тили даражасига кўтарди. Ваҳоланки, Исмоил даврида бу нарса йўқ қилинган эди.

Аҳмаднинг бу каби бошқа ишлари ҳам бир бўлиб, охир-оқибатда унга суикасд уюштирилишига сабаб бўлган¹. Хуллас, X аср давомида сиёсий бошбошдокдик авжга чиқиб марказий ҳокимият мавқеига путур етади. «Дарахтнинг бўшини қурт ейди» деганларидек, сомонийлар зарбининг пасайиши минтақанинг Еттисув ва Қошғар қисмида бошқа бир сиёсий сулола — қорахонийларнинг кучайиб бориши билан бир вақтга тўғри келганди. Натижада X аср охирида ҳокимият уларнинг қўлига ўтади². Қорахонийлар минтақанинг Еттисув, Қошғар, Мовароуннаҳр каби қисмлари устидан ҳукмронлик қила бошлайдилар. Хуросон, Ғазна каби вилоятлар эса худди шу даврдан бошлаб миитақада етишиб чиққан яна бир сиёсий сулола — ғазнавийлар тобелигига ўтган эди.

Таъкидлаганимиздек, Исмоил ўз даври учун илғор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизимини жорий этишга муваффақ бўлган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи (саройи) ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди. Шунинг учун манбаларда Амир Исмоил, Амир Аҳмад каби таъкидларни учратиш мумкин. Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси хорис амирига юклатилган. Даргоҳ ҳамда бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош хожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари даргоҳда дастурхончи, эшикоғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган³.

Девонлар (вазирликлар) бошқарувига келсак, уларнинг умумий сони 10 та бўлиб, пойтахт Бухорода хар бири учун алоҳида бинолар қуриб берилганди⁴. Қуйида девонлар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади.

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда қолган тўққиз девон устидан раҳбарлик ва назорат худди

¹ Наршахий. Бухоро тарихи, 161—162-бетлар; Зайн ат-ахбар, с. 65.

² Наршахий. Бухоро тарихи, 165-бет; Зайн ал-ахбар, с. 84—90.

³ Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1, с. 286—287.

⁴ Наршахий. Бухоро тарихи, 106-бет.

шу вазирлик томонидан аматга оширилган. Сомонийлар даврида ушбу лавозимга замонанинг атоқли хонадонлари намояндалари тайинланган. Чунончи, бош вазирлик жайхонийлар, балъамийлар, утбийлар сулолалари орасидан чиққан шахсларга насиб этгани маълум.

2. Молия (кирим-чиқим) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари, сарф-харажатларига оид ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу махсус дсвон саналиб, унинг хизматчилари давлат аҳамиятига молик барча ҳужжатларни тайёрлаб берганлар. Бундан ташқари мазкур девонга дипломатик тадбирларни тайёрлаш ва амалга ошириш каби вазифа ҳам юклатиб келинган.

4. Сокчилар бошлиғи девони. Ушбу муассаса махсус сараланган ҳарбий қисмларга бошчилик қилиб, уларнинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озик-овқати, умуман, хўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шуғулланиб келган. Масалан, маош бир йидда тўрт марта — ҳар уч ойда тўлаб турилар экан.

5. Хат-хабарлар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боғлиқ хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардаги шу қабилдаги маълумотларни марказга етказиб бериш каби тадбирлар билан банд бўлган. Шу билан бирга мазкур девоннинг жойлардаги бўлимлари маҳаллий давлат идоралари, ҳокимлар фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотларни тўплаб, тўғридан-тўғри даргоҳга юбориш имконига ҳам эга бўлганлар. Шу тарика олий ҳукмдор жойлардаги бор ахволдан воқиф бўлиб турган ва тегишли чоралар кўрган.

6. Сарой иш бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шуғулланган.

8. Мухтасиб девони жамият ва давлат ҳаётида муҳим ўрин эгаллаб келган хизматлар сирасига кирган. Унинг хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, Диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқмасликни таъминлаш. савдо-сотик ишларида харидор-

ларга хиёнат қилмаслик, маҳсулотлар сифатини қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-наво-ни белгиланган миқордан (айниқса гўшт, нон каби бирламчи озуқаларга) оширмасликни назорат қилиш-дан иборат бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўпчиликнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдай турадиган кишилар тайинланган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шуғулланувчи вазирлик.

10. Қозилик ишлари девонига қозиларнинг фаолияти-ни назорат қилиш юклатилган. Баъзи ҳолларда, яъни иши қозига оширилганлар орасида юқори лавозимда ишлайдиганлар бўлса, қозилик қилишни олий ҳукм-дорнинг шахсан ўзи, ё унинг тарафидан тайинланган ҳукмдор сулола вакили амалга оширган. Бундан мақсад мартабадорларнинг қозиларга тазйиқ қилишларига йўл қўймаслик бўлган, албатта.

Зикр этилган девонларнинг жойларда ҳам бўлимла-ри бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқа-рув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатган-лар. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат мар-казгагина ҳисобот берганлар, холос. Зеро, юқорида ай-тилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар ус-тидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Вилоят бошлиғи ҳоким, шаҳар бошлиғи эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Давлат ишларига қабул қилишда маълум бир талаб-лар силсиласи мавжуд эди. Масалан, давлат тилини мукаммал билиш, замона ҳуқуқ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабар-лик, ҳисоб-китоб ишларидаги билимдонлик ва ҳоказо.

Лашкар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган қисмлар (гвардия) ва зарур ҳолларда вилоятлардан йиғиладиган қисмлар. Сараланган қисмлардаги хизмат камида саккиз бос-қичдан иборат бўлиб, оддий пиёда аскарликдан висоқ-боши, яъни тўрт кишидан иборат гуруҳга бошлиқ да-ражасигача бўлган йўлни босиб ўтишга тўғри келган. Кейин у ҳайлбоши (кичик қўшин бошлиғи) мақомини эгаллаши мумкин бўлган. Бу даражага тегишли тар-

тиб-интизом, талаблар доирасида хизмат қилин-гандагина эришиш мумкин эди¹.

Кўрдикки, сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий хизматнинг ўз даври учун мураккаб ва сало-ҳиятли тизими ташкил этилган. Мазкур масалага катта эътибор билан қараб келинганини шундан ҳам билса бўладики, ҳазинадаги умумий йиллик даромад 45 млн. дирҳамни ташкил этган ҳолда шундан 20 млн. дирҳам давлат бошқаруви ва лашкарга сарф этилган. Албатта, ўшанда ҳам порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар учраб турган. Аммо давлат тизими ва лашкарга кетган сарф-харажатлар ўзини оқлаган. Ма-салан, лашкар мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсиз-лигини таъминлаб келган. Давлат идоралари эса, манба тили билан айтганда, каналлар, ер ости ариқлари (ко-ризлар) қазиш, кўприклар қуриш, шаҳар, қишлоқлар ободончилиги, деҳқончилик борасида ғамхўрлик қилиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъмилаш, қарвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шаҳарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўпчилик билан битадиган тадбир-ларга бош-қош бўлиб кетган². Шунинг учун ҳам бу даврда деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг кўплаб со-ҳалари гуркираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган.

Илгариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқа-дарс, Зарғфшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида деҳқончилик ишлари юксак савияда амалга ошириб борилиб, бўғдой, арпа, шоли, пахта, тарик, зигир, кунжут, каноп, нўхот, мош, ёсмиқ, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Ҳосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиқим дон экиб, юз сиқим, ҳатто ундан ҳам кўп ҳосил олинган. Боғдорчилик, хусу-сан, узумчилик ва полизчилик соҳаларида ҳам ютуқлар шу каби эди. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, нок, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғоқ, полиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавот-дан бодринг, бақлажон, сабзи, пиёз кабилар етишти-рилган. Хуллас, бу борадаги миришкорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиги, ҳосилнинг юқорилиги, ҳамма ернинг қўм-қўк, яъни обод бўлиб туришини кўриб хайратга тушганлар³.

¹ Сиссатнома. 141-бст.

² Ўша жойда, 12—13-бетлар.

Қаранг *Истахрий*. Масолик ва мамолик. Техрон. 1368(\\). 226—227-бетлар.

Хунармандчиликнинг аҳволига назар ташланса, шу нарсa маълум бўладики, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр кийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф аҳлининг талаби қондирилиб келинган. Қоғоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлакатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарканд қоғози каби қоюзни, — деб ёзганди Хаср тарихчиси Истахрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз»¹. Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), кулолчилик (айникса, сопол идиш, буюмларни сирлаш борасида катта тажрибага эга бўлинган), кўнчилик, гилам тўқиш, мисгарлик, кулолсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зиғир, канопдан мой олиш каби ўнлаб соҳалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида қончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айникса, Фарғона водийсида бу борада катта қўламдаги ишлар амалга оширилиб, Аҳси-кат, Навқотда олтин, қумуш, юкори Нисода тошпахта (астбест), қатрон, қумуш, олтин, феруза, темир, мис, қўрғошин, Исфара тоғларида тошқўмир, қора, қизил, сарик ранглардаги талқ (слюда), Сўх яқинида симоб, Ўзгандда новшадил қонлари ишлаб турган. Шунингдек Фарғонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хом ашёлар ҳам қазиб олинган. Туз қонлари Илокда (Оҳангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, қумуш, қўрғошин қазиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари мазкур водий тоғларида гилвата, ўтга чидамли оқ лой (каолин), аччиктош, феруза, офит (серпантин), аметист каби қазилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, қумуш, новшадил, купорос, ақиқнинг йўл-йўл тури, туз қонлари Усрушонада (Шош, Фарғона, Чағониён, Самарканд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтақанинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва ҳоказо) ҳам ёқут, захармуҳра, олтин, қумуш, лаъл, туз, тошпахта, феруза, мрамор, олтингургут, маргимуш, агат қонлари мавжуд эди². Археологик қазилшлар шуни кўрсатадики, қончилик технологияси ўз даври учун юкори даражада бўлган³.

¹ Ўша жойда, 227-бет.

² Қаранг: *Истахрий*. Масолик ва мамулик; Хуяуд ал-олам. Техрон, 1340(х), 105-118-бетлар.

³ Қаранг: *Массон М. Е.* К истории черной металлургии Узбекистана, 1947; К истории горного дела на территории Узбекистана, 1953.

Юкорида тилга олинган соҳаларни юзага чиқарадиган муҳим фаолият савдо-сотик хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, муҳаммадий, ғитрифий, мусаййабий, хоразмий дирҳамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг қуйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самаркандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирҳами юради. Яна бир пул бирлиги борки, уни муҳаммадий дейдилар. Ва Самарканддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди»¹. Бошқача айтганда, исмоилий дирҳами салтанат ва халқаро миқёсдаги қаттиқ валюта ролини ўйнаган. Муҳаммадий, ғитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, ғитрифий қумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган². Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтақа аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотик гуркираб ўсган, қўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айникса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «Мовароуннахрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қаёқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарқанддир. Мовароуннахрда (ишлаб чиқариладиган) аксар маҳсулотлар аввал Самарқандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Урганч, Кот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Савдо-сотикнинг бундай ривожланишига нафақат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта эди. Чунки қарвонсаройлар тизими, йўл хавфсизлиги ва орасталигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай туриб савдо-сотик ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Энг аввало, бундан давлат манфаатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган ё бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда қўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхталиб ўтамиз. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, аргумоқ отлар, баъзи бир озиқ-овқат маҳсу-

¹ *Истахрий*. Масолик ва мамулик, 253-бет.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 114—115-бетлар.

лотлари жўнатилган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, қуритилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна, чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европачиклар айникса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида ҳаёл ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, археологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда қазиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар¹. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслахаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотикдаги анъанавий юксак савия сақланиб қолган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳамманинг оғзида бўлган *нек тизими* дастлаб ўша узоқ замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европачикларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблағни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдалаб берувчилар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда ҳужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Кошғарий луғатида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган². Маҳмуд Кошғарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўртасидаги боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қоғоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодии муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият — қурувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Шаҳарлар кенгайди, мухташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар

¹ Қаранг: *Ятм В. И.* Денежно-весовые системы! русского средисвковья. Москва, 1956.

² *Кошғарий Маҳмуд.* Девону луғотит турк. 1-жилд, Тошкент, 1969, 170-бет.

бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка алоқадор турли касбдаги усталар иштирок этиб.. ўз маҳоратларини оширганлар. Буни биз Бухоро, Самарқанд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар миқсолида кўришимиз мумкин¹.

Юқоридагиларнинг бари бир бўлиб ҳар қандай жамият кўрки ва қудратини белгилаб берувчи яна бир ғоят муҳим, шу билан бирга нозик таъб соҳа-илму маданиятнинг ҳам изчил тараққий этишига катта имконлар яратиб берди. Бу асрларда (IX—X) мамлакатимиз обрўсини Ер юзига ёйган олиму фузалолар ҳақида кўплаб сўз айтиш мумкин. Уларнинг сони ўнлаб, ҳатто юзлабдир, десак муболаға бўлмайди. Биргина Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи бутун оламга татийди. Масалан, у Араб халифалиги ҳамда Европани ҳинд ҳисобиغا ўргатди, яъни уларга номаълум 1 дан 9 гача бўлган рақам шакллари орқали қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлишнинг энг мақбул ва илғор йўллари кўрсатиб шарҳлаб берди. Бунгача европачиклар рим рақамлари билан таниш эдилар, холос *{киёсланг: XXXV ва 35}*. Е бўлмаса олимнинг «Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида китоб» асари математик алгебра (ал-жабрнинг лотинча жаранглаши) соҳасига асос бўлган. XIV асрдан бошлаб алгебра Европада ёйила бошлайди. Ҳар қандай регуляр ҳисоблаш жараёнини англатадиган математик тушунча — алгоритм ҳам бизнинг аجدодимиз номи. билан боғлиқ, ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода (Ал-Хоразмий — Алгоризм, Алгоритм)².

Буюк астроном, математик ва географ Аҳмад Фарғонийни олайлик. Ҳосиб, яъни ҳисобдон, математик лақаби билан машҳур бу аждодимиз европачиклар наздида Ачфраганус номи-ла эътиборли эди. У ҳақда ҳам кўп гапириш мумкин. Аммо унинг ўз вақтида Ернинг думалоклигини исботлашда келтарган далиллари ҳозир ҳам ўз қадрини йўқотмаганининг ўзиёқ ўзбек илмининг кишилиқ маданий тараққиётида тутган салмоқли ўрнини белгилаб беради.

Яна бир машҳур ва кишилиқни оёққа турғазинида кўп меҳнати сингган аждодимиз Форобий ҳақида ҳам узоқ сўзлаш мумкин. Унинг «Иккинчи муаллим» лақаби бўлиб, «Биринчи муаллим» ўрнида Шарқда Арасту (*Аристотел*) тушунилади. Баъзан биринчи, иккинчи

¹ батафсил қаранг: *Наршахий.* Бухоро тарихи, 99, 103, 104, 113, 125-бетлар; *Чугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* Вмдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, 1958, с. 20—26:

² Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. 1983.

аниқликларини мавқе даражасига ишора деб ҳам қарашди. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб, Арастуниг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб ўтганлигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истеъдод эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чиқади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият соҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, математика, геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё, тиббиёт, биология, мусика, тилшунослик, шеърят, но-тиқдик санъати, хаттотлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган ишлар саноғининг ўзи бир кенгликни талаб қилади. Шунинг учун икки нарсаса эътиборни жалб этамиз. Биз ўз ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон, Аристотел, Эвклид, Птоломей каби йирик файласуфлар асарларини англаш ўрта асрда европаликлар учун мушкулотга айланади. Ёрдамга яна Туркистон намояндаси келади. Аниқроғи европаликлар Форобийнинг мазкур муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги юнон фалсафаси мағзини чақа бошлайдилар. Иккинчи мисолимиз тўғридан-тўғри асосий тадқиқот мавзуимиз бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослик бобида ҳам қалам тебратган мутафаккир минг йил буруноқ давлатчиликнинг мағзини англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга элтишдир», деб ёзган эди. Шу икки оғиз таъкидда кўп нарсани англаш мумкин. Оддийгина қилиб инсонни дейиляпти, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа томони ажратилаётгани йўқ. Элтиш дейиляпти, яъни давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўляпти¹.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки буюк зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний. Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулола-лар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳақда кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош қўтариб юксакликка эришилган ҳолат бизда уйғониш, ғарб тил-ларида одатда ренессанс даври дейилади. Қизиғи шун-

даки, ренессанс дейилганда, аксарият XV—XVI асрларда Европадаги юксалишни англайди. Ваҳоланки, араб-ларнинг дастлабки вақтдаги сиёсатлари натижасида ан-чайин харобаликка юз тутган мамлакатимиз ва умуман Шарқ мамлакатлари IX—X асрларга келиб фан ва мада-ниятда юксакликка эришганлар, яъни жамият яна бир бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафакат бизнинг, балки батамом кишилик тараққиётидаги ўрни тўғрисида фикр қилинса (бунинг учун Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хо-размий, Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслаш-нинг ўзи кифоя), у ҳолда инсоният тарихида биринчи уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамла-катимиз ва минтақамизда рўй берди. Ва бу юксалиш биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Хуллас, юртимизда сомонийлар сулоласи ҳукмрон-лик қилган асрлар жўшқин, воқеаларга бой, намунали ва сабоқли даврдир. Энг муҳими, бу даврда мамлақати-мизнинг, халқимизнинг, тарихий-маданий тараққиёт-даги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустаҳкам пойдеворга эга эканлиги намоён бўлди. Зеро, юқорида айтилганидек, тушқунлик, қарамлик даврини бодан кечирган жамият яна юксакликка қўғарила олди.

ҚОРАХОНИЙЛАР

Сомонийларнинг куч-қудрат ва шон-шухратга тўлган давлари IX аср охирларида бошланиб, у қандай кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтил-ганидек, минтақалик бошқа бир сиёсий куч — қорахо-нийлар билан курашга дош беролмай инкирозга юз тут-ганлар. Совет даври тарихшунослигида сомонийлар ва қорахонийлар ўртасида кечган табиий рақобатни «Мо-вароуннаҳр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мо-вароуннаҳрга бостириб кириши» тарзида кўрсатиш ҳол-лари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салта-натпарастлик мақсадлари билан боғлиқ бўлиб, больше-виклар ҳукмронлиги даврида минтақада ўтказилган «маъмурий бўлиниш»ни (аслида парчалашни) ҳамда ўзбекларни икки дарё оралиғига келгинди қилиб кўрса-тишни тарихан исботлашга уриниш ва омма онгига сингдириш эди, холос¹.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, Х

¹ Батафсил қаранг: *Хайрумаев М. М.* Форобий ва унинг фалсафий рисола-лари. 1963; *Форобий*. Фозил одамлар шахри. 1993; *Каеишжанов А. Х.* Абу Наср ал-Фараби. 1982.

¹ Қаранг: История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая, 1955, с. 255; 'аджики, с. 345.

асрнинг иккинчи ярмига келиб минтақанинг Еттисув қисмида ўзи шаклланган мақоидан кўра ҳам кенгрок миқёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва қудратига эга бўлган янги сиёсий куч майдонга чиқади. Биз уларни қорахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол туғилади. Илмий доираларда мазкур масалага ҳалигача узил-кесил нуқта қўйилганича йўқ. Қорахонийлар фаолияти минтақамизнинг Еттисув, Марказий Тангритоғ ҳудудида қадимдан яшаб келаётган туркий тилли қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муносабатлари муҳитида шаклланганлиги аниқ бўлгани ҳолда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон баҳсталаб бўлиб келмоқда. Бу фан учун табиий ҳол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида қорахонийлар сулоласи тутган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки оғиз сўз «қорахон» агамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «хукмдор». «Қора»нинг (аслида эса «Қаро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидааган ҳолда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улуғ хон»¹.

Шундай қилиб, X аср иккинчи ярми давомидаги саъй-ҳаракатлар натижасида қорахонийлар шарқий йўналишда Батхаш кўли — Черчен дарёсигача (Шарқий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, ғарбий йўналишда эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларни ўз таъсир доираларига киритиб оладилар². Ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаб ва кенгайтириб бораётган қорахонийлар учун энди янада ғарбга силжиб Самарқанд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги асосий сиёсий рақиблари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази худди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй беради. Шу йили қорахоний Буғрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда голиб келиб Бухорони ишғол қилишта муваффақ бўлади³. Аммо бу ютуқ вақтинчалик бўлиб тез орада Буғрохон орқага қайтиб кетишга мажбур

бўлади. Фақат 999 йилга келибгина қорахонийлар яна бир бор Бухорони забт этишга муваффақ бўладилар. Маибаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса қорахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилида қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда⁴, буни инкор этмаган ҳолда минтақанинг Бухоро, Самарқанд каби шаҳар ва вилоятлари учун Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жиҳатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди. Хуллас, 1005 йили сомбнийлар сиёсий сахнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарқанд ва умуман Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий қучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари ғазнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳдар, Орол денгизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи томонидан бошқарилад эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаймиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтақанинг бир қанча сиёсий мақоштрга бўлиниши, унинг ички ва ташқи хавфсизлигига путур етказиши, сиёсий қучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Худди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасида ҳарбий тўқнашув юз беради (Балх атрофда)⁵. Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомокийлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида қорахонийлар ва ғазнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар⁶. Буни сиёсий манфаатлар орқали тушунтириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса қорахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён қучга кира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола—салжукийлар билан кескин муносабатда бўла бошладилар. Маълумки, салжукийлар XI асрнинг 40 йили ғазнавийларни

¹ Древнетюркский словарь, 1969, с. 422—424.

² Караев О. История караханидского каганата, 1983, с. 1—114.

³ Зайн ал-ахбар, с. 84.

⁴ Қарағ: Материали по истории Средней и Центральной Азии X—XII вв. Ташкент, 1988, с. 25-27 и др.

⁵ Зайн ал-ахбар, с. 93—94.

⁶ Тарихи Байхакий, 246-бст.

мамлакат узра ўз сиёсатини юрғизишни мақсад қилиб қўйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илиг унвонига эга бўлганлар. Бироқ, илгарилари ҳам кўрганимиздек, вилоятлар марказдан фарқди мустақил сиёсат юритишга ҳам интилганлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида қорахонийлар сиёсий бирлига иккига: ғарбий ва шарқий хоқонликларга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган қорахонийлар намояндалари бундан буён марказга бўйсунтиришдан бош тортиб, мустақил сиёсат юрғиза бошлаганлар. Шарқий вилоятларда (Етгисув, Шарқий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсундиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам ғарб, ҳам шарқ бир сиёсий хонадоннинг турли намояндалари орқали бошқариб борилаверган.

Ғарбий хоқонликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сақланиб қолгани маълум. Шунингдек вилоят бошлиқларини ҳоким, шаҳар бошлиғини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган¹.

Ҳар қандай давлатчиликда бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимига катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи ҳожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўлароқ қорахонийлар даврида ҳожиблар, асосан, олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва раиййат ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар. Бунинг исботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машҳур мутафаккир ва шоир Юсуф Хос Ҳожиб (тахминан 1020 йилларда туғилган) қорахоний Тамғоч Қора Бугроҳон (1074—1102/1103) эътиборини қозониб, хос ҳожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Хос ҳожиб унвони лойиқ бидди у (яъни Бугроҳон — А. 3.), Ўзига энг яқин одам кидди у»². Худди шундай унвонга Маҳмуд Кошғарий (XI) ҳам муносиб кўршгани маълум.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туриш-

да сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйруқ» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), хазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ёток, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (қушчи) ва бошқаларнинг ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқона хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган Ҳарбий қисм (гвардия) ҳам даргоҳ бошқарув тизимига кирган. Албатта, гвардиядан ташқари ҳарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилик ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар қўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарса аёнлашадики, йирик лашкарбошилардан ташқари кичик офицерлар (човуш), отликдар сардори (хайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли слёсий кучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари қорахонийлар сулоласидаги ички келишмовчиликлар даргоҳнинг ташқи ишлар (дипломатия) масаласига жиддийлик билан қарашига сабаб бўлган. Бунинг Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу бешит» асарида келтирилган маълумотлар орқали ҳам билишимиз мумкин. Ташқи сиёсат билан шуғулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдида жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувли, етук, шерюрак, кўзи тўқ, уят-андишали» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукаммал билиш, шахмат ва нардни рақибларидан устун даражада ўйнаш, ҳарбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибораларнинг тўғри ва қўчма маъноларини пухта билиш³.

Иқтисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шунини айтиш керакки, қорахонийлар даврида ҳам деҳқончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий суғориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурлари-

История караханидского каганата, с. 244—255.
Қутадғу билиг, 9-бет.

³ Ўйла жойда. 59-бет.

нинг ўтказилиши, каналлар, сув омборлари, тўсикларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида деҳқончилик анъанавий юқори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгаригидек деҳқончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда кончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Оҳангарон атрофида (Қорамозор) мис, кумуш, қўрғошин конлари, Фарғонада олтин, симоб, кумуш, темир, мис, феруза, навшадил, нефть, купорос, катрон, Нурота тоғларида олтин, мис, қўрғошин, симоб, мармар, Бухоро, Усрушонда олтин, нефть, феруза, темир конлари ишлаб турган¹.

Деҳқончилик ва тоғ-кон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — ҳунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, кулолчилик, шишасозлик (ойнасослик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жиҳозлари, безак-тақинчоклар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жиҳозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралиғига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат қўркини очишга ҳаракат қилингани ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарқанд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хилдаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машҳур бўлган. Кўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа ҳайвонлар терисидан пўстин (ичук), чармдан ишланган оёқ киимлари (излик), туя ё қўй юнғвдан тўқилган иссиқ киим (қарс), гулдор наматлар ва бошқалар тилга олинади. Кўнчиликда энг нозик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўктиришда арзутал номли аралашмадан фойдаланилганини Маҳмуд Кошгарий асарвдан ҳам билиб олиш мумкин².

¹ К истории горного дела на территории Узбекистана, с. 20—21.

² История караханидского каганата, с. 230—236; Девону луғотит тўрқ, 1-жилд. 99, 129, 162. 452-бетлар.

Бундан аввал ҳам қўрилганидек, деҳқончилик, ҳунармандчиликдаги бир текис равақ савдо-сотиқ ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият касб этган. Қорахонийлар даврига келиб Шарқий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта ҳудуднинг сиёсий жиҳатдан бирлашиши савдо-сотиқ ишларида минтақанинг шарқий вилоятлари имкониятларини юзага чиқариш шароитини яратиб берди. Чунончи, биз бугун «ипак йўли» деб биладиган савдо йўли тўғридан-тўғри Шарқий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон водийси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шарқий Европага, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, карвонсаройлар таъмирлиги ва орасталиги, умуман, савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу орқдди фойда қўриладиган турли хизматларни муҳайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўرғазмалари уюштирилиб турилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор¹.

Қорахонийлар даврдаги қурилиш ишларига назар ташланса шу нарса аён бўладики, Бухорода Минораи калон, қатор масжидлар, Жарқўтон (Сурхондарё), Вобкентда миноралар, Узгандда мақбаралар, минора, масжидлар, Самарқандда мадрасалар бунёд этилган. Қорахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам қочмаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, қорахоний Иброҳим ибн Наср 1066 йили Самарқанддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, раст&тари билан икки карвонсаройни тақдим (вакф) этган. Хужжатдан англашилишича, ана шу икки карвонсаройдан келадиган даромаддан касалларнинг озиқ-овқати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли маош билан таъминлаш йўлида фойдаланилган. Бошқа бир хужжатда Самарқандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир карвонсарой, бир эркаклар ҳаммоми, сув айирғич, узумзор, бир қанча экин ерлари ва бошқалардан келадиган даромадни вакф қилиб бергани ҳақида гувоҳликлар мавжуд².

Қорахонийлар даврида ҳам қўплаб истеъдод эгалари

¹ История караханидского каганата, с. 231—243.

² Уша жойда, 215-бет.

юзага чиккан. Шулардан юкорида номлари тилга олинган Юсуф Хос Ҳожиб ва Махмуд Кошғарий ҳақида тўхталиб ўтсак. Чуқур билим ва тафаккур эгаси Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» («Саодатнома») асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, сиёсати, -мафқўраси, ижтимоий гў'уҳлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига оид ўз даври учун зарур ва фойдали, тарихан ўз аҳамиятини йўқотмовчи фикрлар илгари сурилган. Чунончи, у жамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белгилаб берган: АДОЛАТ, ДАВЛАТ, АҚЛУ ЗАКОВАТ, ҚАНОАТ. Диққатга сазовор томони шундаки, мана шу тўрт устун асосидаги жамият бахт-саодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар, Билим қайда бўлса, буюклик бўлар». Ё бўлмаса, асарда келтирилган давлат-идора кишилари ҳақидаги фикрларни олайлик. Вазирлар оқил, довлорак, имонли, номусли бўлишлари керак. Беклар, яъни ҳокимлар эса билимли, етук, қўзи, қўнгли тўқ бўлмоғи даркор. Агар улар бузуқ феъл бўлсалар, замона ўқидан қочиби қутилолмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўгиради, ғамга гирифтор бўладилар. Юсуф Хос Ҳожиб лашкарбошилар хусусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг ваҳимасидан қўркма, аксинча, ундан яқиндан вокиф бўлиб тур, шунда унинг бор имконидан хабар топасан. Душман дағдаға қилиб дўк қилса, бардошли бўл, чекинма (чунки у бу билан сени синамоғи мумкин)». «Кутадғу билиг»да олимлар, шоирлар, деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар ҳақида, оила, фарзанд тарбиясига оид ҳикматли фикрлар ҳам бир талай¹.

Махмуд Кошғарий ҳам ўзидан ажойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг туркий тиллар ва маълум маънода туркий тилли халқлар ҳақидаги қомусий асари «Девону луғот ат-турк»дир. Асар Туркистон халқларининг тиллари тарихини ўрганишда, чунончи, ўша давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимологиясини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтақа халқларининг этник тарихига оид ғоятда қимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий тилли халқлар ҳам сон жиҳатдан кўп, ҳам серқавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девону луғот ат-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари асарда дав-

латчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, ҳунармандчилик, расм-русумлар, маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Махмуд Кошғарий асарининг қимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида ва унинг ҳар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харитада марказда Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудуди жойлаштирилиб, унинг тўрт атроф йўнатишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, қўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий раўнақи йўлини ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Демак, қорахонийлар сулоласи ўз фаолияти давомида ўлкамизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиётига муносиб ҳисса қўшган сиёсий қучлардандир. Қорахонийлар қудратга тўлиб турган XI асрнинг биринчи ярмида минтақанинг Шарқий Туркистон ва Ғарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони туғилган. Ва, аксинча, ички сулолавий қзрама-қаршиликлар авж олганда ҳукмрон сиёсий қуч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

ҒАЗНАВИЙЛАР

Ғазнавийларнинг сиёсий қуч сифатида юзага келиши ва юксалиши масаласида ҳам биз совет тарихшунослигидаги мавжуд баъзи бир қарашларни қабул қила олмаймиз. Чунки илгари ғазнавийларни (демак, уларнинг замонини ҳам), асосан, салбий томондан қўрсатишда интилиб келинган, десак муболаға бўлмайди. Чунончи, бу сулола асос топган Ғазна вилояти «исёнкор турк лашкарбошилари»га бойлик орттириш учун қулай жой сифатида шарҳланиб, ўз-ўзидан шу ерда қучга қирган ва мазкур шаҳар (вилоят) номи танилган ғазнавийлар сулоласи тарихи ҳам гўё худди шундай мақсад йўлида юзага келган ва фаолият қўрсатгандай баён этилган¹. Аслида эса тарихий воқелик сабаблари бир нечта.

Биринчидан, Исмоил Сомонийдан кейин сомонийлар орасидан ҳар жиҳатдан етук, юкори даражада сиёсат юргиза оладиган арбоб етишиб чиққани йўқ. Бунинг оқибатида сомонийлар ўз ички, яъни сулолавий

¹ Кутадғу билиг. 5—6 ва бошқа бетлар.

История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая. с. 246.

имкониятларидан кўра кўпроқ мавжуд сиёсий мухит конун-қоидаларига боғлиқ бўлиб қолганлар. Сиёсий мухитни эса бу вақтда нуфузли лашкарбошиларсиз тасаввур қилиб бўлмасди. Ғазна вилоятидаги қучлар сиёсий фаоллигининг ошиши ва бориб-бориб алоҳида бир сулола даражасига кўтарилиши ҳам худди шундай йирик лашкарбошилар номи билан боғлиқ бўлганини биз куйида яққол кўраимиз.

Иккшгчидан, Туркистон минтақасида сиёсий тараққиётнинг ўзига хос томонларидан бири — бу даврда худди маданий ҳаётдаги каби бир қатор ўзига яраша қучли давлат арбобларининг, сиёсий сулолаларнинг юзага чиқишидир. Гап шундай ҳолнинг яхши-ёмонлигида эмас, оқибатларидан қатъи назар, шундай вазият содир бўлган ва бу билиб қўйилса ҳар жиҳатдан фойдалидир.

Ғазнавийлар сулоласи қандайдир «ўлжапарастлик» кетидан эмас, балки минтақада кечган ижтимоий-сиёсий муносабатлар муҳитида юзага келганлигига доир ғувоҳликлар манбаларда етарли даражада топилади. Юқорида биз сомонийлар саройида йирик лашкарбошилар тутган мавқе ҳақида айтиб ўтгандик. 961 йили сомоний ҳукмдор Абдумалик ўлиmidан сўнг вазирлар тахтга марҳумнинг ўғлини ўтказадилар. Бунга, манба тили билан айтганда, «Сомонийлар хонадони учун мактовга лойиқ хизматлар қилиб келган ҳамда ноиблик ва лашкарбошилик йўлини тутган» Алптегин қаршилиқ қилади¹. Шу тариқа давлат арконлари ва Алптегин ўртасидаги муҳолифлик қучайиб авжига чиқади. Лашкарбоши Бухорони тарк этади. Ҳатто шундан кейин ҳам зиддиятлар тугамай, охирида Алптегин ва Бухоро қўшинлари ўртасида тўқнашув содир бўлиб, бухоролик лашкар мағлубиятга учрайди. Сомонийлар хонадони ва Мовароуннаҳр билан алоқани узган Алптегин Ғазна вилоятида ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Унинг вафотидан (963) сўнг Ғазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билгатегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар². Ғазнавийлар сиёсий сулоласига асос солган ҳам аслида ана шу Сабуктегин бўлади. Шу билан бирга Ғазнанинг минтақа сиёсий марказларидан бирига айланишида биринчи салмоқди қадамни Алптегин қўйганини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Зикр қилинганидек, Алптегин сомонийлар билан

¹ Зайн ал-ахбар, с. 75—76; Мажма ал-ансоб, 31-бет; *Наршахий*. Бухоро тарихи. 163—164-бетлар.

² *Батафсил қаранг*: Мажма ал-ансоб, 32—34-бетлар.

алоқани узган бўлишига қарамай, сомонийлар Ғазнада мужассамлашган ва қўлоқ ёйиб бораётган сиёсий-ҳарбий қучга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бунинг яққол исботини Сабуктегин ва сомоний Нух III (976—997) ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув (бунда Сабуктегин Нухни қўллаб-қувватлаши ҳақида ваъда берган), ё бўлмаса 994 йили сомонийларнинг энг ашаддий душманларидан Абу Али Симжурийнинг тор-мор этилишида Сабуктегин тутган асосий ўрин орқали қўриш мумкин. Сабуктегиннинг обрў-эътибори сўнгги йилларда шу даражада юқори бўлганки, у «дину давлат ҳимоячиси (Носир ад-дин ва ад-давла)» фахрий унвони билан машҳур эди.

Ғазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалан сиёсий қуч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Юқорида кўриб чиқилганидек, қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Сабуктегин сомонийларни қорахонийлар «чанғали»дан саклаб қолади. Сомоний Нух III рақиб олдидаги заифлигини сезган ҳолда унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қорахонийлар билан келишувга имзо чекади³. Бунга кўра Амударёдан жанубда жойлашган барча вилоятлар Сабуктегиннинг номига муҳрланади. Унинг вафотидан (997) кейин аввалига тахтга бир оз муддат унинг ўғли Исмоил ва 998 йилдан эса бошқа фарзанди Маҳмуд чиқади. Ғазнавийлар қудрати ва шухратини оширган ҳукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд ҳисобланади. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида (998—1030) Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар ғазнавийлар измида бўлган. Маҳмуднинг ўлиmidан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммад ўтирати, ваҳоланки, ундан катта ўғли (Масъуд) ҳам бор эди. Ўша замонда ёзилган манбалар шарҳига кўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Муҳаммадга васият қилиш билан бирга, унга «Аканг Масъуд билан қарама-қаршилиққа борма, агар у сенга қарши чикса, урушиб юрма, (бекор) нобуд бўласан», деган. Ҳақиқатан ҳам тез орада Масъуд ва Муҳаммад ўртасида муҳолифат юзага келади. Масъуднинг Муҳаммаддан устун бўлганлигини замондош тарихчилар ҳам тан оладилар. Хуллас, шу йилнинг ўзидаёқ Масъуд тахтни эгаллайди³.

³ Зайн ал-ахбар, с. 84—86.

Материал по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. С. 29—33 (Тарихи Иаминий, 125—135-бетлар); Мажма ал-ансоб, 25-бет; *Бартольд* — В. Сочинения. Т. 1, с. 325.

³ Мажма ал-ансоб, 47—70-бетлар; *Абу-л-Фаз. 1 Бейхаки*. История Масъуда, 1%2. с. 43—52.

Илгарилари ҳам кўп марта кўрганимиздек, одатда, бирон-бир сулола тарихида муайян маънода бекаму кўст, доимо «ошиғи олчи» сиёсатчи тарих сахнасига бир марта чиқади. Ғазнавийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шунинг учун ҳам Масъуд даври (1030—1041) асосан Маҳмуд саъй-ҳаракатлари билан қўлга киритилган натижаларни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлар йиллари бўлди, десак тўғри бўлади. Биринчидан, 1034 йили Хоразм ғазнавийлар таъсир доирасидан чиқади. Иккинчидан эса Хуросонда бошқа бир сиёсий сулола — салжукийларнинг кучайиб бориши ҳам худди мана шу Масъуд даврига тўғри келган. 1035 йилги келишувга биноан Масъуд салжукийларга (Йабғу, Тўғрил, Довуд бошлик қабилаларга) Нисо, Фарова, Деҳистон вилоятларини маскан ва яйлов сифатида беришга мажбур бўлади. Вакт ўтиши билан куч-қудрат орттирган салжукийлар 1038 йили Нишопурни эгаллайдилар. Шу йилги Сарахс атрофидаги Масъуд билан жангда мағлуб бўлишларига қарамай, кўп ўтмай — 1040 йили Марв ва Сарахс оралиғидаги Дандониқонда салжукийлар ғазнавийларга чунонам зарба берадиларки, шундан сўнг Сабуктегин авлодлари ўзларини ўнглай ололмайдилар¹. Хуросон қўлдан кетди. Гарчи Масъуд ўғли Мавдуд (1041—1049) ўз хонадонининг илгариги мавқеини тиклашга уринган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқолмаган. Чунки фурсат қўлдан кетганди. Ғазнавийлар бундан буён фақат Ғазна вилояти ва Шимолий Ҳиндистондагина ҳукм юргизишга қодир бир ҳудудий сулолага айланиб қолганлар. Бироқ нима бўлганда ҳам 1187 йилга қадар улар ўз фаолиятларини тўхтатганлари йўқ. Мавдуддан сўнг сулолага навбати билан Али, Абдурашид, Иброҳим, Масъуд II, Арслоншоҳ, Баҳромшоҳ, Хисравшоҳ, Хисрав Маликлар етакчилик қилганлар².

Ғазнавийлар даври бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. У кўп жиҳатдан сомонийлар, қорахонийлар замонидаги давлат бошқаруви тизимларига яқин ва ўхшаш. Бу табиий ҳол. Чунки илгари ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар қандай бошқарув тизими (шакли) мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий шароитга боғлиқ бўлади. Бошқа томондан эса ғазнавийлар ҳукмронлиги остида бўлган Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазна каби

вилоятлар минтақанинг ажралмас таркибий қисмлари бўлиб келганликларини назарда тутсак, бошқарувчилик тараққиётидаги ўхшашликлар, яқинликлар сабаби маълум бўлади.

Демак, бошқарув тизимининг марказида даргоҳ ва девонлар (вазирликлар) турган. Авваллари ҳам кўрилганидек, даргоҳга олий ҳукмдор (ғазнавий ҳукмдорлар «Амир» унвонига эга бўлганлар) ҳаёти ва фаолияти билан алоқадор хизматлар, амаллар кирган. Улар орасида «ҳожиблик» хизмати алоҳида эътиборга лойиқ. Ғазнавийлар даври бўйича манбаларда биз ҳожибликнинг қуйидаги шаклларига дуч келдик: улуг ҳожиб, сарой ҳожиб, навбатчи ҳожиб, ҳожиб-жомадор¹. Улуг ҳожиб нафақат бошқа ҳожиблар орасида, балки умуман мамлакат ва давлат ҳаётида алоҳида мавқега эга бўлган. Бунга ишора берувчи бир неча мисоллар келтирамиз. Маҳмуднинг ўлиmidан кейин Муҳаммаднинг тахтга ўтиришига бош-қош бўлган ва. қисқа муддатга бўлса-да, бошқарув ишларини ўз ихтиёрида мужассамлаштирган ҳам улуг ҳожиб Ати Қариб бўлади. Расмий маросимларда улуг ҳожиб олий ҳукмдорга энг яқин жойини эгаллаган. Унга ғоят муҳим вазифалар юклатилган. Катта аҳамият касб этувчи жангларда улуг ҳожибга қўшиннинг энг салмоқли ва масъулиятли қисмига бошчилик қилиш вазифаси юклатилган. Масалан, олий ҳукмдор марказни бошқарса, сипоҳсалор ўнг қанотга, улуг ҳожиб эса чап қанотга қўмондонлик қилган. Улуг ҳожиб ўта жиддий ҳарбий юришлар, махсус сараланган қисмларни текшириш, таъминотини жойига қўйиш тадбирларида ҳам фаол бўлгани маълум. Олий ҳукмдор ва улуг ҳожиблараро муносабатлар нечоғлиқ бўлганлигини шундан ҳам кўриш мумкинки, Масъуд улуг ҳожиб Али Қарибга йўллаган бир мактубида унга «фозил (улуг) ҳожиб, биродар» деб мурожаат қилади². Сарой ҳожибининг вазифаси тушунарли — у сарой эшикоғаси бўлган.

Ҳожибга келсак, фикримизча, ҳожиблик, умуман олганда, қандайдир бир ижтимоий-сиёсий табақа сифатида кўпроқ намоён бўлади. Фараз қилиш мумкинки, ўз даври учун ҳожиблик рицарлик тушунчасига яқин бўлса ажаб эмас. Масалан, манбаларда шундай маълумотларга ҳам дуч келамизки, улар кенгроқ мулоҳаза қилинса, мазкур фараз беасос эмаслиги равшан

¹ История Масъуда, с. 416, 418, 435, 506, 520, 550, 552.

² Мажма ал-ансоби, 84—88-бетлар; Тарихи Фирришга. Лакхнав, 1323 (х). 44—52-бетлар.

¹ История Масъуда, с. 43, 46, 48, 49, 55, 237, 296 и др.

² Уша жойда, 47-бет.

бўлади. «Тарихи Масъудий»да ўқиймиз: «Амир Абдураззоқ... вилоят амирлиги халъатини кийди... Унинг икки ғуломига эса қора (чакмон) бердилар, ҳожиблик учун». «Ҳожиб Бадр ва ҳожиб Ёртегинларга иккита қимматбаҳо халъат бердилар. Бадрга улугъ ҳожиблик (халъати), Ёртегинга эса ғуломлар бошлиғи (халъати) берилди»¹. Ҳожиблар бир вақтнинг ўзида шихна ё сипоҳсалор мансабига эга бўлганларини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. (Ҳожиблар одатда қора чакмон ва икки учли кулоҳ кийиб юрганлар.)

Даргоҳ фаолиятида сипоҳдор (сарой хизматчиси), даводдор (олий ҳукмдор шахсий ҳужжатлари, ёзув-чизуви билан боғлиқ ишларга бош-қош хизматчи), пардадор (махрам, сир сақловчи, пинҳона вазифаларни бажарувчи), мартабадор (саройдаги ўрта даражадаги амаддор), фаррош (саройдаги кичик хизматчилардан), хазиначи, жомахона (кийим-кечак сақланувчи хона) бошлиғи каби мансаб ва хизматларнинг ҳам ўз ўрни бўлган.

Девонлар (вазирликлар) ижроия идоралари бўлганлиги ўз-ўзидан тушунарли. Манбаларда бундай девонлардан бештасининг номи тилга олинади: Вазир девони, яъни бош вазир девони; ҳарбий ишлар девони; дипломатик ва бошқа расмий тадбирлар, ҳужжатларни расмийлаштириш, тузиш девони; ҳисоб-китоб, яъни молия девони; почта-хабар девони². Мазкур девонларнинг вазифалари ҳақида илгари ҳам сўз юритганимиз учун бу борада яна тўхталиб ўтirmаймиз. Гарчи манбаларда мушрифлик (давлат назорати), мухтасиблик девонлари тилга олинмаса-да, аммо жойларда шундай хизматлар мавжудлигидан уларнинг марказий девонлари ҳам бўлган, деган хулоса чиқади (масалан, шаҳар мушрифиди, вилоят мушрифиди мансаблари бўлганлиги аниқ).

Вилоят бошлиғини волий деганлар ва уни олий ҳукмдор тайинлаган. Вилоят ижроия бошқарув ишларини амид олиб борган. Шаҳар бошлиғини раис деб атаганлар. Шаҳар микёсида шихна, кутвол (қалъа комендант), соҳиби девон (маъмурий бошқарувчи) каби амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар³.

Биламизки, ғазнавийлар, айникса, Маҳмуд даврида қудратли қўшинга эга бўлганлар. Олий қўмондошшк ҳукмдорнинг ўз ихтиёрида бўлганлиги табиий. Бош

қўмондонликка (сипоҳсалор) эса сулоланинг энг ишончли, асосан, шу хонадон намояндаси тайинланган. Масалан, Маҳмуд бундай мансабга укаси Мухаммад Юсуфни лойиқ топган⁴. Юқори даражадаги ҳарбий лашкарбошилар салор, ўрта даражадагилари сарҳанг дейилиб, охиргилари хайлларга (бир неча ўн отликларга) бошчилик қилганлар. Ҳарбийлар ўз почта, қозилик хизматларига эга эдилар. Ғазнавийларнинг ҳам сараланган жанговор қисмлари (гвардия) бор эди, аммо улар тўғридан-тўғри даргоҳ ихтиёрида бўлган.

Ғазнавийларнинг ташқи алоқалари масаласида икки нарсга эътибор бериш лозим: уларнинг минтака ҳудудидаги муносабатлари ва минтақадан ташқаридаги алоқалари. Ғазнавийларни минтақанинг Мовароуннахр, фарғона, Ёттисув, Шарқий Туркистон қисмларида ҳукмрон бўлган қорахонийлар билан муносабатлари ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтгандик. 1001 йилги Маҳмуд Ғазнавий ва Наср Қорахоний ўртасидаги келишувга биноан Амударё икки томон манфаатларини ажратиб турувчи чегара ҳисобланган⁵.

Гарчи бу ахднома кейинчалик бир неча марта (асосан қорахонийлар томонидан) бузилиб турган бўлса-да, умуман олганда, дарё икки томон учун чегара бўлиб қолаверган. Бунинг сабабини қуйидагича тушунтириш мумкин. Ғазнавийлар учун худди ўзлари каби кучга тўлиб турган қорахонийлар билан муносабатларни кескинлаштиришдан қўра Хоразм ва Шимолий Ҳиндистонни бўйсундириш ҳам реал, ҳам моддий жиҳатдан анча нафли эди. Буни шундан ҳам билиб олса бўладики, Маҳмуднинг ўзи Шимолий Ҳиндистонга бир неча марта ҳарбий юриш уюштирган, Хоразмни бўйсундирган (1017 йили)⁶. Шу маънода Маҳмуд кўпроқ узоқни ўйлайдиган, минтақадаги умумий сиёсий вазиятни яхши биладиган сиёсатчи сифатда гавдаланади. Ҳам ҳудудий, ҳам сиёсий-ҳарбий, иқтисодий жиҳатлардан ўзига яраша қудратга эга бўлган қорахонийлар билан бирданига кескин сиёсат юргизиш калтабинлик бўларди. Шимолий Ҳиндистонда, кейинчалик Хоразмда эришилган сиёсий-ҳарбий ютуқлардан сўнг эса ғазнавийлар қорахонийлар билан нафақат тенгма-тенг рақобатлаша оладиган, балки улардан устунроқ мавкега ҳам етишадилар.

Салжуқийлар билан муносабатда ҳам Маҳмуд узоқ-

¹ Ўша жойда, 58, 78-бетлар.

² Ўша жойда, 43, 47, 79, 110, 247, 248, 330, 331 ва бошқа бетлар.

³ Ўша жойда, 47, 50, 51, 58, 68 ва бошқа бетлар.

⁴ Ўша жойда, 43-бет.

⁵ Тарихи Ўзбекистон, 275—277-бетлар.

⁶ Қаранг: Зайн ал-ахбар, с. 92, 93-96, 98-101; Мажма ал-ансоб, 54-56-бетлар.

ни кўзлаб иш тутади. Гарчи бу вақтда салжуқийлар етуклик даражасидан йироқ бўлсалар-да, лекин умуман жиддий ҳарбий куч сифатида Хуросонга хавф туғдиришлари мумкин эди. Айниқса, Маҳмуднинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган юришлари чоғида бундай хавф воқеликка айланиши эҳтимолга яқин бўлган. Шунинг учун ҳам у 1025 йили турк-ўғиз уруғларидан бир қисмига (тўрт минг чодир) Хуросондан манзил беради¹. Кейинчалик Масъуд даврида улар кучайиб, ғазнавийларга қақшатқич зарба берадилар.

Шимолий Ҳиндистон билан алоқаларга келсак, совет тарихшунослигида бу ўлкага нисбатан ғазнавийлар тутган сиёсат босқинчилик, ўлжапарастлик, талон-торожлик хатти-ҳаракатлари орқали тушунтириб келинган. Фикримизча, бундай ёндашув кўп ҳам тўғри эмас. Чунки Шимолий Ҳиндистон, биринчидан, ўз даврида минтақанинг тарихий таркибий қисми бўлган. Иккинчидан, марказлари Ғазна бўлган ғазнавийлар учун Шимолий Ҳиндистон кўшни ўлка бўлгани табиий. Хуросон ё Сейистонга нисбатан уларнинг интилишлари ва умуман сиёсатлари қанчалик табиий бўлса, Шимолий Ҳиндистонга нисбатан ҳам шундай эди. Учинчидан, ғазнавийлар таъсир доирасида бўлган Шимолий Ҳиндистондаги маҳаллий сулолалар, сиёсий кучларнинг мустақилликка интилишлари, уларга қарши курашиш, қаршилиқ кўрсатишлари ҳам оддий ҳол бўлган. Шуларни назарда тутган ҳолда ғазнавийларнинг Хоразм ё Шимолий Ҳиндистонга ҳарбий юришларини ўша давр сиёсий, иқтисодий, халқаро муносабатлари орқали баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади. Атбатта, биз ҳар доимдагидек тўқилган қон ва кўрилган талафотларни окдай олмаймиз.

Ғазнавийларнинг минтақадан ташқаридаги алоқалари ҳақида сўз кетса, Араб халифалиги билан муносабатлар тўғрисида тўхталишга тўғри келади. Ғазнавийлар шу замонга келиб илгариги қудратини йўқотган халифалик ҳурматини ўрнига қўйишга ҳаракат қилганлар. Зеро, бу уларнинг манфаатларига мос келар эди. Яъни, биринчидан, Араб халифалиги шунчалар заиф эдики, минтақадаги бирон-бир сиёсий сулола (масалан, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ва ғазнавийларнинг ўзлари ҳам) уни реал қудрат сифатида тан олмасди. Демак, халифалик томонидан ғазнавийларга қарши ҳарбий

хавф-хатар йўқ эди. Аксинча, Масъуднинг тили билан айтганда, «Агарда халифалик даргоҳига ҳурматимиз бўлмаганда эди, ночор Бағдодга отланиб ҳаж йўлини холи қилиб қўярдик... Агар отамиз қазо қилмай, Хуросонга қайтишга мажбур бўлмаганимизда, албатта, бугун Миср ва Шомда (ҳам ҳукмрон) бўлардик»¹. Иккинчидан, минтақанинг ўзида ҳам ғазнавийларнинг рақиблари етарли эди. Яна бир, ҳатто заиф, аммо очикдан-очик душман орттириш ортиқчалиги тушунарли. Учинчидан, Араб халифалигининг минтақага қўли етмаса ҳам, «тили» етарди. Яъни минтақадаги сиёсий кучларни бир-бирига гиж-гижлаш, фиску-фасод уруғларини сочиш унинг сиёсатида айланиб қолганини биз сомонийлар даврида ҳам кўргандик. Ғазнавийлар эса халифаликка «ҳурмат» билан қараб, ўзларига нисбатан ҳар қандай бузғунчилик ҳаракатларини бартараф этдилар ва ҳатто ундан рақибларига қарши фойдаланиш имконини ҳам четга суриб қўймадилар.

Ташки алоқатар ҳақида сўзни хорижий меҳмонларни қабул қилиш маросимида оид қуйидаги лавҳа билан тугалласак. Баён 1032 йилда Масъуднинг Араб халифалигининг олиймақом элчисини қабул қилиши ҳақида. «Тонг ёриша бошлаган замон тўрт минг сарой ғуломи (яъни гвардия — А.З.) амирлик саройининг икки тарафидан бир неча қатор бўлиб саф тортдилар. (Шундан) икки минг нафари икки учли қулоҳ (кийиб) ва ўнта попути (осилиб турган) камар (тақиб) олгандилар. Ҳар бир ғулом қумуш гурзи (тутиб турарди). Қолган икки минг (ғулом) тўртта пар қадалган қулоҳда эдилар. Белларидаги камарга ўқдон, қилич, камонни тутиб турувчи қайиш маҳкамланган, ҳар бир ғуломнинг қўлида камон ва уртадан ўқ. Барча (тўрт минг ғулом) қимматбаҳо нафис ипакликдан (тикилган) чакмонда эди. Ҳос ғуломлардан уч юзтаси амир (яъни олий ҳукмдор — А.З.) ўтирган супа яқинида ҳар томондан саф тортиб турардилар. Уларнинг кийимлари янада кўркем (бўлиб) (бошларида) икки учли қулоҳ, камарлари зардан, гурзилари ҳам заррин. (Ораларидан) бир неча кишининг камарлари жавохирлар билан безатилганди. Яна эллик-олтмиш нафар (ғулом) нарироқда Дилмон саройи ўртасида қалқон бўлиб турардилар. Даргоҳ улуғлари, вилоятлар волийлари, ҳожиблар — барчаси икки учли қулоҳда, зар камарлар тақиб олганлар. Сарой ташқариси-

да мартабадорлар турардилар. Филларнинг сони хдм кўп эди. Лашкар эса шай бўлиб, кимматбаҳо нафис ипаклик кийимда, соябонлар (остида), (хар бир қисм) ўз қурол-яроғи, белгилари билан бир-бирларига қарама-қарши томонларга сафлангандилар, (худди) шулар орасидан элчи ўтиши керак эди. Элчини бошловчи безатилган отларни олиб кўпчилик ҳамроҳлигида (ташқарига қараб) юради. (У ерда) элчини отга миндирадилар. (Сўнг) уни бошлаб келдилар. (Шунда) бурғу, катта-кичик ногоралар овози янфаб кетдики, гўё қиёмат куни келгандай (дейсан киши). Элчини ана шундай улуғвор такаллуф билан кузатиб бордилар. Бундай (қабул маросимини) у умрида кўрмаганди. Ғоятда ҳайратга тушган ҳолда у кўшкка қадам қўйди. Амир (яъни олий ҳукмдор — А. 3.), Оллоҳ ундан рози бўлсин, супа олдида тахтда ўлтирарди. Халифа элчиси салом берди. У қора (кийимда) эди. Жавобни улуғ хожа Аҳмад Ҳасан берди. Амир ёнвда ундан бўлак ҳеч кимса ўлтирмаганди. Қолган барча тик турарди. Ҳожиб Абу Наср элчининг тирсагвдан тутиб ўлтиришга ундади...»¹.

Ғазнавийларнинг минтақа маданий ҳаётида тутган роли ҳақида гапирарканмиз, XI аср фан ва маданияти тараққиёти ва оламшумул ютуқларида улар ҳукмфармо бўлган макон ва замоннинг ўрни катта бўлган. Албатта, бунинг сабабини энг аввало минтақанинг анъанавий фан ва маданият ўчоғи бўлиб келганлиги билан боғлаш мумкин. Шу билан бирга, фикримизча, бунда ғазнавийлар сулоласи намояндаларининг мазкур соҳага бўлган муносабатлари, шахсий имкониятлари омили ҳам кам ўрин тутмаган. Чунончи, Маҳмуд Ғазнавий она тилиси турюғидан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукаммал билган, шеър битган. Шунинг учун ҳам бўлса керак Маҳмуд ва умуман ғазнавийлар ҳукмронлик қилган марказлар ўз даврининг маданий муҳитида энг олдинги ўринларда турганлар. Фаррухий, Унсурий, Манучехрий, Утбий, Гардизий, Байҳакий, Носир Хисрав каби машҳур шоирлар, тарихчилар, олимлар ғазнавийлар ҳомийлигида фаолият кўрсатганлар. Буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам ғазнавийлар саройида илм билан шуғулланиб ўзининг кўплаб машҳур асарларини, жумладан, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Масъуд қонуни», «Минералогия», «Сайдана»ни Ғазнада ёзган.

¹ Тарихи Байҳакий. 381—383-бетлар.

Ғазнавийлар билан яна бир машҳур маданият арбобининг номи боғлиқ. Сўз Абулқосим Фардавсий ҳақида. Форс адабиётининг даҳо шоирларидан ҳисобланмиш Фирдавсий ҳаммага маълум «Шохнома» асарини ўттиз йилдан ортиқ вақт ичида ёзиб тугатиб, ўша замон тартиб-қоидаларига кўра давр султони Маҳмудга тақдим этади. Маҳмуд бу улкан шеърӣ асар (60 мингдан зиёд байтдан иборат) учун таомилга кўра шоирни тақдирлаши ва ҳурматини ўрнига қўйиши керак эди. Аммо у бундай қилмайди. Баъзи бир адабиётларда бунинг учун Маҳмудни қоралаш қонун тусига кириб қолганлигини назарда тутиб, бу масалага равшанлик киритишга ҳаракат қилайлик. Фирдавсий ўз халқи фарзанди ва қўйчиси сифатвда табиӣ равишда Эронзамин ва эрон халқини мадҳ этади. Ва бунда эронликларнинг тарихи ва фазилатлари (донолиги, шижоати ва ҳоказо) масаласини ёритишда уларга туронликларни қарши қўяди. Бугунги кун тили билан айтганда асарда туронликлар салбий «қаҳрамонлар» сифатвда гавдаланадилар. Туркийнасаб ҳукмдор сифатвда Маҳмуд бунга қабул қилолмаслиги табиӣ эди. Қайси ҳукмдор ўз халқига қарши руҳда битилган асарни тақдирлаган? Бундайи йўқ. Шунинг учун бу борада Маҳмудни айблаш тарихий ҳақиқатга ва умуман мантиққа зиддир.

Ғазнавийлар даврида қурилиш, маърифий ишларга ҳам катта эътибор берилгани маълум. Ғазна, Балх, Нишопур, Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар кўплаб қурилгани манбаларда ўз аксини топган. Мадрасаларда турли соҳадаги фанлардан дарс берилган, илми толиблар учун ўз замонасвда бой ҳисобланган кутубхоналар эшиги доимо очиқ бўлган¹.

САЛЖУҚИЙЛАР

Кишилиқнинг энг қадимги маданий ўчоқларидан бири ҳисобланмиш Туркистон тарихий тараққиётнинг ўнқир-чўнқирларига қарамай доимо ўзининг сернуфуслиги билан кўзга ташланиб келган. Ва, табиӣ равишда ҳаёт шаҳар ва воҳалардан ташқарвда — дашту биёбонларда ҳам қайнаган. Шунинг учун ҳам Туркистон халқлари ҳаётвда ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчилик турмуш тарзи ёнма-ён, бир-бирига ғоятда боғлиқ равишда

¹ Қаранг: Мажма ал-ансоб, 69—70-бетлар.

мавжуд бўлиб келган. Хоразм, Зарафшон, Фарғона, Қашқдарё, Сурхондарё воҳа ва водийларида яшаган халқлар минг йиллар давомида асосан ўтроқ ҳаёт кечириб келган бўлсалар, атрофдаги чўлу биёбонларда, табиини равишда, кўчманчи, ярим кўчманчилик истиқомат қилган. Шу билан бирга кўчманчи муҳитдан ҳам вақти келиб қудратли сиёсий сулолалар етишиб чиққани ҳам маълум. Бу, айниқса, салжукийлар сулоласи мисолида кўзга яққол ташланади.

Салжукийлар туркий ўғиз қавми таркибида дастлаб ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудига тўғри келадиган яйловларда, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда кўчманчи ҳаёт кечирар эдилар. Аслини олганда худди шу вақтда салжукийлар сулоласи ҳали шаклланимаган эди. Бошқача айтганда, салжукийлар бу этник ном эмас. X асрда Балхаш кўлининг жанубидан то Қўғи Волгагача бўлган ҳудудда туркий халқлардан бўлмиш ўғизлар яшардилар. Улар кўплаб қабил ва уруғларга бўлинганлар. Ана шундайлардан бири — қиниқ уруғидан чиққан Салжук исмли шахс ўзининг фазилатлари, билимдонлиги, абжирлиги ва мардлиги орқасида обрў-эътибор қозониб боради ва бир қанча ўғиз қабилалари сардори, катта ҳарбий куч бошлиғи даражасига эришади¹. Табиий равишда бундай шахсларнинг бориб-бориб ўз давраси, таъсир доираси вужудга келади. Салжукда ҳам игундай бўлган. Бу эса ўз ўрнида муайян қарама-қаршиликларни ҳам вужудга келтирган. Хуллас, иқтисодий-сиёсий рақобат натижасида Салжук ўз тарафдорлари билан юқорида тилга олинган Сирдарёнинг ўрта оқимларини тарқ этиб, дарёнинг қуйи оқими чап қирғоғида жойлашган Жанд вилояти яқинига келиб ўрнашади. Бу воқеа тахминан X асрнинг ўрталарида содир бўлган. Шу орада улар ислом динини қабул қиладилар. Улар худди шу асрда Мовароуннахрни идора қилаётган сомонийлар, аниқроғи сўнгги сомонийларни ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлаганларини биламиз. Салжукийларнинг Мовароуннахр сиёсий ҳаётига фаол аралашуви айниқса сомонийларнинг қорахонийлар билан рақобати йиллари кучайди. Бу эса салжукийлар қарамоғидаги ўғиз қавмларининг Самарқанд, Бухоро, Кеш вилоятларида бориб ўрнашишлари учун шароит яратди. Улар ўз турмуш тарзларига қўра яйловлар, даштликлар-

да ўрнашганликлари табиий. Шаҳар ва воҳаларда эса, аввалгидек, ўфок туркий аҳоли истиқомат қилаверган.

Ўғиз қавмларининг ҳаракати икки дарё оралиғи билан чекланиб қолмаган. 1025 йили уларнинг бир қисми (4000 оила) Махмуд Ғазнавийнинг розилиғи ва бир неча шартлар билан Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларидаги яйловларни ўзларига макон қиладилар. Шу тариқа улар Хуросонга қадам босадилар¹. Салжукийлар ва ғазнавийлар ўртасидаги илк муносабатлар ҳақида биз ўтган бобларда ҳам тўхталиб ўтгандик. Салжукнийлар иложи борида Хуросонда мавжуд иқтисодий, савдо ва, албатта, сиёсий шароитлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу ўз ўрнида шу вақтда ўлкада ҳукмдор бўлган Ғазнавийлар манфаатига зид келарди. Шу тариқа улараро зиддият пайдо бўлади. 1040 йилга қадар улар бир неча марта ўзаро тўқнашганлар. Охири эса кўрсатилган йили Дандониконда салжукийлар ғазнавийларни мағлубиятга учратадилар². Бу вақтга келиб Салжук аллақачон охираб равона бўлган, унинг хонадони сиёсий фаолиятига эса набираси Тўғрулбек (1038—1063) бошчилик қиларди. Хуллас, 1040 йили Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади ва шу тариқа дунё салтанатлари тарихида яна бир қудратли сулоланинг расмий юксалиш йўли бошланади.

XI асрнинг мазкур 40-йилларидаёқ салжукийлар Хоразм, Эрон, Кавказорғига ҳарбий юришлар уюштиридилар. 1055 йили эса Тўғрулбек халифалик пойтахти Бағдодни эгаллайди ва ўз номига хутба ўқиттиради³. Тўғрулбек ҳаётлигидаёқ салжукийлар Эрон, Ироқ, Кавказорти ўлкаларини ўз таъсир доираларига тортган эдилар. 1071 йили эса кейинги салжукий ҳукмдор Султон Алп Арслон (1063—1072) Кичик Осиёда Византия подшоши Ромен Диогенни енгиб, ўзини асирга олади. Бу ўз ўрнида салжукийларнинг Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустаҳкам ўрнашиб олишлари учун катта замин тайёрлайди. Султон Маликшоҳ (1072—1092) замонида Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (Фарғона) ҳам салжукийлар қўл остида бирлашади. Шарқий Туркистондаги қорахонийлар ҳам салжукийлар устунлигини тан оладилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлиги даврида салжу-

¹ Садр ад-Дин Али Хусайний. Зубдат ат-таварих. с. 23—24; Тарихи Саложак, 10-бет; Роҳат ас-судур, 86—87-бетлар; Агаджанов С. А. Очерки истории огутов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв., 1969, с. 179—180.

² Тарихи Саложак, 11-бет; Зубдат ат-таварих, с. 24; Роҳат ас-судур, 87-бет.
³ Роҳат ас-судур, 100—101-бетлар; Зубдат ат-таварих. с. 32; Тарихи Саложак, 14-бет.

" Роҳат ас-судур, 105-бет; Зубдат ат-таварих. с. 36.

кийлар салтанати Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган¹.

Шу билан бирга, авваллари ҳам кўрганимиздек, ҳар қандай салтанатнинг ўз юксалиш босқичи бўлиши билан бирга парчаланиш, инқироз йўлига кириш даври ҳам бўлади. Салжукийлар салтанатининг заифлашиб парчаланиш жараёни эса XI асрнинг иккинчи ярмида бошланади. Бундай жараён сабабини салтанатнинг ҳаддан ташқари улкан ҳудудда ястанганлиги, бунинг оқибатида уни бир марказдан туриб бошқарувдаги маълум қийинчиликларнинг вужудга келиши, расмий сулоланинг қўлаб намояндалари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкаларнинг табиий равишда норозилиги, қаршилиги кабилар билан тушунтириш мумкин.

Қисқаси, XI асрнинг иккинчи ярмидаёқ салжукийлар хонадони вакиллари фаолияти билан боғлиқ Сурия, Ироқ, Анатўлия (Кўня), Кермон султонликлари юзага келади. Сулола ички низолари кескинлаша бориб, XII аср бошларидаёқ салтанат шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетади (ашиналийлар, қорахонийларнинг ҳам ички низолар сабабли худди шундай қисмларга бўлиниб кетганини эслайлик). Шарқий қисм асосан Хуросон ва Мовароуннаҳрдан иборат бўлиб қолди. Унинг чегаралари, таъсир доираси қатъий бўлмай ўзгариб турган. Чунончи, Султон Санжар (1118—1157) қудрати авжига чиққан вақтларда ғарбий салжукийлар (Эрон, Ироқ, Озарбайжон) унинг, яъни шарқий салжукийларнинг сиёсий таъсирида бўлганлар. 1141 йили Мовароуннаҳрга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши билан эса Султон Санжарнинг ҳам кучи қирқилди. Қорахитойларга қарши салжукийлар қорахонийлар билан биргаликда лашкар тортган бўлсалар-да, аммо мағлубиятга учрайдилар. 30 минг киши, жумладан, 3—4 минг амиру амалдорлар ҳам ҳалок бўлади². Бу ўз ўрнида салжукийларга қарам бўлган Хоразм сулолаларининг юксалиши учун шароит яратади. Худди шу ердан чиққан хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) XII асрнинг иккинчи ярмида ғарбий салжукийларга зарба берадилар. Шарқий салжукийлар фаолиятига эса Султон Санжар ўлиmidан кейин чек қўйилади. Бошқача қилиб айтганда, XII аср охирига келиб Кичик Осиёдаги Анатўлия (Кўня) султонлигидан ўзга бирон-бир маконда расмий салжукий хонадони қолмайди. Анатўлия (Кўня) султонлиги эса XIII аср ўрталарида мўғул-

ларга қарамликка тушади. Аммо нима бўлганда ҳам худди мана шу салжукийлар туфайли Кичик Осиёга туркий тилли қавмларнинг бориб ўрнашиши жараёни кучаяди ва бориб-бориб мазкур минтақада туркий давлат ва миллатга асос солиниши учун тегишли замин яратди. Шунинг учун ҳам ҳозирги Туркиядаги туркий тилли халқ Туркистонни ота юртимиз, яъни тарихий ватанимиз, деб эътироф этади.

Энди салжукийлар даври давлат қурилиши масаласига тўхталсак. Давлат тепасида олий ҳукмдор мақомида салжукийлар хонадони намояндаси турган. У Султон (Султон ул-аъзам) унвонига эга бўлган. Унинг номидан хутба ўқиilib, танга зарб этилган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ер-сув тақсимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат қирим-чиқимларидан бохабар бўлиб туриш, қўл остидаги амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиб туриш унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари сирасига кирган. Шунингдек олий ҳукмдор ўз мансабдорлари, хизматкорлари устидан тушган ариза ва шикоятларни, амалдорларнинг даромади, солиқ тўловчилар, уларга бошчилик қилувчиларнинг фаолиятини назорат қилиб бориши керак бўлган. Мамтакат ободонлиги, сунъий суғориш тизимларини барпо этиш, қўприқлар қуриш, қишлоқларни обод этмоқ, экинлар ахволдан бохабар бўлиш, қалъалар, янги шаҳарлар барпо этиш, олий бинолар қуриш, катта йўллар узра работлар (мехмонхоналар) бино этиш, мадрасалар очиш каби қатор савобли ва ҳар қандай давлат ривожига учун зарур бўлган тадбирларни амалга ошириш ҳам олий ҳукмдор зиммасида бўлган¹. Низомул мулк ҳукмдорнинг фуқароларга муносабатини шундай белгилаган: «Подшоҳнинг бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложи йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раийят сўзларини ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқдари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ҳукм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адл истовчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглар экан, овозаси тарқайди. Золимлар бундан чўчидилар, қўлларини қалта қиладилар»².

Ғазнавийлар, қорахонийлар, сомонийлар мисолида кўрганимиздек, салжукийлар бошқарув тизими ҳам ик-

¹ Тарихи Саложак, 14—25-бетлар; Зублат ат-таварих, с. 36.

² Роҳат ас-судур, 172—173-бетлар.

¹ Сиёсатнома, 12-бет.

² Уша жойда. 18-бет.

кига: даргоҳ ва девонларга бўлинган. Даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифаларни кўрсатиб ўтамиз: улуғ хожиб — даргоҳдаги султонга энг яқин киши, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштирувчи. Хорис амири (амири хорис) султон чиқарган жазо ҳукмларини ижро этиш билан шуғулланган. Саройдаги курул-ас-лаха, айникса, султонга тааллуқли нарсаларни сақчаш ишини салоҳдор олиб борган. Даргоҳ ишларини бошқарувчи хос вакил, султон байроғини тутувчи аламдор дейилган. Султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминлаш жанддорга юклатилган. Шунингдек даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чашнегир (султоннинг овқатланишига масъул), сарханг, мирохур, таштдор каби мансабдорларнинг ҳам ўз ўрни бўлгани маълум¹.

Салжукийлар бошқарув тизимида ҳам бош вазир хизмати алоҳида аҳамият касб этган. У марказий бошқарув (девони аъло) тепасида турган ҳодда мавжуд барча девонлар (вазирликлар) фаолиятига раҳбарлик қилган. Хазина, молия, солиқ, давлатга тегишли ишлаб чиқариш муассасалари ишини назорат қилиш унинг гарданида эди. Манбаларда бош вазирни раис ур-руасо (раисларнинг бошлиғи), саъид ур-руасо (бошлиқларнинг каттаси)², деб таърифлашларига кўра айтиш мумкинки, унинг фаолияти мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги барча соҳаларга тегишли бўлган. Чунончи, у султон номидан қарам ўлкалар ҳукмдорлари, хорижий давлатлар намояндалари билан мулоқот ва музокарада бўлиш ҳуқуқига эга эди. Иккинчи томондан, шунчалик кенг қўламда фаолият кўрсатиш унинг бир ўзига оғирлик қилгани табиий. Шунинг учун ҳам бош вазир ўзининг махсус вакиллари, назоратчилари орқали ҳам иш юритган. У хизматчиларни ишга олиш, уларга маош тайинлаш, ишдан бўшатиш каби ваколатларга ҳам эга бўлган. Хуллас, бош вазирнинг ҳақ-ҳуқуқи катта бўлган. Шу билан бирга у ер-мулк тақсимлаш борасида ҳуқуқсиз бўлган. Мазкур ваколат султон ихтиёрида қолган.

Шахзодалар ва маликалар ҳам ўз вазирларига эга эдилар. Аммо бу ҳол давлат манфаатларига зид эканлигига ўз вақтида салжукийларнинг бош вазири лавози-

мида фаолият кўрсатган машҳур Низомул мулк (1018 ёки 1020—1092) ишора этгани: «Қачонки, подшоҳлик иши аёллар ва гўдаклар қўлига ўтса, билгинки, подшоҳлик ўша хонадонни тарк этгай»¹.

Девонлар тўғрисида сўз очарканмиз, уларнинг икки тоифага бўлинишини таъкидлаш лозим: сулолавий ва расмий девонлар. Номидан ҳам кўриниб турганидек, сулолавий девон ҳукмдор хонадон фаолияти билан боғлиқ бўлиб, унга тегишли мол-мулк, ер-сув, хазина ва бошқалар бошқаруви, ҳисоб-китоби, олИқ-солиғи каби вазифалар билан шуғулланган. Расмий девонлар қуйидагилардир: девони туғро, девони истифо, девони ишроф, девони арз². Туғро девони мазкур девонлар ичида энг муҳими ҳисобланиб, унинг бошлиғи бош вазир ўринбосари мавкеида бўлган. Бу девонда олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатлари тайёрланиб, кейин унга муҳр бостиришга тақдим этиларди. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш кабилар шу девон хизматчилари назорати остида эди. Бу девонга хизматга ҳар ким ҳам олинавормасди.

Кейинги вазирлик бу истифо, яъни молия девони. Давлат қирим-чиқимлари, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш ҳудди шу девон ихтиёрида мужассамлашган. Бу вазирлик жойлардаги бўлимлари орқали тегишли рўйхат ва миқдорларда солиқ йиғиш, қилинган ишларни алоҳида дафтарларда қайд этиш билан шуғулланган. Бўлимлар марказга ҳар бир тадбир, масалан, солиқ йиғиш бўйича алоҳида ва батафсил ҳисобот ёзиб берганлар. Истифо девони ҳақ-ҳуқуқлари нечоғлиқ бўлганлигини шундан ҳам билса бўладики, унинг хизматчилари (муставфийлар) ҳатто даргоҳ қирим-чиқимлари, хазинадаги ахвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қарамоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори кабиларга ҳам тўғридан-тўғри аралашганлар, назорат қилганлар.

Яна бир вазирлик бу ишроф девонидир. Унинг бўлимлари вилоятлар ва шаҳарларда ҳам фаолият кўрсатган. Бир сўз билан айтганда, бу хизматнинг моҳияти давлат назорати тушунчасини беради. Бунинг ис-

¹ Агаджанов С. А. Сельджуки! и Туркмения в XI—XII вв. 1973. с. 73—74; Зубдат ат-таварих. с. 50. 55. 60—61, 105—107 и др.

² Зубдат ат-таварих, с. 68.

¹ Сиёсатнома, 246-бет.

² Сельджуки!... с. 75—86.

ботини ишроф хизматининг фаолият доираси орқали ҳам билиб олиш мумкин: молия-солиқ ҳисобларини назорат қилиш ва текшириш, вакфга тегишли мулклар устидан умумий назораг олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қозғалари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозорлар мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оксоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб бориш. Назорат ўз ўрнида махфий ҳам бўлган.

Девони арз ўзига хос ҳарбий муассаса (ҳарбий вазирлик) бўлиб, лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот (озик-овқат ва кийим-кечак), ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, транспорт, ҳарбий юришлар чоғидаги таъминот, вақти билан ҳарбийлар кўригини гашкил этиш кабиларга масъул эди. Мазкур девон ва умуман девонлар тизими иши қандай йўлга қўйилганини қуйидаги мисол орқали яққол тасаввур қилиш мумкин. Лашкаргадаги бирон-бир хизматчининг маоши оширилаётган ё қисқартирилаётган бўлинса, бу ҳаққа, энг аввало молия-солиқ идоралари билан келишиб олиниши зарур ҳисобланган.

Маҳаллий бошқарув тизимига келсак, вилоят бошлиқлари (волий) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган. Улар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар: молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волий назорати, тасдиғи, измида фаолият кўрсатганлар.

Туман, шаҳар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники каби бўлган, фақат ҳарбий фаолият бундан мустасно эди.

Салжукийлар даври иқтисодий муносабатлар аҳволига келадиган бўлсак, албатта, биз бутун салтанат, яъни Мовароуннаҳрдан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудда кечган иқтисодий муносабатлар тўғрисида фикр юритмай, асосий эътиборни мазкур масаланинг минтақага алоқадор томонларига тўхталиб ўтсак тўғри бўлади.

Шу маънода ўз даври учун катта аҳамият касб этган деҳқончилик ривожланиб бориб, бунга асосан сунъий суғориш тизимларининг кенгайиб, мукаммаллашиб бориши кенг йўл очиб берган. Чунончи, сув тўғонларини таъмирлаш, янгиларини қуриш, ер ости ва ер усти сув иншоотларини барпо этиш, деҳқончиликнинг илғор усулларида фойдаланиш, сунъий сув хавзаларини яратиш каби тадбирлар ўша замон деҳқончилиги тарақ-

қиётидаги асосий омиллардандир. Ғаллачилик, боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик, пахтачилик, пиллачилик соҳаларидаги ютуқлар ҳам илгариги даврлар ва бошқа минтақалардан кам бўлган. Чунончи, Хоразм қовунлари, Журжон (Гургон) хурмолари, шакарқамиш¹, лимонлари, Нисо узумлари, беҳилари, баклажонлари, Марв буғдойи нафақат минтақада, балки ундан ташқарида ҳам шухрат қозонган эди.

Деҳқончилик соҳасининг ривожини, албатта, ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли асос яратиб беради. Салжукийлар даври ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам ёзма манбалар, археологик изланишлар натижалари берган гувоҳликларга назар солинса, тўқимачилик (ип газлама, ипак, зиғирпоя толасидан тайёрланган матолар ишлаб чиқариш), кулолчилик (қоса, хум, кўза, пиёла ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш), ғиламчилик, заргарлик, ойнасозлик, темирчилик, қўнчилик каби қатор соҳалар ҳам ички, ҳам ташқи талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлида тараққий этиб борган.

Яна бир муҳим соҳа бу савдо-сотиқдир. Савдо-сотиқнинг ривожланишида ишлаб чиқариш (деҳқончилик, ҳунармандчилик) билан бир қаторда улкан иқтисодий-савдо маконининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутган. Албатта, бундай маконни яратиш осон бўлмаган. Шаҳарларда бозорлар аҳволини яхшилаш, тартиб ўрнатиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда рабоблар, тўхташ жойлари бино этиш, пул муомаласини назорат қилиш каби қатор муҳим тадбирларни доимо амалга оширишга тўғри келган. Бунинг натижасида минтақанинг Ўрта ва Яқин Шарқ, Шарқий Европа, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакат ва ўлкалар билан савдо алоқалари гуркираб борган. 1087 йили Султон Маликшоҳ Шарқ ва Ғарб йўналишлараро савдони янада жонлантириш ниятида Хуросон ва Ироқ савдогарларини баъзи бир савдо тўловларидан озод этган¹. Савдо-сотиқда қуруқликдан ташқари Каспий денгизи имконларидан ҳам оқилона фойдаланишга интилингани маълум. Каспий денгизи орқали Туркистонга нефть маҳсулотлари келтирилганини биламиз. Ё бўлмаса Сирдарё қуйи оқими, ўнг қирғоғи ерларидан чиқадиган мушк, олтин, қумуш ёмбилар нафақат ташқи бозорда, балки минтақанинг ўзида ҳам гоётада қадрланган. Умуман олганда, минтақа

¹ Сельджукидм... с. 44.

бозорларида қимматбаҳо мўйна, қоракўл териси, тузланган балиқ, морж қозик тишидан тортиб қуруқ мева, нафис матолар, қимматбаҳо тошлар, тақинчоқтаргача топиш мумкин эди.

Пул муомаласига келсак, энг юқори даражадаги пул бирлиги ўрнида соф олтиндан зарб этилган динар (қизил динар) қабул қилинган. Таркибида олтиндан ташқари қўшимча металл аралашмаси бўлган ва маҳаллий аҳамият касб этган динар ҳам бўлиб, уни рукний деганлар. Шунингдек муомалада мис дирҳамлар ҳам бўлиб, улар асосан ички бозорга мўлжалланган. Сатжуқийлар даврида ҳам чек, аккредитив, вексел туридаги нақд пулсиз муомала қилиш тизими амалда бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим¹.

Саажуқийларнинг ташқи алоқалари ҳақида нима дейиш мумкин. Салтанатнинг Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача ястаниши географик жиҳатдан уларни тўғридан-тўғри тарихий Хитой ва Византия билан чегарадош қилиб қўйди. Хитой ҳам, Византия ҳам бундан хавфсираши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар иложи борица салжуқийларнинг заифлашиб боришидан манфаатдор эдилар. Бунда «чўғни бировнинг қўли билан ушлаш» сиёсатидан унумли фойдаланишга кўп ҳаракат қилинган. Чунончи, салжуқий Султон Маликшоҳ даврида Византия дипломатик йўллар билан Хитойни салжуқийларга қарши гиж-гижлаб, улар ўртасида уруш чиқаришга обдон ҳаракат қилгани маълум. Аммо Сун хонадонидан бўлмиш Хитой ҳукмдорлари урушдан кўра савдо алоқалари кўпроқ манфаатлироқ эканини англаган ҳолда «шайтон йўлидан» юрмайдилар. Византия бу билан тинчимай энди тўғридан-тўғри ғарбда, Европанинг ўзида салжуқийлар, аниқроғи «мусулмонлар хавфи»ни байроқ қилиб, уларга қарши курашга даъват қила бошлайди. Ваҳоланки, ислом динини эндигина қабул қилган салжуқийлар исломни ё унинг «хавфи»ни элтувчи куч бўлолмасдилар. Зеро, ислом дини зуҳуридан кейин дин байроғи остидаги бирон-бир юриш, истило йўқким, асл мақсади ва манфаати билан сиёсий, иқтисодий мўлжаллар билан уйғунлашмаган бўлсин. Демак, салжуқийлар Византия учун, энг аввало сиёсий, халқаро савдо муносабатларида катта рақиб ҳисобланарди. Одатда, рақибни енгиш иши унга нисбатан кўпчилик фикри, яъни мафкурасини қарши қўйишдан бошланганидек,

Византия салжуқийларнинг ҳарбий-сиёсий хавфига қарши мафкура, эътикод омилини қўйди. Бундан Рим черкови ва бошқа Европа мамлакатлари иложи борица фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шу тариқа XI асрнинг сўнги ўн йиллигида мафкура бўёқлари билан чаплаган аслида таъсир доиралар курашидаги бир ҳаракатгина бўлган солиб юришлари бошланган. Салибчиларнинг шарққа қараб ҳаракатларини қирқишда салжуқийларнинг хизматлари катта бўлган.

Салжуқийлар ўз тобелигида бўлган юртларда фан ва маданият тараққиёти учун барча шарт-шароитни яратиб беришга интиланлар. Салжуқийлар хонадонига мансуб олий ҳукмдорми, шахзодами ё маликаси, ҳаммалари мамлакатдаги бирон-бир шаҳарда бир ё бир нечта мадраса қуришни ўз вазифалари, деб билганлар. Улардан вазирлар, амирлар, маҳаллий ҳокимлар ҳам ўрнак олиб иш тутганлар. Чунончи, тилга олганимиз машҳур вазир Низомул мулк ўз даврида кўплаб мадрасалар қурдирган. Ҳар бир мадрасада ўнлаб, юзлаб илм толиблари ҳам диний, ҳам дунёвий соҳаларда билим олганлар. Мадрасаларда ҳам табиий-аниқ фанлар ҳам ижтимоий-диний билимлардан таҳсил олинган. Ўқувчиларга ойлик нафақа бериб борилиб, жой билан ҳам таъминланган, уларни ўз даврларининг етук олимлари ўқитганлар, илм толибларнинг ихтиёрида кўп минг жилддан иборат кутубхоналар бўлган. Баъзи бир мадрасаларда ўқувчилар сони минглаб бўлганини биламиз. Масалан, Низомул мулк томонидан асос солинган «Низомия» мадрасаларидан бирида олти минг нафар талаба яшаб, таълим олгани маълум¹.

Илму маърифатга бўлган анъанавий жиддий эътибор салжуқийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади ва биз бунга юқорида таъкидлаётган ўнлаб мадрасаларнинг барпо қилиниши орқали ҳам билиб олишимиз мумкин. Ахвол ҳақиқатан ҳам шундай бўлганини ўша замонда яшаган буюк олимлар, шоирлар фаолияти ҳам тасдиқлайди. Баҳовиддин Абубакр Марвазий, Шарафиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Умар Хайём, Абулҳотам Музафар Исфизорий, Заҳириддин Ғазнавий каби хандасачилар, юлдузшунослар, риёзиётчилар, Шараф аз-замон Муҳаммад Илокий, саййид Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий каби табиблар, кимёгарлар, Муъизий, Анварий, Собир Термизий, Асириддин Аҳси-

¹Батафсил қаранг: Сельджуюш>1... с. 49—53...

¹Батафси. 1 қаранг: Тарихи адабиёт дар Ирон, 2-жилд, 234—241-бетлар.

катий, Рафъий Марвазий каби йирик шоирлар шулар жумласидандир. Одатдагидек, улар ўз замонларининг барча илмларидан хабардор бўлганлар. Масалан, Умар Хайёмни биз кўпроқ машҳур шоир, аникроғи, тўртликлар устаси сифатида таниймиз. Ваҳоланки, у етук юлдузшунос ва риёзиётчи ҳам эди. Хайём иштирокида расадхона лойиҳаси чизилиб, сўнг бир йил ичида барпо этилган. Унда олиб борилган кузатишлар ва бошқа изланишлар натижасида 1097 йили Умар Хайём Султон Маликшоҳ тоғпиригига кўра янги таквим (календарь) тузади. Унинг аниқлиги Григорий календаридан ҳам юқори бўлишига қарамай амалда жорий қилинмасдан қолиб кетган. Бундан ташқари математика тарихида сонлардан бутун мусбат илдиэ топишнинг умумий қондасини биринчи исботлаб берган ҳам Умар Хайёмдир.

АНУШТЕГИНИЙЛАР

Ўзбек давлатчилиги таракқиётида мамлакатимизнинг ҳар бир воҳаю водийсининг ҳиссаси бўлиб келганини биз бир неча бор кўрдик. Шу маънода давлатчилигимиз ибтидоси қарор топган кўҳна Хоразмда XI—XIII аср бошларида кечган сиёсий жараён ва унинг тамом минтақага таъсири катта қизиқиш уйғотади. Биз қуйида шу ердан чиққан, кўпроқ хоразмшоҳлар номида машҳур сулола фаолияти ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Хоразмшоҳ дейилганда, аслида, Хоразм воҳасида ҳукмронлик қилган сулола вакили тушунилади, яъни

¹ Ўша жойла. 252-бет.

Хоразм хукмдори (шохи) маъносини англатади. Узок асрлар давомида бу вилоятда бир қатор сулолалар хоразмшоҳлар унвони остида фаолият кўрсатганликларини биламиз. Масалан, IV—X асрларда африғийлар хонадони, 995—1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абулҳасан Ати, Маъмун II), 1017—1041 йилларда эса олтунтошийлар (Олтунтош, Хорун, Хандон) сулолалари хоразмшоҳлар унвони билан бошқарув курсисида ўтирганлар. Аммо Хоразм доирасидан ташқарига чиқиб, мамлакат, минтақа миқёсида от суриб ва бу билан ҳам' чекланмасдан бошқарувнинг салтанат даражасига эришган сулола бу ануштегинийлардир (1097—1231). Сўз ҳам айнан ануштегинийлар ҳақида боради.

Ануштегинийлар сулоласининг бошловчиси Ануштегин (вафоти 1097 йил) ҳисобланади. XI асрнинг иккинчи ярмида салжуқийларнинг омади чопган вақтлар эди. Ануштегин салжуқий ҳукмдор Султон Маликшоҳ-ниш мансабдорларидан бўлиб, ўзиниш намунали хизмати эвазига юксак мартаба ва ҳукмдорнинг яқин аёнларидан бири даражасига кўтарилади. Тахминан 1077 йили у Хоразм шихналиги (комендант маъносида) вазифасига тайинланади¹. 1097 йили эса ўғли Қутбиддин Муҳаммад Хоразм волийси, яъни ҳокими мавқеига эришади². Унинг ҳокимлиги фақат Хоразм доирасида бўлгани табиий. Қутбиддин Муҳаммад салжуқийлар даргоҳига қарам эди. Ҳар йили ўзи ё ўғли Отсиз орқали марказга вилоятдан ундирилган солиқни олиб бориб турарди. Худди мана шу Отсиз (тўлиқ исми Малик Абу Музаффар Атовиддин Жалолиддин Отсиз) отасидан кейин (1128 йили) саджуқий Санжар ҳукми билан Хоразм волийлигига тайинланади. Бу вақтда у ҳали 30 га ҳам қирмаганди. Отсиз ҳам аввалига отаси каби салжуқийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қиладди. Аммо сиёсатда бўлганидек, ўз мавқеи мустақкамланиб ва, аксинча, рақобатчилари заифлаша борганини сезган ҳолда салжуқийларга қарамликдан бош торта бошлайди. Гарчи фаолиятининг сўнгги 20 йили давомида у мутлақ мустақилликка эришиш ва бу билан ҳам чегараланмай ўз ҳукмини Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги ерлар ва Хуросонга ҳам утқазिशга интилган бўлса-да, аммо моҳият эътибори билан айтадиган бўлсак, унинг замонида Хоразм вилояти тўла эркинликни қўлга кирита олмади³. Агар Отсиз

Торихи жаҳонгушой. Лейлси-Лондон, 2-жилд, 1916, 1— 2-бетлар.

- Уша жойда. 3-бет.

Москва ^н^б^ ^тм^ия^тм^оя 3- М. Госуларство Хорезчшахов-Ануштегинилов.

замонаси сиёсий манзарасига назар ташлагудек бўлсак, бу вазифани ҳал этиш ҳақиқатан ҳам қийин эканлигини сезамиз. Аввало, нима бўлганда ҳам Султон Санжар гоётада катта қудратга эга эди. Бунга Отсизнинг ўзи ҳам бир неча бор иқдор бўлган. Иккинчи томондан, шу асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йиллари бошида Туркистон сиёсий майдонига чиққан янги куч — қорахитойлар ҳам ниҳоятда қувватга тўлиб турган эдилар. Бекорга Отсиз уларга йилига 30 минг олтин диноҳ тўлаб туришни бўйнига олмаган, албатта¹. Аммо шу билан бирга Отсиз фаолияти ўз сулоласининг кейинги ўн йилликларда Туркистон ва ундан ташқарида ҳам амалга оширган ҳаракатларининг асосини яратишда бекиёс бўлди. Яъни Отсиз ануштегинийлар хонадони нафакат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиш, донгдор сиёсий кучлар билан рақобатлаша олишга кодир эканлигини амалда кўрсатганди. Отсиз ва Султон Санжар кетма-кет (1156 ва 1157 йиллари) охирада сафар қилганлар. Отсизнинг сиёсатини ўғли Эл Арслон (1156—1172) давом эттиради. Очиғини айтиш керак, бу вақтга келиб минтақадаги вазият ҳам анча «бўшаганди». Бу, энг аввало, Султон Санжарнинг ўлимидан кейин салжукийлар хонадонидан унинг ўрнини боса оладиган етук сиёсатчининг чиқмаганлигидан, десак тўғри бўлади. Гапнинг қисқаси, Султон Санжардан сўнг шарқий салжукийлар сиёсий бирлиги инқирозга учраган эди. Бундай шароитда Эл Арслон учун Хоразмда мустақил сиёсат юргизишга эришиш мушкул эмасди. У фақат бу билан чегараланибгина қолмай минтақа бўйлаб ҳам фаол ҳаракат қилабошлайди. Чунончи, у 1158 йили Мовароуннаҳрда қорахитойлар билан тўқнашиб, қўли баланд келган ҳолда улар билан сулҳ тузади². 1167 йили эса Нишопурни эгаллайди ва Озарбайжонга ҳарбий юриш уюштиради³. Аммо Эл Арслонга ҳам марказида Хоразм бўлган, барча томонидан тан олинган қудратли сиёсий ҳокимиятга асос солиш насиб этмаган.

Хоразмшоҳларнинг забардаст сиёсий куч сифатида рўёбга чиқа олмаганликларининг бош сабабларидан бири бу ИЧКИ низоларга барҳам бера олмаганликларидир. Чунончи, Эл Арслондан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Такаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида 20 йилдан ортиқ вақт давомида тахт учун кураш кетади. Ҳар

иккови ҳам гоҳ қорахитойларга, гоҳ Хиротдан Шимолий Хиндистонгача бўлган ҳудудда ҳукмронлик қилиб турган ғурийлар сулоласига, гоҳ эса Хуросон амирларига суянган ҳолда ўзаро кураш олиб борганлар. Бироқ бундан бирон-бир наф чиқмади, на сулола, на Хоразм юксалди. Фақат Султоншоҳ вафотидан сўнггина (1193 йил) Такаш якка ҳукмдор сифатида кенг қамровли сиёсат юргизиш имконига эга бўлди. 1194 йили у Ғарбий Эроннинг аксар қисмини бўйсундирди, кейин Кермонда ҳам унинг номига хутба ўқилади. Ҳукмронлиги сўнггида у ҳатто Бағдодни — халифалик пойтахтини забт этишга ҳам шайланади. Аммо юриш чоғида, 1200 йилнинг ёзида, йўлда вафот этади⁴. Ундан қолган мерос — Туркистон ва Эронни ўз ичига олган салтанат курсисига Аловиддин Муҳаммад (1200—1221) чиқади. 1210 ва 1212 йилларда икки уринишда у қорахитойлар масаласини бутунлай ҳал қилади⁵. Бу воқеа унинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборади. Иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақаблари билан машҳур бўлган Султон Қутбиддин Муҳаммад саъй-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Хиндистонгача бўлган ерлар хоразмшоҳлар измига тушганди. Шу йил охирида у ҳам Бағдодни эгаллаш ҳаракатига тушади, аммо об-ҳаво оғир келиб, мўлжал амалга ошмай қолади. Султон Муҳаммаднинг асосий мақсади Сурия, Кичик Осиё ва Мисрни ҳам бўйсундириш эди. Хуллас, Чингизхон (1206—1227) босқини арафасида хоразмшоҳлар сулоласи дунёнинг энг қудратли сиёсий кучларидан бирига айланганди. Орол денгизидан Ҳинд океанигача, Ирокдан Шарқий Туркистонгача бўлган улкан ҳудуд тақдири Хоразмда ҳал бўларди⁶.

Худди шу даврда шарққа бошқа бир ҳарбий-сиёсий куч қудратга тўлиб бораётганди. Албатта, биз бу ерда Чингизхон асос солган ҳарбий-сиёсий кўчманчи уюшмани назарда тутаямиз. XIII аср ўнинчи йиллари охирида Шарққа икки йirik куч — хоразмшоҳдар ва чингизийлар ҳукмронлиги шароитида уларнинг ўзаро тўқнашишлари табиий ҳол эди. Қатор манбалар, илмий адабиётларда чингизийларнинг Мовароуннаҳрга юришлари сабабини турлича изоҳлашга ҳаракат қилинади-ю, аммо оддий бир ҳақиқатга қўп ҳам эътибор берилмайди. Хоразмшоҳлар ҳам, чингизийлар ҳам сиёсий куч сифа-

¹ Тарихи жаҳонгўшай, 2-жилд, 88-бет.

² Ўша жойда, 16—17-бетлар.

³ ** Государство хорезмшахов..., с. 35.

⁴ Ўша жойда, 38—61-бетлар.

⁵ Тарихи жаҳонгўшай, 2-жилд, 74—84-бетлар.

⁶ Ан-Насави. Жизнеописание, с. 45.

тида шундай бир қувватта эга эдиларки, ёнма-ён турган бир шароитда уларнинг ўзаро тўқнаш келмасликлари мумкин эмасди (худди, масалан, македониялик Александр ва ахамонийлар, Амир Темур ва Боязид ўртасидаги рақобат каби). Баҳона эса доимо топилади. Хоҳ у томондан, хоҳ бу томондан. Одатда, Чингизхоннинг Мовароуннахрга лашкар тортишига сабаб қилиб 1218 йилги Утрор воқеаси кўрсатилади, яъни Чингизхон элчилик-савдо қарвонининг Ўтрорда қатл этилиши Чингизхон ғазабини кўзгаган, қабилдаги фикрлар олға сурилади.

Ваҳоланки, икки томон ўртасида уруш чиқиши мумкинлиги ҳам Султон Муҳаммадга, ҳам Чингизхонга бошданок аён эди. Бу борада ташаббус кўпроқ Чингизхонда бўлган. 1218 йили хоразмшоҳга юборган номасида у Султон Муҳаммадга ўғлим, деб мурожаат қилади¹. Дипломатия тилида бу «қаролим» деган билан баробар бўлиб, аслида бу жангга ундаш эди. Ҳозирча бизга номаълум қандайдир сабабларга кўра Султон Муҳаммад бундай қилмайди. Ўтрордаги воқеага келсак, элчилар ва савдогарларнинг ўлдирилиши ҳам айб сифатида Султон Муҳаммадга қўйиб келинади. Ваҳоланки, бизнинг назаримизда, унинг бундан бошқа иложи йўқ эди. Бу қарвон фақатгина элчилик ва савдо қарвони бўлмай, балки ундаги 100 кишига ўлкадаги турли ерларда савдо билан шуғулланиш учун Чингизхон кўрсатмаси билан маблағ ажратилган эди². Бошқача айтганда, мазкур кишилар жосуслик фаолияти билан шуғулланишлари мўлжал қилинган. Умуман олганда, Чингизхон бўлажак жанг майдони бўлмиш ўлкани жуда яхши ўрганганди. Буни Султон Муҳаммад яхши биларди ва унга чек қўйиш зарурлигини ҳам англади. Биз ҳатто шундай фараз қилишимиз мумкинки, Ўтрордаги тўқилган қон Чингизхон томонидан аввалдан пишитилган режа асосида амалга оширилган. Чунки мазкур воқеа тарихий баёнининг бир чўпчакнамо томони бор. Яъни қарвоннинг барча кишилари кириб ташланган-у, фақат бир киши омон қолиб, бу ҳақдаги хабарни Чингизхонга етказган. Ваҳоланки, шундай катта шаҳар Ўтрорда бир неча юз одам қатл этилиши, нима бўлганда ҳам, бекитиқча қолмасди.

Ўз ўрнида Султон. Муҳаммад ҳам қатор хатоларга йўл қўйган. Чунончи, душман билан бўладиган жангларда қандай тактикадан фойдаланиш масаласида у

саботсизлик ва қалтабинлик қилди. Ваҳоланки, ҳарбий кенгашда бир қатор таклифлар ўртага ташланганди: барча ҳарбий кучни (600 мгоғ киши атрофида) бир ерга тўплаб, ҳарбий юришда толиқиб турган душманга Сирдарё бўйида ҳужум қилиш; ғанимни Мовароуннахрга киритиб, қулай вазиятда унга зарба бериш (Жалолитдин таклифи); тоғлиқларга чекинган ҳолда мўтуллар учун ноқулай дараларда жанг қилиш; Ғазнага ва ҳатто Хиндистон томон чекиниб ўша ерда жанг олиб бориш¹. Султон Муҳаммад буларнинг барчасини инкор қилган ҳолда бошқа бир йўлни танлайди, яъни ҳар бир шаҳар ва қалъа кучига суянган ҳолда ҳимояланишни маъқул топади. Бу эса ҳарбий кучнинг аввал бошданок бир неча майда-майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келади. Натижада, 1220 йили Бухоро, Самарқанд, 1221 йили Урганч, Термиз қўлдан кетади. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Жалолитдин хоразмшоҳ мардликлари нечоғлиқ юқори бўлишига қарамай ташаббус қўлдан кетгани сабаб урушда ютқазилади². Шу ерда биз бир масалага—мағлубиятнинг бош сабабига диққатни жалб этмасдан қололмаймиз.

Чингизхон нечоғлиқ қудратли қўшинга ва ақл-заковатта эга бўлишидан катъи назар Султон Муҳаммад имкониятлари ундан кам эмасди. Юқорида тилга олинган улкан ҳудудни ўз қўл остида бирлаштиришга мунваффақ бўлганлиги унинг имкониятлари ниҳоятда катта бўлганидан далолат беради. Шунга қарамай маданий жиҳатдан қолоқ бўлган сиёсий кучга қураш бой берилди. Бунинг сабаби нимада? Фикримизча, Султон Муҳаммад ҳукмронлиги даврида давлатчиликда ўзига хос икки ҳокимиятчиликнинг юзага келишида. Юқорида Низомул мулкнинг подшоҳлик ишига аёллар ва гўдакларни аралаштирмаслик кераклиги ҳақидаги фикрини келтириб ўтгандик. Султон Муҳаммад замонидан эса худди шу ҳол юзага келади. Унинг онаси Туркон хотун давлат ишларига тўғридан-тўғри аралаша бошлади. У давлат бошқарувидаги энг муҳим масала — давомийлик, яъни валиахдлик масаласига аралашиб ўзининг ҳукмини ўтказади. Валиахд қилиб Султон Муҳаммад мўлжаллаган Жалолитдин эмас, онаси талаб қилган кенжатоё Узоқшоҳ тайинланади. Кенжа ўғилнинг онаси эса ўз ўрнида Туркон хотун қавмидан бўлиб, Туркон хотун ўз қавмига доим ён босиб келарди. Тур-

¹ Рашидад-Дин. Сборник летописей. Т. 1. Книга 2, с. 188. Жизнеописание, с. 77-78.

- Мўтулларнинг хуфия шажараси, 1979, 132-бет (қозоқча матн).

¹ Государство хорезмшахов..., с. 138.

² Каранг: Тарихи жаҳонғушай, 1- жилд, 70—102- бетлар.

кон хотун аслида кипчоқ уруғларидан бирига мансуб бўлиб, ўз вақтида Такаш кипчоқларни ўзига оғдириш ниятида унга, кипчоқ хонининг кизига уйланганди. Вақти келиб Туркон хотун кўмагида кипчоқлар хоразмшоҳлар салтанатида катта мавке касб этишларини у ҳаёлига келтирибди дейсизми. Хуллас, кўчманчи шароитдан чиқиб, ўтроқ ва юксак маданиятли мухитда бирданига юксак даражага эришган амирлар, ҳарбийлар иложи борица ўз мавқеларини қандай бўлмасин мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилганлар. Қолоқликдан бирданига, деярли ҳеч бир уринишсиз, Туркон хотун ёрдамида маданиятниш ва у билан боғлиқ барчанинг марказида бўлиб қолиш, албатта, эгаллаган жойни сақлашга ундайди. Лекин бу жараён хоразмшоҳдар ва, умуман, давлатчилик устунлари заифлашиши ҳисобша кечди. Султон Муҳаммад ва ана шу тоифа амирлари ўртасидаги тафовут шунчалар бўлганки, вазиятдан усталик билан фойдаланган Чингизхон кўрсатмаси билан бир қалбаки хат тузилган ва унда гўёки мазкур тоифа амирлари Чингизхонга мурожаат қилиб, уни зориқиб қутаётганликларини ёзадилар. Бу хат жосуслар орқали тарқатилиб, Султон Муҳаммадга етиб боради ва унинг собитлигига катта зарба беради¹.

Демак, давлат марказида қабилавий манфаатларни ҳамма нарсадан афзал билувчиларга ўрин бўлмаслиги керак экан. Бу борада Туркон хотун шунчалар паст бўлганки, Чингизхон тутқунлигида бўлиб турган бир вақтида унга қочиб Жалолиддин олдида борайлик дейишганда, Ойчечакнинг ўғлига (Жалолиддинга) қарам бўлгандан кўра Чингизхон қўлидаги асирлик ва бу ердаги камситишлар менга азизроқдир, деган экан². Гарчи Султон Муҳаммад ўлими олдидан (1221 йили) ўғли Жалолиддинни валиаҳд қилиб тайинласа-да, фурсат қўддан кетганди. Шунга қарамай давлат ва халқ олдида ўз масъулиятини ҳеч қачон унутмаган Жалолиддин душманга қарши курашни тўхтатмайди. Тўғри, у Урганчнинг тарк этади ва Нисо, Қандаҳор атрофида, Чорикорда, Ғазна яқинида бўлган жангларда мўғулларга шундай зарбалар берадики, ўз енгилмасликларига ортикча бино қўйган мўғуллар ичини алам ва афсус доғ қилади³. Тўғри, Жалолиддинга қарши шахсан Чингизхоннинг ўзи отланади. Ушбу вазиятда давлатчилигимиз тарихида кўзга

шланиб келган бир нуқсонимиз яна панд беради. Сўнги жангда қўлга киритилган ўлжани тақсимлашда келишмовчилик чиқиб баъзи бир амирлар ўз қўшинлари билан Жалолиддиннинг тарк этадилар. Жалолиддин уларга қарата «бирга бўлайлик, умум душманга қарши бирга-тикта курашайлик» дейишига қарамай наф чикмайди. Энг ачинарлиси, мўғуллар ўша амирларюг биттама-битта кириб ташлаганлар. Кучи қирқилган Жалолиддин эса Синд дарёси томон чекинади. Чингизхон уни тириклайин тутишни буюрган. Қўли паст келаётганини сезган Жалолиддин бутун ҳарамини дарёга чўктиришни буюради яъни яқинларининг душман қўлига тушишини хоҳламайди. Ўзи ҳам оти билан дарёга отилади ва эсон-омон нариги қирғоққа сузиб ўтиб олади. Бу манзарадан ҳайратга тушган Чингизхон: «Уғлинг бўлса, шундай бўлсин!», деган экан⁴.

Жалолиддиннинг кейинги фаолиятини кузатадиган бўлсак, шу нарсаси ойдинлашадики, у хоразмшоҳлар тахти вориси сифатида ўз хонадонига тегишли бўлган ерларда ҳукмронликни тиклашни мақсад қилиб қўйган. Шунга кўра у аввал Шимолий Ҳиндистонда, сўнг Кермон, Шероз, Исфаҳон ва Озарбайжонда хоразмшоҳдар сиёсатини тиклайди. 1226 йили эса Тифлисни олади. Манбалардан бирида ёзилишича, Жалолиддин олдини-га грузинлар билан тинчлик йўли асосида келишишга ҳаракат қилган. Жумладан, уларга қилган мурожаатида шундай дейилади: «Мен сизларнинг мамлакатингиз қудрати ва грузинлар шижоати ҳақида эшитганман. Эндilikда эса мен биргалашиб душманга (яъни мўғулларга — А. 3.) қарши курашайлик, дейман. Эшитишимча, ҳукмдорларинг аёл экан (бу ерда малика Русудана (1222—1245) назарда тутилмоқда — А. 3.). У менга турмушга чиқсин ва мен сизларнинг ҳам ҳукмдорларинг бўлай ва биз биргаликда умум душманни мағлуб қилгаймиз»⁵. Русудана бунга кўнмаган ва шундан кейин Жалолиддин Тифлисни жанг қилиб олган.

Бу вақтга келиб Жалолиддин хоразмшоҳдар бошқариб келган салтанатнинг ғарбий қисмида ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлганди. Шу билан бирга шарқдан мўғуллар хавфи кучайиб келарди. 1227 йили Исфаҳон атрофида Жалолиддин мўғулларга қақшатқич зарба беради. Бу ўз ўрнида унинг мавқеи ва қудратини янада оширади. 1230 йили эса Жалолиддин Кичик

¹ Жизнеописание, с. 82.

² Ўша жойда, 85-бет.

³ Ўша жойда, 102, 105, 109, 125 ва бошқа бетлар; Собрание летописей, т. I, кн. 2, с. 220-221.

⁴ Собрание летописей, т. I, кн. 2, с. 223—224; Жизнеописание, с. 127—129.

⁵ Государство хорезмшахов..., с. 169.

Осиёнинг жануби-шарқий қисмини забт этади¹. Бир сўз билан айтганда, мазкур йилларда Жалоллидин шарқдан босиб келаётган мўғуллар билан бас келишга ягона куч ва умуман, Ғарб мамлакатларини улардан тўсиб гурган қалқон ҳисобланарди. Буни ғарбий мусулмон давлатлари тан оладилар. Бу ҳақиқат мўғулларга ҳам аён эди. Шунинг учун ҳам улар Жалоллидинга мурожаат қилиб, ўзаро сулҳ тузишни таклиф қиладилар. Аммо, у бунга юрмайди, чунки ўз она-юртини хароб этган, халқини ҳўрлаганлар билан келишишга униш миллий ғурури йўл қўймасди. Гарчи Жалоллидиннинг мўғулларга қарши курашдаги қадқонлик ролини барча мусулмон давлатлари тан олсалар-да, амалда унинг атрофига бирлашишни истамасдилар. Бу эса ўз ўрнида мўғулларнинг ғарбга қараб силжишларига муносиб шароит яратиб берарди. 1231 йили Озарбайжонни забт этган мўғуллар яна Жалоллидиннинг қаршичилигига учрайдилар. Аммо тасодиф туфайли 1231 йилнинг 17 ва 20 август оралиғида Жалоллидин бир қурд томонидан Маёфорикин (Кичик Осиё) атрофида ўлдирилади².

Жалоллидин ҳақида кўп ёзиш мумкин ва керак ҳам. Унинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги улуғвор ўрни табиий равишда юксакдир. Агар мўғуллар босқинининг дунё халқлари тарихида тутган ўрни инобатга олинса, Жалоллидин кишилиқ тараққиётидаги эш буюк давлат арбоби ва йирик лашкарбошиларидан бири сифатида гавдаланиши керак. Жалоллидиннинг ҳалокати ҳақида униш душманларидан бўлмиш Дамашк ҳукмдори Малик ал-Ашраф Мусога хабар берганларида у шундай деган экан: «Сизлар мени унинг ўлими билан қутлаёсизларми? Аммо ҳали сизлар бунинг азобини кўрасизлар. Яратган номила қасам ичиб айтаманки, унинг ҳалокати тоторларнинг (яъни мўғулларнинг — А. 3.) мусулмонлар ерига бостириб киришига (йўл очилди) демакдир. Энди биз ва яжуж — мажужлар (яъни мўғуллар — А. 3.) ўртасида девор мисол туриб келган хоразмшоҳ (Жалоллидин) каби (лашкарбоши) йўқ»³.

Ануштегинийлар замонида давлат бошқаруви қандай бўлган, саволи туғилиши табиий. Ануштегинийлар даври бошқарувида ҳам илгари кўриб ўтилган сулолалар бошқарувидан фарқли тизим бўлмаган. Зеро, бир

томондан, сулолалар ўзгариши билан воқелик, яъни макон ва анъаналар ўша-ўшатиғича қолаверган, иккинчи томондан, ануштегинийлар маълум муддат^сал^уқийлар даргоҳи билан нихоятда яқин муносабатда бўлганликлари учун улардаги бошқарув тизими тажрибасини ўзлаштиришлари қийин бўлмаган. Демак, давлат бошқаруви икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда ҳожиб, улуғ ҳожиб тутган мавқе ҳусусида биз оддинлари ҳам фикр юритгандик. Ҳожиблик хизмати хоразмшоҳлар даврида ҳам ўз аҳамиятини сакдаб қолди. Улуғ ҳожиб ҳукмдорнинг энг яқин кишиларидан бири ҳисобланган. Ҳожибларга ғоятда муҳим вазифалар, масалан, махсус музокаралар олиб бориш ва, ҳатто, вазирлар фаолиятини тафтиш этиш кабилар топширилган. Шунингдек ҳожиб лавозимидаги амалдорга бутун бир вилоят ноиблиги тоғшрилгани ҳам маълум⁴. Даргоҳдаги барча хўжалик хизматлари фаолиятини бошқариш устоздорга юклатилган. Султон чақирганда биринчи ҳозир бўладиган шахс ҳам устоздор ҳисобланган. Олий фармон олган устоздор шунга кўра тегишли хизматларга буйруқ берган ва унинг гапини икки қилиш бўлмаган. У даргоҳниш барча масалалари билан шуғулланган ва бундан ташқари бош хазина маблағларидан ҳам истифода этган ҳолда нонвойхона, ошхона, отхона, сарой хизматчиларининг харажатларини қоплар эди. Шунингдек, у ушбу маблағдан маош бериш ва бошқа харажатлар учун ҳам фойдаланган. Нисовийнинг ёзи-**ШҮҒЧ**, бунда устоздор улардан тилхат олган. Тилхатга вазир, муставфий, мушриф, нозирнинг муҳрлари босилган бўлиши керак эди. Аёнлар харажатида кетган маблағ ҳақидаги тилхат ариз муҳри билан тасдиқланиши керак бўлган⁵.

Амири охур мансаби ҳам масъулиятли ҳисобланиб, унча-мунча киши бу лавозимга тайинланмаган. Чунки унинг бўйнига султоша тегишли отлар парвариши юклатилган. Отларнинг сони эса 30 минггача бўлгани маълум. Подшоҳона овларни ўрнига қўйиш тадбирларини амири шикор уюштирган⁶. Саройдаги муҳим хизматлардан яна бири бу таштдордир. Гарчи таштдор ювиниш анжомларини сакдовчи маъносини берса-да, аммо аслида бу мансабни эгаллаган киши султоннинг

¹ Жизнеописание, с. 186; Сборник летописей, т. 1. книга 2, с. 243—244.

² Жизнеописание, с. 297.

³ Ўша жойла, 411-бет.

⁴ Ўша жойла, 70, 75. 206, 233, 235, 285-бетлар.

⁵ Ўша жойла. 130, 226, 228-бетлар.

⁶ Ўша жойла, 81, 92, 113, 141, 184, 247 ва бошқа бетлар.

энг якин кишиларидан бирига айланган. Хукмдор унга ўзининг энг махфий фикрларини ҳам изҳор қилиши мумкин эди. Юқорида тилга олганимиз Ануштегин салжукий Султон Малик саройида худди мана шундай таштдор мавқеига эришганда, унга мазкур мансабга вилоятда мутаносиб келувчи шиҳналик, яъни Хоразм шиҳналиги лавозими берилади¹. Чунки таштдор хизмати билан боғлиқ барча харажатлар Хоразм вилоятидан тушадиган солиқлар билан қопланарди. Яна бир муҳим лавозим бу қиссадордир. У ҳафта давомида султонга тушган арзлар, шикоятларни йиғиб, жума куни кечаси ҳукмдорга топширарди. Кейин эса ҳар бир арзчи ё шикоятчига тегишли жавобини берарди. Бу мансабга ҳам ҳар ким тайинлана берилмасди. Зеро, ҳукмдор билан оддий халқ ўртасида алоқа боғлаб, раийят аҳволи ва зоридан хабардор қилиб туриш савобли ишини ҳамма ҳам ҳалол бажара олмаслиги табиий. Даргоҳда шунингдек чашнигир — султонга бериладиган овқат, ичимликларни текшириб кўрувчи, жомадор, султоннинг қотиби (даватдор), шаробдор, фаррош, байрокдор (амири алам), хос хизматкорлар бошлиғи (малики хавас) каби хизмат ва вазифалар ҳам бўлгани маълум².

Ижроия ишларини девонлар (вазирликлар) олиб бориб, бу тизим тепасида вазир (бош вазир) турган. Вазир ҳам ҳукмдорнинг энг якин кишиларидан, биринчи маслаҳатчиси сифатида гавдаланади. Ўз фаолиятида у фақат султон олдидагина жавобгар бўлган. Расмий тадбирлар, турли мақсаддаги музокараларда ҳукмдор номидан иш тутган. Унга барча амадорлар, ноиблар, ҳарбийлар бўйсунган. Ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, хазина ва солиқ тизимини назорат этиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш каби қатор вазифалар унинг ваколатида бўлган³.

Девонларга келсак, уларнинг фаолияти салжукийлар замонасидаги тизимдан деярли фарқланмаган. Иншо ёки туғро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шуғулланган. Молия ишлари билан истифо девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий масалалар, чунончи, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлаш, қўшин қисмлари шахсий таркибини назорат қилиш, ҳарбийларга ажратилган ер-сув назорати, ҳарбий кўриклар ўтказиш кабилар

билан девони арз ё жайш шуғулланган. Яна бир девон бўлиб у девони хос дейилган. Ҳақиқатан ҳам бу махсус девон ҳисобланиб, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув, мол-мулк, султон мамлукларига маош бериш вазифалари билан машғул бўлган¹.

Икки оғиз сўз хоразмшоҳдар қўшини ҳақида. Хоразмшоҳлар ўз даврининг энг қудратли лашкарига эга бўлганлар. Юқорида зикр этилган қорахитойларга қарши ҳарбий юришда Султон Муҳаммад ихтиёрида 600 минг отлик аскар бўлгани маълум. Худди шундай куч Бағдод юришига ташланган. Мўғуллар босқини арафасида эса хоразмшоҳлар тахминан 600 минг отликни ўз қўл остиларида бирлаштириш имконига эга эдилар². Албатта, бу ерда пиёда аскарлар, турли қўмакчи қисмлар назарда тутилмапти. Бундай улкан лашкарни тайёргарликда тутиш, таъминотидан хабардор бўлишнинг ўзи бўлмаган. Яна шу нарса маълумки, ҳарбий қисмларда аёллар ҳам эркаклар билан баробар жанг қилганлар.

Олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (харос) ҳам бўлиб, улар фақат мамлуклардан иборат бўлган. Чунончи, Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг кишини ташкил қилган. Кези келганда шуни алоҳида қайд этиш керакки, мазкур қисм жангчиларини пахлавонлар ҳам деб аташган. Шунингдек, ҳарбий назоратчи, сипоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиғи), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиғи), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби хизмат ва вазифалар бўлган³.

Улкан минтақада сиёсий яхлитлик ва барқарорликка эришилиши, табиий равишда, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ижобий ўзгаришлар ҳосил бўлишига сабаб бўлиши аниқ эди. Археологик изланишлар, ёзма манбалар гувоҳлигига кўра сунъий суғоришга катга эътибор берилиб, воҳалар имконидан иложи борица кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган. Натижада деҳқончиликнинг ривожланишида узилиш бўлмаган. Бизга илгаридан маълум маҳсулот турларининг барчаси етиштирилган. Шаҳарларда ҳаёт қайнаб, савдо-сотик, ҳунармандчилик ривожланган. Мамлакатда ишлаб чиқарилган турли хилдаги газламалар, заргарлик буюмлари, кийим-кечаклар, гилам, поёндоз, тери, жун, ёғ-мой, со-

¹ Тарихи жаҳонгўшой. 2-жилд, 2-бет.

² Жизнеописание, с. 92. 115. 129. 198. 219, 241 и другие.

³ Государство хорезмшахов..., с. 93.

Жизнеописание, с. 166, 1%, 308, 342, 352 и другие.

Жизнеописание. с. 55; Сборник летописей. т. 1. книга, 2, с. 191.

Жизнеописание. с. 54, 67, 71, 92, 128, 146. 153, 180, 186. 196 и другие; ларство хорезмшахов..., с. 90—91.

вун, курул-аслаҳа, эгар-жабдуғлар, хўл мева, курукмева, ипакликлар, жавохирлар ва бошқа кўплаб махсулотлар ҳам ички бозорда, ҳам ташқи бозорда харидоргир эди. Албатта, бунда тегишли давлат идораларининг ҳиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, доим бўлганидек мухтасиблар бозорлардаги нарх-наво, махсулотларнинг сифати, тошу тарозунинг аҳволидан хабардор бўлишни тўхтатмаганлар. Карвон йўлларида тўхташ жойлари, сув омборлари, хавзалари қурилган ё борлари таъмирланган, катта карвонларни кўриқтаб боришга ҳатто султоннинг шахсий паҳлавонлари ҳам жалб этилган.

Хоразмшоҳтар даври фан ва маданият равнаки ҳам аъло даражада бўлганини биламиз. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки юртимиз анъанавий равишда фан ва маданият бешиги бўлиб келаркан, гап фақат у ёки бу даврда иқтисодий-ижтимоий тараққиёт аҳволи ва давлат арбобларининг нечоғлик илм-маърифатли эканлигида қолган. Хоразмшоҳлар замонида айни шу икки омил ўзаро уйғунлашган эди. Хоразмшоҳларнинг барчаси чуқур билим эгаси эдилар. Улар ҳам дунёвий, ҳам диний билимларни эгаллаганлар. Масалан, Отсиз қасидалар, рубоийлар ёзган, кўплаб назм намуналарини ёддан айтиб бера олган, санъат ва илмга катта ихлос билан қараган. Рубоийларидан бирида у шундай дейди: «Дунё белига урилган тамға менинг фармонимдир, фалак қулоғидаги халқа менинг паймонимдир. Бугун шундай салтанатни қўлда тутсам-да, дўст ризолигига эришиш менинг иймонимдир»¹. Такаш, Эл-Арслон, Султон Муҳаммад ва хоразмшоҳларнинг бошқа намояндалари ҳам кенг билимли, шеър ва санъатни кадрловчи бўлганлар, назмда ижод қилганлар. Такаш эса айниқса уд чалишни ўрнига қўйган².

Юқорида биз хоразмшоҳларнинг барчаси кенг билимлар эгаси эдилар деярганмиз, бу билан нафақат ануштегинийларни, балки умуман хоразмшоҳлар унвони билан машҳур сулолаларни, жумладан, маъмунийларни ҳам назарда тутамиз. Чунончи, Маъмун II (1010—1017) фан ва маданиятга ҳомийликда ўрта асрлардаги энг донгдор ҳукмдорлардан бири саналиб, пойтахт Урганчда ўз даврининг Академиясига асос солган. Бу масканда яратилган шарт-шароитдан Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр

Ҳаммор, Наср Ирок, Ибн Мискавайҳ каби буюк даҳолар баҳраманд бўлиб, ўз ижодларини чархлаган эдилар³. Кези келганда шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, Хиванинг 2500 йиллиги тантана қилинган 1997 йилда ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов фармони билан Хоразмда Маъмун Академияси қайтадан тикланди. Демак, орадан минг йил ўтиб тарихий адолат қарор топди ва бу ҳол шубҳасиз ўзбек давлатчилиги тарихини тиклашда катта аҳамият касб этади⁴.

Мамлакатимиз ва миллатимизнинг, арбобларимизнинг фан ва маданиятга бўлган чанқоқлиги азалий жараён экани ануштегинийлар даврида яна бир бор исботланди. Бу замонда мадрасалар барпо этиш, кутубхоналар очиш, уларни китоблар билан тўлдириш, истеъдод эгаларининг бошини силаш, асраб-авайлаш одати сақланибгина қолмай, янада ривож топди. Зиё маскани бўлмиш кутубхоналар фаолиятига катта эътибор берилган. Масалан, Бухоро вилоятидаги шаҳарлардан бирида фуқаролар, яъни умумий кутубхона мавжуд бўлиб, унда сақланадиган қўлёзма асарлар ғоятда ноёб ҳисобланган. Худди шундай кутубхоналар ўлканинг бошқа ерларида ҳам, масалан, Хоразмда⁵ бўлгани маълум. Мадрасаларга келсак, манбаларда ёзилишича, бундай билим масканлари салтанат маркази Хоразмдан ташқари Нишопур, Исфохон ва бошқа шаҳарларда ҳам қад кўтарган. Уларда ўқиш жараёнига жуда катта масъулият билан қаралганини шундан ҳам билиб олга бўладики, мадраса раҳбари ва мударрислар олий ҳукмдор ё унинг жойлардаги ноибининг махсус буйруғи билан тайинланганлар⁶. Чунки ҳар қандай жамият, у қанчалик турли имкониятларга эга бўлмасин, агар шу имкониятларни юзага чиқаришга қодир мутахассислар бўлмас экан, улар оғизда қолаверади. Мутахассислар эса тарбияланади, парвариш этилади. Хоразмшоҳтардан Отсиз, Такашларнинг шу маънодаги буйруқларини таҳлил қиларканмиз, улар мазкур ҳақиқатни жуда тўғри англаганликлари намоён бўлади. Шунинг учун ҳам улар таълим ва тарбия, фан соҳаларига мутасаддиларнинг илмли, иймонли, ҳурматли, ҳалол бўлишларига катта эътибор билан қараган-

¹ Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. 1972, с. 120—121, 346—363.

² Батафсил қаранг: Ислоҳ Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жи.ш. Тошкент, 1998, 374-381-бетлар; Хабарнома № 4 (28). 1997. Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг нашри. 21—25. 96—97-бетлар.

³ Жизнеописанис. с. 94; Государство хорезмшахов..., с. 127.

⁴ Жизнеописанис. с. 241; Государство хорезмшахов..., с. 126—127.

¹ Тарихи жаҳриғушой, 2-жилд, 3—4-бетлар; Тарихи алабиёт, 2-жилд, 35-бет; Мажма ал-ансоб. 134-бет.

² Государство хорезмшахов..., с. 61.

лар¹. Мазкур сиёсат ўз мевасини ҳам берган. Баҳовиддин Марвазий, Абу Али Ҳасан Бухорий, Заҳириддин Ғазнавий, Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий, Маҳмуд Замаҳшарий, Абулфатҳ Хоразмий, Абулқодир Журжоний, Сирожиддин Хоразмий, Рашидиддин Вотвот, Сайфи Исфарангий, Зиё Хўжандий, Нажмиддин Кубро, Мажидиддин Хоразмий каби ўнлаб математиклар, юлдузшунослар, табиблар, тарихчилар, шоирлар, файласуфлар, адиблар, тилшунослар, мутассаввуф олимлар шулар жумласидандир. Албатта, биз ва ҳамкасбларимиз мазкур рўйхатни янада давом эттириб, уларнинг ҳар бири ҳақида қўплаб қоғоз қоралашимиз мумкин. Аммо бу алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабабли қуйида уларнинг баъзи бирларининг эътиборга молик жиҳатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Қутбиддин Муҳаммад ва Отсиз замонларида машҳур тиббиёт олими Саййид Исмоил Журжоний фаолият кўрсатиб, бир қатор қимматли асарлар яратган. Улар орасида Қутбиддин Муҳаммадга бағишланган «Заҳирайи Хоразмшоҳии» асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарнинг қиммати шу қадар бўлганки, Жолинус (Гален), Муҳаммад Закарийё, Ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий асарлари билан бир қаторда тиббиёт соҳасидаги энг муҳим асар ва манбалардан бири сифатида қабул қилинган. Ўн икки жилдан иборат бу асар тиббиётнинг барча йўналишлари, ташриҳ, оддий ва мураккаб дорилар ҳақидаги тадқиқотларни ўз ичига олган. У араб ва турк тилларига таржима қилинган. Исмоил Журжонийнинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у Ибн Синодан кейин тиббиёт соҳасидаги барча йўналишларни янги тадқиқотлар асосида қайтадан баён қилиб чиққан². Олим фаолиятининг биз учун қадрли томонларидан яна бири шундаки, Ибн Сино юртимиздан «бир чиқиб» қолган ягона буюк тиббиёт олими эмас, балки бу соҳа ундан кейин ҳам бизда юксак даражада тараккий қилиб келганлиги маънум бўлади. Зеро, ўтмишдаги олиму фозилларимиз илму тафаккурга доимо содиқлик билан хизмат қилиб келганлар. Уларнинг содиқтик тўғрисидаги тушунчалари ватанга нисбатан ҳам юксак даражада эди. Буни биз машҳур мутасаввуф олим ва шоир Нажмиддин Кубро мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Таҳсил олиб юрган ёшлик йилларида ким бидан баҳс ё мунозара қилса, доим устун келгани учун Нажмиддин-

га «таммат ул-қубро», яъни «буюк ғолиб» лақаби берилган экан. Бориб-бориб биринчи сўз (таммат) тушиб қолиб «Кубро» лақаби сақланиб қолган. Нажмиддин Кубро нафақат илм баҳсида, балки ватан учун қурашда ҳам енгилмас бўлган. 1221 йили мўғуллар Урганчни қамал қиладилар. Мудофаачилар орасида машҳур шайх Нажмиддин Кубро ҳам борлигини эшитган Чингизхон унга одам юбориб, «мен Хоразмни ер билан яксон қиламан, замона авлиёси ул зот у ерни тарк этиб бизга қўшилмоқлари лозим» деб таклиф қилади. Шайх Чингизхонга шундай жавоб берган экан: «Мана, етмиш йилдирки, тақдирнинг аччиқ-чучугини Хоразм ва унинг халқи билан бирга тортиб келягман. Фалокат бўсағада турган бир вақтда элимни тарк этишим инсонийлик ва олижанобликдан бўлмайди»³. Ўша замон тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, Нажмиддин Кубро ўз халқи билан бирга қулликдан кўра шахидликни афзал билиб душманга қарши қурашда ҳалок бўлган, аммо унга таслим бўлмаган.

Энди икки оғиз сўз хоразмшоҳлар даврида Туркистоннинг ташқи сиёсий-дипломатик алоқатари тўғрисида. Ўша замон тарихчилари қолдирган гувоҳдикларга кўра, рус подшоҳи Владимир (978—1015) хоразмшоҳлар ҳукмдорига ўз элчиларини юбориб, ислом динини қабул қилиш борасидаги ниятини билдиради ва шунга кўра хоразмшоҳ руслар ўлкасига имомлардан бирини юбориб, мусулмончилик қонун-қоидаларини ўргатишда русларга ёрдам беришни тайинлайди⁴. Агарда Владимир даврида Рус давлатининг расман христианликни (988 йили) қабул қилгани назарда тутилса, шундай ҳулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётида катта аҳамият касб этувчи бу жараёнга, яъни мажусийликдан якка худоликка ўтишга ўта жиддий равишда тайёргарлик кўрилган. Шу маънода мусулмончиликни қабул қилиш масаласи ҳам қун тартибида турган. Зеро, бу динга кириш мусулмон оламига кириш, унинг имкониятларидан, масалан, ҳарбий кучидан Византия «кофир»ларига қарши қурашда фойдаланиш йўлини очиб берарди. Туркистон эса ўша вақтларда мусулмон дунёсининг энг қудратли ва кенг имкониятли мамлакатларидан бири сифатида Рус даатати подшоҳлари учун ўз ички ва ташқи сиёсатларини амалга оширишда катта кўрғон бўлиши муқаррар эди.

¹ ! '013—1014-бетлар; Собрание летописей, т. I, книга 2. с. 217. (Т) Т ^ Й "?? "Ф"й. Жавоме ал-хикоят ва лавоме ар-ривоят. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 2836, 65 б-варак.

¹ Ўша жойда.

² Тарихи адабиёт, 2-жилд, 314—315-бетлар.

Мамлакатимиз имкониятларидан ҳамма фойдаланиб келган ва шунга интиланган. Қизиғи шундаки, бу ўлканинг имкониятлари ҳатто унинг ҳудудидан ташқарида ҳам залворли таъсирга эга бўлган. Буни биз юқорида тилга олинган Жалолиддин ўлимидан кейин Яқин Шарқда вужудга келган вазият, унда туркистонликларнинг иглтироқи орқали ҳам кўриб олишимиз мумкин. Жалолиддин нобуд бўлган бўлса-да, аммо унинг сафдошлари—хоразмлик амирлар ва уларнинг қўл остидаги минглаб аскарлар ҳаёт эдилар. Бу жуда катта куч эди. Манбаларда улар умумий ном — хоразмликлар номи билан аталганлар. Ҳарбий маҳорат ва уюшқокликда ғоятда пухта тайёргарлик кўрган, ўзлари ҳам шижоатли хоразмликлар Жалолиддин ўлимидан сўнг яна ўн беш йил давомида Ироқ, Кичик Осиё, Сурия, Миср сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келганлар. Уларнинг қудратига суяниб Яқин Шарқ маҳаллий туркий сулоалари Дамашқ, Қоҳирани забт этишга муваффақ бўлганлар. 1241 йили эса хоразмликлар Қуддусни (Иерусалим) эгаллайдилар ва 1229 йилдан бери салибчилар қўлида бўлган бу муқаддас шаҳарни мусулмонлар ихтиёрига қайтардилар.

Юқорида биз Жалолиддинни мўғуллар ва Яқин Шарқ, Европа ўртасидаги тўғон, деб таърифлаган эдик. Худди пгунга ўхшаш таърифни мусулмонлар ва салибчилараро курашда фаол иштирок этган хоразмликларга нисбатан ҳам берсак бўлади. 1244 йили улар Миср кўшинлари билан иттифокда Сурия ҳукмдорларининг салибчилар билан биргаликдаги катта лашкарига каттиқ зарба берадилар. Манбаларда ёзилишича, шу жангда салибчиларни тор-мор қилганлар худди мана шу хоразмликлар эди. «Бу улуғ кун бўлганди. Ислоҳ зуҳуридан сўнг бундай кун ҳеч қачон бўлмаганди», — деб хотима қилганди тарихчилардан бири¹.

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган яна бир сулола — ануштегинийлар (хоразмшоҳлар) ҳақида сўз юритдик. Доим бўлганидек, мазкур сулола намояндалари ҳам ҳоҳ ички сиёсатда, ҳоҳ ташқи алоқаларда бўлсин, ўзларининг бор имкониятлари, афзалликларини рўёбга чиқариш, шу мамлакатни, унинг халқини дунёга олқишлаш йўлида сазй-ҳаракат қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам худди ана шу она юрт шарофати билан улар тарихга Буюк Хоразмшоҳлар номида кириб абадий қолмоқчалар.

¹Батафсил қаранг: Государство хорезмшахов..., с. 190—195.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

Чингизхон лашкарлари томонидан юртимизнинг забт этилиши билан ҳапқимиз тарихида тўртинчи бор қарамлик даври (XIII аср 20-йилларидан 1370 йилгача) бошланади. Чингизхон ва унинг авлодлари нафақат Туркистонни, балки ўша замондаги дунёнинг маъмур-ободон ўлкаларининг аксарини босиб олишга муваффақ бўлгандилар. Улар асос солган салтанат Марказий Европадан Япон денгизигача. Ўрта денгиздан Ҳиндихитойгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олганди. Маданий жиҳатдан бўйсундирилган халқлардан анча орқад бўлган чингизийлар ҳукмронлиги қарам ўлкалар тарихий тараққиёт йўлида салбий из қолдирди. Чингизийларнинг ўлкамиздаги ҳукмронлиги 150 йил давом этган бўлса-да, шу катта давр ичида на ижтимоий-иқтисодий ҳаётда, на илму маданиятда эътиборга молик бирон-бир тадбир амалга оширилмади. Аксинча, араблар босқини ва уларга қарамликдан сўнг бир неча юз йиллар давомида шу соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар, тикланган анъаналарга катта завоёт етди. Кўплаб олим-фозиллар, шоирлар чингизийлар босқини йиллари ва ундан кейин ҳам паноҳ излаб тинч ўлкаларга, масалан, Шимолий Ҳиндистонга кетиб қолган эдилар.

Чингизхон асос солган салтанатни улусларга бўлиб бошқариш жорий қилинган бўлса-да, аммо ҳар бир улус (Улуғ юрт, Чигатой, Жўчи, Ҳалоқуйлар улуслари) мустақил бўлибгина қолмай, бир-бирларининг мулкига зуғум қилишдан ҳам тоймас эдилар. Хуллас, чингизийлар истибдодида қолган халқлар обдон эзилгандилар. Аммо бу ҳол уларнинг ирода-ю эрққа бўлган интилишини синдира олгани йўқ. 1238 йилиёқ Мовароунаҳрда боқинчиларга қарши катта қўзғолон кўтарилиб, унга Бухородан чамаси 20 км узоқликдаги Тороб Қишлоғилик Маҳмуд исмли бир ҳунарманд бошчилик қилган. Қўзғолончилар тез орада Бухорони озод этишга

муваффақ бўладилар. Шу билан бирга сўнги олишувда Маҳмуд ҳалок бўлади. Унинг ўрнига сардорлик макомига кўтарилган укалари Муҳаммад ва Али ҳам кейинги жангда ҳалок бўладилар. Йўлбошчисиз қолган кўзголончилар ҳаракати сустлашади. Натижада улардан 20 минг киши ҳалок бўлади ва шу тариқа кўзголон бостирилади¹. Шу ўринда биз қайси даражада бўлмасин мохир ва оқил йўлбошчиларнинг тутган ўрни доимо бекиёс бўлиб келганлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Нафсиламбирини айтганда, давлатчилигимиз тарихий йўлининг темурийлар давридаги аҳволи ҳам худди мана шу масала билан қўп жиҳатдан боғлиқдир.

Чингизхон томонидан амалга оширилган салтанат тақсимотида Мовароуннаҳр, Етгисув, Кошғар унинг иккинчи ўғли Чигатойга (вафоти 1242 йил) насиб этди. Манба тили билан айтганда, «шундан кейин (бу ўлкадаги) ҳукмронлик узоқ вақтларгача унинг авлодлари қўлида қолди»². Аниқроғи асосан тегишли, соликларни қўлдз киритиш билан кифояланиб, бошқарув ишини маҳаллий намояндалар ихтиёрига топшириб қўйгандилар. Ўзлари эса асосий вақтни маданий вилоятлардан ташқарида — биёбонлардаги қароргоҳларида ўтказиб келгандилар. Бу табиий ҳол эди. Чунки улар дашту биёбон воқелигида қанчалик сиёсий юксакликка кўтарилмасинлар, аммо маданий ўлкадаги турли нўналишдаги муносабатлар жараёнини ҳали эплай ололмасдилар. Улар қўп йиллик ҳукмронликлари давомида бу нуқсонни бартараф этишга уринганликлари ҳам маълум. Масалан, чигатойлардан Кепакхон (1318—1326) ўз қароргоҳини биёбонда эмас, Мовароуннаҳрнинг ўзгинасида қуришга жазм қилиб, Насаф шаҳридан 12—14 км нарида бир сарой қурдиради. Сарой мўғул тилида «қарши» дейилган. Кейинчалик сарой атрофида бошқа иморатларнинг бино этилиб бориши билан бу ерда бутун бир шаҳар барпо бўлиб, саройнинг мўғулча мутақобили «қарши» унга ном бўлиб қолади. Кепакхон шунингдек маъмурий ва пул ислохотларини ўтказишга ҳам урингани маълум. Ундан кейин ҳукмронлик қилган Тармаширинхон (1326—1334) ҳатто ислом динини қабул қилганини ҳам биламиз³. Аммо бу билан улар барибир минтақамизнинг тарихий-маданий ҳаёт йўлига буткул мослаша олмадилар. Чигатой хонлардан Казон (вафоти 1346 йил)

даврига келиб эса ички вазият кескинлашиб йирик амирлар тўғридан-тўғри ҳукмдор хонадонга нисбатан таъйиқ ўтказа борадилар. Бунинг натижасида амир Қазоғон (Қазаған) Қазонхонни нобуд этишга муваффақ бўлади. «Қазон Султон ўлдирилгандан кейин, — деб ёзади ўша замон тарихчиси, — амир Кдзоғон ўлкадаги воқеликни назарда тутиб (чиғатойлардан бўлмиш) До-нишмандчани ҳукмдор деб эълон қилади»⁴.

Айтиб ўтилганидек, илк бор сохта хонларни эълон қилиш аъёнаси амир Қазоғон даврида юз берган. Аммо амалда бутун ҳокимият унинг қўлида бўлган. Ўша пайтда ўлка сиёсий-бошқарув тизимида юз берган шароитни замон тарихчиси қуйидагича таърифлаганди: «(Амир Қазоғон давридан бошлаб) хонлик тизими амирлик бошқарувига ўзгарди»⁵. Яъни расман хонлик ҳокимияти тан олинса-да, лекин бошқарув амалда амир қўлида эди. Амир Қазоғондан сўнг унинг ўғли Абдулла отаси каби сиёсат юргиза олмади ва натижада ўзи сиёсий кураш қурбони бўлди. Ундан кейин амирликни қўлга олган Баён сулдуз қатъийсиз эди. Шу сабабдан ҳам XIV асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда бошбошдоқлик юз берган. Фикримиз далили сифатида Низомиддин Шомийнинг қуйидаги гувоҳлигига эътибор берайлик. Бу вақтда Кеш (Шахрисабз) вилоятида Ҳожи барлос, Хўжанда амир Боязид, Балх ва баъзи вилоятларда амир Қазоғоннинг набираси амир Ҳусайн, Шибирғонда амир Муҳаммадхожа, Бадахшонда ҳам маҳаллий ҳокимлар, Хатлон (Хутталон) ва Архангсаройда амир Кайхисрав ва амир Улжойту, Самарқанд вилоятида эса амир Хизр Йасовурий ўзбошларича ҳокимлик қилардилар⁶. Улардан ҳар бири олий тахтни қўлга киритиш пайида бўлганликтари хусусида шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу борада айниқса амир Ҳусайн тиришқокдик кўрсатарди. У ўзини тилга олганимиз амир Қазоғон набираси сифатида улуг амирлик рўғбасига ворис деб биларди. Чигатойлар измида бўлиб келган Етгисув ва Кошғардаги вазиятга келсак, бу ерда бир қатор нуфузли амирлар томонидан хонликтаҳтига Туғлуқ Темур ўтқазилади. Худди мана шу Туғлуқ Темур 1360 йили Мовароуннаҳрда чигатойлар ҳукмини қайтадан тиклаш учун бу ерга лашкар тортади. Мазкур ил воқеаси муносабати билан илк бор Амир Темур номи тилга олинади. Амир Темур 736 йил шаъбон

¹ *Ватафсил қараиғ*: Тарихи жаҳонғўшой. 1-жилд, 85—89-бетлар.

² *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 102-бет.

³ Ўша жойда. 109—111-бетлар.

; Ўша жойда, 113-бет.

⁴ Ўша жойда.

⁵ *Шомий*. Зафарнома. 1-жилд. 15-бет.

ойининг йигирма бешида сешанба куни кечкурун (1336 йил, 8 апрель) дунёга келган¹.

Амир Темурнинг отаси Тарағай баходир (вафоти 1360 йил) Кеш вилоятининг нуфузли амирларидан бири бўлган. Тарағай баходир ҳақида асл манбаларда тўлиқ маълумотлар келтирилмаган. ТТҲ билан бирга, манбалардан бирида ёзилишича, Ниёзий (Ачиғи) қишлоғи Амир Темурнинг меросий мулки ҳисобланган². Демак, бу қишлоқ унинг отаси Тарағай баходирга тегишли бўлган. Шунга қўра, ҳулоса қилиш мумкинки, амир Тарағай ҳар ҳолда замонасининг ўзига тўқ кишиларидан ҳисобланган. Бу ҳол табиий равишда Амир Темурнинг ёшлигиданоқ моддий жиҳатдан таъминланган ҳолда ўсганини билдиради. Одатда, ўзига тўқ оилалар ҳамма замонда фарзандларига яхши билим ва тарбия беришга интилиб келганлар. Амир Тарағай оиласи ҳам бундан мустасно эмасди. У ўғли Темурга ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар олиши учун тегишли шароит яратиб берган. Иккинчи томондан эса туғма истеъдод ва ўткир хотира соҳиби бўлмиш Амир Темур турли соҳа илмларини ўзлаштиришда ғоятда тиришқоқлик билан ҳаракат қилган, атбатта. Шунинг учун ҳам ўрта аср тарихчилари унинг тарих, шеърят, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик борасидаги салоҳияти ҳақида алоҳида сўз айтиб ўтганлар. Тарихчи Ҳофиз Абрунинг ёзишича, Амир Темур китоб мутолаа қилишни ҳеч қандай этмаган-. Амир Темур шахмат ўйинида зўр маҳоратга эга бўлган. Унинг хотираси нечоғлик бўлганига ишора бўлмиш бир ажойиб ривоятга қўра, Амир Темур Шерозни бўйсундиргандан сўнг ўз одатига қўра шахарлик олиму фозилларни шахар масжидига йиғиб, улар билан суҳбат, турли мавзуларда баҳс ўтказиш бошладди. Йиғилганлар орасида машҳур форсийзабон шоир Ҳофиз (вафоти 1390 йил) ҳам бор экан. У нафақат истеъдодли шоир, балки Куръони каримни ёддан, ўн тўрт оҳангда ўқий биладиган ҳофиз ҳам эди (тахаллуси ҳам шундан). Амир Темур унга, сен ҳофиз бўлсанг, «Арофат» сурасини охиридан бошига қараб оятма-оят ўқиб бергинчи, деб мурожаат қилганда, у бундай қилиш мумкин эмас, деган экан. Шунда Амир Темурнинг ўзи йиғилганлар танлаган «Бақара» сураси-

¹ Яздий. Зафарнома, 192-бет.

² Бу қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд бўлиб Шахрисабзан 20—22 км шарқда, Танхоз даресининг ўнг соҳилида жойлашган.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилл. 162-бет.

ни охиридан бошига қараб оятма-оят ёддан ўқиб боштаб. еттинчи оятга етганида йиғилганлар хайратдан таҳсинлар айтган эканлар. (Тарихий манбаларда Амир Темурнинг 1384 йили, яъни Ҳофиз хали тириклиги пайида Шерозда бўлгани ҳақида маълумотлар бор)⁴.

Демак, Амир Темур ёшлигиданоқ ғоятда билимли, кенг дунёқарашли, камёб истеъдод эгаси бўлган. Табиий равишда бундай шахслар одатда қўпчилик назарига тушмай қолмайди. Шу билан бирга отаси амир Тарағайнинг ўзига яраша тутган мавқеи ўғли Темурнинг танилишида озми-қўпми сабаб бўлгани аниқ (бунинг исботини биз сағал қўйишда қўрамайз). Хуллас, юқорида зикр этилганидек, Туғлуқ Темурхоннинг 1360 йил феврал-март ойларидаги Мовароуннахрга юриши вақтида Амир Темур ўзига яраша сиёсий фаолият юргизишга қодир, эл-юрт олдида ўз бурчини англаб улгурган шахс сифатида етилиб бўлганди.

Амирлардан Хизр ва Боязид Туғлуқ Темурхон қароргоҳига бош эгиб борадилар. Ҳожи барлос эса Хуросон томон жўнашга жазм қилади. Афтидан, унинг хизматида бўлган Амир Темур ҳам у билан бирга йўлга чиқади. Аммо Амударё бўйида Амир Темур Ҳожи барлосга мурожаат қилиб, шундай деган: «Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен подшоҳ (Туғлуқ Темурхон) хизматида борсам»⁵. Меросий мулкимиз деганда бу ерда Амир Темур Кеш вилоятини назарда тутгани аниқ. Мўлжали ҳам ойдин: Туғлуқ Темурхондан Кеш вилояти ҳокимлигини олиш. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди: нуфузли амирлардан Ҳожи Сайфиддин ёрдамида Амир Темур Туғлуқ Темурхон қабулига боради. Амир Ҳожи Сайфиддин Соҳибқироннинг фахм-фаросати ва салоҳияти, ўз замонаси учун қадрли бўлган насл-насаби ҳақида таҳсинли сўзларни айтиб Туғлуқ Темурхон олдида унинг обрў-эътиборини кўтаради. Натижада Амир Темурга Кеш вилояти ҳокимлиги топширилади. Бу вақтда у 24 ёшда эди⁶. Бир қараганда Туғлуқ Темурхоннинг бу юришидан ксйин Мовароуннахрда ҳам чингизийлар хонадони мавқеи амалда тиклангандай бўлиб кўринса-да, аслида маҳаллий йирик амирлар хануз мустақил сиёсат юргизишга интилардилар. Шунинг учун ҳам келаси йили

⁴ Ўша жонла, 1-жилл. 84, 104. 105-бетлар.

⁵ Мубиниддин Натаний. Мунтахаб ат-таворих, 117-бет.

⁶ Ўша жонла. 206-бет. Яздий. Зафарнома, 212—213-бетлар.

бахорда Туғлуқ Темурхон яна бир бор катта қўшин билан Мовароуннахрга бостириб келади. Бу сафар ҳам Амир Темур Кеш вилояти ҳокимлиги мавқеига эришади. Бунда унга отасининг дўсти амир Ҳамид ёрдам беради¹. Аммо бу ҳол узокка чўзилмайди. Чунки кетиш олдидан ўгли Илёс Хожани Мовароуннахрда қолдирган Туғлуқ Темурхон ўзининг ишончли амирларидан Бегчикни ундан бохабар бўлиб туришга тайинлаганди. Амир Бегчик эса тез орада маҳаллий амирлар билан келишмовчилик ва уларга нисбатан тазйиқ ўтказиш йўлига ўтиб олади².

Бундай вазиятда Амир Темур Кешда ва умуман Мовароуннахрда қололмасди. Шунга қўра у ватанни тарк этиб, кейинги деярли тўққиз йил давомида амир Ҳусайн билан аввал ёнма-ён, сўнгра қарама-қаршиликда фаолият кўрсатади.

Нима учун Амир Темур амир Ҳусайн билан бирга ҳаракат қилган, саволи туғилиши табиий. Амир Ҳусайн бошданок, бобоси амир Казоғон давридаги ўз хонадони мавқеини тиклашга интилиб келарди. Шу сабабдан ҳам Туғлуқ Темурхоннинг сўнгги, 1361 йилги Мовароуннахрга босқинида унга қарши чиққан ва кучи етмай Амударё ортига чекинишга мажбур бўлган. Аммо тахт учун курашдан тоймаган. Бунинг устига бу вақтда қазоғонийлар ҳукмронлиги даврида, манба тили билан айтганда, «парвариш топган» қораунослар (яъни чингизийлар даврида Чигатой улуси ғарбий қисмларида — Мовароуннахр, Хуросонга шарқдан келиб ўрнашган ва маҳаллий туркий аҳоли таркибига сингиб кетган туркий, мўғул қабилалар) орасида унинг мавқеи баланд эди³. Амир Темурнинг мавқеи эса ҳали бу даражада эмасди. Худди шунинг учун ҳам у амир Ҳусайн томон интилган. Уларнинг икковини ҳам бир мақсад — умумий душманга қарши кураш бирлаштирганди. 1363—1364 йиллари улар Мовароуннахрни чингизийлардан халос этишга муваффақ бўладилар. Илёс Хожа Мовароуннахрни ташлаб қочади. Ҳусайн улуғ амирлик мақомига эришади, худди бобоси давридагидек чингизийлардан бўлмиш Кобилшоҳни расман хон деб эълон қилади. Аммо бутун ҳокимият амир Ҳусайн қўлида мужассамлашганди. Амир Темурга эса яна Кеш вилояти насиб этади⁴.

¹ Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 118—209-бетлар; Яздий. Зафарнома, 240-бет.

² Яздий. Зафарнома, 220—221-бетлар.

³ Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 204-бет.

⁴ Ўша жойда, 114, 129, 221-бетлар; Яздий. Зафарнома, 239-бет.

1365 йил баҳорида Мўғулистондан (Етгисув ва Кошгар) лашкар тортиб келган Илёс Хожа амир Ҳусайн ва Амир Темур бошликларни мағлубиятга учратади. Бу воқеа 22 майда Тошкент ва Чиноз ораллигида қаттиқ ёғингарчилик шароитида содир бўлган (шунинг учун ҳам бу олишув «Лой жанги» деб тилга олинади). Мағлуб томон, жумладан, Амир Темур ҳам Амударё орқасига чекинишга мажбур бўлади¹. Аммо мўғуллар зафари узокка чўзилмайди. Улар Самарқандга қилган юришларида Мавлонозода Самарқандий, Хўрдак Бухорий, Абу Бакр Наддоф Калавий бошлиқ сарбадорлар томонидан қаттиқ зарба еб, ортга қайтиб кетадилар. Сарбадорлар ҳаракати алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабаб, бу ерда биз фақат бир масала — сарбадорлар ва Амир Темур муносабатига нисбатан ўз фикримизни билдириб ўтмоқчимиз. Сарбадорлар ғалабаси ҳақидаги хабар аввал Амир Темурга ва у орқали амир Ҳусайнга етиб борган. 1366 йил баҳорида амир Ҳусайн ва Амир Темур Самарқандга келадилар ва Кониғилда ўтказилган ғалаба маросимида амир Ҳусайн буйруғи билан сарбадорларнинг йўлбошчилари ва, афтидан, фаол иштирокчилари қатл қилинадилар. Амир Темурнинг аралашуви туфайлигина Мавлонозоданинг ҳаёти сақланиб қолинади². Маълумотлардан кўриниб турибдики, сарбадорлар «масаласи»ни амир Ҳусайн ҳал қилган, Амир Темур уша аралаша олмаган, ҳисоб. Сабаби ҳам маълум: бу вақтда ҳали унинг ҳарбий-сиёсий мавқеи бунга имкон бермасди. Амир Ҳусайн ва сарбадорлар муносабатига келсак, амир Ҳусайн уларга ўз сиёсий рақиби сифатида қарагани шубҳасиз. Манбалардан бирида диққатни тортувчи бир гувоҳлик бор: сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонозода итоатига ўғиб, «уни имом ва амир (сифатида) қабул қилганлар»³. Яъни Самарқандда ҳам диний, ҳам сиёсий ҳокимият Мавлонозода қўлида мужассамлашган. Унинг бу «имомлиги ва амирлиги» Самарқанднинг ўзида деярли бир йил давом этган. Афсуски, ихтиёримизда ана шу бир йил давомида Самарқандда бўлган ўзгаришлар жараёни ҳақида батафсил маълумотлар йўқ. Аммо бу бир йил ижтимоий-сиёсий муносабатлар нуқтаи назаридан бекор ўтмагани аниқ. Шу маънода амир Ҳусайннинг сарбадорларга нисбатан тутган сиёсати моҳиятини тушунса (оқлаш эмас) бўлади.

¹ Ўша жойла, 222, 227, 240, 246-бетлар.

² . . . ³ Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 227—232-бетлар; Шомий. Зафарнома, 32-бет; Яздий. Зафарнома, 246-248-бетлар.

Муъиниддин Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 230-бет.

Амир Хусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва маврили келса улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Конирил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин. Бир сўз билан айтганда, энди амир Хусайн қандай бўлмасин Амир Темурнинг мавқеига болта уришга жиддий равишда киришади. Бунинг учун, энг аввало, Амир Темур атрофини «бўшаштириш» ва сўнгра уни фаол сиёсий ҳаракатдан четлаштиришни мақсад қилиб қўйган. Чунончи, у Амир Темурнинг бир қатор сафдошлари ва яқин амирларига нисбатан тазйик ўткази бошлайди. Улар орасида Соҳибқироннинг қариндоши амир Жоку, юқорида тилга олинган амир Сайфиддинлар ҳам борлиги айтилса, амир Хусайн кўзлаган режа янада ойдинлашади. Гапнинг қисқаси, 1365—1370 йиллар Амир Темур ва амир Хусайнро кураш йиллари бўлди ва у Соҳибқирон ғалабаси билан тугади¹.

X570 йил 9 апрель чоршанба куни нуфузли амирлардан Шайх Муҳаммад сулдуз, Кайхисрав Хутгалоний, Улжойту апарди, Довуд дуглот, Сарбуго жалойир, Жоку барлос, Муаййад Арлот, Бадахшон ҳокими Шайх Муҳаммад, Хусайн баходир ҳамда бошқа амирлар ва сардорлар, саййидлардан саййид Барака, термизлик акаука саййидлар Абул Маолий ва Али Акбар кабилар хузурида Амир Темур ҳокимияти бир овоздан тан олинади². Бу вақтда Амир Темур эндигона ўтгиз тўрт ёшга кирганди. Шу тарика мўғулларга 150 йиллик сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоқлик, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги қолоқлик даврига расман чек қўйилиб, давлатимиз мустақиллиги тикланган. Олдинда эса бир қатор мушкул ва муҳим вазифашрни ҳал этиши керак бўлган амалий тадбирлар силсиласи турарди.

Давлат, давлатчилик моҳияти унинг жамиятда мавжуд барча ички ва ташқи имкониятларини рўёбга чиқарувчи ташкилотчилиги билан беллшанади. Шу маънода мўғуллар ҳукмронлиги даврида давлатчилигимиз ўз ташкилотчилик қобилятини аматда ифода этиш имконига эга бўлмади. Чунки сиёсий ҳуқуқ қўлдан кетганди, қарамлик, эрксизлик ҳукм сурарди. Ҳар қандай қобилият эса фақат эркинлик шароитидагина ўзлигини намоён қила олади. Қарамликка чек қўйилиб, давлат ўзининг ҳақиқий эгалари қўлига ўтгач, жамият яна бир

бор ўз имкониятларини рўёбга чиқариш шароитига эга бўлади. Бу ички ҳамда ташқи сиёсатдаги имкониятлардир. Демак, Амир Темур ана шу асосий йўналишларда давлат фаолиятига бошчилик қилиши керак эди. Худди ана шу фаолият билан боғлиқ кенг қамровли жараён Амир Темур даври давлатчилигимиз сиёсати моҳиятини ташкил этади³.

Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, аммо мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш ниҳоятда оғир эди. Зеро, мамлакат ё бирон-бир вилоят, ёки ижтимоий табақа доирасида казтагина мавқега эга бўлган амирлар ҳозирча унинг ҳукмронлигини тан олган бўлсалар-да, улар билан Амир Темур ўртасидаги муносабат бундан буён уларга ва улар намоёндаси бўлмиш ижтимоий муҳитга нисбатан юргизиладиган сиёсат билан қўп жиҳатдан боғлиқ эди. Худди шунинг учун ҳам мазкур йилнинг ўрташрида Самарқандда ўтказилган қурултойда Амир Темур барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкарбошиларни йиғиб, уларнинг ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирон-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб берди, каттадан-катта совғалар улашди⁴. Шу маънода Соҳибқироннинг «Тузуқлар»ида келтирилган қуйидаги таъкиди диққатга сазовордир: «Булардан мол-дунёга хирс қўйган очқўз ва таъмагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим»⁵.

Амир Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда яна бир тарихий тадбирни амалга оширдики, бу унинг давлатчилик моҳиятини англашдаги салоҳиятининг нечоғлик теран бўлганлигидан далолат беради. Тарихий манбатарда ёзилишича, Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда йўллардаги хавфсизлик, почта, қатнов воситатарини таъминлаш, қўшинлар юриши, жанглар оқибатида хароб бўлган ерларни обод этиш, рабоблар (меҳмонхоналар, тўхташ жойлари), хонақоҳлар қуриш, камбағат ва мискинлар учун хайрхоналар очиш ҳақида сўз кетган. Шунингдек у саййидлар, дин пешволари, қозилар, шайхларга, яъни мусулмон жамиятида ўзига хос мавқе ва таъсирга эга табақага катта иқром билан

¹ Батафсил қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 33—61-бетлар; *Муъиниддин Натанши*. Мунтахаб ат-таворих. 232—274-бетлар; *Яъдий*. Зафарноча, 248-297-бетлар. ² *Шомий*. Зафарнома. 61-бет; *Яъдий*. Зафарнома. 298—299-бетлар.

³ *Муъиниддин Натанши*. Мунтахаб ат-таворих, 291—292-бетлар; *Яъдий* >афрноча, 303—305-бетлар. ⁴ Темур тузуқлари. 43-бет.

қарашини билдиради. Илм-фан ривожини учун йўл очади, талабаларга каттадан-катта стипендиялар тайин этишни буюради¹. Бу билан у узок йиллар давомида мамлакат ҳаётини қамраб олган жамият тараққиёти ва истакларига зид бўлган жараёнга чек қўйилгани ва бундан бўёнги ҳаёт жамиятнинг турли табақалари (дин пешволарию олимлардан то мискинун савдогарларгача) манфаатида қурилишини билдирди. Ўзининг ўғтиз беш йиллик фаолиятида Амир Темур учун бу бош сиёсат бўлиб қолди. Гарчи у ўз даври фарзанди сифатида ҳокимиятини сақлаш вазифасини ҳам уйғунлаштириб юборган бўлса-да, аммо объектив равишда унинг фаолияти ўзбек давлатчилиги ва жамияти тараққиёти учун улкан тарихий хизмат қилди.

Шу тариқа Амир Темур ўз олдида турган биринчи тадбир заминини тайёрлади. Бу тадбир ҳар қандай халқ давлатчилиги, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихи-табиатидаги мутлақ ҳақиқат — мамлакат сиёсий бирлиги ва яхлитлигини амалда таъминлашдан иборат эди. Тарихий-маданий тараққиёт йўлида асосий жиҳатлардан умумийликка эга бўлиб келган ва шу туфайли ҳам бир мамлакат, бир халқ сифатида танилган ва худди шу орқали ривожланиш, юксалиш шароити ва имкониятларига эга бўлган макон ва жамият яхлитлигига эришмасдан туриб бошқа сиёсий, иқтисодий ва шунга ўхшаш тадбирларни амалга ошириб бўлмасди. Бу йўлдаги хатти-ҳаракатлар Амир Темур учун осон кечмади. Аммо нима бўлганда ҳам XIV асрнинг 70-йиллари ўрталарига келиб мамлакат сиёсий яхлитлигига асосан эришиб бўлинганди. Шу ерда биз бир масалага диққатни тортмоқчимиз. Совет даврида тарихимизнинг у ёки бу саҳифаси сиёсий манзарасига мурожаат қилинганда, асосан сунъий равишда ўрнатилган «Ўзбекистон ССР» чегаралари орқали мушоҳада этиларди. Агар тарихий воқелик мана шу чегарадан четга чиққудек бўлса, у ҳолда мазкур тарихий вазият ўзга юртларга босқинчилик сифатида баҳоланарди. Ва, аксинча, агар, масалан, минг йил бурун Еттисувда ташкил топган қорахонийлар сулоласи Мовароуннахрга лашқар тортса, яъни советлар ҳукмронлиги давридаги «Ўзбекистон ССР» чегарасини бузса, бу ҳол ташқи тажовуз сифатида кўрсатиларди. Ваҳоланки, биринчидан, Хзэтойдан Якин Шарққача, Шарқий Европадан Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудда энг қадимги

замонлардан бери яшаб келаётган халқларнинг ўзаро алоқалари нечоғлик боғланиб кетганини биз ўтган замонлар сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихида кўрдик. Иккинчидан, Амир Темур чингизийларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги йиллари давомида ўзгариш топган ва тадқиқ этилаётган йилларга келиб эса воқеликка айланган геосиёсий вазиятни инкор қилолмасди. Учинчидан, тилга олинган улкан ҳудудда туркий тилли халқларнинг мавқеи баланд бўлиб келганини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Буни ўз вақтида Ғарбнинг машҳур олимларидан бири, салтанатлар тарихининг йирик тадқиқотчиси, машҳур «Византия салтанати тарихи» муаллифи, академик Ф. И. Успенский (1845—1928) ҳам тўғри пайкаган. Унинг фикрича, чингизийлар ҳукмронлиги давридаёқ Фарғонадан Волгагача бўлган ҳудудда яшовчи «тоза турклар» хоразмшоҳлар давридаги салтанатнинг ўрнида ўз «миллий буюк давлатларини» барпо этишга киришганлар. Шу билан бирга, деб давом этади муаллиф, Туркистоннинг бу миллатчилари Чингизхон ёсоқлари ўрнида мусулмон асослари, шариат қонунларини тиклашни хоҳлагандилар. Кейинги XIV асрнинг (охирги чорагида) буюк Темур ҳам худди шу вазифани ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди¹.

Шунинг учун ҳам Амир Темурнинг Олтин Ўрда (бугунги Қозоғистон, Шарқий Европанинг бир қисми), Мўғулистон (Еттисув, Қошғар), Хуросон (Шимолий Афғонистон, Шарқий Эрон), Сейистон, Шимолий Ҳиндистон каби минтақаларга ҳарбий юришини, бир томондан, уларни ўз таъсир доирасига тортишдан иборат эди, деб баҳоласак, иккинчи томондан, тарихий-маданий жиҳатлардан яқин минтақани бирлаштириш ниятида амалга оширилган ҳаракатлар эди, дейилса ҳар жиҳатдан тўғри бўлади. Бу Амир Темур ё унинг учун қилинастган ихтиро эмас. Ундан олдин ҳам, ундан кейин ҳам бу моҳият ўз аҳамиятига эга эди ва сақланиб қолган. Шунингдек, Олтин Ўрда, Мўғулистонда фаолият кўрсатаётган сиёсий қучлар Амир Темур ҳокимиятига хавф солиб турардилар. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш (1376—1395) Амир Темурнинг мамлакатда йўқдигидан фойдаланиб, 1387—1388 йиллари Мовароуннахрга Ҳужум уюштириб, уни талон-торож қилган. Бу билан қифояланиб қолмасдан Хоразм вилоятида ҳокимлик қилиб турган сўфийларни, чунончи, Ҳусайн ва Сулаймонни марказий ҳокимиятга қарши ҳаракатларга унда-

¹ Шомий. Зафарнома, 2-жилд. 188—198-бетлар; Муъиниддин Нататий. Мунтахаб ат-таворих. 275—280-бетлар.

¹ Успенский Ф. И. История Византийской империи. т. III, 1948, с. 589.

ган. Амир Темур бунинг олдини олиши керакмиди? Албатта. Шунинг учун ҳам 1389—1395 йиллар оралигида у уч маротаба Тўхтамишхонга қарши ҳарбий юришлар уюштириб, охири уни тор-мор қилишга муваффақ бўлган. Худди шунга ўхшаш Амир Темур Мўғулистонга ҳам бир неча маротаба ҳарбий юришлар уюштириб, ўз сиёсий рақибларининг кучини кесишга ҳаракат қилди. Зеро, у Туғлук Темурхоннинг Мовароуннаҳрга қилган ҳарбий юришларини ва умуман мўғулистонлик сиёсий кучларнинг бу юртга нисбатан тутган сиёсатини яхши биларди. Масалан, 1376 йили Амир Темурнинг Самарқандда йўқлигидан фойдаланиб Мўғулистоннинг йирик амирларидан Қамариддин Фарғонага ҳужум уюштирганини эслаш кифоя. Ва, ниҳоят, яна бир нарсани ёдда тутиш керакки, халқаро майдонда манфаатлар йўлида кураш тугдунчаси бугун пайдо бўлгани йўқ. Балки бу тушунча асрлар давомида мавжуд бўлиб келган воқелик ҳосиласидир, холос. Табиий равишда, 1370—1405 йилларда давлатимизга бош бўлган Амир Темур ҳам давлатлараро муносабатларда бу тартиб-қоидаларга бўйсунмасдан иложи йўқ эди.

Амир Темур даврида минтақа халқлари сиёсий аҳволига назар ташлагудек бўлинса, шу нарса маълум бўладики, юқорида тилга олинган улкан ҳудудда яшаб келган туркий тилли халқларнинг ўзаро яқинлашувида, бир сиёсий марказ остида бирлашувида (турли шаклларда албатта) Соҳибқирон олиб борган фаолият жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Мамлакат, минтақа бирлигини таъминлаш сиёсати бошқа бир қатор тadbирлар билан бир вақтда олиб борилиши кераклиги табиийдир. Булар давлат бошқарув тизимини ташкил этиш, фан ва маданият ривожини анъанавий даражага олиб чиқиш, савдо-сотиқ муносабатлари учун барча йўللарни очиш, деҳқончилик, ҳунармандчиликни ривожлантириш, ташки сиёсий-дипломатик алоқаларни йўлга қўйиш, давлатимизнинг халқаро муносабатлардаги азалий мавқеини қайта тиклашдан иборат эди. Энг муҳими мазкур йўналишларда юқори натижаларга эришиш маълум маънода ташқи омилларга ҳам боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ички сиёсатнинг юксалиб бориши ўз ўрнида давлат олдида ташқи фаолиятда тегишли вазифаларни қўяди. Масалан, қайси бир давлат халқаро савдо йўлларида устунликка эришса, ўз ички таракқиётидаги устунлиги ҳам шу даражада бўлади. Юқоридагиларнинг барчасини назарда тутган ҳолда шу нарсани таъкидлаш мумкинки, Амир

Темур давлатни буюклик даражасига кўтариш, мамлакатни бутун дунё сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантиришни ўзига бош мақсад қилиб қўйган эди.

Ана шу дастурнинг ташқи фаолият билан боғлиқ амалий тadbирларини ўша давр учун табиий ва зарур бўлган ҳарбий юришларсиз тасаввур қилиб бўлмасди. XIV асрнинг 80-йилларида Эроннинг, 90-йилларида эса Арманистон, Грузия, Озарбайжон, Шимолий Ҳиндистоннинг Амир Темур томонидан бўйсундирилишини худди мана шу жиҳатлар орқали тушунтирмоқ ҳам керак, деб ўйлаймиз.

Амир Темур 1405 йил 18 февраль куни Хитойга юриш чоғида Утрорда вафот этади¹. У умрининг энг сўнгги дақиқаларига фақат бир нарсани — эл-юрт осойишталиги ва равнақини таъминлашни ўйлади. Буни биз фарзандлари, яқинлари ҳамда аъёнларига қилган қуйидаги васияти орқали ҳам кўришимиз мумкин: «(Зўравонликка) монелик қилиш ишини кечиктириш мамлакатни хавфу хатар остида қолдиради, жумлаи халойиқнинг ҳузур халоватига бузади, маслаг-у тарикатнинг бузилишига олиб келади. Қиёмат куни буни биздан сўрайдилар, суриштирадилар. Шу кундан эътиборан фарзандимиз (набирамиз — А. З.) Пир Мухаммад (ибн) Жаҳонгирни ўзимизга валиаҳд ва тожу тахт вори-си этиб тайинладикким, Самарқанд тахти унинг амри фармонида бўлғай, тамкинлик ва истиклол билан мулк муллат, лашқар ва раийятнинг муҳим юмушлари билан машғул бўлсин. Сизлар эса унга тобелик ва бўйсунуш маросимини ўрнига қўйинглар, биргаликда уни қўллаб-қувватланглар, токи олам бузилмасин...

Мамлакат манфаати ва халқлар фаровонлиги бобида (кишилар тажрибасида) нимаики айтилган бўлса, ёдда тутинглар. Раийят ва қўл остингиздагилар аҳволдан беҳабар қолманг. Қилич дастасини шижоат ва мардлик қўли билан маҳкам ушланглар, шундагина мен каби подшоҳлик тизгинини мустаҳкам тутгайсизлар. (Шу йўл билан) мен Турон ва Эронни мухолифлар ва муфсидлардан тозаладим, адолат ва эҳсон орқали обод этдим. Агар менинг васиятларимга амал қилгудек бўлсангиз, адолат ва ҳимматни ўзингизга мақсад қилиб олсангиз, давлат ва мулк узоқ йиллар давомида сиз билан қолгай. Агар ора-ларингда бир қадар карама-қаршилик юз бергудек бўлса, (оилинги, унинг) оқибати яхшилик билан тутамайд.

¹ Яъний. Зафарноча, 963-бет.

Чунки (бундай шароитда) душманлар фикрини фиску фасод камраб олади ва (бу сизлар учун кўплаб қутилмаган) қийинчиликларни туғдиради».

Хукмронлиги йиллари давомида дунёнинг ўша замондаги маъмур мамлакатларининг деярли барчасини (Хитойдан ташқари) у ёки бу шаклда бўйсундиришга муваффақ бўлган Амир Темурнинг мазкур сўнгги хоҳиши билан 1370 йили олий тахтга ўтиргач дастлаб чиқарган ва биз келтириб ўтган фармонлари мазмуни солиштирилса, қуйидаги фикр ва мақсад яққоллашади: эл-юрт¹осойишталиги ва фаровонлиги.

Ўзининг 35 йиллик фаолияти давомида Амир Темур қайси бир тадбирга қўл урмасин доимо уни поёнига етказган. Аммо бир масалада у ҳам заифлик қилади. У ҳам дейишимизга сабаб — бу масаланинг ундан оддин ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч бир даврда ҳал этилмаганидир. Сўз давлат бошқарувидаги давомийлик усули ҳақида. Ўтган сулолалар мисолида ҳам биз кўрдик: бирон-бир сиёсий арбоб ўз абжирлиги, донолиги бир сўз билан айтганда, буюклиги билан нафакат ўз сулоласини, балки бутун давлатни, халқни, мамлакатни юксакликка олиб чиқади. Ундан кейин эса худди мана шу давомийлик масаласи ҳал қилинмагани сабаб илгариги буюклик ва юксакликка катта зиён тегади. Мазкур масала ечимини давр шарт-шароитлари, анъаналари орқали тушунтириш мумкин ва бу кўп ҳам салоҳият талаб қилмайди. Аммо бу нуқсон ўнлаб асрлар давомида панд бериб келаркан, у ҳақда жиддийроқ ўйлашни тараққиётимиз талаблари тақозо этади. Буни янада терапрук англаш учун Амир Темур ўлиmidан сўнг мамлакатда юз берган жараён билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Пир Мухаммад Мирзо (1376—1407) Амир Темурнинг иккинчи ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзонинг (1356—1376) фарзанди бўлиб, бу вақтда набиралар ичида ёш жиҳатдан энг улуги эди. Мухаммад Жаҳонгир Мирзонинг яна бир ўғли бўлиб — Мухаммад Султон Мирзо (1376—1403) — у бир неча йил бурун вафот қилганди. Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Умаршайх Мирзо (1354—1394) ҳам отаси ҳаётлигидаёқ оламдан ўтганди. Унинг бир неча ўғли бўлган: Рустам Мирзо (1381—1424), Искандар Мирзо (1384—1415), Пир Мухаммад Мирзо (1379—1410), Аҳмад Мирзо (1385-1425), Сайди Аҳмад Мирзо (1391—1429), Бойқаро Мирзо (1393—1423). Амир Темур вафот этганда унинг бошқа икки ўғли ҳаёт эди: Мироншоҳ Мирзо (1366—1408) ва Шохрух Мирзо

/1-377__1447). Мироншоҳ Мирзонинг ўғиллари: Абобакр Миозо (1382-1417), Халил Султон Мирзо (1384-1411), Умар Мирзо (1383-1407), Ижал Мирзо (1387-1415), Гуйурғатмиш Мирзо (1386—1411), Мухаммад Бакр Мирзо (1406—1434), Жамшид, Қарочар, Султон Мухаммад, Сайди Аҳмад, Мухаммад Қосим, Мухаммад Темур. Шохрух Мирзонинг фарзандлари: Иброҳим Султон Мирзо (1394-1435), Улуғбек Мирзо (1394-1449), Суйурғатмиш Мирзо (1399—1426), Жонўғлон Мирзо (1403—1411), Мухаммад Жўкий Мирзо (1402—1444), Ёисиддин Бойсунғур Мирзо (1397—1434), Мухаммад Ёрдий Мирзо (1404—1409), Бекўғли, Жаҳоншоҳ.

Вафотидан олдин Соҳибқирон олий тахтнинг расмий ворисини тайинлаган, авлодларию аъёнлари унга хизмат қилишга қасам берган бўлсалар-да, аммо амалда иш умуман бошқача тус олади. Соҳибқироннинг ўлими ҳақидаги хабар салтанат узра тарқашини билан ҳар бир теурий шахзода у ёки бу даражада ворислик иштиёки билан ёнгани, ё бўлмаса бундан буёнги вазиятда ўзи тутиши мумкин бўлган мавқе борасида ўйлагани аниқ. Масалан, кенжа ўғил Шохрух Хиротда ўз номидан хутба ўқитиб, танга зарб қилишни жорий этган¹. Бу билан у Пир Мухаммад Мирзо у ёқда турсин, ҳатто бошқаларнинг ҳам даъволари билан ҳеч қандай иши йутсдигини билдирганди. Тахт учун курашда тоғаларидан орқада қолишни Соҳибқироннинг қизи Оғабегим (вафоти 1382 йил) ўғли Султон Хусайн (1380—1405) ҳам истамаган. Абжирликда эса ҳаммадан Халил Султон ўтиб тушганди. Бош шаҳар Самарқандни эгаллаб у Мухаммад Султон Мирзонинг ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзони (1396—1435) хон деб эълон қилади². Чамаси бу йўл билан Халил Султон икки мақсадни мўлжаллаган. Бир томондан, Амир Темур васиятига ҳилоф иш тутишда айбланишнинг олдини олмоқчи бўлган. Чунки Мухаммад Султон Мирзо бобоси ҳаётлигидаёқ расман эълон қилинган тахт вориси эди. Аммо бевақт ўлим мазкур режанинг амалга ошишша тўсиқ бўлганди. Халил Султон эса Соҳибқироннинг илк ниятини назарда тутган ҳолда Мухаммад Султон Мирзонинг ўғли Мухаммад Жаҳонгир Мирзони хон деб кўтаради, унинг номидан хутба ўқитиб, танга урдиради. Иккинчидан, Амир Темурнинг «биринчи» валиахди авлодининг Мовароун-

¹ Ҳафизӣ Абрг. Зубдат ат-таворих. Сайид Жаводий наشري, 1372 (х), 1-жилд, 8-бет.

² Яздий. Зафарнома, 992-бет.

нахрда расман тан олиниси ҳеч бўлмаганда назарий-ғоявий жихатлардан Амударёнинг нариги соҳилидаги кучлар — Шохрух Мирзо ва Пир Муҳаммад Мирзо мавқеини сустрлаштириши мумкин эди. Лекин ҳамма гап амалий тадбирларда, Сохибқироннинг сафдошлари — йирик амирлар ҳаракатида қолганди.

Нима бўлганда ҳам тахт учун курашда асосан икки даъвогар яққол кўзга ташланиб қолганди: Халил Султон ва Шохрух. Султон Ҳусайн ахволини шундай баҳолаш мумкин: бир томондан, у тахт илинжида ёнган, иккинчи томондан, унинг учун курашда ўзида қандайдир бир қатъий ишончни сезмаган. Аввалига у Шохрух томон оған. Аммо кўп ҳам ўтмай бесабаб уни тарк этиб Халил Султонга бориб қўшилади. Худди ўз вақтида Шохрух уни қандай яхши қабул қилган бўлса, Халил Султон ҳам шундай иноятлар кўрсатади. Ҳатто уни бир қатор йирик амирларига бош қилиб Балхга Пир Муҳаммад Мирзога қарши юборади. Султон Ҳусайн бу ерга етиб келгач нияти ўзгариб ҳамроҳидаги амирлардан иккитасини қатл эттиради, қолганлари эса тиз чўкиб унга хизмат қилажакларини билдирадилар. Хуллас, амирларни ўзига бўйсундирган Султон Ҳусайн энди лашкарни ҳам хурсанд қилиш ниятида Балхга келаётган малика Хоникабегим мол-мулки ва зеб-зийнатларини ғорат қилиб, навкарларига улашади. Унинг мазкур барча ҳаракатлари паскаштликлдан ўзга нарса эмасди. Шунинг учун бўлса керак, Султон Ҳусайн лашкар билан Балхдан Самарқандга, Халил Султонга қарши юзланганда, Балхда зўравонлик билан бўйсундирилган амирлар уни тарк этиб Халил Султон томон ўтиб кетадилар. Султон Ҳусайн қочишга мажбур бўлади. Сарсон-саргардон бўлиб ахийри яна Шохрух хузурига келади. Унинг барча қилиқларидан хабардор Шохрух буйруғи билан Султон Ҳусайн қатл қилинади¹. Шу тариқа тахтга даъвогарлардан бири «рўйхат»дан тушади. Бундан буёнги сиёсий жараён энди асосан Шохрух ва Халил Султон ўртасида кечиши аниқ бўлиб қолганди.

Халил Султон ёш, абжир ва довюрак бўлса, Шохрухда тажриба устун эди. Пировардида, фикримизча, худди мана шу тажриба ғолиб келади. Аввал бошда, ҳали ҳарбий-сиёсий кучлар таксимооти тўла амалга ошмаган бир пайтда, на Шохрух, на Халил Султон бир-бировларига нисбатан кескин ҳаракат қилишга ботинолганлар. Ҳа-

лил Султоннинг бунга ҳали кучи етмасди ва Султон Ҳусайн билан бўлганидек тўсиклар йўл бермасди. Шохрух эса арқонини узун ташлаб ҳам мақсадга эришиш мумкинлигини яхши биларди. Шу маънода икки томон алмашган хатлар мазмуни эътиборли. Шохрухнинг Халил Султонга ёзганидан: «... бугун сен менга биродар ва фарзанд ўрнида жондан ширинроқ ва кўз нуридан азизроқсан; хазина, мамлакат ва аскарлардан нимани орзу қилсанг, сендан дариғ тутмайман; аммо (менинг ёшим) қатталиги, яқин кишиларни олдиндан аниқлаш, бандалару асл ходимларни риоят қилиш ишларининг нозик тарафларини билишим (сенга) равшан ва (орамизда) туғишганлик иплари ҳам маҳкам. Агар баъзи амирлар масофат йироқлиги ва фитнаю офат қўрқинчи сабабли биз йўқдигимизда иттифоққа келган бўлсалар, энди маслаҳат шуки, сен тўла зийраклик юзасидан иш тутиб хузуримизга келгин, токи биз нимани маъқул топсак, шунга иттифоқтузиб амал қилайлик»¹. Халил Султон ёзганларидан: «мен он ҳазратнинг бандаси, давлатхоҳи ва инисиман; аммо ҳазратимизнинг эл-улуслари Хуросондандир; атбатта, у мамлакатни ташлаб кетмасалар керак ва бу вилоятни бирор қулларига ёки ини ва ноибларига топширарлар. Шундай бўлгач, бу ишга мендан бошқа қайси бир қул қобилиятлироқ бўла олиши мумкин?! Агар илтимосни қабул қилиб яқин қариндошлик ҳуқуқига риоя қилсалар ва бахту саодат билан қайтиб кетсалар, мен хазина ва мол юбораман ва ҳар нимагаки ишорат қилсалар бажо келтираман»².

Вақт ҳақиқатан ҳам Шохрухнинг «одамларни олдиндан билиш»да устунлигини кўрсатади. У Халил Султонга тескари бўлган амирлар билан алоқа ўрнатади, ўз кишиларини унинг хизматида қўяди, жамятда қатта мавқега эга дин пешволари билан доимий муносабатда бўлиб, уларни эътибордан қолдирмади. Халил Султон мавқеининг сусайиб боришида саройда йўл қўйган баъзи хатолари ҳам сабаб бўлган. Чунончи, Ибн Арабшоҳ таъкидлашича, Халил Султон севиқли хотини Шодмулк таъсирига берилиб унинг маслаҳатсиз бирон қадам қўймаган. Бундан Шодмулкка яқин бўлганлар, хусусан, унинг хизматчиларидан бири Бобо Тармиш (Турмиш) фойдаланиб, ҳатто вазирлик мақомига эришган. Бу ҳол ен-атрофдаги аслзода амалдорларга хуш келмаган. Бунинг устига Бобо Тармиш уларнинг баъзиларига тазйик

Зублат ат-таворих. 1-жилл. 81—88-бетлар.

¹ Матлаини саъдайн ва мажмаини баҳрайн, 62-бет. Уша жойда, 63-бет.

хам ўтказа бошлаган'. Хулласчиқаси келса эгаси сабабчи бўлади, деганларидек вазият ҳар томонлама пишиб бораверган. 1407 йилги Мовароуннаҳрдаги очарчилик чипқон устига дард бўлган, лашкар ва аҳоли орасида норозилик аломатлари пайдо бўла бошлаган. Ҳаммаси бир бўлиб Шохрух учун Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ҳудудда ҳам узил-кесил ўз ҳокимиятини ўрнатиш имконини туғдириб беради ва 1409 йил 13 май куни Шохрух Самарқандга кириб келади. Бунга у деярли қон тўкишсиз муваффақ бўлганди. Халил Султон таслим бўлади. Шохрух уни Эронга, Рай ҳукмдорлигига тайинласа-да, аммо у ҳокимлик гаптини узоқ суролмайди — 1411 йили вафот қилади. Ибн Арабшоҳ ёзишича, севгилиси ғамини кўтаролмай, Шодмулк ўз жонига суиқасд қилган экан².

Шундай қилиб, Туркистоннинг Сирдарёгача бўлган қисми ҳамда Эронда темурийлар хонадони ҳукмронлиги сақланиб қолади. Шохрух Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка (1409—1449) топширади. Тўғри, Шохрух даврида ҳам мамлакат ички ҳаётида осойишталик, савдосотик, иқгисодиёт равнақи, фан ва маданият, маънавиятга эътибор ҳеч бир сусаймаган, давлатимизнинг халқаро обрўси ҳам ўзига яраша бўлса-да, аммо давлатчилигимиз имкониятларининг Амир Темур замонидagi манзараси йўқолганди. Аниқроғи давлатнинг зарби, буюклиги йўқолганди. Буни қаранг, темурийларга тобе Озарбайжон қорақўйунлилар қўлига ўтган кезларда Шохрух уч маротаба (1421, 1429, 1434) у ерга юриш қилиб ўз ҳукмини тиклайди. Лекин ҳар сафар орқага қайтганидан сўнг қорақўйунлилар яна Озарбайжонни забт қилаверадилар³. Бу ҳол давлат зарби йўқолиб бурганидан далолат беради, албатта. Худди шунга ўхшаш вазиятни Улуғбек бошқарган Мовароуннаҳр мисолида ҳам кўришимиз мумкин. 1427 йили Улуғбек лашкари қўшни Дашти қипчоқ сиёсий қучларидан мағлубиятга учрайди⁴. Шундан кейин ҳам уларга қарши бирон-бир жиддий тадбир қўлланмайди. Натижада чегара вилоятларга ташқаридан тажовузлар кучайиб боради. Биз бу билан Шохрух ва Улуғбек ҳарбий юришлар уюштириб туришлари керак эди, деб масалани қатъий қўймоқчи

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Таржима ва изохлар У. Уватовники. 1992, 2-китоб. 51-53-бетлар.

³ Зублат ат-таворих, 1-жилд, 297—315-бетлар; Лмир Темур тарихи, 2-китоб 60—64-бетлар.

⁴ Зублат ат-таворих, 2-жилд. 729-бет; Матлаи саъдайн, 283, 356-бетлар.
- Матлаи саъдайн, 348—350-бетлар.

эмасмиз. Аммо даштат тақдири учун жавобгар қучлар ўз замонаси шарт-шароити доирасида доимо унинг ман- (Баатларини ҳимоя қилиб боришлари керак, албатта. Давлатнинг ташқи манфаатларни ҳимоя қилишдаги сустилик ички сиёсатда эртами-кечми ўз таъсирини кўрсатади. Буни биз Шохрух ўлиmidан сўнг юзага келган вазият орқали ҳам кузатишимиз мумкин.

Отасидан сўнг Туркистон, Хуросон, Эронни бир марказ остида бирлаштиришга уринган Улуғбекка омад ёр бўлмади. Бу тадбирни кейинги темурийлар ҳам узда-лай олмадилар. Аксинча, қучли зиддият юзага келди. Самарқандда Абу Саъид (1451—1469), Хиротда Абулкосим Бобур (1452—1457) ўз бошларича ҳукмронлик қилардилар. Темурий намояндалар, жумладан, мазкур Абу Саъид мақсадига эришиш йўлида ўз хонадонининг доимий рақобатчиси ҳисобланиб келган даштиқипчоқлик сиёсий қучларга суянган пайтлари ҳам бўлганини эслатиб ўтиш жоиздир. Албатта, биз бу ерда даштиқипчоқлик шайбонийларнинг машҳур намояндаси Абулхайрхонни назарда тутмоқдамиз. Абу Саъид худди мана шу Абулхайрхон ёрдамида Мовароуннаҳр тахтини эгаллашга муваффақ бўлган¹. Аммо ярим аср ўтиб айнан Абулхайрхон авлодлари аввал Мовароуннаҳрда, кейин эса Хуросонда темурийлар фаолиятига чек қўйишини у бу вақтда ҳаёлига келтирган дейсизми!

Хожа Аҳрор Валий мададида юрган Абу Саъид учун Абулкосим Бобур ўлиmidан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамда Эрон узра ўз ҳукмини ўрнатиш имкони туғилгандай туюлса-да, лекин Султон Хусайн Бойқаронинг Хуросон тахтини эгалташи билан яна икки томонлама зиддиятга йўл очилиб кундан-кун ошиб борган. Бу ўз ўрнида умуман темурийлар хонадони қучини қирқиб борарди. Мана қаранг: Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги даврида (1469—1494) аввал Сайрам (1482), кейин Тошкент (1485) Мўғулистон хонлари тасарруфига тушади, Фарғона доимий хавф остида қолади. (Кейинчалик Муҳаммад Шайбоний Самарқандга юришида Тошкентда ўрнашиб олган худди мана шу мўғулистонлик сиёсий қучларга қаттиқ таянган.)

Хуросонда ҳам аҳвол бундан афзал эмасди. Шохрух ўлиmidан сўнг Ғарбий Эрон темурийлар тасарруфидан чиқиб бошқа бир туркий сулола — қорақўйунлилар қўлига ўтади (шу аср 60-йиллари охиридан эса қора-

Қаранг: Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 3-қисм. 260 ва бошқа бетлар.

қўйунлилар ўрнини оққўйушшлар эгаллайдилар). Демак, Султон Ҳусайн ва унинг авлодларининг сиёсий фаолиятлари, аниқроғи ўзаро келишмовчиликлари жуда тор доирада Хуросон ва Шарқий Эрон худудларида кечган.

XV аср сўнгги йиллари ҳам Мовароуннаҳрда, ҳам Хуросонда темурийлар учун ички сулолавий низолар, келишмовчиликлар кучайган пайтлар бўлди. Самарқанд тахти учун Абу Саъид набиралари Бойсунғур (1477—1499), Султон Али (1483—1501) ва Захриддин Мухаммад Бобур (1483—1530) ўзаро кураш олиб борганлар (Султон Али ва Бобур биргаликда Бойсунғурга қарши). Хуросонда эса Султон Ҳусайн Бойқаро бир оёғи Марв ва Обиварда, бир оёғи Астрободда бўлиб ўғиллари кўтарган исёнларни бостириш билан овора эди¹. Бу ҳам етмагандай Бадахшон ҳокими ҳам ички низолардан фойдаланган ҳолда Балхга зуғум қилиб турарди.

Хуллас, Дашти қипчоққа бош кўтариб кучга тўлиб келаётган шайбонийларнинг жанубга томон юришлари арафасида темурийлар хонадони ички зиддиятлар таъсирида ғоятда заифлашиб қолганди. Шайбонийлар бундай вазиятдан усталик билан фойдалана биддилар. 1501 йили Самарқанд, 1504 йили эса Фарғона уларнинг тасарруфига ўтиши билан Мовароуннаҳр масаласи ҳал бўлди, ҳисоб. 1507 йили Ҳирот олингандан сўнг эса темурийлар ўзларининг энг йирик сиёсий марказларидан айриддилар². Шу йилларга келиб Сирдарёдан ҳозирги Афғонистон марказий қисмларига қадар бўлган минтақа шайбонийлар қўлига ўтганди.

Шундай қилиб, биз Амир Темур ва унинг авлодлари фаолияти орқали XIV аср ўрталаридан то XVI аср бошларигача бўлган даврда минтақамизда кечган сиёсий муносабатлар қисқача тарихи билан танишиб чиқдик. Қизиги ва сабоқли томони шундаки, Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши мамлакатдаги сиёсий бошбошдоқлик ва ички низоларга чек қўйган бўлса, унинг номи билан боғлиқ сулола тақдирини оқибатда худди шу ҳол — ўзаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик ҳал этди.

¹ Фахриддин Кошифий. Рашахоти айн ал-хаёт, 2-жилд, 516—549-бетлар.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 260 ва бошқа бетлар.

БОШҚАРУВИ, КОНУНЧИЛИК ВА ҲАРБІЙ СИЁСАТ

/Амир Темур ва темурийлар замони давлатчилик сиёсати, бошқарув тизимини кўриб чиқмоқчи эканмиз, давлат, давлатчилик моҳиятида муайян бир макон ва жамиятда мавжуд турли имкониятларни шу ерлик халқ манфаати йўлида юзага чиқарувчи ташкилотчилик ётганини эслатиб ўтиш ғоятда муҳимдир[^]-Зеро, давлат асослари, давлатчилик ҳар бир жамият ва халқ «бошига бир марта битилган бўлади». Шу маънодачўзбек давлатчилиги милоддан аввалги 1-мингйилликнинг биринчи ярмидан ўз тарихини бошлаб то Амир Темур давлатимиз тепасига келгунга қадар деярли 2100 йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтганди. -Бу улкан давр ичида давлатимиз бошқарувша турли сулолалар (бугунги тилда айтганда сиёсий партиялар) келиб кетди. Уларнинг фаолияти турли замонларда, турли объектив-субъектив шарт-шароитларда турлича кечди. Биз мазкур масалага урғу бераётганимизнинг бир неча сабаби бор[^]

Биринчидан, биз Амир Темур давлати, Темурийлар давлати каби кенг тарқалган тушунчаларга қаршимиз. Зеро, давлатчилик асослари ягона бўлади. Демак, Амир Темур давлати эмас, ўзбек давлатчилигининг Амир Темур бошқарган босқичи дейилса ҳар тарафлама ҳақиқатга мос тушади.

Иккинчидан, Амир Темур давлати тушунчаси давлатчилигимизнинг ҳам унғача бўлган, ҳам ундан кейинги тараққиёт йўлини узиб қўячи (бу фикр бошқа сулолавий давлатларга ҳам тегишли, албатта). Бу ўз ўрнида, бир томондан, тарихни сохтаташтиради, иккинчи томондан, давлатчилигимиз тарихидаги босқичий жараёнлар, масалан, яна ўша Амир Темур даври моҳиятини англашни қийинлаштиради. Зеро, ҳатто соф илмий нуктаи назардан олганда ҳам мушоҳада жараёнда кузатиладиган таълиқланади, ҳулоса учун имкон яратади.

Учинчидан, биз ўзбек давлатчилиги моҳияти ва имкониятлари ҳақида қанчалик сўзламайлик, агар унинг амалий ифодасининг гувоҳи (бугунги кун нуктаи назари эса қурувчиси) бўлмас эканмиз, гап-гаплича қолаверади. Шу маънода Амир Темур даври давлатчилигимизнинг моҳияти ва имкониятлари кўламини амалда юзага чиқариб берганлиги билан ҳам ғоятда муҳимдир (албатта, ўз даври шароитида).

Шундай қилиб[^] Амир Темур даврига қадар ўзбек

ланган сиёсий дунёқараш ва тарбия чингизий намоёндалар учун маҳаллий бошқарув анъаналарини қабул этишга йўл бермасди. Шу сабабдан ҳам аввалги даврларда кечган давлатчилик бошқарувидаги кўп асрлик тажриба ва анъаналар чингизийлар ҳукмронлиги замонида амалда ўз давомийлигини топа олмади. Агар бу давр бир ярим аср кечгани назарда тутилса, шу соҳадаги аҳвол нечоғлик оғирлашиб қолгани маълум бўлади. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган хизматларидан бири шундаки, у 150 йиллик узоқ бир давр ўтиб, шунинг орасида одатлар, анъаналарда каттадан-катта ўзгаришлар содир бўлганига қарамай, қадимдан мавжуд бўлиб келган ўзбек давлатчилиги бошқарув тизимининг (биз хатто илмининг деган бўлардик) классик намуналарини қайтадан тиклай билди. Ниҳоятда мушкул бўлган бу вазифани у донолик билан ҳал эта олди.

/Демак, Амир Темур даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга (вазирликларга) бўлинган.

Даргоҳ — энг олий давлат идораси. Унинг бошлиғи ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори. Амир Темур давлат тепасига келгандан сўнг чингизийлардан бўлмиш Суйурғатмишни хон, яъни олий ҳукмдор деб эълон қилгани маълум¹. Шу билан бирга Суйурғатмиш «сохта хон» мавқеида бўлиб, амалдаги ҳокимият Соҳибқирон ихтиёрида бўлганини ҳам биламиз. Нима учун шундай қарама-қаршилик юзага келганди, саволи туғилади. Чингизийларнинг 150 йиллик ҳукмронлиги мамлакат ҳаётида катта таъсирга эга бўлганини таъкидлаган эдик. Сиёсий муносабатлар, қарашлар, одатлар жамиятнинг энг қайноқ соҳаларидан бири сифатида янгилик ва ўзгаришларга бой бўлади. Масалан, улус бошлиғининг биёбондан қароргоҳ қуришини олайлик. Мамлакатимизда асрлар давомида давлат бошлиғининг қароргоҳи шаҳарларда қанчаликтабиий бўлиб келган бўлса, чингизийлар даврида, аксинча, хон биёбондаги қароргоҳда туриши керак, қабилдаги ақида сиёсий муҳитга қаттиқ сингиб кетганди. Шунга ўхшаш ўзгаришлардан бир канчаси мазкур бир ярим асрлик жараёнда ўз ўрнини топиб олганди. Гап уларнинг тўғри-нотўғрилигида эмас. Муҳими Амир Темур давлат тепасига келган пайтда улар жамият ҳаётидаги воқеликни ташкил этарди. Соҳибқирон буларни назарда тутмасдан иложи йўқ эди. Иккинчи томондан, 1370 йили мамлакатда Амир Темурдан

бошқа ҳам яна бир қанча қудратли амирлар, уларни қуллаб-қувватловчи ижтимоий-сиёсий қучлар бор эди. улар ҳам зимдан ё очикчасша мустақил сиёсат юргизиш, хатто олий тахтни эгаллаш ниятида бўлганлар. Бундай шароитда Амир Темур ўзини расман хон деб эълон қилолмасди. Чунки бу рақибларга баҳона бўлиб, норозилик ва хуружларга туртки бўлиши турган гап эди. Зеро, худди шу йиллар таомилига кўра сиёсий ҳокимият чингизийлар хонадони ихтиёрида бўлиши керак эди. Учинчи томондан, Суйурғатмиш хон деб кўтарилганда ҳали амир Ҳусайн масаласи ҳал бўлмаганди, аниқроғи ҳал бўлиш арафасида эди. Амир Ҳусайн эса ўз вақтида Кобилшоҳни (1364), сўнг Одил Султонни (1365) расман хон деб эълон қилганди¹. Демак, Амир Темур томонидан Суйурғатмишнинг хон деб эълон қилиниши Одил Султон «хонлиги»ни, яъни амир Ҳусайн ҳукмдорлигини бекор этиш билан баробар ҳисобланарди. Хуллас, мазкур масала ўша замон воқелигидан келиб чиқиб Амир Темур ҳокимиятини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилган. Соҳибқирон учун бу пайтда муҳими ҳам аслида шу эди.

Амир Темурнинг чингизийлардан бўлмиш Қазонхоннинг кизи Сарой Мулкхонимга (1337—1408) уйланиши, яъни хон авлодига куёв (кўрагон), қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилган. Бундан ташқари Чиғатойхон амирларидан Қарочар барлос Амир Темур авлоди эканлиги ва у ўз вақтида Чиғатойхон улут амири сифатида ўлкани бошқаргани (Шомий ёзишича, гўё «Чингизхон Чиғатойни Қарочарга топширган»²) ҳақидаги ярим ҳақиқат, ярим афсона ҳам таомилга киритилган. Ярим ҳақиқатлиги шундаки, Чиғатойнинг Қарочар барлос номли мингбоҳиси бўлган. Аммо ишончли манбаларда унинг хон номзоди сифатида мамлакатни бошқаргани ҳақида сўз йўқ³. Шу маънода Яздий «Зафарнома»сида келтирилган Амир Темур аجدодларига оид шажара ғирт афсона ва тўқимадир- Зеро, унга кўра гўё Амир Темур уруғи Чингизхон уруғи билан амакивачча. Бу ҳеч бир ҳақиқатга тўғри келмайди ва уни исботловчи бирон-бир тарихий маълумот йўқ. Шунга қарамай баъзи бир ҳолларда Амир Темур шахси ва фаолиятини, демак, ўзбек халқи тарихи ва маданиятини камситишга уринувчилар

¹ Қаранг: *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 57—58-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 114, 129, 273-бетлар; *Яздий*. Зафарнома, 293-бет.

¹ *Шомий*. Зафарнома. 1-жилд, 14—27-бетлар; *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих, 114, 129, 221, 260-бетлар.

² *Шомий*. Зафарнома, 1-жилд, 10-бет.

³ Қаранг *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей, т. 1, часть 2, 1952, с. 275.

мазкур афсонадан «унумли» фойдаланадилар, яъни Амир Темурни Чингизхон ва мўғуллар билан боғлаб кўрсатишга уринадилар.

./Демак, даргоҳ бошида амалда Амир Темур турган. Мамлакат ва давлат аҳамиятидаги масалалар унинг ҳукми ва кўрсатмаси асосида ҳал этилган. Шу билан бирга даргоҳда вақти-вақти билан ҳос мажлислар ўтказилиб турилгани маълум. Бундай мажлисларда давлат ва мамлакат идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, муҳими мансаб ва вазифаларга тайинлаш каби масалалар кўриб чиқилган. Бундай тадбирлар ҳолатда тор доирада ўтказилиб, давлат аҳамиятига молик масалаларнинг четга аён бўлишидан ниҳоятда сакданилган. Чунончи, махсус котиб мажлис баёнини махсус дафтарга тушириб борган¹. Афтидан, кейинги мажлисда ана шу баён асосида илгари қўбул қилинган қарорлар, турли чоралар натижалари текшириб борилган.

Амир Темурнинг даргоҳ фаолиятини бошқариш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўлини «Тузуқлар»даги баёнлардан яққол кўриш мумкин. Чунончи, Соҳибқирон шундай ёзганди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим. (Донишмандлар) демишларким, ўз ўрнида қўлланган тадбир билан кўплаб лашкарнинг қиличи ожизлик қилган ҳар қандай мамлакат дарвозасини очиб, фавж-фавж лашкарни енгиб бўлур. Таҷрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор ва ҳушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки таҷрибали бир киши минглаб одамга иш буюради... Яна менинг таҷрибамдан ўтмишким, гарчи ишнинг қандай якунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр киши мулоҳазақорлик, тадбир ва кенгашга таяниши лозим. Шунинг учун Пайгамбаримиз Мухаммад саллоллоҳу алайҳи вас&члам айтганларидек, ҳар бир ишни қилишга киришар эканман, аввал обдон ўйлаб, (амирларим билан) кенгашдим. Маслаҳатчилар ва кенгаш аҳли йиғилганда олдимиздаги ишларнинг яхши-ёмони, фойдаю зиён томонлари, уларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб, улардан фикр сўрар эдим. Уларнинг сўзларини эшитгач, ишнинг ҳар икки

¹ Темур тузуқлари. 108-бет.

томонини мулоҳаза қилиб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирардим. Унинг хатарли томонларига кўпроқ эътибор берардим. Қайси бир ишда икки хатар мавжуд бўлса, уни бажаришдан воз кечардим ва бир хатарлик ишни ихтиёр этардим... Ишларимнинг барини кенгаш билан юритиб, уни ботиришда тўғри тадбир қўлар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан қутилиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб кўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чинлик-чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узоқни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим»¹.

Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечган жараён билан боғланиб туриш ишини олий девон олиб борган. Даргоҳ тизимидаги бу девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, манбаларда баъзан уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилади². Олий девонда ҳар куни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб ўзига ҳос равишда ҳисобот бериб турганлар³. Афтидан, бунда вазирликлар тегишли кўрсатмалар олиб турган бўлишлари керак. Сарҳад ва бошқа тобе мамлакатлар бошқаруви билан боғлиқ яна уч вазирлик ҳам девонбегига ҳисобот берганлар.

Даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири бу — арзбегидир. Унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туришга масъуллиқдан иборат эди⁴. Бундан ташқари даргоҳда адолат амири лавозими мавжуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда «сипоҳ ва раиййат орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» бохабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган. Демак, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлганлар, иккинчиси — махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томо-

¹ Темур тузуқлари, 25—26-бетлар.

² Яъний. Зафарнома, 176, 1%, 397, 398, 466. 623, 669, 670, 673, 674, 695, 723 ва бошқа бетлар.

³ Темур тузуқлари, 107-бет.

⁴ Яъний. Зафарнома, 175-бет; Темур тузуқлари, 108. 120-бетлар.

нидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб борилган. Мана шу икки йўл билан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида рўй-рост маълумот олинган, сўнг махсус вакиллар — аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўрганлар. Чунончи, бирон кишига нисбатан зулм, адолатсизлик қилинган бўлинса, адолатни тиклаб ўша ер маҳаллий хазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтганлар. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида кейин ёзма ҳисобот берганлар. Аминлар вазифасига бундан ташқари тобе ерлар тўлови-ни йиғиб келиш ҳам кирган¹.

Даргоҳчаги муҳим лавозимлардан яна бири бу — тавочидир. Тавочи олий фармонга қўра жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғулланган. Бу вазифа ғоятда муҳим аҳамият касб этгани учун Шарафиддин Али Яздий муболаға билан уни олий ҳукмдордан кейинги юқори даражадаги давлат мансаби деб баҳолайди. Албатта, бундай таърифда ҳам жон бор. Зеро, лашкар тўплашни қуруқ фармон етказиш деб тушунмаслик керак. Маълумки, тобе ўлкачар, ҳукмрон сулола вакиллари, нуфузли амирларга тақсим қилиб берилган юртлар олий кўрсатма бўлганда тегишли ҳарбий куч билан хизматга шай туришлари кўзда тутилган. Тавочилар эса худди мана шу аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти кўнгилдагидек талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда масъулиятли тadbирларга жавобгар бўлганлар. Мазкур муаллифнинг гувоҳлик беришича, тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси кабиларга тақсимланган. Бош тавочилар туманот (ўн минглик), ҳазоражот (минглик), садажот (юзлик) етакчиларидан, вилоят катталаридан қўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифат, таъминланганликда етказиб бериш тўғрисида тилхат олганлар. Шу билан бирга тавочи ҳарбий юриш чоғида қўшинларнинг жойлашуви, берилган буйруқларнинг ижро этилиши (масалан, душман истеҳкомлари девори остидан лаҳм кавлаш) ҳамда тинчлик пайтларида катта қурилишларда иш тақсимлаш кабилар билан ҳам шуғулланган. Чунончи, Байлақон кана-

лини қазишда 35—40 км масофани ҳар бир ҳарбий қисмга тақсимлаб беришга тавочилар бош бўлган¹.

Даргоҳда шунингдек бош ҳожиб, ҳожиблар, расмий тadbирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари, хазинадор, хонсолар (даргоҳда ва олий фармон билан бошқа ерларда, масалан, юришларда ўтказиладиган тўй, базмлар, катта зиёфатларда дастурхон тузатишга бош-қош бўлувчи), жибочи (қурол-аслаҳа сақтовчи), кушчи (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи кушбеги, баковулбоши (сарой ошиазларининг бошлиғи), котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар каби катта-кичик вазифалар, таблхона (ноғорахона), дорихона каби хизматлар бўлгани маълум.

Ижроия тизими, юқорида айтилганидек, марказда вазирликлар фаолиятида мужассамлашган. Кези келганда шунини таъкидлаш керакки, чингизийларнинг 150 йил ҳукмронлиги даврида маҳаллий бошқарув тизими анъаналари поймол қилинган бир шароитда Амир Темур биз сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, ануштегинийлар замонида шохиди бўлганимиз, ижроия ҳокимиятининг вазирликлар тизимини қайтадан жонлантира олди. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган катта хизматларидан бири ҳам шунда. Яъни у бир неча асрлар давомида шаклланиб келган давлатчилигимиз ижроия тизимидаги бошқарувнинг классик шакллари тиклай олди. Бу ниҳоятда кадрли ва тарихий хизматдир.

Энди тўғридан-тўғри вазирликларга ўтсак.

Биринчиси — мамлакат ва раийят вазири. У мамлакатнинг муҳим ишлари, кундалик муомалалар, ҳақ аҳволи, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, аҳоли фаровонлиги, хазина аҳволи каби муҳим юмушларга жавобгар бўлган. Мазкур масалалар юзасидан олий ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоботлар бериб турган. Агар мазкур вазирлик вазифасини олдинги давр ижроия тизими билан таққосласак, у ҳолда сўз бу ерда бош вазир ҳақида кетаётгани маълум бўлади.

Иккинчиси — ҳарбий вазир. У ҳарбийларнинг маоши, атоҳида хизматлари учун уларга тўхфа қилинган ер-сувлар бошқаруви (яъни назорат ва қайд этиш маъносида),

¹ Шомий. Зафарнома. 1-жилд, 160-бет; Яздий. Зафарнома. 905, 907, 911-бетлар.

¹ Яздий. Зафарнома, 516, 538, 625, 719, 835, 905, 950 ва бошқа бетлар.

қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий қўриқларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан машғул бўлган.

Учинчиси — мулкчилик ва солиқ ишлари вазири. Бу вазирлик турли сабабларга қўра эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан закот ва бож олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, уларнинг барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш (масалан, ғойиб бўлганлар, ўлганларнинг мулкини ворисга топшириш) каби вазифаларни бажарган¹.

Тўртинчиси — бутун салтанат идораларининг қирим-чиқимлари, хазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини олиб боровчи молия вазири.

«Темур тузуқлари»да молия вазири масъулиятига тегишли диққатга сазовар бир тузук бор: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб (хазинадан бирон маблағни) ўзлаштириб олган бўлсатар (аввал текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улуфга (яъни маош — А. З.) миқдориға тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға — инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан пкки барабар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч барабар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси (сатганат хазинасига) тортиқ сифатида олинсин»².

«Темур тузуқлари»да мазкур тўрт вазирликдан ташқари яна уч вазир ҳақида сўз кетиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий муомалаюр ва келадиган даромадларни бошқарганлар. Агар салтанат ҳудуди ва унга кирган сарҳадлар қўлами назарга олинса, ҳақиқатан ҳам у ерлар билан боғлиқ молия-даромад ишларини ташкил қилиш учун уч вазирлик таъсис этилишига асосли деса бўлади³.

Саккизинчи вазирлик бу адлия вазирлигидир (девони мазолим)⁴. Кези келганда шуни алоҳида қайд этмоқ керакки, бу вақтда адлия, яъни суд тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шу-

ғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси шўғулланган⁵. Кўриб турганимиздек, бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган. Суд тизимидаги тақсимоат эса бизларда бир неча асрлар муқаддам амалга ошириб келганини мазкур давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг наби-раси Пир Муҳаммад ибн Умаршайх ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўроқ қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган⁶.

Илгариги сулолатар даврида мавжуд бўлган вақф ишлари вазирлиги хизмати Амир Темур даврида садрлар садрига (садрлар бошлиғи) юклатилган. Гарчи вазирлик тизими маъносида тилга олинмаса-да, аммо мазкур хизмат моҳияти сақланиб қолган⁷. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки вақф мулкчилиги сақчанганди.

Шунга ўхшаш ўтган замонларда таъкидланган хабар ва почта вазирлиги шаклан тилга олинмаса-да, аммо мазмунан бу вақтда ўзининг энг юксак раванг даражасига кўтарилганди, десак тўғри бўлади. Зеро, улкан салтанатни мақсадга мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётганлардан бохабар бўлиш, марказдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот ва ҳоказоларни етказиш, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш каби юмушларни катта салоҳият ва ғайрат билан амалга оширишга тўғри келарди.

Ўз ўрнида бу борадаги тадбирлардан савдо-сотик муносабатлари нечоғлиқ ютишини тасаввур қилиш мумкин. Гапнинг қисқаси, хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввал бошданок яхши тушунган Амир Темур ўзининг дастлабки фармонларшган бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган. Ўша замон гувоҳларидан бири Испания элчиси Клавшсонинг ёзишича, бутун салтанат узра бир қунлик йўл оралиғидаги ҳар бир масканда гўхташ жойлари бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақданган, махсус хизматчилар фаолият

¹ Темур тузуқлари, 107-бет.

² Темур тузуқлари. 1991 йилги нашри, 73-бет.

³ Темур тузуқлари, 107-бет.

⁴ Яқдий Зафарнома, 316-бет.

⁵ Темур тузуқлари, 108-бет.

⁶ Шомий. Зафарнома, 2-жилд, 99-бет; Яқдий. Зафарнома. 731—733-бетлар.

⁷ Темур тузуқлари, 108-бет.

кўрсатган. Бу юмушларнинг бари давлат хазинасидан таъминланган. Даргоҳдан ё даргоҳ томон жойлардан, хизмат юзасидан йўлга чиққан ҳар бир шахс ё гуруҳ мазкур жойларда тўхтаб дам олиб, отларни алмаштириб яна йўлда давом этаверган¹. Хайратга соларлик томони шундаки, улкан салтанатнинг ҳар бир бурчагидан Самарканд томон йўналувчи йўлда шу тартиб жорий қилинган. Улар ҳатто аҳоли турмайдиган ерларда ҳам ишлаб турган. Чунончи, испаниялик элчилар Табриздан (ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбидан) Самаркандгача бўлган сафар чоғида бундай тартибни ўз кўзлари билан кўрганлар. Тартиб ғоятда қатъий бўлган. Масалан, мазкур хизматдан фойдаланаётганлар минган от йўлда, тўхташ жойлардан йироқда яроксиз бўлиб қолса, йўлда учраган отликнинг, ким бўлишидан қатъи назар, амирми, ҳарбийми, ҳатто олий ҳукмдорнинг ўғлими, отини олиб миниб кетишга ҳақди бўлган. Бир сафар шундай ҳолатда Амир Темурнинг катта ўғлининг отидан фойдаланган эканлар². Бу борадаги тартиб ва аҳвол хусусида янада аниқроқ маълумотни Ҳофиз Абру қолдирган. Унга кўра, Самарканддан қайси бир томонга йўлга чиқилмасин, бир ой ё икки ой йўл юриладими, ҳеч ким ҳеч қачон қўчада қолмаган. Тўхташ жойлари бир йўла ҳатто 1000 кишини қабул қилиши мумкин бўлган³.

Амир Темур ва умуман темурийлар даврида ташқи сиёсий-дипломатик алоқалар изчил равишда олиб берилганини биламиз. Албатта, бунда тегишли давлат муассасаларининг роли бўлгани табиий. Бундан ташқари X—XIII аср бошларида биз ташқи алоқалар, ёзишмалар бушича ижроия ташкилотлари ишлаб келганини кўрдик. Клавихониш Самарқандда элчилар билан шуғулланувчи махсус амирлар хизмат қилгани, элчиларни кутиб олиш, қузатиш билан боғлиқ тадбирларни уюштиришга оид гувоҳликларини инобатга олиб ҳулоса қилиш мумкинки, ташқи алоқалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шуғулланувчи хизмат бўлган. Афтидан, бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган.

Ҳоҳ даргоҳ, ҳоҳ ижроия тизими бўлсин, давлат хизматлари қандай пухта ва аниқ ишлаганини Клавихонинг қуйидаги гувоҳлигидан билиб олиш мумкин. Ҳар бир

¹ Руи Гонсалес де Кювико. Дневник пугешествия в Самарканд ко авору Тимура (1403-1406). 1990. с. 89.

² Уша жойла. 90-бет.

³ Шомий. Зафарнома. 2-жилд, 198-бет.

маслаҳатчи, яъни йирик амаддор ўз битикчиси ва қайд дафтарига эга экан. Битикчилар ўз бошлиқлари кўрсатмасига мувофиқ турли ҳужжатлар, масалан, ёрлиқлар ёзиб тайёрларканлар, албатта, бу ҳаққа қайд дафтарша ёзиб ёрлиққа тегюпли белги (рақам) қўйганлар. Кейин эса ёрлиқ йўриқча топширилиб, унга муҳр босган ва мазкур масалага дахлдор хизматларга юборган. Хуллас, ҳужжат яна 3—4 амалдор назоратидан ўтиб уларнинг муҳрлари босилгандан кейингина олий ҳукмдор муҳри урилган¹. Шундан сўнг бу ҳужжат қонун кучини олган. Кези келганда айтиш лозимки, Соҳибқирон муҳрида

қуйидагича белги ўз аксини топган: <~^~^>

Икки оғиз сўз давлат хизматчилари ҳақида. Доим бўлганидек, давлат хизматиға олинадиганларга катта талаблар қўйилган: улар ўқимишли, кеш билимли ва дунёқарашли, ҳалол бўлишлари керак эди. Бу борада Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида шундай ёзади: «Амр қилдимки, вазирлар тоза наслик, акд-фаросатлик, халқ ахволидан хабардорлик, уларга нисбатан ҳушмуомалалик, сабр-чидамлик ва тинчликсевар» бўлмоғи керак. Бундайларга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сакловчи, қора қўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора қўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди»².

Маҳаллий бошқарув ҳақида сўз кетса, аввал шунини қайд этиш керакки, салтанатнинг одатда ҳукмрон сулола намояндалари ва шу хонадон таянчи бўлмиш ҳарбий-сиёсий кучлар ёрдамида идора этилишини қўп бора кўрдик. Темурийлар даври ҳам бундан мустасно эмасди. Табиий равишда Амир Темур салтанатни бошқаришда, энг аввало, ўз ўғиллари ва авлодларига суянди. Чунончи, у салтанатни бир қанча улусларга тақсимлаб, Мовароуннаҳр яхлитлигини сақлаган ҳолда бошқарди. Ҳар бир улуснинг ҳам ўзша яраша даргоҳи ва вазирлари бўлган. Аммо марказий бошқарув тизимидаги каби кенг тармоқли бўлмай, муайян ҳудуд доирасида олий даргоҳ ва ижроия тизими оддида жавобгарлик ҳолатида фаолият кўрсатган.

¹ Клавихо. Дневник, с. 142.

² Темур тузуқлари, 94—95-бетлар.

Алоҳида кўрсатган хизматлари учун йирик амалдорлар, ҳарбийлар, дин пешволари ҳамда бўйсундирилган собиқ ҳукмдорларга шахсий хизмати ва шароитга муносиб равишда бирон ҳудуд (вилоят, шаҳар, туман) тортиқ (суйурғол) қилинган. Масалан, Амир Темур ўз пири саййид Баракага Апдхудни тортиқ қилгани маълум¹. Ана шундай ҳолларда, «Тузуқлар»да ёзилишича, ҳар бир суйурғол қилинган вилоят ё мамлакатга икки-тадан вазир тайинланган. Биринчиси — йиғиладиган солиқларни қайд этиб, аҳоли аҳволидан бохабар бўлиб туриш, иккинчиси эса йиғиладиган даромадлар қай тарзда харж қилинаётганини ҳисобга олиш, шу ерда мавжуд ҳарбий қисмларга бериладиган маош тақсимоти билан шуғулланиш кабилар билан банд бўлган³. Фараз қилиш мумкинки, мазкур вазирлар орқали марказ жойлардаги молиявий, солиқ, ижтимоий ҳолат масалалари бўйича тўғридан-тўғри маълумот олиб турган. Афтидан, бу вазирлар юқорида тилга олинган марказий ижроия тизимидаги сарҳадлар бўйича уч вазирлик назорати ва ҳамкорлигида фаолият кўрсатган. Суйурғол ерларга махсус вазирларни тайинлашнинг амалий томони бўлгани шубҳасиз. Зеро, суйурғол эгалари ўзларига тортиқ қилинган жойлардаги аҳолидан олинадиган даъват солиқтарини тўлалигича ё маълум бир улушини ўзларига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъёрдан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш умуман салтанат қудратига путур етказиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам марказ жойларда ўз вакиллариغا эга бўлгани табиий.

Шаҳар, туман миқёсидаги бошлиқлар доруға, қалъа бошлиғи кутвол дейилганини эслатиб ўтиш жоиз.

Энди кўриладиган даврда қонунчилик, жамият ва давлат бошқарувидаги қонун ва тартиблар ҳақида тўхталиб ўтсак. Темурийлар, хусусан, Амир Темур даври қонунчилигини ёритишда унинг «Тузуқлар»и ғоятда қўл келади. «Бу тузуқлардан, — деб ёзади муашиф, — (келажакда) салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар»³. Демак, «Тузуқлар»ни ёзишдан мақсад жамият ва давлат бошқарувида зарур ҳисобланган қонун-қоидагар, яъни тузуқлар мажмуини яратиш бўлган. Агар ундаги баъзи бир қайтаришлар, шахсий мулоҳазалар ва «лирик кечинмалар»ни олиб

ташласак, ихтиеримизда уша даврнинг асосии қонунлари (қонунчилиги) мажмуи гавдатаниши тургаи гап.

Умуман даататчиликнинг ўрта асрларга хос, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихида давлат тепасида турган биринчи шахсга жуда қўп нарса боғлиқ бўлганини биламиз. Ҳар бир жамият ўзига муносиб ё ўзи муносиб бўлган ҳукмдорга эга бўлади, хикмати ҳам худди ўша замонлардан қолган ва ўша замон воқелигини акс эттиргани шубҳасиз. Шу маънода Амир Темур даври қонунчилиги нафақат унинг шахсияти, балки ўша жамият дунёкараши, одатлари, талаб ва имкониятлари кабилар билан боғлиқ бўлгани аниқ. Юқорида биз алоҳида таъкидлаган давлатчилигимиз асосларига Амир Темур томонидан сингдирилган тўққизинчи асос — барча ижтимоий табақатар фаолияти ва манфаатларини назарда тутиш ўша замон қонунчилигининг бош бўғинини ташкил этган. Амир Темурнинг қуйдаги сўзларига эътибор берайлик: «Даалат устунлари ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан қувватланади». Агар қайтаришларни истисно этсак, бу табақа ва тоифа қуйидагилардир: сиёсатчилар, дин пешволари, ҳарбийлар, амалдорлар, зиёлилар, савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар¹. Кўрииб турганидек, бу ерда барча ижтимоий табақалар мужассамлашган. Гап «ҳукмрон синф» ё бирон-бир алоҳида табақа устида эмас, бутун жамият аъзолари ва улар тегишли бўлган тоифалар устида кетмоқца. Мазмун эътибори билан Амир Темур мазкур 12 табақага муносабатвдан сўнг қуйидагиларни ёзади: «Давлат ишларини саттанат қонун қовдаларига... тўро-тузуқка таяниб... амирлар, вазирлар, сипоҳ, райийат — ҳар бирини ўз лавозимига ва мартабасига» қараб бошқардим. Гарчи бир қараганда ҳақиқатан ҳам Амир Темур бошқаргандек туюлса-да ва бунда ҳақиқат бор, аммо шу билан бирга аслида жамият ва салтанат шариат ва тўро-тузуқлар, яъни ўз даври қонунчилиги асосида бошқарилган.

Шариат деганда ўша замонларда мусулмон жамиятидаги муайян бир ахлокий-ҳуқуқий нормалар англанимоғи керак. Зеро, «тўғри йўл» мазмунини берувчи шариат (Аш-шариа) асосвда Қуръон ва сунна ётса-да, лекин у аслида фикҳ (ҳуқуқ ва юриспруденция) учун умумий мафкуравий, диний-ахлокий манба бўлиб хизмат қилган. Демак, ҳулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётининг

¹ Яздий. Зафарнома, 915-бет.

² Темур тузуқлари, 90-бет.

³ Уша жойла, 68-бет.

⁴ Уша жойла. 81—84-бетлар.

турли соҳаларини бошқаришда қадимдан жорий бўлиб келган қонунчилик (тузукчилик) ва мусулмон қонунчилиги (фикх) имкониятларидан ҳам фойдаланилган.

Албатта, бу ерда ўрта асрларга хос ва мос якка ҳукмронлик бошқарув тизимида олий ҳукмдорнинг ўрнини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Зеро, унинг ҳар бир фармойиҳи амалда қонун кучини олган. Шу маънода «Тузуклар»да келтирилган «Аҳолини йўл-йўриққа солиш ва маош тайинлаш», «Райийатдан мол-хирож олиш, мамлакатни тартибга келтириш ва юксалтириш, унинг ободончилиги, хавфсизлигини амалга ошириш», «Сипоҳ сақтаб туриш», «Вазир тутиш» каби қатор тузуклар таҳлили эътиборга моликдир¹. Уларда ҳар бир алоҳида ижтимоий йўналишда доим содир бўлиб турадиган жараёнлар учун ҳуқуқий меъёрлар ўз аксини топган. Масалан, уруш пайтларида мингбошнинг ҳукми юзбошига, юзбоши ҳукмининг эса ўнбошига мажбурийлиги ва бу тартиб бузилса тегишли жазо берилиши ё бўлмаса оддий аскар, ўнбоши, юзбоши, мингбошша бериладиган маошлардаги чегаралар, фарқларни оласизми, қўйинчи, ҳар бир тузукда муайян бир воқеликдаги фаолиятга адолат мезонидан туриб муносабатда бўлиш кўзга ташланиб туради. Демак, Амир Темури ўз тузукларини ишлаб чиқиб ҳаётга татбиқ қиларкан, энг аввало, бир нарсани — жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатларни қонуний асосга қўйишни мўлжал қилган. Бунда олий ҳукмдор — давлат раҳбари оддида турган масъулиятни ҳам унутмаган. Унингча, давлат раҳбари бир сўзли, ўз ишини ўзи билиб қилиши, ўзи ва атрофидагиларга адолатли бўлиши, ҳолис, қатъийлик билан иш юритиши, фикрлар хилма-хиллигидан чўчимаслиги, қизиққон бўлмаслиги, мулоҳаза билан иш юритиши лозим².

Талаблар нафақат фуқаро ё, кўрганимиздагидек, ҳукмдорга нисбатан, балки ҳокимият идоралари олдида ҳам қўйилгани маълум. «Агар, — дейилади «Тузуклар»да, — (хароб бўлиб ётган ерларнинг) эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин»³. Кўриниб турганидек, фуқародан бир нарсани талаб қилишдан олдин давлат унга тегишли шарт-шароит яратиб бермоғи лозимлиги қонулаштирилган. Бу борада янада чуқурлашиб борилиб қуйидаги

ҳуқуқий меъёр юзага келган: «Кимки, бирон саҳрони обод қилса, ёки қориз қурса, ё бирон боғ қўқартирса, ёки бирон-бир хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили райийат ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса (олиқ-солиқ) қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғилсин»¹. Фуқаролар ҳаёти ва фаолиятини адолатли, уларнинг манфаатига мос тарзда ташкил этишда бу билан ҳам чекланилмаганлигини Амир Темурнинг қуйидаги фармонидан билиб олиш мумкин: «Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унмдорлигига» ва бошқа шарт-шароитларга қараб олсинлар. Мазкур мисоллар ўзбек давлатчилиги ва қонунчилигининг Амир Темур давридаги мазмунини тўла равишда намоён қила олади, десак хато бўлмайди. Қонунчиликда биришш ўринда фуқаро манфаати турган. «Негаки, — дейилади «Тузуклар»да, — райийат хонавайрон қилинса, (давлат) хазинаси камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг қучсизланишига олиб боради»². Бу ҳамма замонлар учун ҳақ гап. Зеро, иқтисодий қудратга эга бўлмаган давлат доим заиф бўлади. Иқтисодий қудратни эса халқ (райийат) яратади. Бунда адолатли қонун роли бекиёсдир. Амир Темур даҳосининг қирраларидан бири ҳам унинг мазкур абадий ҳақиқатни англай билганлиги ва амалда намоён қила олганлиги билан ўлчанади.

Икки оғиз ҳарбий сиёсат ҳақида. Амир Темурнинг мазкур масала бобидаги дунёқарашини унинг қуйидаги сўзлари орқали билиб олиш мумкин: «Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим»³. Демак, сиёсат ва бошқарувда Амир Темур қиличга, яъни зўрликка фақат бир улушгина эътибор ажратяпти. Унинг байроғи эса доимо сиёсат ва тадбир бўлиб келган. Шу билан бирга тарих Амир Темурни энг буюк саркардалардан деб билади. Бу ҳақиқатан ҳам шундай. Аммо бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг ҳарбий санъат борасидаги буюклиги унинг энг асосий фазилати — буюк давлат арбоблигининг бир қиррасини ташкил этган, ҳолос. Зеро, унинг ҳарбий сиёсати бош мақсад — қудратли давлат ва салтанат барпо этиш ишига хизмат қилган. Масаланинг бу томонига алоҳида

¹ Батафсил қarang: Темури тузуклари, 88, 94, 121, 122-бетлар.

² Ўша жойда, 80—81-бетлар.

³ Ўша жойда, 124-бет.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 122-бет.

³ Ўша жойда, 25-бет.

урғу беришимизнинг сабзби бор. Чунки шу чоккача ва баъзан ҳозирда ҳам Амир Темурнинг фаолияти ҳақида сўз кетганда унинг ҳарбий саркарда, лашкарбошилигига кўпроқ эътибор берилиб, унда у қўлга киритган ҳарбий ютуқлар ҳақида сўз кетган. Бу билан унинг умри фақат урушларда ўтгандай бўлиб қолади. Ваҳоланки, Шомий, Яздий, Натанзий, Хофиз Аbru ва бошқа тарихчилар асарларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Амир Темур ҳарбий тадбирлар билан тўғридан-тўғри ўрта ҳисобда йилда бир неча ойгина банд бўлган. Қолган вақт даатат ва салтанат ишларига бағишланган. Аслида эса, таъкидланганидек, ҳарбий сиёсат унинг бош мақсадининг амалдаги таркибий қисми эди, ҳолос. Шу билан бирга катта истеъдод эгаси сифатида мазкур соҳада ҳам Амир Темур бошқалардан ажралиб турган.

Бунинг исботини биз «Тузуқлар»нинг мазкур масалага оид боблари билан танишиш борасида яққол кўришимиз мумкин. Амир Темур лашкарида ҳар бир аскар, ҳар бир қисм фаолияти, яъни маоши, ҳарбий аслаҳалар билан таъминоти, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориши, навкар билан унинг беги ўртасида хизмат муомаласи, уруш пайтларидаги ҳарбий тактика каби барча масала ва тадбирлар олдиндан ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур лашкарида қатъий хизмат ва ташкилий интизом ўрнатилган, ким нима билан шуғулланиши, нимага жавоб бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Ҳатто икир-чикир масалалар ҳам олдиндан кўрсатилиб ўтилган. Масалан, оддий аскарнинг ҳарбий юришга тайёргарлигидаги талабларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, битта қоп, жуводдуз, болта, ўнта игна ва чарм халта олсин», дейилган «Тузуқлар»да¹. Худди шунга ўхшаш баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар, амирлар учун зарур ҳисобланган қурол-аслаҳалар тафсилоти ҳам берилган. «Тузуқлар»да амирлар, мингбошилар, юзбошилар, ўн бошилар ва бошқа ҳарбийларга маош белгилаш тартиби ҳам аниқ кўрсатилганини эсласак, шу нарса маълум бўладики, Амир Темур бўлажак ҳарбий тадбирларга, энг аввало, тинчлик шароитида, лашкарни ҳар жиҳатдан таъминлаш, у тўғрида кайғуриш орқали тайёргарлигини кўриб қўйган. Бир сўз

билан айтганда, униш лашкардан, лашкарнинг эса ундан қўнгли тўқ бўлган ҳолда жангларга киришилган. Амир Темур жанг суратини ҳам олдиндан режаташтириб қўйгани маълум. Чунончи, у жорий қилган тартибга кўра, агар ғаним лашкари ун икки мишдан ортик, лекин қирқ мингга етмаса, лашкарбошилиқ шахзодалардан бирига юклатилган. Агар ғаним кўшини қирқ мингдан ошиқ бўлса, у ҳолда Соҳибқироннинг ўзи лашкарга бошчилик қилган¹.

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг шахсан ўзи яккама-якка олишувлардан тоймаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, 1379 йили Урганч қамал қилинаётган бир пайтда у Юсуф Сўфийга юзма-юз чиқишга отланади, аммо рақиби олишувга чиқмайди. Худди шунга ўхшаш ҳол 1383 йили Сейистон юришида бўлиб ўтган². Хуллас, Амир Темурнинг мардлиги ва шахсий намунаси лашкар руҳини кўтаришда катта аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Шароитга қараб Амир Темур лашкарнинг саф тортиши, жангга кириш тартибини ўзгартириб турган. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши жангда илғари ҳеч кимга маълум бўлмаган янги ҳарбий тактикани қўллаган. Амир Темур тарихчиларидан Шомийнинг ёзишича, «Соҳибқирон лашкарини сафлаб етти қисмга шундайин муқаррар этдики, унинг васфи ва баёнига киши ожизлик қилади»³. Мазкур гувоҳтиқдан чиқадиган хулоса шуки, бу ғоятда мураккаб ва камёб ҳарбий тактика бўлган.

Амир Темур ҳарбий юришларни ниҳоятда пухталиқ ва ортикча шов-шувсиз тайёрлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг қўшинлари ғаним учун қутилмаган вақт ва ерда пайдо бўлиб, қўққисдан ҳамла қилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Соҳибқироннинг ҳар бир йирик ҳарбий юришдан олдин кенгаш ўтказиши одат тусига кирган. Кенгашда у барча йиғилганларнинг фикрини тинглаб, мазкур шароитда энг мақбул йўлни танлашга ҳаракат қилган.

Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур даврида ташқи разведка фаолияти ниҳоятда юксак даражада йўлга қўйилган. Мазкур хизмат вакиллари чаканафуруш, йирик савдогар, полвон, дорбоз, хунарманд, мунажжим, қаландар, дарвиш, денгизчи, сайёҳ, мешкобчи, этикдў³, толиб ниқоби остида турли мамлакат-

¹ Ўша жойда. 15-бет.

¹ Ўша жойда. 125—134-бетлар.

² Яздий. Зафарнома. 343—362-бетлар.

Шомий. Зафарнома. 1-жилд. 123-бет.

ларда бўлиб, у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бош-ликлари, улуғлари, амирлари, фозиллари, шарифлари, бойу камбағаллари тўғрисида ҳар томонлама батафсил маълумотлар йиғиб, ҳатто суратлари билан Самарқандга юбориб турганлар¹. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга киришаётган мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни синчиклаб ўрганган.

Демак, Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввало, давлатни мустаҳкамлаш, хавфдан саклашга йўналтирилган бўлиб, бу сиёсатни пухта йўлга қўйишда Соҳиб-қирон масаланинг иқтисодий, техникавий, илмий (мамлакатлар, шаҳарлар, йўллар, халқдар, душман лашкарлари, табиий-иқлим шароитларини ўрганиш ва ҳоказо), ташкилий томонларига катта эътибор билан қараган. Худди шу йўл уни ҳарбий санъат борасида юксакликка олиб чиққан.

Шундай қилиб, биз Амир Темур даври давлат бошқаруви, қонунчилиги, ҳарбий санъат масалаларига оид мулоҳазаларни билдирдик. Мазкур соҳаларда олиб берилган ҳаракатлар бир мақсадга: давлатни қудратли ва жамиятни иқтидорли этишга қаратилганини ёдда тутиш биз учун ғоятда муҳимдир.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ, ҲАМ ВА МАДАНИЯТ

Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида сўз кетганда аксар ҳолларда мавзунинг сиёсий тарих, ҳарбий юришлар билан боғлиқ томонларига кўпроқ эътибор бериб келинган. Гап ўша замон ижтимоий-иқтисодий муносабатлари масалаларига тақалганда эса жамиятдаги «хукмрон синфлар» манфаатларининг устунлиги ва олдий халқнинг «эзилгани» борасида фикр юритишдан четга чиқилмаган ҳисоб. Ваҳоланки, ўз даври учун тараққиётни юксак даражага олиб чиқишда мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жараёнини ҳам шундай поғонага кўтара билишлик тақозо этилгани ойдек равшан эди. Темурийлар ва айниқса Амир Темур давридаги давлатимиз қудрати кўп жиҳатдан ижтимоий-иқтисодий муносабатлар қуввати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган.

¹ Амир Темур тарихи, 2-китоб, 71—72-бетлар.

Юқорида Амир Темур доимо қонун ва тўро-тузукларга суяниб иш тутгани ҳақида маълум қилгандик. Йжтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштириш жараёни ҳам бундан мустасно эмасди. «Темур тузуклари»да бу масалага бағишланган махсус боб бор. Унга кўра мазкур соҳа иштирокчилари (деҳқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи ва ҳоказо), объектлари (ер-сув, ҳосил ва бошқалар) — ҳар бирининг ўз ўрни ва вазифаси аниқ белгилаб қўйилган¹. Энг масъулиятли вазифани эса давлат ўз бўйнига олган. Хароба ерларга сув чиқариш ва обод қилиш, бузилган кўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, савдо ва элчилик қарвонларига кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, йўловчиларнинг ҳаётини, мол-мулкни муҳофаза қилиш, қарвонсарой, ёмхоналар қуриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир. Амир Темурнинг барча ижтимоий табақаларга бирдай муносабатда бўлгани ва, энг муҳими, жамиятни бошқаришда уларнинг ҳар бири имкониятларидан тўла фойдаланишга интилгани ҳақида биз тўхталиб ўтгандик. Бу борада Амир Темур илгари сурган ғоя — усул ҳам аниқ: куч — адолатда.

Барча замонлар учун оддий бир ҳақиқат бор: инсонни ер боқади. Ерни ишлаш, энг аввало, суғориш лозим. Амир Темур мазкур оддий ҳақиқатни давлат миқёсидаги масалага кўтара бидди. Шарафиддин Али Яздийниш гувоҳчи беришича, «олам равнақи ва рўшнолиги йўлида ҳафсаласи нихоятда баланд бўлган (Амир Темур) ободончиликка ярайдиган бирон парча ернинг зое бўлишини раво кўрмасди». Шу қоидага риоя қилган ҳолда у Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда сув чиқариб ободошгилик, яши ерлар очиш, боғлар барпо этиш каби муҳим тадбирларни амалга оширди. Амир Темур даврида Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳару туманларда ўнлаб каналлар, ариқлар қазиди, дарахтзорлар, экинзорлар, боғ-роғлар яшнаб, тўкин-сочинлик юзага келди, хориждан келган сайёҳлар, элчилар мамлакат гўзаллигидан хайратга тушдилар. Бундай тадбирлар нафакат бизнинг юрtda, балки салтанат таркибидаги бошқа мамлакат ва маконларда ҳам амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу маънода ўша замон тарих ва география олими Ҳофизи Абрунинг гувоҳшклари диққатга сазовордир. Унга кўра, Амир

¹ Темур тузуклари, 122—125-бетлар.

Темур Хуросондаги Мурғоб дарёси (ҳозирда Афғонистон ва Туркменистон ҳудудларидан оқадиган дарё) водийсида ободончилик ва деҳқончилик ҳароб аҳволга тушиб қолганини кўриб, дарёдан йигирмата канал қазиб сув чиқаришни буюради. Шу тарика, деб ёзади тарихчи, водийда бунёдкорлик ва деҳқончилик соҳаларига асос солинди. Ким билсин, бугун ана шу каналлардан қайсилари сақланиб қолган экан. Шу ваздан ҳам уларнинг номини келтириб ўтамиз: Дилкушо, Ганжравон, Дарбанд, Ганжхона, Умар Тобон, Окбуго, Қутлуг хотун, Шайх Абу Саъид, Шайх Ати, Давлатшоҳ Жондор, Гулбоғон, Қутлуг Темур, Ҳасан Жондор, Амир Аловуддин, Санжадак, Наврўз, Навбатхон, Менглихожа, Кепакчи, Али Малик каналлари". Юқоривда тилга олинган Қутлук хотун канали афтидан Амир Темурнинг опаси Қутлук Туркон Оғо номига берилган бўлиши керак. Водийдаги ободончилик ва деҳқончилик равнақига кейинги даврларда ҳам эътибор сусаймаганини шундан ҳам билса бўладики, Хуросондаги сўнгги темурийлардан бири Султон Ҳусайн Бойқаро Боло Мурғоб ва Марв оралиғидаги ҳудудларда каналлар қазитиш, таъмирлаш, экинзорлар барпо қилиш тадбирларини амалга оширгани маълум.

Амир Темурнинг Озарбайжонда ҳам сунъий суғориш тизимларини бунёд этиш ишларига катта аҳамият берганини биламиз. Чунончи, Қорабоғда бўлиб турган пайтида Соҳибқирон ўша атрофда узунлиги 60—70 км келади-ган Барлос каналини қазитгани ҳақида гувоҳликлар бор. Бошқа бир гал унинг буйруғи билан 35—40 км узунликдаги Бойлақон канали қазилади. Мазкур тадбирлар натижасида қаровсиз ерларга сув чиқиб, сахро ва харобалар ўрнида экинзорлар, боғ-роғлар, қишлоқлар қад кўтаргани манбаларда аниқ ёзилган². Амир Темурнинг Кобулдан нарироқда оқадиган Ғурбон дарёсидан 30—35 км узунликда канал чиқаргани ва у Жуйи мохигир ҳамда Жуйи нав номлари билан машҳур бўлгани, натижада бу атрофда ободончилик юзага келгани ҳам маълум³.

Кўриб турганимиздек, Амир Темур ва темурийлар даврда сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилган. Шу билан бирга лалмикор ерлар имкониятларидан ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. «Тузук-

лар»да таъкидланишича, лалмикор ерлар жарибларга (гектарларга) бўлиниб, йиғиб олинган ҳосил¹НИНГ учдан бир ё тўртдан бир қисми солиқ сифатида тўланган'.

Ер-сувдан унумли фойдаланиш деҳқончиликнинг барча соҳалари ривожига тўртки бўлган. 1404 йили Самарқандда бўлган Испания элчиси Клавихо қолдирган хотиралар фикримиз далили бўлиши мумкин. Унинг ёзишича, нон шунчалик арзон бўлганки, ундан арзон бўлиши мумкин эмасди. Гуруч эса хаддан ташқари кўп. Бир қоп арпа бир мири (яъни қумуш танганинг тўртдан бири), битта катта қўй тахминан ўн қумуш танга атрофида бўлган². Мазкур маълумотлар ўша пайтда ғаллачилик, чорвачилик қандай йўлга қўйилиб, нечоғлик юқори ҳосилдорликка эришилганидан далолатдир. Шунингдек пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ҳам изчил ривожланиб боргани маълум. Полиз экинларидан айниқса қовун хорижда ҳам машҳур эди. «Ҳар куни шаҳарга қовун ортилган туялар шунчалик кўп келадики, уларнинг қандай сотилиб кетилишию қандай қилиб истеъмолчиларга етиб боришига ақлинг бовар қилмайди», деб ёзганди Клавихо юртимиз қовунларига таъриф бериб³. Ё боғларни олайлик, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот ва бошқа кўплаб жойларда ўнлаб боғлар барпо этилган. Биргина Самарқанд атрофида Беҳишт, Шимол (Шамол), Дилкушо, Баланд, Чинор, Зоғон, Боғинав, Жаҳоннамо, Нақши жаҳон, Гулбоғ, Бўлду, Давлатобод, Амирзода Шохрух каби бир қатор боғлар қад кўтарган. Улар нафақат боғдорчилик, балки ичидаги қасрлари билан меъморчиликнинг нафис намуналари ҳам эдилар.

Миришкор деҳқонлар ва боғбонлар ҳосил етиштириш билан бир қаторда уларни узоқ муддатда сақлашни ҳам яхши эплаганлар. Чунончи, анжир қоқи, қовун қоқи, туршак, майиз ва бошқа кўплаб қуруқ мевалар йил бўйи, айниқса, салқин-совуқ фаслларда бозор рас-талари ва хонадонларни безаган, чет элларга олиб бориб сотилган.

Мазкур соҳаларда юқори натижаларга эришишда адолатли солиқтизманинг ҳам мавжудлиги ўз таъсири-ни кўрсатгани шубҳасиз. Шу маънода «Тузуклар»даги қуйидаги қайдлар қизиқ: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан райийатдан молу жихот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар райийат со-

¹ Жуғрофийойи Ҳофизи Аbru. Қисмати раъи Хуросон. Мойил Ҳаравий нашри. Техрон, 1349 (\\), 34-бет.

² Шомий. Зафарнома. 1-жилл. 245. 291-бетлар; Яъдий. Зафарнома, 822, 910-бетлар.

³ Яъдий. Зафарнома, 621-бет.

¹ Темур тузуклари, 124-бет.

• Клавихо. Дневник, с. 138.

¹ Ўша жойда.

лиқтўпловчи юборилмасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳрда у ерга солиқ тўпловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар; калтак-арқон ишлатиб ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб занжир билан кишанламасинлар»¹.

Ишлаб чиқаришга келсак, ип, ипак, жундан турли туман газламалар, матолар тўқилган, кийим-кечаклар тикилган. Қуролсозлик, ойнасозлик, дурадгорлик, тош йўнувчилик, заргарлик, кўнчилик, қулолчилик каби бир қатор бошқа соҳалар юқори савияда ривож топган. Чунончи, испаниялик элчини лол қолдирган соҳалардан бири зардўзлик эди. У қимматбаҳо матоларни заррин иплар билан безаш, оловдек ёниб турган гиламларга заррин нақшлар ила жило бериш ҳунари нафис санъат даражасига етказилганига тан берган.

Юқорида зикр этилган йўналишлардаги ютуқлар савдо-сотик ишларига кенг йўл очиб бериши табиий. Бунинг устига Хитойдан Европагача бўлган улкан ҳудуднинг бир сиёсий марказ остида бирлаштирилиши, шимолий ва жанубий йўналишлардаги савдо йўллари н назорат қилиш, карвон йўлларининг ҳар жиҳатдан таъминланиши, чунончи, хавфсизлик, равон йўллар, доимо хизмат кўрсатиб турувчи карвонсаройлар, лангарлар — буларнинг бари савдо-сотикнинг гуркираб ўсишида муҳим омиллар бўлиб хизмат қилган. Хуллас, Амир Темур даврида ҳозирда «Буюк ипак йўли» номила машҳур Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи савдо йўли узлуксиз ва маҳсулдор равишда ишлаб туришига кенг имкониятлар очилган. Шу ўринда Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқ: «Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладим, улар қаерга боришмасин, Хитой, Чинмочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Жазоир, Фарангистон (Европа), у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар»².

Соҳибқирон буйруғи билан бутун салтанатда ҳар бир кунлик йўл масофаси оралиғида карвонсаройлар қурилган. Карвонсаройлар чексиз саҳроларда ҳам бунёд этилиб зарурият туғилганда тунда ҳам минг отлиқ йўловчини қабул қилиш имконига эга бўлган. Мусофирхоналар ташкил қилиш ҳам шу тарзда йўлга қўйил-

ган. Уларни озуқа, ем-хашак ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаш учун бир қишлоқ, ё бир неча қишлоқни уларга вақф қилиб бериш қонунлаштирилган³. Хуллас, Амир Темур савдо-сотикка катта эътибор берган. Унинг фикрича, «Дунё савдо аҳди ила ободдир»⁴.

Савдо муносабатларининг давлат ва жамият ҳаётида, ташқи сиёсатда тутган муҳим урнини яхши англаган Амир Темур бу борада яна қатор тадбирларни амалга ошириб борган. Чунончи, бозорлар қуриш, эскиларини кенгайтириш, таъмирлаш ишлари жадал кечганини аҳолида таъкидлаш лозим. Бунинг исботини Самарқанд бозорининг бино этилиши орқали кўриш мумкин. Амир Темур буйруғи билан шаҳарнинг Темир дарвоза қисмидан бошланиб жануби-ғарбий йўналишда катта кўча қурилади. Унинг икки томонида эса асосан икки қаватли, чорсу, тим шаклида қурилган дўконлар, расталар қад кўтаради. Кўча усти бошдан охир гумбаз шаклида ишланган тоқ билан ёғшлади. Ёруғлик тушиб туриши учун ҳар ердан дарчалар ҳам қолдирилган. Бундан ташқари маълум масофада фавворалар қурилиб, омборхоналар қад кўтарган⁵. Эътиборга молик томони шундаки, бирон-бир соҳага мослашган маҳаллалар, тимлар, расталар кенг қулоч ёзган. Масалан, телпакчилар, каллапазлар, новвойлар, ҳолвачилар, газмолчилар, кўнчилар, темирчилар, заргарлар, қуролсозлар ва ҳоказо. Кези келганда шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, бозорлар, тимлар нафақат Самарқанд ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида, балки Хуросон, Эрон ва бошқа ўлкаларда ҳам қурилганини биламиз. Масалан, «Зафарнома» муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг ватани Йаздда Амир Темур олий девонининг вакили бир тим қурдирган экан. Муаллифнинг ўзи ёзишча, «Дорул фатҳ» номила машҳур бўлган бу бино ўзининг тантанавор ва гўзатлиги билан дунёда тенги йўқ ҳисобланган⁶. Соҳибқироннинг ўғли Шохрух ҳаракати билан эса Ҳиротдаги бозорни қайтадан таъмирлаш ишлари олиб борилгани ҳам маълум. Чунончи, Ҳофизи Абрунинг ёзишча, то шу чокқача Ҳирот бозорлари очиқ-сочиқ ҳолда бўлиб, чанг-тўзон, ёғингарчилик, жазирама иссиқ пайтларда сотувчилар ҳам, оловчилар ҳам қийналар эканлар. Шохрух бозорни

¹ Темур тузуқлари, 124-бет.

² Ўша жойла.

³ Шомий. Зафарнома, 2-жилл, 198-бет.

⁴ Аснол ва мукотибот. Абулхусайн Навоий нашри. Техрон, 1370 (х). 128-бет.

⁵ Кшвиҳо. Дисвник. с. 134—135.

⁶ Яздий. Зафарнома. 850-бет.

ғиштдан курдириб, олий тоқлар барпо қилиб, майдоннинг устини ёпишни буюрган экан. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган мазкур бозор майдонита шаҳарнинг тўрт дарвозаси орқали тушиб бориш имкони яратилган¹.

Хуллас, савдонинг ривожини учун бор имкониятлар ишга солинган. Натижада шаҳар ва қишлоқ бозорларига ҳар қаердан — Хитой, Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, араб давлатлари, Рум, Миср, Европадан маҳсулотлар оқиб келаверган. Масалан, Хитойдан асосан ипак, ипак матолар, чинни, мушк, олмос, лаъл, марварид, Ҳиндистондан мускат ёнғоқ, занжабил, долчин, қалампир-мунчоқ ва бошқалар, Европадан газлама, пичоқлар, шимолий юртлардан эса мум, мўйна, тери, араб мамлакатларидан тайёр кийимлар, шиша буюмлар келтирилган. Мамлакатимиздан эса асосан тўқимачилик маҳсулотлари, ип газламалар, ипакли кийимлар, қоғоз, пахта, гуруч, мева, қуруқ мевалар каби қатор маҳсулотлар четга чиқарилган. Савдо ҳажми нечоғлик катта бўлганини шундан ҳам билса бўладики, Клавихо Самарқандда бўлиб турган йили фақат июнь ойининг ўзида биргина Хитойдан 800 туя мол олиб келинган экан². Савдосотикнинг бундай гавжумлиги фақатгина Туркистон шаҳарларига хос бўлмай, бундай ҳолатни салтанатнинг Табриз, Султония, Шероз, Исфохон, Кермон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Ироқ, Сурия каби шаҳар ва ўлкаларида ҳам кўриш мумкин эди. Айтайлик, Эрондаги Султония шаҳрида ёз ойлари савдо шунчалар қизиқ кетарканки, Ҳиндистон, Хитой, Туркистон, Озарбайжон, араб ўлкаларидан юзлаб, минглаб қарвонлар келиб-кейтиб турган. Келтирилган маҳсулотларнинг муайян қисми шу еда қолиб, қолгани теварак-атрофдаги мамлакатларга олиб кетилган³.

Темурийлар, айниқса, Амир Темури даврида ишлаб чиқариш ва савдо муносабатларидаги ижтимоий адолат масаласи муҳим ҳисобланганини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Яратилган шарт-шароитга, мавжуд тартибларга риоя қилмай текин даромад кетидан қувганлар жазо топиши ҳеч гап эмасди. Чунончи, Клавихо гувоҳлик беришича, навбатдаги ҳарбий юришдан қайтгач Амир Темури ўзи йўқлигида шаҳарда аҳвол қандай бўлганини текширган. Шунда бир қатор дўкандорлар, жумладан, қассоблар, этикдўзлар, бошмоқчилар ўз маҳсулотлари-

¹ Жуғрофийойи Хофизи Абури, 9—10-бетлар.

² Клавихо. Дневник, с. 141.

³ Ўша жойда, 80-бет.

ни хаддан юқори баҳода сотганликлари маълум бўлади. Уларниш иши дарҳол судга берилиб жазоланадилар, суистеъмол қилинган маблағ эса тортиб олинади⁴.

Темурийлар даврида пул муомаласига тўхталсак. Амир Темури замониди 6 грамм оғирликдаги қумуш тангалар ва унинг тўртдан бирига тенг 1,5 граммлик қумуш пуллар зарб қилишани маълум. 1,5 граммлик қумуш пуллар «мири» дейилган. Мазкур ном Соҳибқироннинг Амир унвони билан боғлиқ. Шунингдек муомалада мис пуллар— чақалар ҳам бўлганини биламиз. Тангалар Самарқанд, Бухоро, Ардабил, Астробод, Дарбанд, Домгон, Мордии, Табриз, Сабзавор, Шероз ва бошқа қатор шаҳарларда зарб қилинган. Бундан ташқари Амир Темури ҳарбий ўрдасининг ҳам махсус зарбхонаси (дор ал-зарби ўрдуйи олий) бўлган⁵.

832(1428/3429) йили пул муомаласини яхшилаш, мис тангалар қадрини ошириш мақсадида Мирзо Улуғбек пул ислоҳотини ўтказди. Унга қўра, 1420 йили зарб этилган мис тангалар зарбхоналарга топширилиб, уларнинг ўрниша оғирлиги 1,5—2 баробар кўп бўлган тангалар зарб этилган. Қулайлик учун зарбхоналар Бухородан ташқари Андижон, Қарши, Самарқанд, Термиз, Шохрухийида ҳам ташкил қилинган⁶. Натижада пулнинг қадри кўтарилган.

Энди икки оғиз сўз Амир Темури ва темурийлар даври фан ва маданияти ҳақида. Юқорида биз Соҳибқироннинг нечоғлик истеъдод эгаси бўлгани ҳақида таъкидлагандик. «Зар қадрини зарғар билади» деган ҳикмат бор. Бир қатор илмларда (тарих, шеърият, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик) салоҳияти катта бўлган шахс, бунинг устига яна подшоҳ, улкан салтанатштаг олий ҳукмдори бўлса, табиий равишда илм ва маданиятга, олим ва ижодкорга катта ҳурмат билан қарайди, бу йўлда барча имкониятларни ишга солади. Бундан ташқари ҳар қандай жамият ва давлат тараққиёти ва келажagini фан ва маданият равнақисиз тасаввур қилиб бўлмаслигини Амир Темури яхши тушунган. Шунингдек истеъдод эгалари махсус ва доимий эътиборга муҳтож ва лойиқ бўлишлари, ноёб қобилият эгаларини муҳофаза қилиш, ижоддари учун шароит яратиш, турмушларини таъминлаш зарурлигини ҳам у тўғри англаган. У олиму

⁴ Ўша жойда, 122-бет.

⁵ Яъний. Зафарнома, 788-бет.

⁶ Батафсил қаранг: Тўхтиев И. Темури ва темурийлар сулоласининг тангалари, 1992; Давидович Е. А. История денежного обращения средневековой Средней Азии, 1983.

фозиллар ўз маслаклари ва дунёқарашлари юзасидан жамият ва давлат тараққиёти, замонавий ахлоқи хусусида бошқа ижтимоий табақаларга нисбатан кўпроқ бош қотиришлари ва бу орқали тегишли тажриба ва билимларга эга бўлиб боришларини ёлда тутган. Шу сабаб ҳам дунёнинг қайси бир мамлакати ва шаҳарига бормасин олиму фозилларни бир ерга йиғиб, улар билан узоқ суҳбатлашиш, уларнинг фикрини тинглаш, баҳслашиш ишини қанда қилмаган. Фикримизча, Амир Темурнинг фан ва маданият соҳасида юритган сиёсатини худди мана шу омишлар орқали баҳолаш даркор. Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг куйидаги баёни эътиборли: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икромидан ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳашамат бўларди»¹. Бироқ шу билан бирга мазкур омишларни юзага чиқариш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш учун яна бир муҳим омиш мавжуд бўлишини ҳам Соҳибқирон яхши биларди. Иқтисодий ва сиёсий жиҳатлардан қудратли даататгина тилга олинган омишларни юзага чиқариш имконини бериш мумкин. Ўз ўрнида, жавоб тариқасида, илм ва маданият ривожидан давлат қудратига қудрат, обрўсига обрў қўшган. Шу маънода Амир Темур ҳокимият тепасига келган йилларни эслайлик.

Чингизийлар ҳукмронлиги даврида тараққиётда анча оқсаб қолган Туркистон XIV асрнинг ўрталарига келиб сиёсий бошбошдоқлик таъсирида янада мункиллаб қолган эди. Тахтга чиқиши билан Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда ана шу ахлоқни тўғрилаш нияти борлиги яққол сезилиб туради. Чунончи, унинг буйруғига кўра олий ўқув юртлари бўлимиш мадрасалар ва уларнинг ўқувчиларини моддий жиҳатдан таъминлаб, стипендиялари оширилиши кўзда тутилган. Бу борада Муъиниддин Натанзий шундай ёзади: «Фақирлар ва илм толиблари нафақалари вақф мулклари ва мадрасаларга, ҳар бирининг ҳолига яраша ва воқиф шартига мувофиқ белгиланган. (Ана шундай) вақфларга ҳеч ҳам ва мутлоқо солиқ солилмаган. (Амир Темур) ўз вазирларига вақф мулкларидан бирон танга

¹ Амир Темур тарихи. 2-китоб. 69-бет.

менинг хазинамга тушмасин дея кўрсатма берганди. (Соҳибқирон) илм, ҳикмат ахлоқи ва донишманд кишилар билан (тезда) киришиб кетарди»¹.

Илм ва маданиятга бундай муносабатни Соҳибқирон умрининг охиригача сақлаб қолди. Бу йўлдан унинг авлодлари ҳам юрдилар. Натижада темурийлар замонида кўплаб мадрасалар, кутубхоналар, мактаблар барпо этилди. Уларда ўқиш ва ўқитиш учун дунёнинг турли бурчакларидан етук олимлар таклиф этилди, жалб қилинди. Совет даврида ёзилган китобларда Амир Темурнинг Самарқандга бошқа юртлардан ижодқору ҳунармандларни «ҳайдаб келгани» ҳақида айюҳаннос солинади. Ваҳоланки, биринчидан, айниқса Чингизхон босқини йиллари ва кейинчалик ҳам мамлакатимиздаги, умуман минтақадаги жуда кўпдаб олимлар, шоирлар, ҳунармандлар, санъаткорлар жон сақдаш ниятида Кичик Осиё, араб ўлкалари, Ҳиндистон томонларга қочиб кетганлар. Масалан, Сайфи Фарғоний (XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярми) Кичик Осиёга, Сайфи Саройи (XIV аср) Мисрга жўнаб кетишига мажбур бўлганлар. Асли бухоролик Муҳаммад Авфий (XIII асрнинг сўнгги чораги — XIV асрнинг биринчи ярми) ҳам Чингизхон хавфидан Шимолий Ҳиндистонга кетишига мажбур бўлган. Юртимиз маданий тараққиётига катта зарба бўлган ҳолатлардан бири шунда эдики, турли мавқедаги сулоалар, бой-бадавлат оила ва шахслар мўғуллар дастидан ватанни тарк этарканлар, ўзлари билан сарой ахллари, давралари, жумладан, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, ҳунармандларни ҳам олиб кетганлар. Иккинчи томондан, илм ва маданият намояндлари ўз ҳомийлари имкониятларидан фойдаланиб жон сақлаб қолганлар. Бундай «кўчиш» кенг равишда содир бўлганлиги ҳақида маълумотлар ихтиёримизда бор. Масалан, Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган туркий сулоалалардан бирининг намояндаси Ғиёсиддин Балбан (1266—1287) замонида у ерга турли мамлакатлардан, жумладан, Туркистондан ҳам мўғуллар сиқувидан қочиб бориб кўплаб олимлар, шоирлар, ҳунармандлар ўрнашганки, ҳукмдор уларга алоҳида-алоҳида маҳаллардан жой берган. Шу тариқа Деҳлининг ўзида ҳоразмликлар, самарқандликлар, қошғарликлар маҳаллалари бунёд бўлган².

Ғафнинг қисқаси, чингизийлар даврида таъқибу си-

² Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 279—280-бетлар.

¹ Тарихи Фиришта. Лакхнав, 1903, 75-бет.

қувлар, сиёсий остин-устунликлар натижасида илм ва маданият нуқтаи назаридан хувиллаб қолган Туркистон Амир Темур замонида келиб яна жонланиш имконини қўлга киритади. Таъбир жоиз бўлса, Соҳибқирон илгари содир бўлган ноҳақликни тиклашга ҳаракат қилган. Бунда у, энг аввало, маҳаллий илм-фан ва маданият вакиллариغا суянгани аниқ, яъни илму маданият ривожини учун шарт-шароит яратган, сиёсий барқарорликка эришган. Натижада турли мамлакатлардаги туркистонликлар ўз юртларига қайта бошлаганлар. Улар орасида қачонлардир ота-боболари Шимолий Ҳиндистон, араб ўлкалари ва бошқа юртларга бориб ўрнашган авлодлар ҳам бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Улар, асосан, Соҳибқирон лашкарлари билан қайтган бўлишлари керак. Иккинчи томондан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хирот шаҳарларининг маданият ва илм марказига айланиши, бу ерларда бошқа жойлардан кўра ижод учун шароитнинг яхшилиги ўз-ўзидан хорижий олимлар, шоирлар, санъаткорларнинг бу ёқларга «оқиб келиши»га сабаб бўлган. Бунинг исботи сифатида Улугбек Академиясида фаолият кўрсатган эронлик, румлик олимларни эслайлик. Масалан, Улугбек расадхонаси, унинг илмий мактабида изчил фаолият кўрсатган эронлик машхур олим Ғиёсиддин Коший ана шундай олимлардан бири эди. Унинг ўзи, Эронда юддузлар илмига эътибор сусайиб, аксинча, Самарқандда бу борада барча шароит борлиги сабаб ҳам Мовароуннаҳрга юзландим, деб ёзганди.

Энг муҳими, Туркистон факатгина Амир Темур ва темурийлар даврида илму маданият соҳасида танилган юрт бўлмай, балки то ўша замонларга қадар ҳам дунёга зиё нурларини тарқатиб келаётган кўхна ва мўътабар мамлакат ҳисобланганлигини биз яхши биламиз.

Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши темурийлар намояндаларининг барчалари, хоҳ тахтга чиққани бўлсин, хоҳ йўқ, кенг билим эгалари бўлганликлари орасидан ҳамдир. Улар ўз она тилларидан ташқари форс, араб тилларини мукаммал билар, тарих, астрономия, математика, тиббиёт, шеърят, ҳуснихат, меъморчилик, диний илмлар борасида катта салоҳият соҳиб эдилар. Улар китобга, яъни билим ва билиш манбаига катта ҳурмат билан қараганлар. Шунинг учун ҳам Амир Темур, Шохрух, Бойсунғур, Улугбек, Пир Муҳаммад, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Бадиуззамон, Фариуддин Ҳусайн Мирзо каби подшоҳу шахзодаларнинг бой ку-

тубхоналари кишилар оғзига тушган, улардан кўпчилик баҳраманд бўлган. Амир Темур, Шохрух, Улугбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Кутлуг Туркон Оғо, Маликат Оғо, Гавҳаршодбегим каби темурий ҳукмдорлар ва маликалар ҳамда темурийлар хизматида бўлган бир қатор амирлар томонидан Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон, Марв, Хирот, Ўзганд, Балх, Машҳад, Шероз ва бошқа шаҳарларда ўнлаб мадрасалар барпо этилди. Халил Султон, Мирзо Улугбек, Искандар Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Ғиёсиддин Бойсунғур, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф Мирзо, Масъуд Мирзо, Бойсунғур Мирзо (Бойсунғури Соний), Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо, Шох Ғариб Мирзо, Фариуддин Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо, Султон Муҳсин Мирзо, Мўмин Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо ва бошқа темурий намояндалар нозик дидли шоир ҳам бўлиб, туркий ва форсийда шеър битганлар. Ва, табиий равишда, катта-кичик шоирларга ҳомийлик қилганлар, истеъдодли қаламкашларни парвариш айлаганлар. Шунинг учун ҳам темурийлар даври ўзбек ва форс адабиёти ривожига муҳим босқич ҳисобланади. Навоий ва Жомийларнинг худди ўша замонларда яшаб ижод қилганликларини эслайлик. Ўзбек ва, умуман, туркий тилли адабиёт равнақида улкан ҳисса қасб этган Саккокий, Лутфий, Атоий каби туркийзабон шоирлар, Бурундук Хўжандий, Исмат Бухорий, Ҳумоюн Исфароиний, Бадриддин Чигатоий, Риёзий Самарқандий, Ҳалокий каби форсийзабон шоирлар ҳамда Эрон, Озарбайжон, Хуросон, Кичик Осиёда ижод қилган ўнлаб назм усталари худди шу даврда яшаганлар ва у ёки бу маънода темурийлар ҳимматида баҳраманд бўлганлар. Абдулхай, Пираҳмад Боғишамолӣ, Муҳаммад Халимӣ, Султон Али Бовардий, Шаҳобиддин Абдулло, Заҳириддин Асғар, Камолиддин Бехзод каби наққошлар (миниатюра расомлари) ҳам, Аҳмад Румий, Шомий Бойсунғурий, Ҳожи Абдулқодир, Муҳаммад Бадриддин, Муҳаммад Котиб, Султон Али Машҳадӣ, Абдулҳалил Котиб каби ўнлаб хаттотлар ҳам Амир Темур ва темурийлар даврида камолот чўққисига чиққанлар. Ҳуснихат борасида темурийлар ҳам ном чиқарганлар. Чунончи, Шохрухнинг ўғиллари Иброҳим Султон ва Бойсунғур Қўли билан кўчирилган Куръон нусхалари фикримиз далилидир.

Темурийларнинг илм-фан ва маданиятга рағбати шу қадар бўлганки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг

авлодлари Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган йиллари бу мамлакат маданий тараққиётда жуда катта из қолдирди¹.

Аниқ фанлар ривожиди ҳам темурийлар замони алоҳида ўрин эгаллайди. Биргина Улуғбек Академиясини олайлик. Бу вақтларда Самарқандда ўнлаб мўътабар олимлар, астрономлар, математиклар фаолият кўрсатганлар. Қозизода Румий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Муъиниддин Коший, Жалолиддин Астрободий, Низомиддин Биржандий, Мирим Чалабий, Мансур Коший, Абдулқодир Лоҳижии, Муҳаммад Хусайний ва бошқалар мазкур мактаб намояндалари, издошлари эдилар. Лекин ҳаммадан ҳам ўтиб тушгани Улуғбек бўлди. У Самарқандда ўз даври ва муайян маънода кейинги асрлар учун ҳам катта аҳамият касб этган фундаментал фанлар ривожини учун кенг йўл очиб берди. Айниқса бу ерда расадхонанинг барпо этилиши оламшумул воқеага айланди. Иигирма йил атрофида олиб борилган юлдузлар ҳаракатини узлуксиз кузатиш ишлари натижасида 1018 та юлдузнинг эклиптик системадаги вазияти аниқланди. Расадхона бош ўлчов асбобининг аниқдик даражаси бир ёй секундигача бўлганлигини ҳисобга олсак, яратилган юлдузлар жадвали то ХУН асрга қадар, яъни оптик асбоблар кашф этилгунча, энг мукаммал ҳисобланганлиги асоссиз бўлмаганини биламиз.

Икки оғиз сўз тиббиёт илми ҳақида. Аввалида Амир Темурнинг тиббиётга рағбати ҳақида сўз юритган эдик. Бунинг натижаси ўлароқ мазкур соҳа ривожини учун ҳам қулай шароитлар туғилганди. Тиббиёт оламида машҳур бўлган асарлар, чунончи, Бурҳониддин Нафиснинг «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари шарҳи», «Мўжаз ал-қонун» шарҳи, Ғиёс Мутаббиддиннинг «Касалликлар шифоси», Мансур ибн Муҳаммаднинг «Инсон танаси ва унинг аъзолари ҳолатининг шарҳи», «Кифояти Мансурий», Баҳоуддава Ҳасанийнинг «Тажрибалар ҳулосаси ва хайрли ишлар» каби яна бошқа қатор тиббиёт борасидаги рисолалар темурийлар даврида ёзилди. Бурҳониддин Нафис эса олимлик билан бир қаторда Улуғбекнинг шахсий табиби ҳам эди.

Амир Темур ва темурийларнинг тарих фанига ҳам катта эътибор билан қараганликларини биламиз. Тарих-

навислик бобида Шарқда донг таратган Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Аbru, Муъиниддин Нанзанзий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар паноҳида яшаб ижод қилганлар, улар ҳақида асарлар битиб машҳур бўлганлар. Мазкур ижодкорлар баъзи бирларининг асарларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Низомиддин Шомий. Асл исми Али ибн Муҳаммад, аммо кўпинча Низомиддин Шомий ёки Низомиддин Шанбий номи билан машҳур. Туғилган йили аниқ эмас. Вафоти 1404—1409 йиллар орасида юз берган. 1383 йилдан буён Амир Темурнинг хизматида бўлган. Бошқа асарлари ҳам бўлса-да, уни машҳур қилган «Зафарнома»дир. «Зафарнома» 1404 йили тамомланган бўлиб, уни ёзиш ташаббуси шахсан Соҳибқирондан чиққан. 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан қайтгандан сўнг Шомий асарни унга тақдим қилган. Демак, бу «Зафарнома»га Соҳибқироннинг муборак назарлари тушган. Асар Амир Темурнинг тахтга чиққанидан (1370) то кўрсатилган 1404 йилга қадар Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Кавказ-орти, араб мамлакатлари, Кичик Осиёда рўй берган ва, албатта, Амир Темур, темурийлар фаолияти билан боғлиқ муҳим воқеалар баёнидан иборат. Шомий асарни ёзишда Амир Темур хизматида бўлган битикчилар томонидан тайёрланган ҳар бир юриш, сиёсий, ижтимоий, маданий воқеалар ҳақидаги ҳисоботлар — ҳужжатларга таянган. «Зафарнома» Амир Темур тарихини тўла ёритган илк тарихий асар ҳисобланади. «Зафарнома» муқаддимасида ёзилишича, 804 (1401/1402) йили Соҳибқирон Шомийни даргоҳига чорлаб, ўз ҳаёти ва фаолияти тарихини ёзишни буюради ва шундай талаб қўяди: «Баён услуби мураккаблик аломатларидан ҳамда мактанчоклик дабдабаларидан холи бўлсин, (турли) маънодорлик тарзидан (ҳам) тийилинсин. Ташбиҳ ва истиоралар безаги (гирдобиди асосий мақсад) кўринмай қолса, бундай услубда битилган асардан не фойда? Бир киши, бирон сўз даражасини англаб унинг маънисини тушунса, қолган ўн киши, балкисим юз киши ундан қўзланган мақсадни англашда ожиздирлар. Демак, ундан оддий халққа ҳеч қандай наф йўқир»¹. Қўриниб турганвдек, Амир Темур тарихий асар яратишдан мақсадни, баён услубларини аниқ тасаввур қилган ва вазифани ҳам лўнда қўйган, яъни тарих омма, келажак учун ёзилади. Шомий Соҳиб-

¹ Қаранг: *Зиёев А.* XVI—XVII асрларда форсийзабон тарихнавислик. «Шарқшунослик» тўплами, 6-сон, 1995, 41—53-бетлар; Темурийлар даври Ҳиндистон тарихнавислиги. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журналы, 7—10-сонлар, 1996, 172—180-бетлар.

¹ *Шомий.* Зафарнома, 1-жилд, 11-бет.

кирон талабларига мос асар яратишга интилан ва, таъкидланганидек, кейинги йиллар тарихчилари, жумладан, Шарафиддин Али Яздий ҳам, унинг асари тузилишидан кенг фойдалангатар. Кези келганда шунини ҳам алоҳида қайд этиш керакки, темурийлар замониди тарихнавислик ўзининг энг юқори чўққиларидан бирига чиққан¹.

Ҳофизи Абрӯ. Асли исми Шихобиддин Абдуллох Хавофий бўлиб, 1430 йили вафот қилган. У ҳам Амир Темур ва кейинчалик Шохрух хизматида бўлган. Ҳофизи Абрӯ сермахсул тарихчилардан. Шу билан бирга, фикримизча, асарлари орасида «Зубдат ат-таворих» алоҳида ўрин тутди. Бу асар Шохрухнинг ўғли Бойсунғур топириғи билан ёзилиб, унинг тўртинчи қисмида Амир Темур тарихига оид бир қатор муҳим қўшимчалар ҳамда Соҳибқирон ўлимидан кейин то 1427 йилгача Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз берган ҳаёт тафсилотлари ўз аксини топган².

Муъиниддин Натанзий. У ҳам темурийлар, хусусан, Искандар Мирзога ва унинг ўлимидан кейин Шохрухга хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, Натанзий ўз даврида энг машҳур олимлардан бири ҳисобланган. Бунга биз унинг «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихларнинг сираси») асари билан танишиш орқали иқроқ бўлишимиз мумкин. Асар оламнинг яратилишидан то Соҳибқирон вафотида қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Унинг географияси ҳам кенг: Хитойдан Европагача. Биз учун Амир Темур даври кизик. Қўлаб тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Натанзий фойдаланган манбалар, ҳатто Шомий истифода қилган ҳужжатлардан ҳам фарқлидир. Ҳақиқатан ҳам асар билан танишар эканмиз, унда қўлаб туркий сўзларни учратамиз. Демак, муаллиф ихтиёрида сарой архивига оид туркий тилда ёзилган қимматли ҳужжатлар тўплами ҳам бўлган. Умуман олганда «Мунтахаб ат-таворих» синчиклаб ўрганиладиган асар. Зеро, унда бошқа тарихий манбаларда бўлмаган ва ҳозирги қўлаб олимлар назаридан четда қолаётган ноёб маълумотлар бир талай!

¹ Асар ҳақида қаранг: *Низомиддин Шомий*. Зафарнома, Ф. Таувер нашри, 1-жилд, Прага, 1937; *Аҳмедов Б.* Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 140—141-бетлар.

² Асар ҳақида қаранг: *Ҳофизи Абрӯ*. Зубдат ат-таворих. Саййил Жаводий нашри, Техрон, 1372 (х), 1-жилд; Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. 143-145-бетлар.

³ Асар ҳақида қаранг *Муъиниддин Натанзий*. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обэн нашри, 1957; Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 141—143-бетлар.

«Зафарнома» номи билан машҳур яна бир асар бор. Унинг муаллифи Шарафиддин Али Яздийдир (вафоти 1454 йил). У Шохрухнинг ўғли Иброҳим Султон саройида хизматда бўлгани ва мазкур асарни яратиш иши ҳам ушбу темурий шахзода номи билан боғлиқлигини биламиз. Яздий «Зафарнома»си юқорида қўрилган Шомий «Зафарнома»сидан фойдаланиб ёзилгани аниқ. Шу билан бирга Яздий асарида қўлаб тўлдиришлар, аниқликлар мавжудки, бунинг сабабини муаллифнинг ўтмишдошларига нисбатан туркий битиклар, форсий манбалар, гувоҳлар, воқеалар иштирокчилари хотираларидан кенгрок, унумлироқ фойдаланганлиги билан тушунтириш мумкин. Иккинчи томондан, Яздий «Зафарнома»сини ёзиш тадбирига ҳам жиддий эътибор билан қараган. Муаллифнинг ёзишича, Иброҳим Султоннинг буйруғи билан мавжуд барча манбалар, ҳужжатлар, хотиротлар ҳар қаердан йиғиб келиниб, бирмабир мутолаа қилиниб, бир неча мароталаб текширилиб кейин вараққа олинган. Натижада, 1425 йили Амир Темур тарихига оид ўз даври учун мукаммал асар яратишга эришилган¹.

Темурийлар даврида сермахсул ижод қилган тарихчилардан яна бири Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) ҳисобланади. Унинг отаси Шохрух саройида хизматда эди. Кеш билим олган Абдураззоқ ҳам йигирма беш ёшларидан бошлаб Шохрух хизматида кирди. Кейинчалик у Абу Саъид Мирзо ва Абулқосим Бобур каби темурийларга ҳам хизмат қилгани маълум. Бир сўз билан айтганда, Абдураззоқ Самарқандий темурийлар даврида, хусусан, XV асрнинг 20-йилларидан 70-йилларигача кечган замонда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда бўлиб ўтган турли воқеалардан яхшигина хабардор бўлган. Нафақат хабардор бўлган, балки ўз вақтида тарихий воқеаларни қоғозга тушириб ҳам борган. Натижада улар асосида 1467—1470 йиллар орасида «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ўрни ва икки денгизнинг қўтилиш жойи»)² асарини яратган. Асар икки жилддан иборат бўлиб, биз учун унинг иккинчи жилди, хусусан, XV аср 20-йилларидан 1470 йилга қадар юқорида тилга олинган катта минтақада кечган ижтимоий-сиёсий тарих баёни муҳимдир.

¹ Асар ҳақида қаранг: *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш. сўз боши, изоҳ ва қўрсаткичлар А. Ўринбоевники, 1972.

² Қаранг: *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Тўржима ва изоҳлар А. Уринбоевники. 1969.

Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик равнақи борасида амалга оширилган тадбирлар ҳақида ҳам сўз айтиш мумкин. Туркистон шаҳарларида, чунончи, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Яссид; Хуросонда масалан, Ҳирот, Машҳад, Нишопур ва бошқа шаҳарларда, Эрон ва Озорбайжонда бунёд этилган қалъалар, масжидлар, мадрасалар, қарвонсаройлар, бозорлар, тимлар, саройлар, хонақоҳдар, хиёбонлар, мақбаралар ва бошқа мақсадга мўлжалланган бино ва иморатларнинг ҳар бири ҳақда кўплаб қоғоз қоралаш мумкин. Шунинг учун ҳам биз темурийларнинг меъморчилик фаолиятига доир баъзи бир далилларни келтириб ўтмоқчимиз.

Бунёдкорлик ва меъморчилик жиҳатидан энг гуллаб-яшнаган шаҳар темурийлар даврида Самарқанд бўлди. Буни табиий деб билиш керак. Зеро, у пайтларда дунёнинг энг қудратли ва бой давлати бизники эди. Самарқанд эса мамлакатимиз пойтахти ҳисобланган. Ва ўз-ўзидан жаҳоннинг энг олди давлати пойтахти даражасида гуллаб-яшнаган, гўзал бўлиши керак эди. Албатта, бу ерда Амир Темурнинг раҳбар сифатидаги орзу-ҳаваслари, ўз юртига нисбатан фарзандлик бурчи, мамлақати билан фахрланиш каби туйғулари ҳам ўз ўрнини топган. Буни биз Самарқанд атрофида Миср, Дамашқ, Султония, Бағдод, Шероз каби қишлоқлар бунёд этиши орқали ҳам кўришимиз мумкин. У Самарқандни ва, демак, мамлақатни дунёдаги йирик давлатлар пойтахти ва мамлакатларидан бир неча мартаба юксакликка кўтаришни истаган. Аслида у бутун умрини шунга сарфлади ҳам.

Чингизийлар босқини даврида Самарқанд хароба-ликка юз тутганини биламиз. Қалъалар, деворлар, масжидлар ва бошқа иншоотлар вайрон қилинганди ўшанда. Хитойлик сайёҳлардан бирининг гувоҳлик беришича, Самарқанд шунчалик ҳувиллаб қолган эканки, аввалги аҳолисидан чорагигина қолган. Амир Темур тахтга чиқиши билан шаҳар ички ва ташқи қалъасини (ҳисор) бунёд этди. Бозорларни тартибга солиб, меъморий жиҳатдан беназир тимлар, дўконлар қаторини қурдирди. Шаҳарнинг ичкари ва ташқарисида боғлар билан ўралган саройлар (Тахтақароча ва бошқалар), мадрасалар, мақбаралар (Оқсарой, Ишратхона, Гўри Амир), масжидлар (масалан, Бибиҳоним), давлат идоралари, ҳаммомлар бинолари меъморчилик нуқтаи назаридан юксак даражада бажарилган. Соҳибқирондан унинг атрофидагилар ҳам ўрнатиб кўплаб қурилиш ишларини амалга оширганлар. Ё бўлмаса, унинг Шаҳрисабзда амалга

оширган қурувчилик фаолиятини олайлик. Шаҳарни девор билан ўраш, бетакрор ва улугвор Оқсаройни барпо этиш, Дор ул-тиловот, Дор ул-сиёдат мажмуаларидаги мақбараю мадраса таъмири ва яна қатор бошқа меъморчилик тадбирлари фикримиз далили бўла олади. Амир Темур буйруғи билан қурилган Аҳмад Яссавий мақбараси (ҳозирги Туркистон шаҳрида) ҳашамати бугун ҳам кишини лол қолдиради. Ҳиндистон юришида Ирёб, Нагар шаҳарларида қурилган қалъалар, Жанубий Озарбайжонда Байлақондаги таъмирланган қалъа, Қобул водийсида қурилган рабоблар ва бошқа қатор иншоотлар ҳам Амир Темур буйруғи билан амалга оширилган.

Соҳибқироннинг бундай ободончилик ва меъморчилик фаолияти бошқаларга ҳам ўрнак бўлгани маълум. Бу борада унинг авлодлари — Шохрухнинг Ҳирот ва Марв қалъаларини тиклагани, Ҳиротда мадраса, хонақоҳ, янги бозор биноларини қурдиргани, унинг хотинлари: Гавҳаршод бегимнинг Ҳирот, Машҳад, Тусда мадрасалар, Милкат Оғонинг Балхда битта, Ҳиротда иккита мадраса, «Дорушшифо» касалхонаси, хонақоҳ, ҳаммом, мақбара, кутубхона биноларини иморат қилганликларини мисол қилиш мумкин. Яна Улуғбек Самарқандда бино эттирган мадраса, ҳаммомлар, Шох Зиндани таъмирлаш, кешайтириш борасидаги қурилишлар. Ғиждувон, Бухородаги мадрасалар, Шаҳрисабздаги масжид, Самарқанддаги Муҳаммад Султон, Қосим Султон, Муҳаммад Қосим номлари билан боғлиқ ҳаммомлар, шу шаҳардаги Ферузшоҳ, Шох Малик каби амирлар, Сароймулк хонаш, Хожа Аҳрор, Мирзо Абдулло мадрасалари, Туман Оғо, Улуғбек хонақоҳдари, Ҳиротдаги амирлардан Жалолиддин Фирузшоҳ, Фармоншайх, Чакмоқ мадрасалари, Йазддаги амир Чакмоқ мадрасаси, Шероздаги Даштакий мадрасаси, Султон Ҳусайн хотини Билга Султоннинг Балхдаги «Бадийя» мадрасаси, Машҳаддаги амир Юсуфхожа масжиди, Абдулқосим Бобур Мирзонинг Анўвдаги масжиди бино этилиши ҳақида сўз юритиш мумкин. Ё бўлмаса, Амир Темурнинг опаси Қутлуг Туркон Оғонинг ўз ҳисобидан мадрасалар ва хонақоҳлар қургани ҳақидаги гувоҳликларни олайлик. Хуллас, темурийлар даври қурилиш ишлари хусусида яна кўп қоғоз қоралаш мумкин¹. Масалан, Алишер Навоийнинг Хуросон меъморчилигидаги фаолияти ҳақида. Аммо биз юқоридагилар билан кифояланиб, темурийлар замони

¹ Қаранг: Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. 1997; *Файзиев Турғун*. Темурийлар шаҳараси, 1996.

меъморчилигининг баъзи бир жихатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Биринчидан, амалга оширилган ишлар, энг аввало, жамият манфаатини кўзлаб қилинган. Кўприклар, ҳаммомлар, бозорлардан кимлар фойдаланган, мадрасаларда кимлар ўқиган, карвонсаройларда кимлар тўхтаган, боғ-роғлардан кимлар баҳраманд бўлганини эслайлик. Иккинчидан, тўхтовсиз олиб борилган турли қурилиш ишлари кишиларни иш билан таъминлаган, хашаматли ва дабдабали бинолар барпо этиш тадбири олимлар (айниқса, математика, геометрия, геодезия), ҳунармандлар ижодининг юксалишига катта туртки бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Учинчидан, меъморчилик, қурувчилик орқали шаҳарлар, қишлоқлар, бутун бир мамлакат обод бўлиб борган. Тўртинчидан, давлат хазинасида йиғилган катта бойлик, тарихимизнинг баъзи замонларида бўлганидек, айшу-ишрат, ҳукмдор мавқеини сақлаш учун беҳуда совға-саломлар тарқатиш каби бемаъниликларга эмас, қўпчиликка фойдали, асрларга татигулик хайрли ишларга сарфланган. Хуллас, келажак ашюд учун шундай маданий-маънавий мерос қолдирилганки, улар нафақат ўтмишдан хотира сифатида, балки ўзбек халқининг маданий бойлиги, маънавий салоҳияти, ақлий имкониятларидан далолат берувчи бекиёс тимсол ўрнида ҳам кадрлидир.

ТАШҚИ СИЁСАТ ВА ДИПЛОМАТИЯ

Амир Темур ва темурийлар даврида халқаро муносабатлар ва уларда давлатимизнинг тутган ўрни ҳақида сўз юритишдан олдин бир фикрни таъкидлаб ўтиш жоиз. 2700 йилдан ортиқ давлатчилик тарихига эга ўзбек халқининг ўтган мингйилликлардаги халқаро алоқалари жуда кам ўрганилган, чунончи, ташқи сиёсий муносабатлар дипломатияси масалалари деярли тадқиқ қилинмаган. Шу маънода мазкур йўналишда қўйилган ҳар бир қадам катта қизиқиш уйғотиши табиий. Шунга қарамай биз темутжйлар, айниса, Амир Темур даври ташқи сиёсий алоқалари ва дипломатиясини ҳеч бир муболағасиз халқаро муносабатлар тарихимизнинг энг ёрқин саҳифаларидан дея оламиз.

Кўрилатган давр халқаро муносабатлари ва дипломатиясига баҳо бераётганда бир қондани ёдда тутмоқ даркор, яъни марказда воқелик туриши керак, наинки бир шахс ёки шахслар. Тарихий воқеликни ҳар тараф-

лама ва чуқур таҳлил қилмасдан туриб, аввалдан қандайдир бир ижтимоий ё ҳиссий буюртма билан бир мавзу, ё шахсни улуғлаш, оқлаш ё қоралаш, хаспўшлаш мақсад қилиб қўйилса боши берк қўчага кириб қолиш, қолганларни ҳам ўша ёққа бошлаб кетиш ҳеч гап эмас. Тарихий воқелик тўғри англаб олингандагина тарихий шахслар роли ва хизматлари яққол билинади. Бундан ташқари тадқиқ қилинаётган мавзу ва макон ҳақида ҳам тўғри ва аниқ тасаввурга эга бўлиш ниҳоятда муҳим. Шу маънода Амир Темур даври халқаро муносабатлари ва дипломатияси мағзини чақишда энг аввало, ўша замондаги жаҳон сиёсий, иқтисодий, мафкуравий манзарасини билиб олишга тўғри келади. Зеро, Амир Темур дунё миқёсида от ўйнатган сиёсатчи ва дипломатдир. Демак, биз, аввало, ана шу «ўйин майдони»даги аҳволни, паст-баландликларни, қонун-қондаларни билиб олишимиз керак. Шундагина Амир Темурнинг ҳар бир муайян вазият ё масалада тутган сиёсати ва ёндашувининг сабабларини кўра оламиз. Бу ўз ўрнида Амир Темур даври давлатимиз ташқи сиёсати ва дипломатиясининг моҳиятини англаш учун йўл очиб беради.

XIV аср, умуман, дунёда ва, хусусан, Туркистонда (Амир Темургача) бошбошдоқлик, сиёсий тарқоқлик ва қарама-қаршиликлар авжига чиққан юз йиллик бўлган. Чунончи, минтақамизда ҳар бир вилоят ўз бошича бўлгани ва Соҳибқирон тахтга ўтиргач мамлакат бирлаштирилгани ва бунинг натижасида турли соҳаларда қўлга киритилган ютуқлар ҳақида тўхталиб ўтдик. Атрофда эса, хусусан, Урта ва Яқин Шарқда қуртлар (маркази Ҳирот), сарбадорлар (Сабзавор, Астробод, Нишопур, Машҳад), музаффарийлар (Форс, Кермон, Курдистон), жалойирийлар (Ироқ, Озарбайжон, Арманистон, Ғарбий Эрон), кечроқ (XIV аср охирларида) қорақўйунлийлар (Озарбайжон, Арманистон), отабеклар (Кичик ва Катта Луристон), мамлуқлар (Миср ва Сурия) ҳамда бир қатор вилоят миқёсидаги маҳаллий сулолалар ўзаро ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятда эдилар. Кичик Осиёда ҳам сорунолийлар, ойдинийлар, мунташойлар, такоэлийлар, кармиёнилар, қарамонийлар, усмонлийлар каби бир қатор катта-кичик сулолалар фаолият кўрсатиб, улар орасида усмонлийларнинг ошиғи олчи бўлиб келаётган бўлса-да, ўзаро зиддиятлар барҳам топмаган эди.

Европага келсак, аҳвол бундан ҳам аянчлироқ эди. Европа халқлари бу вақтда марказлашган давлатчилик

йўлига эндигина кириб келаётган, шаҳар маданияти пайдо бўлганига ҳали кўп ҳам бўлмаганди. (Эслатиб ўтамиз, Европада шаҳар маданияти узоғи билан IX аср, асосан X—XI асрлардан бошлаб изчил таракқий эта бошлаган.) Мазкур икки омил орқали китъадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожини қай даражада бўлгаплигини билиб олишимиз мумкин. Масалан, Италияда Флоренция, Сиена. Пиза, Милан, Венеция ва яна бир қатор давлатчалар мавжуд эди. Уларнинг номланиши ҳам қизиқ: шаҳар-давлатлар, денгиз республикаси. Марказий Италиянинг аксар қисмида эса католик черковининг маркази Рим папаси ҳукмрон эди. Бир сўз билан айтганда, Италия сиёсий тарқоқлик ва ички зиддият шароитида ҳаёт кечирарди. Франциянинг ахволи бир оз дурустроқ кўринса-да, у ҳам марказлашган ҳокимият остида бирлаша олмаётганди. Айниқса, 1337 йили Англия билан бошланган ва умум ҳисобда юз йилдан ортиқ давом этган уруш ички вазиятнинг янада кескинлаштириб юборганди. Карл VI замонида (1380—1422) келиб эса маҳаллий сулолалар қиролга деярли бўйин бермай қўйгандилар. Германиядаги вазиятнинг 1356 йили Карл IV (1347—1378) изолалаган ҳужжатдан яққол кўриш мумкин. Унга кўра ҳар бир маҳаллий қироллик учун қонуний тарзда мустақиллик тўғрида берилган. Сиёсий тарқоқлик Испанияда ҳам ҳукм суради. XIV аср давомида Леон-Кастилия ва Арагон-Католон қиролликлари ўртасидаги рақобат тўхтамаган. Қачонлардир қудратга эга бўлган Византия (Рум) ҳам ички ва ташқи зиддиятлар сабаб ниҳоятда заифлашиб қолган, усмонлийлар тазйиқига зўр-базўр бардош бериб инқироз арафасида турарди.

Европа мамлакатлариаро ўзаро қарама-қаршиликлар ҳам уларнинг ҳар биридаги ички зиддиятлардан қолишмас, боз устига уларнинг янада кескинлаштириб борарди. Юқорида Франция ва Англия ўртасидаги давомли урушлар ҳақида айтдик. Англия Испания билан ҳам зиддиятда эди. Бу ҳам етмагандай Испания Португалия билан қарама-қаршиликда эди. Шимолий Италия Венгрия ҳужумларига бардош беришига тўғри келарди. Аслида ўзиникилар томонида бўлиши керак туюлган Рим папалиги Венгрияни жанубий славян давлатлари — Сербия, Босния, Хорватияга қарши курашда қўллаб-қувватларди. Жанубий славянлар кези келганда Византиядан ҳам дод дердилар. Ўз ўрнида Босния Сербия тазйиқида ҳам қолганди. Хорватия Венгрияга

қарама-қаршиликда ўтган, Болгария эса XIV асрнинг иккинчи ярмида учга бўлиниб кетганди.

Рим папалигининг юқорида ишора қилинган фаолияти Европада мазҳабий жиҳатдан ҳам муштараклик йўқдигидан далолат беради, албатта. Ҳақиқатан, 1054 йили икки йирик мазҳабий кутбга (ғарбий католик ва шарқий православ) бўлиниш оқибатида заифлашиб қолган папалик XIII асрга келиб фаоллашади. Европа ҳаётидаги нафақат мазҳабий, балки сиёсий масалаларда ҳам етакчилик қилишга интила бошлайди. Салиб юришларини илҳомлантирувчи ҳам худди шу диний ташкилот эди. Натижада баъзи бир европалик йирик сулолалар ва папалик ўртасидаги зиддият кучаяди. Масалан, шундай курашлар натижасида Франция қироллиги папалик марказини ўз мамлакатига қўчиришга мумкин бўлади ва деярли 70 йил давомида бу ташкилот Франция измида қолади. Юз йиллик урушда Франция томонида бўлган папаликка қарши Англия бош қўтаради. Шунингдек уч асрдан буён папалик асоратида бўлиб келган Португалия ҳам унга қарши қайфиятда эди. Православиёга тегишли Шарқий Европа ва Византиянинг Рим черковига қарши муносабатини тасаввур қилиш қийин эмас. Византия учун энг оғир йиллар ҳисобланмиш усмонлийлар хатари кучайган пайтларда ҳам ана шу мазҳабий қарама-қаршилик ҳеч бир сусаймаган, аксинча, тўғоноқ бўлган.

Буларнинг бари Европа халқларининг ижтимоий ҳаётига таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Бу вақтда китъада крепостнойлик ҳуқуқи ҳануз сақланар ва ўз ўрнида қатор ғалаёнларга сабаб ҳам бўлганди.

Шундай қилиб, юқорида Шарқ ва Ғарб мамлакатлари сиёсий-ижтимоий ва мазҳабий муносабатларига қисқа равишда тўхталиб ўтдик.

Энди эса XIV асрда дунёдаги умумий ва баъзи жиҳатлардан хусусий ахволдан бохабар бўлган ҳолда тўғридан-тўғри Амир Темур юритган ташқи сиёсат ва дипломатиянинг амалий томонларига тўхталиб ўтамиз.

Амир Темурнинг Туркистон ва Ўрта Шарққа нисбатан тутган сиёсатини шарҳлашда қуйидагиларни назарда тутмоқ лозим. Туркистон, Эрон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олувчи улкан ҳудуд асрлар давомида сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муштараклик, яхлитлик, яқинлик шароитида яшаб келган. Узоққа бормай, Чингизхон босқинидан олдинги хоразмшоҳтар (ануштегинийлар) ҳукмронлиги даврини олайлик.

Ўшанда ҳақиқатан ҳам мазкур ҳудуднинг аксари (Шимолий Ҳиндистондан ташқари) хоразмшоҳлар қўл остида бирлашган эди¹. Бунга ўрта асрларда сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ҳам интиланликларини биламиз. Тилга олинган ҳудудда ўз вақтида кушонийлар, эфталлийлар, ашиналийлар ҳам от ўинатганлари, худди шундай мақсадга эронлик сосонийлар сулоласи ҳам интилгани маълум. Бошқача айтганда, ўрта асрлар воқелиги учун бу улкан ҳудуд яхлитлик, муштараклик касб этган ва манбаларда уни асосан Турон ва Эрон заминчари деб атайдилар. Чингизийлар даврида эса Турон ва Эрон учга бўлиб идора этилган: Олтин Ўрда, Чиғатой ва Ҳалоқуийлар улуслари. Бунда маркази ҳозирги Мўғулистонда бўлган Чингизхон асос солган салтанатнинг манфаати кўзда тутилгани аниқ ва табиийдир. Худди шунинг учун ҳам Туркистоннинг Мовароуннаҳр қисмининг ажралмас бўлаги² бўлиб келган Хоразм иккига бўлиниб, шимоли Олтин Ўрдага, жануби эса Чиғатой улусига қўшиб олинган. Шу сабабдан ҳам 1370 йили ҳокимият тепасига келган Амир Темур ўтган 150 йиллик чингизийлар ҳукмронлиги давомида тилга олинган улкан ҳудудда юз берган ўзгаришлар ва ҳосил бўлган воқеликлар билан ҳисоблашиб иш тутишига тўғри келганди. Хўш бу воқелик қандай эди?

Амир Темур Туркистонни бирламчи тарзда бирлаштиргандан сўнг дастлабки иши шу бўлдики, собиқ Чиғатой улусига даъвогарлик ўчоғи ҳисобланмиш Мўғулистонда (Еттисув ва Кошғар) мавжуд сиёсий қучлар пайини қирқишга жазм этди. Зеро, бу вақтда Мовароуннаҳрга хавф солиб турган реал қуч худди шу ерда мужассамлашганди. Буни аниқ тасаввур қилиш учун XIV асрнинг 60-йиллари биринчи ярмида юз берган Туғлуқ Темурхон ва Илёс Хожаларнинг Мовароуннаҳрга юришларини эслайлик. Шуларни назарда тутган ҳолда Амир Темур XIV асрнинг 70-йиллари давомида Мўғулистон томон бир неча марта ҳарбий юриш уюштириб у ерлик ҳарбий-сиёсий қучларни заифлаштириш, ташаббусни ўз қўлига олишга ҳаракат қилди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Мовароуннаҳр ва Мўғулистон ўртасида зиддият юзага келгандан бери ҳали ҳеч ким шарққа томон лашкар тортмаган эди. Чиғатой улусининг ғарбий қисми бу маънода заифлик мавқеида бўлиб келарди. Амир Темурнинг Мўғулистонга отланиши минтақадаги вазият тамоман

¹ Жизнеописание, с. 45.

ўзгариб бораётганидан далолат берарди. Мўғулистонликлар ҳам тинч ўтирмаганлар. Чунончи, 1376 йили амир Қамариддин бошлиқ мўғул қўшинлари фарғонага бостириб кирганларини биламиз. Аммо Амир Темурнинг етиб келаётганини эшитиши билан жуфтакни ростлаб қолган. Хуллас, 70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб Амир Темур биринчи хавф ўчоғи бўлмиш Мўғулистонни асосан жиловлашга муваффақ бўлганди (лекин узил кесил эмас, бунинг учун Соҳибқирон у томонга яна бир неча юришлар ўтказган, масалан, 1383, 1389, 1390 йилларда)³.

Мовароуннаҳрга хавф туғдирадиган иккинчи қуч шимолдан эди. Олтин Ўрда (Жўчи улуси) номила ҳам машҳур бу улкан салтанатнинг Сирдарёнинг сўл соҳилига кўз олайтириши дастлабки чингизийлар замонларидаёқ намоён бўлганди. Масалан, XIII аср ўртасида бир неча йил давомида Чиғатой улуси Олтин Ўрдага қарам ҳолга тушгани маълум. Иккинчи томондан эса энг жанубий ҳисобланмиш Ҳалоқуийлар улусида (Эрон) ҳам Мовароуннаҳр «ишқи» бор эди. Ҳаҳоқуийларнинг 1272 йилги Бухорога юришларини эслайлик⁴. Шу маънода чингизийлар улуслари орасида геосиёсий нуктаи назардан собиқ Чиғатой улуси энг заиф аҳволда қолганди, яъни ўртада эди. Унга нисбатан ҳар уч томондан тазйиқ ўтказиш имкони сақланиб келганди. Амир Темур Чиғатой улусига барҳам бергани билан геосиёсий шароит деярли ўзгармаганди, яъни шимол ва шарқдан келувчи хавф ўз қучини йўқотмаганди. Бундай вазиятдан Амир Темур яхши хабардор бўлгани ва тегишли ҳисоб-китобни қилгани аниқ. Чунки унинг хатти-ҳаракатлари бундан далолат бериб турибди. Янада равшанроқ айтганда, Мўғулистондан сўнг Амир Темур Олтин Ўрда «масала»-си билан шуғулланишга киришади.⁵

XIV аср бошларидаёқ Олтин Ўрда иккига — Оқ Ўрда ва Кўк Ўрдага бўлиниб кетганди. Оқ Ўрда таркибига Сирдарё хавзаси, Орол денгизидан Ишим ва Сарисув дарёларигача бўлган шимоли-шарқий йўналишдаги ҳудуд кирарди⁶ (ҳозирги Қозоғистон ва Ғарбий Сибирнинг майдонларига тўғри келади). Улуснинг қолган ерлари эса, жумладан, Қора денгиз ва Дарбанд

¹ Қараг: Шомий. Зафарнома. 1-жиктд. 64, 69, 70, 72, 74-бетлар: Яздий. >арнома. 332, 333, 424, 434, 1121-бетлар.

• Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 134-бет.

³ Уша жойла. 81-бст («Улуғтоғ. Саккиз ёғоч. Қаротолдан Тўйсин, Жанд ва чкенгта қадар ҳудуд»).

хамда Рус князликларининг ғарбий чегараларигача бўлган ерлар Кўк Ўрда ихтиёрида эди. Кўриниб турганидек, Кўк Ўрда қудрати улусда сезиларли бўлган ва шунинг учун ҳам Кўк Ўрдага нисбатан илгариги Олтин Ўрда тушунчаси ишлатилаверилган.

Амир Темур тахтга чиққан йиллари Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхон (1361—1380) Кўк Ўрдада ҳам ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва бу билан Олтин Ўрда, яъни асл Жўчи улусидаги ҳокимиятни бутунлай қўлга олиш ҳаракатида эди¹. Агар у бу мақсадига эришса Мовароуннаҳр учун шимолдан катта хавф туғилиши муқаррар эди. Шу орада Тўхтамиш Ўрисхондан нолиб Оқ Ўрдадан Амир Темур даргоҳига бош уриб келади. Баъзи манбаларда ёзилишича, Ўрисхон Тўхтамишнинг амакиси бўлиб, ўзаро келишмовчилик оқибатида ўз укаси, яъни Тўхтамишнинг отаси Тўйхожани қатл эттиради. Бундай шароитда Тўхтамиш ўз юртида қололмай Мовароуннаҳрга қочган². Амир Темур учун бу ҳол «српини ўзидан чиқариш» имконини туғдирганди. Олтин Ўрданинг кучайиб бориши бир кунмас бир кун Мовароуннаҳрга хавф туғдиришини билган Соҳибқирон у ерда ўз кишисига эга бўлиш нечоғлик муҳимлигини ҳисобга олиб, Тўхтамишни қўллаб-қувватлашга қарор қилади. Ҳарбий ва моддий жиҳатдан ёрдам олишига қарамай Тўхтамиш ҳеч бир^ишнинг уддасидан чиқолмайди. Шунда Амир Темур Ўрисхонга қарши шахсан ўзи отланади. 1376—1377 йиллар кишида юз берган бу гюкеа игуни тасдиқлайдики, Амир Темурнинг Олтин Ўрдага нисбатан тутган стратегияси Тўхтамиш омили билан боғлиқ эмасди. У ҳатто Тўхтамиш бўлмаганда ҳам бу йўнатишдан воз кечмасди. Чуношги, ^шу вақтда Бухорода бўлиб турган Соҳибқирон олдига Ўрисхондан нолиб яна бир киши — Идику келади (рус солномаларида Едигей деб аталган ва у XV аср бошларида рус князликларини ўзига қарам ҳолда тутгани билан машҳур). У келтирган маълумотга кўра, Ўрисхон Амир Темурга, қарши урушга тайёргарлик олиб борган. Шу орада Ўрисхоннинг икки элчиси (Кепак манғит ва Тулижон) келиб, агар Амир Темур Тўхтамишни Олтин Ўрдага қайтармаса уруш бошланиши ҳақида расман хабар берадилар. Кўриниб турганидек, Амир Темурнинг Олтин Ўрдадан хавфсирашининг сабаби бўлган. Шу сабабдан ҳам у икки маротаба (1376

¹ Ўша жойла. 92—93-бетлар; Олтин Ўрда ва унинг қулаши, 269-бет.

² Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 74-бет; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 92-бет; Яъдий. Зафарнома, 334-бет.

ра 1377 йиллари) Ўрисхонга қарши юради, унга сезиларли зарбалар бериб, ўзиниш қатъийлигини намойиш этади. 1377 йил охирида эса Тўхтамишни Оқ Ўрда тахтига ўтказишга эришади¹. Бу билан Соҳибқирон шимолдан туғиладиган хавфни бартараф этгандай эди. Вақти келиб Тўхтамиш онқўрлик қилиб ўзига қарши чиқишини у ҳаёлига келтирибди дейсизми! Аммо нима бўлганда ҳам Амир Темур ўз ҳукмронлигининг дастлабки ўн йили давомида мамлакатни шарқий ва шимолий йўналишлардан келадиган хавфдан асосан ихота қилишга муяссар бўлганди. Олдинда эса жануб ва ғарбга йўналтирилган сиёсат турарди.

Айтилганидек, Ҳирот қуртлар (картлар) номила машҳур туркий сулоланинг маркази эди. Ҳалоқуийлар инкирозигача чишизийларга қарам бўлиб келган мазкур сулола кейинчалик мустақил сиёсат юргизиш йўлига ўтган. Уларнинг тақдири Амир Темурга ҳам бир хил кечмагани маълум. Масалан, XIV асрнинг 30-йилларида атиги икки йилгина сулолани бошқарган Малик Ҳофиз ғурийлар томонидан ўддирилган. Ё бўлмаса, қуртларнинг кўшни вилоятларга муносабатини олайлик. Ўз фаолиятларини Ҳиротда бошлаган қуртлар Ғаржистон, Сейистон, Қандахор каби вилоятларни ўз тасарруфларига олганларини ҳам биламиз. Уларнинг сарбадорлар билан ҳам муносабатлари зиддиятли ўтган. Чунончи, қуртлардан бўлмиш Ғиёсиддин Пир Али сарбадорлар ҳудудига ҳамла қилиб, Нишопур атрофидаги буғдойзорларни пайхон, боғ-роғларни ер билан яқсон қилгани, юз йиллик дарахтларни илдизи билан қўпортириб, кориз-қудуқларни тупроқ билан тўлдиртиргани ҳақидаги маълумотлар манбаларда ўз аксини топган².

778 (1376/1377) йили, яъни Амир Темур Мўғулистон ва Олтин Ўрда билан банд бўлган кезлари Соҳибқирон ва қуртлар сардори Ғиёсиддин Пир Али элчилар алмашадилар. Соҳибқироннинг «Орамиздаги дўстлик қадимийдир. Мақсадимиз дўстликни мустаҳкамлаб, қонқариндош бўлишдир. Ўртадаги бегоналик ягоналикка айлансин» мазмунидаги хатига жавобан Ғиёсиддин Пир Али «Мен Сизнинг қулингизман. Агар ҳазрат фарзандим Пир Муҳаммадни хизматкорлари қаторига қабул этишга илтифот айласалар, биз учун ифтихор бўлур эди» деб ёзиб юборади³. Шуша кўра Соҳибқирон ўзининг энг

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 75—79-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 93-97, 420-427-бетлар; Яъдий. Зафарнома, 336-339, 341-342-бетлар.

Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 2-қисм, 75, 79 ва бошқа бетлар.

- Уша жойда.

яқин кишиси — синглиси Ширинбека Оғонинг қизи Суйунч Қутлуқ Оғони Ғиёсиддиннинг тилга олинган ўғлига никоҳлаб беришга қарор қилади¹. Бу ерда Соҳибқирон мақсади аниқ: дипломатия ва қариндошлик йўли билан Хуросонда ўзига яраша мавқега эса сиёсий кучни ўз томонига оғдириш. Куртларнинг қудрати чакана бўлмаганини ва қўшни сулолалар ишига аралашини ҳам қўлларидан келишини юқорида келтирилган Нишопур воқеаси орқали ҳам кўргандик. Бу борада далил ўрнида Ибн Баттута гувоҳлигидаги яна бир маълумотни беришимиз мумкин. Чунончи, Ғиёсиадин Пир Алининг отаси Муъизиддин Ҳусайн (1331 — 1370) ҳукмронлиги даврида куртлар Мовароуннахрнинг ички ишларига аралашиб чиғатой хонлардан Бузанга (1334—1338) қарши курашган Халилни ҳарбий куч ва маблағ билан таъминлаганлар. Ибн Баттутанинг далолат беришича, Халил куртлар берган ёрдам билан Бузани тахтдан ағдариб, ҳокимиятни қўлга олишга эришган². Демак, назарий жиҳатдан олганда ҳам куртлар тегишли шароит туғилса Мовароуннахрга яна таҳдид солишлари мумкин эди. Шу маънода Амир Темурнинг улар билан дишюматик йўл орқали алоқани яхшилашга интилишини табиий деб билмоқ керак. Ғиёсиддиннинг ваъдасига ишонган Амир Темур жиянини дабдаба билан Ҳиротга жўнатади. Бу ерда ҳам катта тўй бўлади. Аммо энг муҳим паллада келишувларга қарамай Ғиёсиддин иттифокчилик аҳдини бузади. 782 (1381/1382) йили Балх ва Андхуд оралиғида Соҳибқирон томонидан чакирилган ҳарбий қурултойга келмай бир неча шартлар қўяди. Шартлари бажарилгандан сўнг ҳам у қурултойга келмайди. Шунда Амир Темур куч билан Ҳиротни эгаллайди. Аммо Ғиёсиддинни ўз ўрнида қолдиришига қарамай, у яна муҳолифат йўлига киради. Амир Темур уни Самарқандга жўнатишга мажбур бўлади³.

Ғиёсиддиндан фарқлиқ ўлароқ, сарбадорлар ҳукмдори Али Муаййад бош эгиб келиб, Амир Темур хизмати-га киради. Соҳибқирон уни эъзозлаб ўз ўрнида қолдиради. Лекин Жужон, Мозандорон ҳокими амир Вали, Тус, Калот, Обивард, Нисо, Марв ҳокими Валибеклар бир неча марта Амир Темурга тобеликларини билдириб, шунча марта аҳдни бузادилар. Ҳатто унга қарши

¹ Ўша жойда, 80-бет.

² Иброҳимов Нейматулло. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати, 1993, 73—74-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома, 1-жилд. 81—84-бетлар: *Наматуй*. Мунтахаб атактаворих, 306—311-бетлар.

суиқасд уюштириш йўлига кирадилар. Шундан сўнг Амир Темур уларнинг тақдирини ҳам узил-кесил ҳал қилади.

Шундай қилиб XIV аср 80-йилларининг ўрталарида Амир Темур Хуросон, Сейистон, Қандаҳор, Шимолий Зрон вилоятларини ўз ҳукми остида бирлаштиришга муваффақ бўлган эди. Унинг бу зафарли юришларидан узок-яқиндаги сулолалар, сиёсий кучлар хабардор эдилар, албатта. Гарчи улар кўп ҳолларда ўзаро зиддиятда бўлишларига қарамай Амир Темурнинг шахдам фаолияти олдида дипломатик борди-келдиларни кучайтириб музокаралар олиб борардилар. Бир вақтнинг ўзида ҳар қандай тадбирни тинчлик, дипломатия йўли билан битириш тарафдори бўлган Соҳибқирон ҳам улар билан элчилик алоқаларини йўлга қўйиб, уларнинг қўнглини олиш, хотираларини жам қилишни қанда қилмаган. Шу маънода музаффарийлардан Шох Шужо (1359—1384) билан дипломатик музокаралар жараёни диққатга сазовордир. 784 (1382/1383) йили Шох Шужо ўз элчиси амир Умаршоҳ орқали Соҳибқиронга йўллаган мактубида Амир Темурга нисбатан ихлоси ва тарафдорлигини билдиради¹. Соҳибқирон одатдагидек икки томонлама алоқаларни қариндошлик воситаси билан мустаҳкамлаш ниятида ўз фарзандларидан бирига Шох Шужо қизларидан сўрайди. Аммо бир оз ўтиб Соҳибқирон тилга олинган Сейистонга юриш қилган кези бу вилоятга яқин Кермон вилояти ҳокими амир Ихтиёриддин Ҳасан ўз ҳукмдори Шох Шужога хат йўллаб, унда Амир Темур Сейистондан сўнг Кермонга ҳам ўтса керак, деб ўз хавотирини билдиради. Албатта, амир Ихтиёриддин Шох Шужо ва Соҳибқирон ўртасида олиб борилган музокаралардан беҳабар бўлган. Шунинг учун ҳам у хавотирга тушган. Лекин Шох Шужонинг унга жавоб хатида диққатни тортувчи бир фикр борки, у орқали биз музаффарийлар сардорининг асл мақсадини билиб олишимиз мумкин. Чунончи, у Амир Темурни улуғлаб «ул зот ўз лашкарларини дўстлар ва мухлислар мулкига тажовуз қилишига йўл қўймадилар» дейиш билан бирга, агар Амир Темур лашкар тортса, бизнинг шижоатли қўшинимиз урушишга тайёр, деб асосий мақсадини ойдинлаштиради². Демак, Шох Шужо, бир томондан, Амир Темур билан элчилар орқали музокаралар олиб бориб, унга тарафдорингизман, дея сўз бериб, иккинчи томон-

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 89-бет.

² Аснод ва мукотибот, 12-бет.

дан, харбий тайёргарликни ҳам кўраверган. Шох Шужонинг ўз манфаатини кўзлаб юритган бундай сиёсатини табиий деб билган ҳолда Амир Темурга нисбатан у олиб борган муносабат самимий бўлмаганини кўрсатувчи яна бир муҳим маълумотни келтириб ўтмоқчимиз. Шох Шужонинг тарафдорлигига ишонган Амир Темур ўз набираси Пир Муҳаммадга (1376—1407) унинг набирасини унаштириб қўйиш тараддудида бўлган бир пайтда охира-ти яқинлашганини сезган музаффарий ҳукмдор Соҳибқиронга қуйидаги мазмунда мактуб йўллаган: «Менинг куним битганга ўхшайди, ўғлим Зайналобиддин ва бошқа фарзандларимни сизга ишонаман, мен сизнинг ихлосмандингиз ва тарафдорингизман»¹. Қизиғи шундаки, ҳудди шу мазмундаги хатни у тез орада Соҳибқиронга қарши курашга кирган Султон Аҳмад жалойирга (1382—1411) ҳам юборади. Султон Аҳмад жавоб хатида унинг илтимосини қабул қилгани ва бу борада бевафолик қилмаслигини алоҳида таъкиддайд².

Амир Темур жавоб хати ёзган-ёзмагани номаълум. Аммо 1387 йили Лилонда (Лайлон; Мароғадан 22 км нарида жойлашган) туриб Амир Темур Шох Шужо ўлиmidан сўнг тахтни эгаллаган Зайналобиддинга хат йўллаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан дўстлик ришталарини боғлаб, итоат ва тобелик мақомида эрди. Шу важдан ҳам ҳузуримизга келишинг вожибдирим, то биз ул вилоятни янгитдан сенга хатлаб бергумиздир. (Сўнг эса) сени (шундай дабада билан) ўз юртингга йўллайликки, то шуқуҳингга муносиб бўлғай»³. Кўриниб турганидек, аввалги ахдга биноан Соҳибқирон Зайналобиддинни чорлаб ўртадаги алоқани яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлганидек, бош эгганларни ўз юртида қолдириш усулини музаффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳоланки, бу вақтда Амир Темурнинг куч билан уни бўйсундиришга имкони етарли эди. Кейинги воқеалар эса бунинг исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат ахдни бузиш билангина чекланмасдан, балки Амир Темурнинг элчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қолади. Бу ҳам етмагандай Соҳибқирон йўлга чиққанини эшитиши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг жануби-ғарбидаги Хузистон вилоятида) амакиваччаси

Шох Мансур ҳузурига қочиб боради. Бундай шароитда Амир Темур учун Ҳамадон, Исфохон, Шерозни бирон уринишсиз забт қилиш ҳеч гап эмасди. Шундай бўлди ҳам. Зайналобиддиннинг кейинги тақдири масаласи ҳам қизиқ. Юқорида дунё ўлкаларидаги сиёсий аҳволга тўхтатарканмиз, барча жойда ички ва ташқи зиддиятлар, бошбошдоқлик ҳукмронлик қилганини айтгандик. Музаффарийлар ҳам бундан мустасно эмасдилар. Шу сабабдан ҳам Амир Темур илтифотидан қочиб Шуштарга борган Зайналобиддин амакисининг буйруғи билан дарҳол зиндонга ташланади. Бу ҳам етмагандай кўзи кўр қилиниб, метиндек мустаҳкам Сафид қалъасида тутқинликда тугилади. Бу ёғи ҳам қизиқ. 1393 йили Амир Темур қўшинлари мазкур қалъани забт этганларида Зайналобиддинни халос қилиб Соҳибқирон ҳузурига келтирадilar. Амир Темур унга меҳрибонлик кўрсатиб қўп совғалар беради ва биродари Султон Шибли билан бирга Самарқандга юбориб у ердан уларга ер-сув (икто) ажратиб ҳам беради (Султон Шибли ҳам кўр қилинганди ва бу ҳақдаги буйруқни эса ўз отаси Шох Шужо берган)⁴.

Қолган музаффарий намояндаларга келсак, Шох Мансурдан ташқари барчаларига Амир Темур ўз мулкларини бошқариш ҳуқуқини қайтариб берган. Кўриб турганимиздек, маҳаллий ҳокимларга, сулолаларга ўз юртида ҳукмронлик қилиш ҳуқуқларини қолдириш Амир Темур олиб борган ташқи сиёсатнинг муҳим томонларидан бири бўлган. Хўш, бунинг сабаблари нимада? Фикримизча, бу ерда камида икки жихат бор: 1. Соҳибқироннинг феъл-атвори, дунёқарашидаги шахсий хусусиятлар натижаси. 2. Бу йўлнинг амалий нафи, яъни тинч ва дипломатия йўли билан оғдирилган рақиб, агар унинг манфаати узил-кесил йўққа чиқарилмаса, яна хизмат қилиши мумкин. Акс ҳолда, у душманга айланади, курашни давом эттиради.

Шу ерда биз юқорида тилга олинган 1387 йилга қайтаммиз. Айтилганидек, бу вақтда Соҳибқирон тарихий Озарбайжонда (ҳозирда жануб қисми Эронга, шимоли Озарбайжон Республикасига тегишли) турарди. Амир Темурни бу ёққа нима бошлаб келган эди, деган савол туғилиши табиий. Соҳибқироннинг ташқи сиёсий стратегияси ҳақида сўз юритиб, биз ундаги жануб ва ғарб йўналишларини ҳам тилга олгандик. Бу

¹ Ўша жойда, 13—17-бетлар.

² Аснод ва мукотибот, 18, 23, 24-бетлар.

³ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 104—105, 132-бетлар; Натанзий. Мунтахаб ат-таворих, 193—194, 335—336, 353-бетлар.

⁴ Яздий. Зафарнома, 499-бет.

борада дастлабки қўйилган кадамлар Хуросон, Сейистон ва Қандаҳорни бирлаштириш имконини берган ва бу билан жануб масаласи деярли ҳал бўлганди. Шундан кейин эса сўнгги ва кейинчалик маълум бўлишича (ким билсин, балки бу Амир Темурга олдиндан маълум бўлгандир), асосий йўналиш — ғарб масаласи кўндаланг турарди.

Амир Темур ғарбга томон ҳам Шимолий Эрон, ҳам Жанубий Эрон орқали кириб бориши мумкин эди. Соҳибқирон биринчисини танлайди. Зеро, Жанубий Эрон бўйлаб юриш табиий-географик қийинчиликлардан ташқари сиёсий жиҳатдан қалтис эди. Биринчидан, ўша пайтларда музокара ва дипломатия йўли билан камида бетараф қилинган музаффарийлар билан алоқа бузиларди (Кермон ҳокимининг Шох Шужога хатини эслайлик), Самарқанддан узоқлашиб кетишга тўғри келарди. Натижада Мовароуннахрга Мўғулистон ва Олтин Ўрдадан, Хуросонга Шимолий Эрондан амир Валининг таҳдиди учун шароит туғиларди. Шимолий Эрон орқали ҳаракат эса ҳар жиҳатдан нафли, энг муҳими, ўша давр геосиёсий манзараси ва ундан Амир Темур кўзлаган мақсадга тўла мос тушарди. Яъни, биринчидан, Шимолий Эрондаги сиёсий кучлар масаласи ҳал этилиб, бу минтақада мустаҳкам мавқега эга бўлиш имкони туғиларди. Ва бунда Эроннинг Кермон, Форс, Курдистон каби вилоятларида фаолият кўрсатаётган музаффарийлар сардори Шох Шужо билан келишув ва хайрихоҳдик (хатто назарий жиҳатдан ҳам) эътиборга олинса, Соҳибқирон Озарбайжондан ташқари деярли бутун Эронни ўз таъсирига тортиш имконига эга бўларди. Иккинчидан, бу пайтда Озарбайжон бир қатор сиёсий кучларнинг диққат марказида эди. Булар жалойирийлар, қорақўйутглилар, музаффарийлар (айниқса, Шох Шужо даврида), Олтин Ўрда, Кичик Осиё туркий сулолалари, айниқса, усмонлийлар ва Амир Темур эдилар. Тўғри, мазкур кучларнинг бу йўналишда кучлари-ю имконлари турлича бўлган. Масалан, музаффарийлар аҳволига юқорида назар солдик. Дажла дарёсининг юқори қисми ва Ван қўли жанубий оралиғидаги водийда фаолият кўрсатган қорақўйунлийлар кўпроқ жалойирийларга қарам эдилар. Лекин бу на музаффарийлар, на қорақўйунлийлар Озарбайжонга нисбатан ўз манфаатларидан қайтдилар, дегани эмасди. Мазкур маконда манфаатлари кесишган асосий томонлар ҳозирча Олтин Ўрда, жалойирийлар ва Амир Темур эди. Катта

қудратга эга бўлишларига қарамай усмонлийлар кўпроқ «чўғни бировнинг қўли билан ушлаш» сиёсатани олиб борардилар. Бунинг сабабини уларнинг бу вақтда нақд бўлиб турган Болқон масаласи билан фаол шугулланаётганликлари билан тушунтириш мумкин.

Амир Темур ёрдами билан «одам бўлган» Тўхтамыш Оқ Ўрда тахтини эгаллагач, тез орада Олтин Ўрдада ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлганди. „1380 йили машҳур Мамайни (Мамоқ) енгиб у Олтин Ўрда, жумладан, Қрим ва Шимолий Кавказни ҳам ўз ҳукми остида бирлаштирганди¹. Натижада у жуда катта ҳарбий, моддий ва, албатта, сиёсий қудрат эгасига айланарди. Шу ўрнида Олтин Ўрданинг ҳам эскидан мавжуд бўлиб келган геосиёсий манфаатларини ёдда тутмоқ лозим. Яъни Шарқий Европа, Кавказ орқали Озарбайжон ва Эрон ҳамда Мовароуннахр йўналишлари. Олтин Ўрданинг Мовароуннахрга нисбатан сиёсати ҳақида юқорида бир қадар тўхталиб ўтдик. Энди Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегиясига ойдинлик киритишга асосий эътиборни жалб қилсак.

Олтин Ўрда мазкур йўналишда доимо фаол ҳаракат қилиб келган. Озарбайжонга эғалик қилиш сиёсий жиҳатдан Эрон, Ирок, Кичик Осиёга таъсир ўтказиш имконини берса, иқтисодий томондан Шарқ ва Ғарбни туташтирувчи асосий жанубий қарвон йўллари нозорат қилиш имкониятини яратарди (бир тасаввур қилайлик, Шарқ ва Ғарбни боғловчи шимолий йўналиш ўз маконидан ўтган Олтин Ўрда учун бу қандай улкан сиёсий-иқтисодий манфаат туғдирарди). Шу сабабдан ҳам ўз вақтида Олтин Ўрда ва ҳалоқуийлар ўртасида катта қарама-қаршиликлар рўй бериб турган. Масалан, 1263—1265 йилларда Кура дарёсининг чап қирғоғида улар ўртасида жуда қаттиқ жанг содир бўлган². 1356 йили эса Олтин Ўрда ҳукмдори Жонибекхон (1342—1357) Табризни эгаллаб бу ерда хатто ўз номидан танга зарб этгани маълум³. Ўз ниятларини амалга ошириш йўлида олтинўрдаликлар барча мавжуд воситалардан фойдаланганлар. Чунончи, ҳалоқуийлардан Абақхон (1265—1282) даврида Табризда ёнларидан маблағ харжлаб, ўз хонлари номидан масжид қурдирганлар ва маҳаллий аҳолига мафкуравий жиҳатдан таъсир ўтказмоқчи бўлганлар (мусулмон оламида масжидларнинг тутган ўрнини эслайлик).

¹ Ёлпегзаузен В. Г. Сборник материалов, т.1, с.75.

² Қарағи Рашид ад-Дин. Джами ат-тавоҳид, т. 3, 1957, с. 59—61, 68—69.

³ Натанзий. Мунтахаб ат-тавоҳид, 83—84-бетлар.

Озарбайжонга интилиш жалойирийларда ҳам ўзига яраша сезиларли эди. 1384 йили Амир Темур Райда (Техрондан жанубда жойлашган) бўлиб турганида Султон Аҳмад жалойир Султонияни мустаҳкамлаш ишига бел боғлайди. Аммо Соҳибқирон яқинлашиб келаётганини эшитиши биланоқ Бағдодга қочади. Бир оз ўтиб, 1385 йил қишида Озарбайжонга Тўхтамишхон юборган қўшин Кавказ орқали кириб келади. Улар бир ҳафта мобаннида Табризни қамал қилиб, ҳамма ёқни остин-устун этадилар. Айниқса, масжид ва мадрасалар катта талафот кўриб хонавайрон бўлади. Манба тили билан айтганда, ииллар давомида бу юртда тўпланган бойлик ўн кун ичида талон-торож қилинади¹. Аммо Амир Темур Тўхтамиш қўшинларига қарши бирон тадбир қўлламайди. Чунки бу вақтда, фикримизча, Соҳибқироннинг қудрати хали бунга йўл бермасди. Афтидан, шулардан келиб чиққан ҳамда музаффарийлар ва жалойирийларнинг ўзаро иттифокқа киришларини ҳисобга олган ҳолда келаси 1386 йили Соҳибқирон Шимолий Эрон бўйлаб яна бир бор ҳарбий сафарга чиқади. Ўйлаймизки, мазкур юришдан Амир Темурнинг яна бир амалий мақсади бўлган, яъни музаффарийлар масаласини ойдинлаштириш. Буни шундан ҳам билса бўладики, Соҳибқирон Кичик Луристонга ҳаракат қилиб унинг маркази бўлмиш Хуррамободни эгаллайди ва бу билан музаффарийларнинг шимол, яъни Озарбайжон билан алоқаларини узиб қўяди. Мазкур мўлжалнинг нечоғлик тўғри бўлганини тез орада содир бўлган воқеалар исботлайди. Биз бу ерда Султон Аҳмад жалойирнинг Бағдоддан лашкар тортиб Табризга йўлланганини назарда тутмоқдамиз. Аммо Султон Аҳмад жалойир бу сафар мақсадига эришолмай орқага қайтади. Бунга уни олдинроқ ҳаракат қилган Амир Темур мажбур қилганди². Табриз томон йўлга чиққан Соҳибқирон қўшинларига дош беролмаслигига унинг ақли етган эди.

Шундай қилиб худди шу вазиятда қуйидагилар маълум бўлиб қолганди: музаффарийларнинг бошқа сиёсий кучлар билан алоқаси узилган ва Султон Аҳмад жалойирнинг эса Амир Темур билан тўқнашишга имкони йўқ. Буни яхши англаган, аниқроғи, айнан шунга интилган Соҳибқирон кейинги, энг муҳим режани

амалга оширишга киришади. Манбаларда ёзилишича, у шимолга қараб юриб то Элбурзгача бўлган ҳудудда ўз таъсирини ўтказишга муваффақ бўлади. Шу ерда биз бир масалага диққатни жалб қилмоқчимиз. То шу чоқгача Амир Темур юритган ташқи сиёсат масалаларига баҳо берилганда деярли доим бир анъана ҳукм суриб келган, яъни Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари фақатгина унинг ҳарбий манфаати ва салтанатпарастлик режаларини рўёбга чиқариш йўлида амалга оширилган. Гўё унинг бутун фаолияти «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» юришлардан иборат бўлган ва бутун умрини у шунга бағишлаган. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳеч қачон «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» уруш режаларини қилмаган. Биринчидан, мазкур тушунчаларни Шарафиддин Али Яздий таомилга киритган. Ундан олдин қалам тебратган Шомий, Натанзий каби тарихчиларнинг асарларида бундай таърифлар йўқ. Иккинчидан, ҳатто ушбу таърифлар шартли тарзда қабул қилинганда ҳам Соҳибқирон муттасил ва тўхтовсиз ҳар қуни, ҳар ойда уруш билан машғул бўлган, деган хулосага келиш нотўғри. Зеро, жанг одатда бир неча соат давом этади. Қолган вақт эса унга тайёргарликка, бир манзилдан иккинчисига кўчишга сарф бўлган. Учинчидан, Соҳибқирон салтанатни фақат Самарқандда туриб эмас, тўғридан-тўғри жойларда ҳам бошқараверган. Масалан, Боязид устидан қозонилган ғалабадан (1402 йил) сўнг то Хитой юриши бошланган 1405 йилга қадар Амир Темурнинг бирон-бир жиддий жангга кирганини қўрмаймиз. Бу вақтда у асосан ободончилик, қурилиш ишлари (масалан, Байлақон каналини қаздириш), бошқарув юмушлари, хорижий давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш, тўй-у маъракалар ўтказиш билан банд бўлган.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур даври давлатимиз ташқи ва ички сиёсатини фақат жангу жадалларга боғлаш, баён қилиш ҳам илмийликка, ҳам ўша замон тарихий воқелигига зиддир. Бундан ташқари жангу жадаллар ташқи сиёсатдаги бирон-бир муаммо, масалани ҳал этишнинг сўнги ё навбатдаги босқичи бўлган. Шу маънода ўша давр воқелигини таҳлил қилиш ва ундаги Амир Темурнинг фаолиятини ўрганиш шуни қўрсатяптики, масала биз ўйлагандан кўра анча мураккаброқ бўлган.

Узоққа бормай Соҳибқироннинг Элбурзга қадар Ҳудудда ўз назоратини ўрнатишини харита орқали му-

¹ Шомий. Зафарнома, I-жилд. 97-бет.

² Ўша жокла, 99-бет.

шоҳада этсак. Бундай қилинганда тасаввурларимиз бутунлай ўзгаради, аниқроғи Амир Темурнинг мўлжали ойдинлашади. Яъни Элбурзгача бўлган ерларни эгаллаш билан Соҳибқирон Кичик Осиё (усмонлилар) билан Шимолий Кавказни (Олтин Ўрда) ва Шимолий Кавказ билан „Жанубий Озарбайжонни бир-биридан узиб қўйган. Ўзига қарши шайланган Тўхтамишхон, Султон Аҳмад жалойир, усмонлилар, музаффарийлар орасига тўғаноқ бўлиб ёриб кирган. Уларнинг ўзаро муносабатда бўлиш йўллариға ғов солган. Унинг бу мўлжали нечоғлик тўғри бўлганини кейинги воқеалар тўла тасдиқлайди.

Қорабоғда кишни ўтказаетган Амир Темурга Тўхтамишхон Дарбанд орқали Самур дарёси томон (ҳозирги Доғистонда) қўшин юборгани ҳақида хабар келади¹. Бу воқеа 1387 йилнинг баҳори арафасида содир бўлган эди. Агар биз юқорида зикр қилганимиздек, Олтин Ўрданинг Озарбайжонга нисбатан стратегияси, чунончи, XIII—XIV асрлардаги Табриз йўналишидаги ҳаракатлари ва ниҳоят Тўхтамишхоннинг бир йил бурунги мазкур шаҳарга юришини эсласак, унинг Озарбайжонга муносабатини яққол тасаввур қилишимиз мумкин. 1386 йилги Табризга юриши эса катта тадбирлар олди-дан қўйилган синов қадами, десак асосли бўлади. Бу фикрларни тасдиқловчи яна бир далил бор. Тўхтамишхон оддига қўйган мақсадга осонлик билан эришиб бўлмаслигини яхши билган ҳолда иттифокчилар излай бошлаган. Шу ниятда у 1385 йил январидаёқ Миср ҳукмдори, мамлуклардан бўлмиш Султон Барқукка (1382—1388) ўз элчиларини юборган. Ўша замон тарихчилари гувоҳлик беришларича, Миср ҳукмдори элчиларни жуда зўр иззат-икром билан кутиб олган². Элчиликдан қўзланган мақсад эса Амир Темурга қарши Султон Барқукни иттифокка тортиш бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Зеро, биринчидан, Олтин Ўрда ва Миср мамлакатлари Озарбайжондан шарқ ва жанубда мужассамлашган кучларга қарши эскидан иттифокдош бўлиб келганлар. Чунончи, Эрон, Озарбайжон, Ироқни ўз тасарруфида тутган ҳалоқуийлар замонида бу икки тараф манфаатлари ўзаро борди-келди қилишни тақозо эттанди. Олтин Ўрда, юқорида айтилганидек, Озарбайжонга интиларди. Мисрга эса ҳалоқуийларнинг

ғарбга қараб, яъни мамлуклар таъсир доирасидаги ҳудудлар томон ҳаракатларини бартараф қилиш муҳим эди. Шу сабабдан ҳам Олтин Ўрда ва Миср алоқалари изчиллашиб кетган. Масалан, Миср султони Байбарс (1260—1277) ва Олтин Ўрда ҳукмдори Беркахон (1256—1266) ўртасида олиб борилган дипломатик алоқалар бу борада ёрқин мисол бўла олади. Ўз хатларида Миср султони Олтин Ўрдани Кавказ орқали Озарбайжон ва Эронга қарши юришга гиж-гижлаб бу масалада ўзи кўмакдош бўлишини таъкидлаган³. Иккинчидан эса Миср ҳукмдорлари (мамлуклар) Амир Темурнинг ғарбга қараб силжиб боришидан манфаатдор эмасдилар ва бу ҳол уларнинг Тўхтамишхон билан иттифокка киришлари учун етарли асос бўла оларди.

Хуллас, афтидан Амир Темур Озарбайжон атрофида манфаатлари мужассамлашган барча тарафлар имкониятларини ҳар жиҳатдан чуқур билгани учун ҳам Тўхтамишхон қўшинларининг зикр этилган Самур дарёси томон юришига баҳо беришда ва чора қўришда шўшмайди. Юзаки қараганда у дарҳол қўшин сафлаб, Тўхтамишхон билан юзма-юз бўлиши мумкин эди. Аммо Озарбайжонда ва унинг атрофида етарли мавқега эга бўлмасдан туриб бу ишни қилиб бўлмасди. Акс ҳолда тузюкқа тушиб қолиш ҳеч гап эмасди. Шунинг учун ҳам Амир Темур Тўхтамишхон қўшинларига қарши бир неча амирлари ва ўғли Мироншох бошлиқ бир бўлак лашкар жўнатиб, ўзи ўрдада қолади. Мироншох эса Тўхтамишхоннинг унча ҳам қўп бўлмаган аскарларига зарба бериб, бир канчасини асир олиб қайтади. Шомийнинг ёзишича, Амир Темур асирларни ниҳоятда яхши қабул қилиб, қимматбаҳо совғалар билан тақдирлаган ва бир фикрни уларга уқтиришга интилган: «Биз ахир Тўхтамиш билан ота-боламиз-ку. Нега биз ўртадаги аҳду паймонни бузишимиз керак? Агар кимда-ким орамизга ана шундай ихтилоф уруғини сочаётган бўлса, у худонинг қдротлиғига учраши тайин. Биз ундайларни жазоламоғимиз керак»⁴. Амир Темурнинг мазкур тадбири ва сўзларини қандай шарҳлаш мумкин? Фикримизча, Соҳибқирон Тўхтамишхонга умид боғламаган. Шу билан бирга Тўхтамишхоннинг Озарбайжонга нисбатан сиёсати нафақат унинг, балки Олтин Ўрдада мужассамлашган ҳарбий сиёсий кучларнинг ҳам манфаатини ифода этишини жуда яхши англаган. Шу сабабли ҳам

¹ Шомий. Зафарнома, 1-жилд. 101-бет: Яздий. Зафарнома. 447-бет.

² Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом. 1966, с. 93-94.

³ Уша жойда. 5-бет.

⁴ Шомий. Зафарнома. 1-жилд. 102-бет.

чамаси юқри мартабага эга бўлган асирларни яхши сўз билан сийлаб, уларга химмат кўрсатган ва ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилган. Зеро, Амир Темур ҳақидаги яхши таассуротни улар ўз юртига қайтгач бошқаларга ҳам етказишлари аниқ эди. Соҳибқироннинг «ўртамизга ихтилоф уруғини сочаётганлар жазоланиши даркор» қабилидаги сўзлари ҳам илмокли эди. Яъни ихтилоф уруғини сочаётган Тўхтамишхоннинг ўзгинаси эканлиги ҳаммага аён бўлиб, энди фақат гап уни ким жазолашида қолганди: Амир Темурми ё олтинўрдаликларнинг ўзларими? Кейингиси Соҳибқирон учун ҳар жиҳатдан маъқулроқ эди. Чунки шу пайтда Амир Темур Тўхтамишхон билан росмана курашга тайёр эмасди. Аниқроғи, вазият унинг фойдасига зид равишда эди. Бундай дейишга қандай асосимиз бор?

Тарихий манбаларни, айниқса, шу давр асосий «қахрамонлари» бўлмиш усмонлийлар, жалойирийлар, кароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар ҳамда Олтин Ўрда намояндаларининг ўзаро алмашган мактубларини ўрганиш шундай хулосага олиб келдики, Амир Темурнинг ғарбий йўналишда хўтқаро майдонга чиққанидан то Султон Боязидни енгунга қадар (1402 йил) Ўрта ва Яқин Шарқ, Кичик Осиё ҳамда Олтин Ўрдадан, яъни усмонлийлар, жалойирийлар, кароқўйунлийлар, музаффарийлар, мамлуклар, Тўхтамишхондан иборат ўзига хос ҳарбий-сиёсий иттифокқа қарши курашишига тўғри келганди. Бу иттифокқа бош-кошликни усмонлийлар олиб борганлар. Улар асосан четдан туриб бошқаларниш қўли билан иш қилганлар. Иттифокдаги энг абжир куч эса Тўхтамишхон ҳисобланган. Қолган кучлар, таъбир жоиз бўлса, «китмир» кучлар эди. Қўлларидан бирор жиддий тадбир келмагани сабаб асосан усмонлийлар пинжиге кириб ҳаракат қилганлар. Аммо ҳар бирлари ўз манфаатларини ҳеч қачон эсдан чиқармаганлар. Шу маънода музаффарий Шох Мансурнинг Султон Боязидга йўллаган хатидаги бир жумла қизиқ. Унда Шох Мансурнинг усмонлий ҳукмдорга, агар Амир Темур сизни иттифокқа чорласа, яна кўниб юрманг, мазмунидаги сўзлари битилган¹. Кўриб турганимиздек, «китмир» кучлар ўзларидан хавотир олиб барчага шубҳа билан қарагаштар. Энди мазкур иттифокқа усмоюгийларнинг тутган ўрнига батафсилроқ тўхталиб ўтсак. Бунда фактларга суянган

маъқул. Султон Боязиднинг Шох Мансурнинг илтижо билан ёзган хатига жавобида шундай кўрсатмалар бор: «Қаро Юсуф ва Султон Аҳмад менинг паноҳимдадирлар. Уларга лашкар бериб Диёрбакрга жўнатдим. У ерда улар кеча-кундуз қаттол билан машғулдирлар. Сиз ҳам ўз ерларингизда пистирмада туриб фурсат туғилишини кутинглар. Бундан ташқари гоҳ у жойдан, гоҳ бу жойдан Амир Темурга зарба беришни қўддан берманглар. Охири хайрли бўлишига шубҳа йўқ»¹.

Шунга ўхшаш кўрсатмани Султон Боязид Қаро Юсуфга ҳам берган: «Сизлар Ширвон, Гилон, Лурисон ҳокимлари билан бир тану бир жон бўлиб, кеча-кундуз Амир Темурга қарши жанг қилмоқларинг керак»². Ё бўлмаса, Султон Аҳмад жатойирнинг Султон Боязидга ёзган хатидаги қуйидаги таъкидларга эътибор берайлик: «Шом ёки Миср султонлари ва ҳокимлари ўртасида Амир Темурга қарши курашиш масаласида бирлик мавжуддир. Бу ёғи энди сизга (яъни Султон Боязидга — А. 3.) боғлиқ»³. Султон Аҳмаднинг бу сўзларига ҳеч шубҳа билдирмаса бўлади. Зеро, унинг Миср султони билан аввал элчилар орқали, кейин эса шахсан мулоқотда бўлгани, Султон Барқук уни ҳарбий куч билан қўллаб-қувватлаганини биламиз.

Шу ерга келганда эса биз ўз-ўзидан яна бир хулосага яқинлашиб қолдик. Қўрилаётган даврда халқаро муносабатларда учта йирик куч фаолият кўрсатган: усмонлийлар, Олтин Ўрда ва Амир Темур. Ҳарбий-сиёсий, иктисодий имкониятлар нуктаи назаридан уларнинг ҳар бири халқаро майдонда етакчилик қилиши мумкин эди. Бу билан айтмоқчимизки, ҳатто Амир Темур омили бўлмаган тақдирда ҳам халқаро геосиёсий вазият деярли ўзгармасди. Олтин Ўрда ва усмонлиштар манфаати тўқнаш келиши турган гап эди. Лекин мавжуд шароит шундай шакллангандики, унга қўра Амир Темур бир вақтнинг ўзида зикр этилган «китмир» кучлардан ташқари ҳам усмонлийлар, ҳам Тўхтамишхонга қарши туриши керак эди. Хўш, Соҳибқирон бундай вазиятда қандай йўл тутди?

Амир Темур ўз рақибларининг имкониятларини яхши билгани аниқ. Бундан ташқари уларнинг, биз ишора қилган тарихий манфаатларидан ҳам бохабар бўлганига шубҳа йўқ (манбаларда ёзилганидек, Соҳиб-

¹ Ўша жойда, 50-бет.

² Ўша жойда, 37-бет.

• Ўша жойда, 81—82-бетлар.

кирон тарихни жуда яхши билган, тарихчилар билан суҳбат куришдан чарчамаган. Шунингдек мўлжалидаги мамлакату шаҳарларни обдон ўрганган¹). Шулардан келиб чиққан ҳолда у, энг аввало Тўхтамишхон билан орани очик қилишга киришади. Сўнг эса Султон Боязид «масаласи» билан шуғулланади. Музаффарийлар, жалойирийлар, қорақўйунлийлар, мамлуклар такцири эса йўл-йўлакай ҳал этилади.

Холисона айтиш лозим: Олтин Ўрда Самарқандга қанчалик хатар тугдирса, мавжуд шароитда Амир Темур ҳам Тўхтамишхон учун шунчалик хавфли эди. Буни Тўхтамишхон яхши англаган. Аммо Соҳибкирондан фаркли ўлароқ, у аҳдбузарлик, орқаваротдан иш тутуш йўлидан кетган. Чунончи, Мовароуннахр бирлигига пугтур етказиш ниятида Хоразмга ўз таъсирини ўтказа бошлайди. Бунда у Амир Темур билан бир неча маротаба аҳдлашган ва шунча маротаба сўзини бузган маҳаллий сўфийлар сулоласига суянади (вахоланки, сўфийларга ишонган Соҳибкирон бошданоқ улар билан қариндошлик ипини боғлаб, ўғли Жаҳонгирга сўфийлар хонадонидан бўлмиш Хонзодабегимни олиб берганди²). Тўхтамишхон бу билан қаноатланмай Амир Темур мамлакатда йўқлиги пайтларида Мовароуннахрга қўшин юборади. Масалан, 1387 йили унинг қўшинлари Самарқанд, Бухоро атрофини талаб, Занжирсаройни ёндирганлар³. Амир Темур эса Тўхтамишхоннинг бу қитмирлигининг сабабларини яхши тушунган, яъни Соҳибкиронни шошма-шошарлик билан тадбир кўришга ундаган. Амир Темур бундай қилмайди ва 1395 йили Тўхтамишхон билан бўладиган жангга ҳар томонлама тайёргарлик кўриб уни енгади⁴. Бу билан Олтин Ўрдани ҳам ўз таъсир доирасига тортишга муваффақ бўлади. Шарқ ва Ғарбни туташтирувчи шимолий қарвон йўли ҳам энди Самарқанднинг назоратига ўтганди. Қизиги шундаки, мазкур жангга аранг жон сақтаб қолган Тўхтамишхон ўн йил давомида саргардон бўлиб юриб, 1405 йили Хитойга отланган Амир Темур ҳузурига элчи юбориб, тавба тазарру этади. Соҳибкирон унга Хитойдан қайтгач, яна бир бор Олтин Ўрда масаласи билан шуғулланишини айтади.

Шундай қилиб XV аср бўсағасида Амир Темур икки

асосий ва қудратли рақибидан бири бўлмиш Олтин Ўрдани бир ёкли қилишга муваффақ бўлган эди. Энди унинг олдида сўнгги рақиб — усмонлийлар қўндаланг турарди. Амир Темур учун Султон Боязид билан юзма-юз келишдан бошқа йўл қолмаганди. Нега биз бошқа йўл йўқ эди, деяпмиз. Чунки дунёдаги энг қудратли икки куч бу вақтга келиб, Самарқанд ва Кичик Осиёда мужассамлашганди. «Икки қўчкорнинг боши эса бир қозонда қайнамайди». Фикримизча, масала моҳияти ҳам шунда. Ана шу тўқнашувга ким сабабчи бўддию, нима баҳона чиқди, ким айбодуру, ким ҳақ —булар энди мазкур асосий масаланинг тафсилотларидир. Аммо тарих мана шу тафсилотлари билан қизик. Шунинг учун ҳам қуйида бу борада қисқача тўхталиб ўтамиз.

XIII асрниш сўнгги ўн йиллиғохаридан бошлаб Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбида маҳаллий туркий сулола — усмонлийлар кучга тўлиб, биз ўрганаётган даврга келиб дунёдаги эш қудратли давлатлардан бирига айланади. XV аср бўсағасида улар Византия (Константиноподдан ташқари), Сербия, Болгария, яъни деярли бутун Болқон ярим оролини ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўлгандилар. 1396 йили усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид Венгрия қироли Сигизмунд бошлиқ юз минг кишидан иборат европаликларнинг (Англия, Франция, Германия, Чехия, Италия ва Венгрия намондаларидан иборат) умумий лашқари — салибчиларга Дунай дарёси ўнг қирғоғида жойлашган Никопол (Болгария) шаҳри атрофида қаттиқ зарба беради. Оддий аскарлардан ташқари бир қатор донгдор рицарларни ҳам асирга олади (кейинчалик уларни ўз даври учун жуда катта маблағ — 200 минг дукаддан иборат тўлов пулига озод қилади)¹. Мазкур ғалаба Султон Боязидга Марказий Европа томон ҳаракат қилиш учун қулай имкониятлар туғдирганди. Ўша замон тарихчилари ва мазкур мавзунинг ўрганган барча тадқиқотчиларнинг фикрича, Ғарбий Европа Султон Боязид хавфидан талвасага тушиб қолганди². Аммо Никоподдаги мағлубиятдан сўнг ҳеч бир мамлакат яна усмонлийларга қарши курашиш масаласини амалда кўтаролмасди. Шу ўринда арқон бўғизидан турган Византия императори Мануйилнинг (1391—1425) қисмати қизик. 1399 йили у усмонлийларга қарши ёрдам сўраб Европа мамлакатларша сафарга чиқади. Чунончи, Венеция, Милан, Флорен-

¹ Қаранп Амир Темур тарихи, 2-китоб, 71—72-бетлар.

² Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 67—68-бетлар.

³ Яздий. Зафарнома, 404—405-бетлар.

⁴ Шомий. Зафарнома, 1-жилд, 157—161-бетлар.

¹ История Византийской империи, т. III, с. 759.

² Уша жойда.

ция, Франция, Германияда бўлиб, бу ерлик хукмдорлардан нажот кутади. Аммо тантанавор қабуллару куруқ ваъдалардан бошқа деярли ҳеч нарсага эришмайди. То Мануйил сафардан қайтгунча бир неча йил ўтиб, орада Амир Темур Султон Боязидни мағлубиятга учратади¹. Шу тарика Константинопол маълум муддатга хавфдан қутилиб қолади. Ё бошқа бир масалани, яъни Рим папалигининг усмонлийларга муносабатини олайлик. Бунда бир мисол келтириш билан чекланамиз. Ўша кезлари европаликлар орасида шундай гаплар кенг тарқалган экан: усмонлий турклари аслида Рим папалигининг жиянларидир. Бундай дейилишига сабаб эса қуйидагича: усмонлийларга қарши салиб юришлари уюштираман, деб Рим папалити Европа бўйлаб каттадан-катта маблағлар, солиқлар йиққан. Аммо йиғилган маблағнинг аксар қисмини суистеъмол қилиб юборган. Натижада усмонлийлар «хавфи» папалikka моддий наф келтирган.

Шу ерда Амир Темур билан Европа давлатлари ўртасидаги муносабатлар кизиқиш уйғотиши табиий. Афсуски, бу мавзуга оид Европа архив ва бошқа турдаги манбаларидан фойдаланиш имкониятларимиз жуда кам. Шунинг учун фақат борлари устидан ҳукм қилишимиз мумкин ва шундай бўлса ҳам асосий йўналишлар бўйича тасаввурга эга бўлиш имкони бор.

Амир Темур Генуя, Венеция, Византия, Испания, Франция, Англия билан дипломатик алоқаларни ташкил этгани маълум. Европаликларнинг Амир Темурга муносабатини Султон Боязид омили орқали баҳолаш табиий. Ҳа, бундай дейиш билан биз агар бу омил бўлмаганда эди, Самарқанд ва Европа муносабатлари ўзгача бўлиши мумкин бўларди, демокчимиз. Бунга биз қуйидаги маълумотлар орқали амин бўлишимиз мумкин. Мануйил Европага жўнаганда Константинополда ўз ноиб Иоанни қолдирганди. Иоаннинг Амир Темур элчиларига «Константинопол то шу чокқача Султон Боязидга тўлаб келган солиқни бундан буён Амир Темурга тўлайди», деганини биламиз². Бошқа бир Мануйил номила машҳур Трабзон императори ҳам Султон Боязидга қарши уруш ҳаракатлари бошланса, Соҳибкиронга ҳарбий кемалар билан ёрдам беришини ваъда қилган. Аммо Султон Боязид енгилгандан сўнг эса Константинопол ҳам, Трабзон ҳам сўзида турмаган. Бу

¹ Ўша жойда, 761-бет.

² Ўша жойла.

ҳам етмагандай усмонлийларга ёрдам берганлар¹. Биз нима учун Амир Темур ва Европа муносабатларини шарҳлашни айни шу масаладан бошладик? Чунки то шу чокқача мазкур муносабатлар ёритилганда асосан икки нарсага урғу бериб келинган: Европа икки туркий хукмдорни бир-бировига гиж-гижлаб, уларни уруштириб қўйган ва кейинчалик ўз манфаатини рўёбга чиқариб олган; Амир Темур Европани усмонлийлардан халос қилган.

Тўғри, юқорида кўрганимиздек, Амир Темур Европанинг бир қатор давлатлари билан дипломатик алоқаларни олиб борган. Чунончи, унинг франциялик Карл VI ва англиялик Ҳенри 1У (1393—1413) билан ёзишмаларидан хабардормиз. Карл VI ҳам, Ҳенри IV ҳам Соҳибкиронни кўкка кўтариб мактаб, унинг усмонлийларга қарши курашини юқори баҳолайдилар. Масалан, Карл VI Султон Боязид мағлубиятини назарда тутиб, энди биз ўзимизни «ғоятда енгил ва бахтиёр ҳис» этмокдамиз деб ёзганди². Шу билан бирга, улар Амир Темур таклиф қилган ўзаро савдо алоқаларини ривожлантириш учун тайёр эканликларини бшгдирганлар. Амир Темур ҳам асосан савдо алоқаларини кенгайтириш масаласи билан чекланган. Зеро, икки томон ҳам бир нарсани яхши тушунганлар: Амир Темур Султон Боязидни енгиши билан то шу чокқача усмонлийларга у ёки бу шаклда қарам Европа энди кўп жиҳатдан Самарқандга боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам Европа ва Самарқанд ўртасидаги элчилик алоқалари Анкара жангидан сўнг анча фаол тус олган. Амир Темурнинг европаликларга савдо-сотикда ҳамкорлик қилишни таклиф этиши дипломатия тилидан оддий тилга ўтказилса «Мен сизларга Султон Боязид каби сиёсий талаб қўтмайман, фақат бизнинг савдогарларга ўз юртларингизда шароит яратиб берсанглар бўлди», дегани билан баробар эди. Мазкур режа амалга оширилганда эса Хитойдан Атлантика океаншача бўлган савдо йўлларини назорат қилиш имкони туғиларди. Бунинг нечоғлик катта қудрат бахш этишини тасаввур қилиш қийинмас. Мана шу ерда асосий мақсадга кўчамиз. Амир Темур Султон Боязидга қарши курашаркан, бу ишнинг кимларгадир ёқиш ва кимларнингдир гиж-гижлашишига учиш учун эмас, балки сиёсий жиҳатдан

¹ Ўша жойда.

² Труды Узбекского государственного университета. Новая серия. Випуск о1, 1956, с. 195-196.

ўз салтанати манфаатларини ҳимоя қилиш ва иқтисодий жихатдан дунё микёсида кенг имкониятларга эга бўлиш йўлида амалга оширган. Агарда биз Соҳибқирон европаликларнинг гиж-гижлаши оқибатида Анкара жангига кирди, десак, унда ўзимиз „билмаган ҳолда Амир Темурни ерга уриб қўямиз. Ўйлаб кўрайлик. Ўттиз йилдан ортиқ вақт мобайнида не-неларни кўрган, ҳар томондан илмми, тажрибали, ёши етмишга етиб қолган буюк сиёсатчи икки-уч кишининг иғвосига учиб, Султон Боязиддай қудратли сиёсий кучга қарши жангга кириб кетса. Йўқ, Соҳибқирон Султон Боязид билан тўқнашувга обдон тайёргарлик кўрган. Уни ешса нимага эришишию, акси бўлса не юз беради — ҳаммасини тарозуга солган. Шунинг учун ҳам 1404 йили Самарқандга кириб келган Испания элчиси Клавихони қабул қиларкан биринчи сўрагани қуйидагича бўлган: «Менинг ўғлим сенйор киролининг (яъни Испания кироли Хенри III нинг — *А. 3.*) ахволлари, соғликлари қалай... менинг ўғлим, дунёнинг (нариги) чеккасида яшовчи Фаранг кироллари орасидаги энг улуғи Испания кироли юборган мана бу элчиларга қаранглар... мен ўғлим — Испания киролини дуо қиламан»¹. Мазкур сўзларни таҳлил қилсак, биз илгари сурган фикр янада ойдинлашади. Дипломатия тилидаги «ўғлим» оддий мулозиматда қаролим дегани. Франклар, яъни европаликларнинг энг улуғ кироли Соҳибқиронга ўғил бўлса, қолганлари-чи?! Демак, Амир Темурнинг Европага муносабатида шубҳа қилмас бўлади. У Европани озод қилишни мақсад қилиб қўймаган. Буша унинг қуйидаги сўзлари тасдиқ бўла олади. Султон Боязидга ёзган хатларидан бирида Соҳибқирон шундай дейди: «Фаранг лашкарига қарши жиҳод фарзини амалга ошириш йўлида ҳаракат камарини (белга) боғлаганиш учун ҳам сенинг мамлакатинг ҳудудига ҳеч бир тажовуз этмадик», ё бўлмаса «ул жаноб ҳеч бир хавотирсиз (яъни Амир Темур орқадан босиб келади, деб ўйламасдан — *А. 3.*) ўша диёр кофирлари жиҳоди ила машғул бўлаверсинлар. Биз томондан ул тарафга қайси шаклда мақбул бўлса самиймона иноят ва кўмак кўрсатилгай»².

Демак, Амир Темурнинг Султон Боязид билан ҳам муносабати ниҳоятда мураккаб бўлган. Бир томондан, диндош, иккинчи томондан, қавмдош, учинчи томондан, сиёсий муҳолиф. Учинчиси ҳамма замонлар,

ҳамма давлатлар учун муҳим бўлиб келган. Тўғри, ус-[^]юнлийлар билан сиёсий қарама-қаршиликни Соҳибқирон дипломатия йўли билан ҳал қилишга қўп ҳаракат қилган. Икки томон тўрт мартаба хат алмашганлар³. Агар хатларни кўздан кечирсак, Амир Темур босиқтик билан иш тутувчи, мўлжалини рўёбга чиқаришда ҳеч бир шубҳаси йўқ кишини эслатади. Султон Боязид эса кўпроқ танглик, асабийлик, ўжарликка берилади. Ҳатто Амир Темур номша номакбул сўзларни ҳам айтади. Бундан ташқари Султон Боязид музаффарийлар, жалойирийлар, қорақўйунлийлар билан ёзишмаларида Соҳибқиронни таҳқирлаб кофирликда айблайди. Амир Темур буларга ҳам кўз юмади ва бу ҳақда Султон Боязидга шахсан ёзади ҳам. Хуллас, яхши сўз билан иш битмайди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Яна қайтаришга мажбурмиз: Султон Боязид ҳам ҳазилакам қудратга эга бўлганми. Унинг ҳам Яқин ва Ўрта Шарқ, Кавказортига нисбатан ўз мўлжали 'бор эди. Жалойирийлар, қорақўйунлийлар, музаффарийлар, мамтуқлар шу мўлжални амалга оширишда унинг қўлидаги воситалар эди ва мазкур воситалардан Султон Боязид то Анкара жангшача усталик билан фойдаланиб келган. Буни қисман юқорида кўрдик.

Анкара атрофидаги Амир Темур ва Султон Боязид тўқнашуви 1402 йилнинг 20 июлида содир бўлиб, унда Соҳибқирон тўла ғалаба қозонади. Шу тариқа дуёда маркази Самарқанд бўжан буюк давлат учун хавф туғдирадиган бирон ҳарбий-сиёсий куч қолмайди. Бу нафақат ўз даври, балки олдинги ва кейинги замонлар учун ҳам ташқи сиёсатда эришилган энг улуғ ғалаба эди. Зеро, ўзбек давлатчилиги кейинги асрларда ташқи сиёсат бобида халқаро майдонда ўз манфаатларини ҳимоя қилиш вазифасини Амир Темурчалик амалга ошира олмади. Ваҳолаки, Соҳибқирон вафотидан сўнг воқелик моҳияти ҳеч бир ўзгармаганди. Кечагина бирга бўлганлар: Қаро Юсуф ва Султон Аҳмад Озарбайжон учун ўзаро курашдилар ва бу кураш Султон Аҳмаднинг ҳалок бўлиши билан тугади. Қорақўйунлийларгаш эса бошқа бир туркий қабила — оққўйунлийлар улоктириб ташладилар. Мамлуқларни жазолаган эса худди ўша усмонлийлар бўлдилар. Кейинги усмоғийлар даврида Сурия, Миср, Шимолий Африканинг бошқа ерлари, Қрим қабилар эгалланди. Кон-

¹ Клавихо. Дневник, с. 109.

² Аснол ва мукотибот, 105—107-бетлар.

³ Ўша жойла, 92-93, 97-100, 104-111, 115-118-бетлар.

стантинопол забт этилди. Венфия, Италия, Германия, Молдова, Рус каби бошқа қатор давлатлар усмонлийлар билан курашларда тинкалари қуриди.

Шундай қилиб, темурийлар, айниқса Амир Темур даврида ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин саҳифалар битидди, десак, ҳар жихатдан тўғри бўлади. Мазкур йилларда давлатимизнинг, умуман ўзбек халқининг ички ва ташқи сиёсатдаги имконлари, салоҳияти тўлатўқис намоён бўлди. Мамлакатимиз жаҳоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айланди. Давлатимиз куч-қудратига Европадан Хитойга қадар улкан ҳудуддаги давлатлар тан берди. Шу билан бирга, минг афсуски, сўнгги темурийлар, XVI асрда улардан ҳокимиятни тортиб олган шайбонийлар ва келгусида ҳокимиятни бошқарган сулолалар ушбу муваффақиятлар ва давлатчиликдаги тараққиёт даражасини сакдаб қололмадилар.

Бешинчи боб

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ XVI—XIX АСРЛАРДА ШАЙБОНИЙЛАР

Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинидан олдинги сўнгги босқичи, фикримизча, XVI асрдан, яъни ҳокимият шайбонийлар қўлига ўтишидан бошланади. Зеро, айнан мазкур асрдан бошлаб давлат бошқарувида то шу чокқача шаклланиб келган анъаналардан чекиниб бориш ҳолати кўзга ташланади. Бунинг сабаби шайбонийларнинг ўзлари ҳам, улар суянган ҳарбий-сиёсий қатламлар ҳам кўчманчи муҳит вакиллари бўлганликларидадир. Нафсиламбирини айтганда, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки шайбонийлар ўз фаолиятларини Жўчи улусининг Оқ Ўрда қисмида бошлаганлар. Мазкур сулола мавқеи, айниқса, шайбоний Абулхайрхон (1428/29—1468/69) даврида юксалган. XV асрнинг 30—40-йилларида аввалига Ғарбий Сибирь ерларида, сўнг Сирдарёдан шимолдаги ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатган Абулхайрхон Сирдарёнинг чап қирғоғида жойлашган вилоятларга ҳам зуғум қила бошлайди. Чунончи, 1431 йилиёқ у Хоразмга бостириб киргани маълум¹. Бу энди шайбонийларнинг темурийлар билан ўзаро зиддиятга қира бошлаганидан далолат эди. Абулхайрхон Хоразм босқини билан чекланмай, Шохрух ўлимидан сўнг (1447) Улуғбек мамлакатда йўқлигидан фойдаланган ҳолда Самарканд ва Бухоро атрофига ҳарбий юриш уюштиради². Атроф ерларни талаб катта ўлжа олиб қайтиб кетади. Аммо шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга бостириб боришларида темурийларнинг ўзаро кураши бош сабаб бўлган эди, десак тўғри бўлади.

1451 йили, Самарканд тахти учун темурийзодалар ўртасида кураш қизиган бир паллада, темурий Абу Саъид ёрдам сўраб Абулхайрхонга мурожаат қилади. Пайтдан фойдаланган Абулхайрхон лашкар тортиб Мова-

„, „ Масъуд ибн Усмон Қўҳистоний. Тарихи Абулхайрхоний. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ. Рақами 9989. 217 б-варақ;

¹ Уша жойла, 231 а-варақ.

роуннахрга кириб келади ва Абу Саъидни бошқа бир темурий шахзода Абдулла Мирзога (1450—1451) қарши жангида қўллаб-қувватлаб, Самарқандни қўлга кириштишда катта қўмак беради. Тахт эгаси бўлиб олган Абу Саъид шайбоний ҳукмдорга каттадан-катта совғалар бериб, Мирзо Улуғбекнинг Робия Султонбегим номли қизини ҳам «тортиқ» қилади¹. (Кейинчалик бу никоҳдан шайбониилардан Кўчкунчи, Севинчхожа, Окбурун туғилган.) Аммо Абулхайрхон учун мазкур юришдан олинган энг катта ютуқ шу бўлдики, 1451 йил воқеалари орқали у Мовароуннахр сиёсий ҳаётига шайбонийлар омилини олиб кирди, бу юртда ўз сиёсий мавқеига эга бўлиб олди. Энди унинг учун мазкур йўналишда янада фаолроқ ҳаракат қилгиш имкони тутилган. Бу имкондан у қандай фойдаланди?

1460 йили Абулхайрхон Абу Саъиднинг рақиби темурийзода Муҳаммад Жўкийга (1449—1464) Туркистон, Сайрам, Тошкент, Ахсикат, Шохрухийани эгаллаб олишда ҳарбий ёрдам беради. Шунга ўхшаш ёрдам қўлини у Хоразм учун Абу Саъид билан курашга киришган Султон Хусайнга (1469—1506) ҳам қўзади². Хуллас, Абулхайрхон борган сари Мовароуннахрда ўз нуфузига эга бўлиб боради. Амалда эса бу ҳолат шайбонийларнинг мазкур ҳудудда ўз мавқеларини мустаҳкамлаб бораётганларидан далолат эди. Аслини олганда шайбонийлар Олтин Ўрда (Жўчи улуси) намояндалари сифатида Мовароуннахрни собиқ Чигатой улусининг таркибий қисми деб билиб, унга нисбатан ўз даъволарининг ҳақли эканлигига ишонардилар ва бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринардилар. Шу маънода Муҳаммад Шайбонийхоннинг қуйидаги сўзлари қизиқиш уйғотади: «Агар Темурбек авлодларидан баъзи мулкларни тортиб олган бўлсак ҳам, мулкпарастлик ва кичик мамлакатларга қаноат қилмаслигимиздан эмас, балки тақдир ҳукмига қўра шундай бўдди. Зеро, қазо меросий мулкни яна бизнинг қўлимизга ва ихтиёримизга қайтишини тақозо этади»³.

Абулхайрхон ўлиmidан сўнг шайбонийлар хонадонига ички зиддиятлар сабаб сулола заифлашганига қарамай Муҳаммад Шохбахт даврига келиб шайбонийлар яна бир бор қаддларини тиклаш имконига эга бўддилар. Муҳаммад Шохбахт Абулхайрхоннинг Шох

Будог номли ўғлидан туғилган набираси бўлиб, биз уни асосан Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510) номила яхши биламиз.

XV асрнинг 90-йилларидаёқ Муҳаммад Шайбонийхон Мовароуннахрнинг биқинида мустаҳкам ўрнашиб олганди, яъни Ўтрор, Сайрам, Туркистон (Йасси) унинг ҳукми остига ўтганди. У Хоразмга ҳам таҳдид солиб келарди. 1394 йили Мовароуннахр ҳукмдори темурий Султон Ах-мад вафот этади. Бобур таъбири билан айтганда, «беклар иттифоқ қилиб» марҳумнинг укаси Султон Маҳмудни (1453—1495) тахтга ўтказадилар¹. Унинг ҳукмронлиги ҳам узокқа бормай, 1495 йили Самарқанд тахтини ўғли Бойсунғур (1477—1499) эгаллайди. Мовароуннахрдаги вазият кескинлашган йиллар айна шу замон бўлган десак тўғри бўлади. Зеро, маҳаллийчилик авж олиб, самарқандлик ва бухоролик беклар Бойсунғурни ҳисорлик бекларга ён босганликда айблаб, олий тахтга унинг укаси Султон Алини (1483—1501) ўтказиш пайига тушадилар. Мазкур карама-қаршиликка дин пешволари ҳам араташадилар. Вазиятнинг нечоғлик мураккаб бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, хожа Ахрор авлодларидан Муҳаммад Хожаги Бойсунғурни ёқдаса, хожа Ияхё Султон Али томонида эди. Бобур таъбири билан айтганда, «Ҳазрати хожа Убайдулло (Ахрор) авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичигига мукаввий»². Бир сўз билан айтганда, мамлакат нафақат сиёсий, балки мафкуравий жиҳатдан ҳам иккига бўлинади. Бошқа томондан эса Хуросон ҳукмдори Султон Хусайн Ҳисор ва Қундузга интилишини кучайтира бошлайди. 1496 йили Самарқанд тахти атрофидаги мазкур машмашалар хабари Фарғонага етиб боради. Бу ерда эса отаси ўлиmidан сўнг ҳоким мақомида Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) фаолият бошлаган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «(Хабар келгач) биз ҳам Самарқанд доияси (яъни даъвоси — А. 3.) била... ўқ черик отландук»³. Бошқача айтганда, Самарқанд тахти учун яна бир даъвогар кўпайган.

Бойсунғурнинг акаси Султон Масъуд (1475—1506) билан иттифоққа кирган Бобур 1497 йили Самарқандни қамал қилади. Бойсунғур ёрдам сўраб Туркистонга (Йассига) одам юбориб, Муҳаммад Шайбонийхонни

¹ Ўша жойла, 216а-218а-варақлар; Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 3-кисм, 167-бет.

² Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 3-кисм. 167, 213—215-бетлар.

³ Меҳмонномаи Бухоро. 72 б-варақ.

Бобурнома. 23-бет.

¹ Ўша жойда. 36-бет.

Ўша жойла, 37-бет.

даъват қилади. Пайтдан фойдаланган Муҳаммад Шайбонийхон тезликда лашкар тортиб келган бўлса-да, аммо сўнгги пайтда Бойсунғур айниб уни қабул қилмайди. Муҳаммад Шайбонийхон яна орқага қайтиб кетади. Бойсунғур ҳам Самарқандни тарк қилгач, шу йили Бобур илк бор Самарқандга кириб тахтни эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо бу ютуқ узокка чўзилмай тез орада Бобур ўзи йўқлигида Андижонни эгаллаб олган рақиблари билан курашиш учун Фарғонага жўнашга мажбур бўлади. Бир сўз билан айтганда, темурийлар хонадонида бошбошдоқтик авжига чиққан, маҳаллий беклар мавқеи ошиб расмий сулолани тан олмай қўйганлар. Бундай шароитда Муҳаммад Шайбонийхон учун Самарқандга интилиш табиий бир ҳол эди. Камолиддин Биноий шу муносабат билан, темурийлар ўртасида қарама-қаршилик ортиб бораётганидан хабар топган Муҳаммад Шайбонийхон бу сулоланинг умри тез орада битишини билди, деб ёзганди¹. Ҳақиқатдан ҳам кучга тўлиб келаётган Муҳаммад Шайбонийхоннинг мўлжали тўғри чиқади. Ўзаро чиқишмаган темурийлар орасидаги парокандаликдан фойдаланган Муҳаммад Шайбонийхон 1501 йили Самарқандни забт этишга муваффақ бўлади. Бобур Хуросон томон чекинади. 1503 йили Муҳаммад Шайбонийхон Амударёдан ўтиб темурийларнинг сўнгги таянчи Хуросон учун курашни бошлаб юборади. Ўзаро уюша олмаган хуросонлик темурийлар ҳам жангда енгилдилар. 1507 йили Хиротда Муҳаммад Шайбонийхон номидан хутба ўқилади. 1508 йили Муҳаммад Шайбонийхон Хуросоннинг Жом, Марв, Машҳад, Қандаҳор, Астробод каби муҳим марказларида ўз ҳукмини ўрнатишга эришгач², темурийларнинг мамлакатдаги ва умуман Турон минтақасидаги 135 йиллик фаолиятига нуқта қўйилади. Аввал Кобул, сўнгра Ҳиндистон томон юзланган Бобур 1526 йили Шимолий Ҳиндистонда темурийлар ҳукронлигини ўрнатишга муваффақ бўлади. Темурийларнинг Бобурдан таркаган авлодлари бу кўхна заминда расман 1858 йилга қадар даврон сурадилар.

Хуросоннинг ҳам бўйсундирилиши амалда минтақанинг бир марказ (Самарқанд) остида бирлаштирилиши эди. XV асрнинг иккинчи ярми давомида темурийлар рўёбга чиқаролмай келган вазифани Муҳаммад Шайбонийхон эплаганди.

¹ Шайбонийнома. ЎзФА ШИ ҚЖ. Рақами 844. 25 а-варак.

² Бу ҳақда қаранг: Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 3-қисм, 353—358-бетлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жилд, 91, 97—100, Юб-бетлар.

XV аср охири ва XVI аср бошларида нафақат Туркистон (Турон), балки Эронда ҳам катта сиёсий ўзгаришлар юз беради. Чунончи, Ғарбий Эронда ҳокимиятга янги сиёсий куч — сафавийлар (қизилбошлар) келадилар. Гарчи манбаларда сафавийларнинг (1501 — 1732) келиб чиқиши ҳақида турлича талқинлар мавжуд бўлса-да (масалан, сафавийлар сулоласи насабини араблар, курдлар, турклар билан боғлаш ҳоллари бор), аммо бир нарсa фанда аниқ. Яъни, сафавийлар Кичик Осиё ва ўрта Шарқдаги муайян бир туркий ҳарбий-сиёсий кучларга суянганлар, улар кўмагида ҳокимиятга келганлар, улар ёрдамида давлатни бошқарганлар¹. Уларнинг қизилбош дейилишига сабаб, бош кийимларининг қизил рангда бўлганлигидандир. Зеро, Кичик Осиё қавмларининг XIII—XIV асрлардаёқ қизил кулоҳ кийиб юрганликлари маълум.

Шундай қилиб, темурийлар салтанати барбод бўлиши билан XVI асрда Турон ва Эронда икки янги сиёсий куч — шайбонийлар ва сафавийлар (қизилбошлар) фаолият кўрсата боишайдилар. Бошқача айтганда, уларнинг ўзаро тўқнаш келишлари муқаррар эди. Зеро, ҳар икковлари ҳам бир-бирлари томон ҳаракатда жадал эдилар. 1510 йили Марв афотида Муҳаммад Шайбонийхон ва сафавийлар сардори Исмоил (1510—1524) ўртасида жанг юз бериб, ҳарбий-тактикавий усталик йўли билан Исмоил шайбонийлар кўшинини мағлубиятга учратади².

Муҳаммад Шайбонийхон ҳам шу тариқа жангда ҳалок бўлади. Исмоил буйруғига кўра унинг калласи олиниб пўсти шилинади, пўсти ичи сомон билан тўлдирилиб, сафавийларнинг ғарбдаги душманлари бўлмиш усмонлийлар ҳукмдори Султон Боязид II (1481—1512) ҳузурига жўнатилади. Бу билан Исмоил усмонлий ҳукмдорга ўз қудратини кўрсатиб қўймоқчи бўлгани аниқ. Муҳаммад Шайбонийхон бош чаноғига келсак, Исмоил уни олтин билан қоплаб базми жамшидларда унга май қуйиб қадах ўрнида фойдаланган.

Муҳаммад Шайбонийхон ўлиmidан сўнг тахтга Кўчкунчихон (1510—1530), яъни марҳумнинг амакиси чиқади³. Гарчи у расман йигирма йил мамлакатни бошқарган бўлса-да, аммо сулола ичида мавжуд баъзи бир

¹ Қаранг: Фаруқ Сумер. Сафавий давлатининг барпо бўлиши ва ривожиди Аналўлу туркларининг роли. Анкара, 1992.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 4-қисм, 56—60-бетлар.

³ Кўчкунчихон, юқорида тилга олинганидск, Мирзо Улуғбекнинг набираси эди.

карама-қаршиликлар сабаб шайбонийлар Мухаммад Шайбонийхон замонидек қатъий ички ва ташқи сиёсат юргиза олмаганлар. Натижада дастлабки йилларда (1511—1512) шайбонийлараро ички зиддиятлардан фойдаланган ҳолда ҳамда сафавийлар кўмагига суяниб, Бобур Самарқанд тахти учун курашни давом эттириш имконига эга бўлади. Бобур хавфини қайтаришда Мухаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулла султон жонбозлик кўрсатади. Умуман олганда худди мана шу султон олий тахтга ўтиргунга қадар шайбонийлар на ички, на ташқи сиёсатда эътиборга молик тадбирларни амалга оширолмаганлар. 1530—1533 йилларда Кўчкунчихоннинг ўғли Абу Саъид ҳукмронлигидан сўнг ниҳоят олий ҳокимиятга Убайдулла келади. Шунда ҳам осонлик билан эмас. Чунончи, пойтахт Самарқандда ўрнашиб олган Кўчкунчихон авлодлари унинг шаҳарга кириб расм бўйича тахтга чнқишига тўсқинлик қилганликлари сабаб Убайдулла Бухорода олий ҳукмдор деб эълон қилинади. Демак, пойтахт ҳам ўша ёққа кўчади. Ғайратли ва уддабурон Убайдуллахон (1533—1539) мамлакат ичкарасида тартиб ўрнатишда ва айниқса, Хуросонда Мовароуннахрнинг илгариги мавкеини мустаҳкамлашда кўп тадбирларни амалга оширади. Сафавийлар билан тенгма-тенг рақобатлашади¹.

Убайдуллахоннинг ўлимидан кейинги йиллар яна бир бор шуни исботладики, яккахукмдорлик тузумида жамият ва давлат тақдири кўп ҳолларда олий ҳукмдор шахсига боғлиқ бўлиб қолади. Яъни, агар у уддабурон, ақлли, шижоатли, узоқни кўра биладиган етук сиёсатчи бўлса, унинг ҳам, сулоланинг ҳам, ва албатта, жамиятнинг ҳам иши юришади. Акс ҳолда вақт ички низолар, ташқи тажовузлар мавжудлиги билан ўтиб, давлат ва жамият заифлашиб бораверади. Убайдуллахондан сўнг ҳам шундай бўлди. Абдуллахон I нинг қисқа ҳукмдорлигидан (1539—1540) сўнг мамлакатда кўш ҳокимиятчилик юзага келади. Бухорода Убайдуллахон ўғли Абдулазиз (1540—1550), Самарқандда эса Кўчкунчихон ўғли Абдуллатиф (1540—1551) ҳукмфармо эдилар. Авваллари ҳам кўрганимиздек, сиёсат бўшашган замонларда дин пешволарининг роли ошиб борганидек, мазкур йилларда ҳам мамлакатда йирик дин пешволаридан ҳисобланмиш жуйборий хожаларидан Мухаммад Ислон (вафоти 1563 йил) фаолияти тобора кўзга ташланиб боради.

¹ Силсилот ас-салотин, 116 6—120 а-варақлар; Аҳсан ат-таворих, 1-жиля, 240-246, 263-272, 274-278, 290-292-бетлар.

ўткир тафаккурли хожа Мухаммад Ислон бошданоқ ёш шайбонийзодалардан бўлмиш, аммо ниҳоятда абжир ва уддабурон Абдулла султонни қўллаб-қувватлай бошлайди. Худди шундай ҳислатларга эга сиёсатчигина жамиятга ҳам, давлатга ҳам, ва албатта динга ҳам кўп фойда келтиришини у яхши билган. Абдуллахон II (1583—1598) амалий ҳокимиятни 1556 йилнинг охирларида қўлга киритгунга қадар Самарқанд ва Бухорода ҳукмдорлар бир маротаба ўзгаришга улгуради: Наврўз Аҳмадхон (1551—1556) ва Бурҳонхон (1550—1556). Олий ҳукмдор сифатида расман Абдуллахон II нинг амакиси Пир Мухаммад I (1557—1561), 1561 йили эса отаси Искандархон (1561—1583) эълон қилинган бўлса-да, аммо таъкидланганидек, амалдаги сиёсат тизгини Абдуллахон II ихтиёрида эди¹. Расмий хон сифатида эса у фақат 1583 йили, яъни отаси ўлимидан сўнг олий тахтга чиқади.

Абдуллахон II сўнгги йигирма йил давомида сиёсий бошдошдоқлик натижасида парчаланган мамлакат ва минтақани бирлаштиришни бош мақсад қилиб, бу йўлда кўп ва муваффақиятли, шу билан бирга машаққатли ҳаракатларни амалга оширган буюк давлат арбобидир. У Самарқанд, Шахрисабз, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Термиз каби вилоятларни пойтахт Бухоро атрофида бирлаштириш йўлида қўплаб ҳарбий-сиёсий тадбирларни рўйбга чиқаради. Бу сиёсатнинг мураккаблиги не-юғлиқ бўлганини шундан ҳам кўрса бўладики, 1578 йили, яъни фаол сиёсат юргиза бошлаганидан йигирма йил ўтгандан кейин ҳам, Самарқанд, Хоразмни пойтахт ихтиёрида сақлаб қолишдек юмушларни бажаришга мажбур бўлган. Хоразмни марказий ҳокимият доирасига киритиш учун уч маротаба урингани ва ахийри мақсадига 1596 йили, ўлимидан икки йил бурунгина эришганини олайлик. Хуллас, мамлакат сиёсий яхлитлигига эришиш осон кечмаган².

Абдуллахон II Амир Темурдан сўнг Дашти қипчоққа нисбатан қатъий сиёсат юргиза олган ягона ва сўнгги давлат арбоби ҳисобланади. Чунончи, у 1582 йили мазкур йўналишда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида ҳарбий юриш уюштириб, Улуғтоққа (ҳозирги Қарағанда вилоятининг ғарбида, Сариксув дарёсининг шимолида жойлашган тоғлик) боради. Манбаларда шу муносабат билан қизиқ маълумот бор. Абдуллахон II Улуғтоққа етиб боргач тоғ тепасидаги бир минорада

¹ Абдулланом, 1-жилд, 239, 299-бетлар.

² Абдулланом, 2-жилд, 201-217; Шажарайи турк, 143, 147, 150—157-бетлар.

битилган куйидаги сўзларга кўзи тушади: «Тарих етти юз тўқсон учинда, кўй йили, ёзнинг ора ойи, Турон султони Темурбек икки юз минг черик била Тўхтамишхон юртига интиком учун юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб бу минорани қурдирди. Тангри нусрат бергай, иншооллох. Тангри эл кишига раҳмат қилгай. Бизни дуо билан ёд қилгай». Мазкур битиклар 1391 йили Амир Темур Тўхтамишхонга қарши лашкар тортган кези шу тоғ устига чиқиб, бу ерда бир минора қурдириб, унга ёздирган хотира сўзлари эди. Абдуллахон II Соҳибқирон ҳақида дуолар ўқиттириб, ўзи ҳам қарши томонда бир минора қуришга буйруқ беради. Ва унга «Кимки бу манзилга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни ёд айлосин» сўзларини ўйдиртиради¹. Мазкур гувоҳликлар Абдуллахон II нинг Амир Темур даври Туронзамин шухрати ва қудратини тиклаш нияти нечоғлик баланд бўлганлигидан далолатдир, албатта.

Фикримиз исботи сифатда Абдуллахон II нинг 1563 йилиёқ шайбоний Кучумхонга лашкар бериб, уни Сибирь хонлигида ҳокимиятга келишида қўллаб-қувватлаганлиги ҳамда Сибирь хонлигининг Бухоро билан яқиндан сиёсий-иқтисодий ва диний атоқаларда бўлганлигини келтириш мумкин. Агар биз Абдуллахон II нинг 80-йилларда Хуросонда, айниқса, унинг марказлари Ҳирот, Машҳадда, 90-йилларда эса Сейистон, Гармсир ва то Ҳилманд дарёсигача бўлган ерларда Бухоро ҳокимиятини ўрнатганини, Қандахорни камал қилганини назарда тутсак, у ҳолда биз Абдуллахон II даврида Улуғтоғдан Ҳилманд дарёсигача, Сибирь хонлигидан Машҳадгача бўлган улкан ҳудуд яна бир бор марказий ҳокимият — Бухоро қўл остида бирлашганининг гувоҳи бўламиз. Бундай натижага Амир Темурдан сўнг Абдуллахон II эришди, ҳолос.

Абдуллахон II 1598 йили олтмиш беш ёшида вафот этган. Умрининг сўнгги йилларида у ўғли ва валиахди Абдулмўмин (1568 йили тутилган) билан бир оз қарама-қаршилиқда бўлгани маълум. Аникроғи, манбаларда берилган таърифга кўра, шайбонийлар орасида шижоат, мардлик ва ҳудожўйликда беназир Абдулмўмин отасидан олий тахтни талаб қила бошлайди. Юқорида айтилган ҳолат, Искандархон расман олий ҳукмдор бўлса-да, аммо амашй ишни Абдуллахон II нинг ўзи бажарганини важ қилиб олган Абдулмўмин ниятидан

қайтмай, олий тахт учун очикчасига бўлмаса ҳам ҳар ҳолда қўп уринган. Лекин тез орада отасининг қўни битиб 1598 йили у расман хонлик курсисига ўтиради¹.

Абдулмўмин ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида, тахтга даъвогарлик йилларида отаси томон бўлган баъзи бир амирларни қатл эттиради. Бу билан ҳам чекланмай. ҳатто шайбоний шахзодачарни ҳам аямайди. Сўнг эса салтанат ишларига киришиб, аввал шу йили Тошкентда юз берган шайбоний/султонлар исёнини бостиради. Кейин Хуросонда ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш ниятида йўлга чиқади. Ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришларича, Абдулмўмин қизиққон, чўртқесар шахс бўлиб, отаси даврида ҳузур-ҳаловат ва тақвога ўрганиб қолган бухоролик бир қатор бекларнинг пайига тушган. Улар буни сезиб мазкур Хуросон юришига йўлга чиққан, Ўратепа ва Зомин оралиғига етиб борган Абдулмўминга қарши суъиқасд уюштириб, уни ўлдирадilar². Тахтга сўнгги шайбоний ҳукмдор Пир Муҳаммадхон чиқади. Орадан икки йилча вақт ўтиб — 1601 йили Самарқанд ҳокими Боки Муҳаммад билан қурашда енгилган Пир Муҳаммадхон тақдири билан бирга умуман шайбонийлар сулоласи тақдири хат бўлади. Зеро, Боки Муҳаммад бошқа бир сулола — аштархонийлар намояндаси эди. Демак, 1601 йили мамлакатимиз сиёсий сахнасига янги сулола — аштархонийлар чиқади.

Шайбонийлар даври давлат бошқаруви масаласига тўхталиб ўтсак. Шайбонийлар замони давлат бошқаруви ҳақида сўз кетганда теурийлар ва айниқса чингизийлар босқинидан авватги замонлардаги каби давлат идоралариаро тақсимотда мавжуд бўлган аниқ кўриништар тўғрисида сўз юритиш қийинроқ. Бунинг бош сабаби, бир томондан, кўрилатган давр тарихий ва бошқа турдаги манбаъларнинг кам ўрганилганида бўлса, иккинчи томондан, кўчманчи, ярим кўчманчи турмуш тарзи анъаналари мустаҳкам Жўчи улусидаги (Дашти қипчоқдаги) ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шайбонийлар фаолиятида сақланиб қолганлигидандир. Аникроқ айтганда, шайбонийларнинг Дашти қипчоқдан Мовароуннаҳрга кириб келишлари билан мазкур биринчи маконда мавжуд айрим анъаналарнинг ҳам Туркистон марказига тарқалиши учун шароит туғилганди. Худди шу сабаб ҳам ўзбек давлатчилигининг сомонийлар, қорахогойлар, ғазнавийлар, сатжуқийлар,

¹ Ўша жойла, 144а—147а-варақлар.

² Ўша жойла. 148б—155б-варақлар; Муқимханская история, с. 69—70.

ануштегинийлар, темурийлар даврида мавжуд бўлган давлат бошқарув тақсимои шайбонийлар замонида келиб консерватив йўналишда ривож топа бошлади. Яъни даргоҳ ва унинг атрофидаги хизматлар мавқеи кучайиб бориб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаолияти чегаратаниб қолган. Албатта, буларнинг бари муайян бир жараён давомида содир бўлгани шубҳасиз.

Шундай қилиб шайбонийлар ҳукмронликлари йилларида ҳам энг олий давлат идораси даргоҳ ҳисобланган. Унинг тепасида табиий равишда олий ҳукмдор — хон турган. Олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоладаги энг улуг ёшдаги намоёғшага ўтиши тартиби дастлабки шайбонийлар даврида сакданган бўлса-да, аммо юқорида кўрганимиздек, асосан XVI асрнинг 40-йилларидан бошлаб сулола ичидаги оилавий анъана устун чиқа бошлаган. Абдуллахон II даврига келиб эса бу ҳолат аниқ бир шаклга тушган (биз бу ерда расмий ҳокимиятни Искандархондан ўғли Абдуллахонга ва Абдуллахондан ўғли Абдулмўминга ўтганини назарда тутмоқдамиз). Шунга қарамай шайбонийлар сулоласидаги давомийлик масаласи сўнгги пайтларгача муайян шаклга эга бўла олмади. Чунончи, Абдулмўминдан сўнг тахт шайбонийлар хонадонидан тирик қолган Пир Муҳаммад II га ўтди. Тахт вориси наввоб, қуғулхоний, кичик хон деб аталганлигини ҳам эслатиб ўтмоқчимиз. Абдуллахон II замонида валиаҳдга Батх вилояти ҳокимлигини топшириш анъанаси ҳам шаклланиб борган бўлса-да, аммо шайбонийлар фаолиятига тез орада чек қўйилиши сабаб мазкур анъана ривож топмай қолган (бундай расм кейинги сулода аштархонийлар даврида кўпроқ жорий бўлган).

Даргоҳдаги хондан кейинги муҳим даъват вазифаси нақиб ҳисобланган. Таржимада сардор, бошлик, етакчи маъносини берувчи нақиблик мансаби амада анча кенг мазмун ва ваколатга эга бўлган. Нақиб хоннинг энг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Расмий қабул маросимларида унинг олий ҳукмдордан чап томондан биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳда тутган юксак мақомидан далолатдир. Хоннинг фармон, ёрлиқларида ҳам нақиб номи биринчи бўлиб зикр этилган. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифатида қаралган. Масалан, 1570 йили Бухорода яна бир бор ўз ҳокимиятини тикларкан, бухоролик тар томонидан ўртага солинган машҳур Қосим шайх Азизон (вафоти

1578 йил) билан музокарага Абдуллахон II ўз нақибини юборади¹. Ҳарбий юришларни уюштириш, давом эттириш, душман ҳарбий имкониятларини ўрганиш юмушларини ҳам хон нақибга юклаган, унинг маслаҳати билан қарор қабул қилган. Шунингдек нақибларга масъулиятли элчилик вазифалари ҳам юклатилгани маълум. Нақибларнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, бу лавозимга асосан пайғамбар авлодлари ҳисобланмиш саййидлар хонадонига мансуб кишилар тайинланган. Афтидан, бу билан сиёсат ва мафкура жиловини даргоҳ доирасида тутиб туриш, мафкуравий ҳаёт тизгинини бутунлай тариқатлар ихтиёрида мужассамлашишининг олдини олиш мўлжат қилинган бўлса керак.

Даъват аҳамиятига молик мансаблардан яна бири отатикдир. Номидан ҳам кўриниб турганидек, оталик қилмоқ, отасининг ўрнини босмоқ мазмунини берувчи мазкур лавозим марказий ҳокимиятнинг жойлардаги, яъни вилоят(мулк)лардаги сиёсатини белгилашда катта аҳамият касб этган. Зеро, олий ҳукмдор вилоятларни сулола намоёндалари — шахзодатаро тақсимлаб берар экан, уларга оталик, яъни ўз назоратчисини, ишонган шахсини тайинлаган. Айниқса, балоғат ёшига етмаган шахзодалар вилоятларга тайинланган ҳолларда, улар то улғайиб мустақил фаолият кўрсатиш даражасига етгунликларига қадар, давлат ишларини бошқаришдек оғир юк худди мана шу отатақлар зиммасига юклатилган. Демак, бундай ҳолларда аматда оталиклар бутун бир вилоят тақдирини, унинг марказ билан муносабатлари қандай бўлишини ҳал этиб келганлар. Бундан чиқадики, оталикларнинг асосий вазифаси жойлар — вилоятлар билан боғлиқ бўлган.

Олий ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрлиқлар ва бошқа расмий ҳужжатларни ўз эгаси, масъулларига, ижрочиларига етказиш тадбирларига парвоначи жавобгар бўлган. Уруш пайтларида эса улар ҳарбий етакчилик вазифалари билан ҳам шуғулланганлар.

Даргоҳга тушган арзларни қабул қилиш, жавобини бериш ҳамда мамлакатдаги ижтимоий адолат тартибларига риоя қилишнинг назорати каби юмушларга додхоҳ мутасадди эди. Шунингдек у элчиларни қабул қилиш, элчилик юмушларини ташкил этиш ва ҳатто шахсан элчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келиш каби тадбирларни ҳам амалга оширгани маълум.

¹ Абдулланом. 2-жидд, 79-бет.

Даргоҳдаги яна бир муҳим лавозимлардан бири бу кўкалдош ҳисобланади. Мазмунидан ҳам кўриниб турганидек, улар олий ҳукмдорга ва расмий сулолага энг яқин кишилардан бўлган. Одатда, кўкалдошнинг ижтимоий моҳияти расмий сулоланинг бирон вакили билан бир онани эмганлик билан тушунтирилади. Демак, кўкалдош даргоҳнинг энг ишончли кишиларидан ҳисобланиб, унга топшириладиган вазифалар ҳам шу қадар нозик ва масъулиятли бўлган. Бир сўз билан айтганда, мазкур мақом вазифаси мамлакатда олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсат дахлсизлиги, унга кишиларнинг муносабатлари билан боғлиқ юмушлардан иборат эди. Масалан, юқорида келтирилган Абдуллахон II ва Абдулмўмин ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этишда, Абдулмўмин ҳаракатлари ва мақсадларини оддиндан билиб, хонга тўфи маълумот беришда асосий ўринни Қулбобо кукалдош тутгани маълум. Худди шунинг учун ҳам Абдулмўмин тахтга чиққандан сўнг дастлаб қилган ишларидан бири Қулбобо кўкалдошдан қутилиш бўлган (уни қатл эттирган)¹.

Сулола ички муносабатларига оид тадбирлар, чунончи, олий ҳукмдор билан шахзодалар ўртасидаги алоқаларни тегишли тартиб асосида йўлга қўйиш ишини хон ясовули олиб борган. Чунончи, шахзодаларни хон томонидан қабул қилиш, уларнинг пешкашлари, арзлари, илтимосларини етказиш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Даргоҳдаги хавфсизлик, тартиб, келди-кеттидан ҳабардорлик каби тадбирлар эшикоғобоши бошлиқ хизмат бўйнида бўлган. Чап эшикоғоси, ўнг эшикоғоси, эшикоғоси каби ички тақсимотлари бўлган бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий ҳукмдорнинг энг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар.

Умуман олганда, ўша замонларга хос равишда давлатнинг бирон-бир хизмат идораси, хизмат тури намояндалари уруш пайтларида ўзларининг тўфидан-тўфи вазифаларига қўшимча равишда ҳарбий фаолият билан ҳам шуғулланиб келганлар. Буни биз мирохур (олий ҳукмдорга тегишли йилки, от-улов, уларнинг таъминоти кабиларга масъул), шиғовул (чет эл элчиларини қабул қилиш бўйича махсус хизмат бошлиғи), қушбеги (подшоҳона ов тадбирларини уюштирувчи), чухрабоши (махсус ҳарбий қисм бошлиғи), баковулбоши, дастур-

хончи каби хизматлар фаолияти орқали ҳам кўришимиз мумкин. Яъни улар ўз идоравий вазифаларидан ташқари ҳарбий юмушларни ҳам бажариб келганлар.

Даргоҳ билан боғлиқ бошқа бир қатор хизматлар ҳам бўлгани аниқ: кўрчибоши (қурол-аслаҳа хизмати бошлиғи), унинг амалдорларидан бўлмиш жибочи; жарчи, тавочи, қоровулбеги, туғбеги, китобдор, мирзабоши, мунший, муҳрдор, хазиначи, меҳтар ва ҳоказо.

Даргоҳ фаолиятида катта мавқега эга бўлган лавозимлардан бири шайхулислом бўлиб, давлат ва жамиятдаги мафкуравий ҳаётда унинг ўрни фавқуллодда эди, десак хато бўлмайди. Юқорида айтилган маълумот: Абдуллахон II ни тахт учун курашда қўллаб-қувватлаган хожа Ислом ҳам ана шундай юксак мақомда бўлганини эслаш кифоя. Дин пешволари ва муассасалари нафақат ижтимоий ҳаётда, балки иқтисодий муносабатларда ҳам ўз мавқеларини йўқотмаганлар. Шу сабабдан ҳам вақф мулклари билан шуғулланувчи махсус хизматлар жорий этилган бўлиб, уларни мамлакат миқёсида бош садр, жойларда эса садрлар бошқарганлар.

Суд ишларига келинганда, мамлакат миқёсида тизимга бош қози етакчилик қилган бўлса, ҳарбийлар ҳаётида юз берадиган ҳуқуқий масалаларни аскар қозиси ҳал қилиб борган. Шу билан бирга ҳарбий қози ҳам, маҳаллий қозилар ҳам бош қозига бўйсунганлар. Мамлакатдаги ахлоқий нормаларга риоя қилиш, айниқса амалдорлар, ҳатто дин пешволари орасидаги шу масалага муносабат нечоғлигини билиб бориш иши билан мухтасиб (раъис) шуғулланган.

Шайбонийлар давридаги девонлар тизими ҳақида фикр юритиш бир оз мушкулроқ. Зеро, X—XII асрлар ва темурийлар даврида бу борада тақсимот анча яққол кўзга ташланган бўлса, XVI асрдан бошлаб юқорида ишора қилинганидек, ижроия тизими кўпроқ даргоҳдаги турли хизматларда мужассамлаша борган. Зеро, қолоқ муҳит — кўчманчиликдан чиққан шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий қучлар учун Мовароуннахр маданий тараққиёти маҳсули бўлмиш девонлар тизими бегона эди. Шу сабабдан ҳокимият тақсимооти хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Чунончи, илгариги замонларда кўрганимиз, давлат назорати хизмати (девони мушриф) эндиликда тўғридан-тўғри даргоҳда кўкалдош фаолиятида ўз амалий ифодасини топа бошлаган. Шундай бўлса ҳам девоннинг шайбонийлар саройидаги мавқеи хусусида маълум бир тасаввурга эга

бўлиш имкони бор. Чунончи, Ҳофиз Таниш Бухорий гувоҳликларига кўра, девонбеги мамлакатнинг муҳим ишларидан, мол-мулк, яъни молия, солиқ, ер-сув масалалари, вилоятлар бўйлаб амалдорга иш тақсимлаш, мансабларга тайинлаш ва буларнинг барчаси ҳақида олий ҳукмдорга ҳар куни ҳисобот бериб туриши керак бўлган¹. Демак, девонбеги (бош вазир) нима бўлганда ҳам ўзининг илгариги мақомини ҳар ҳолда бутунлай йўқотмаган.

Бошқа девонларга келсак, манбаларда уларнинг номи кўп ҳам тилга олинавермайди. Бундан чиқадики, ушбу даврда улар ўз аҳамиятини йўқотиб борган. Тилга олинганларидан, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув ва мол-мулк бошқаруви, назорати ҳамда солиқ ишларига масъул девонни кўрсатиш мумкин. Биламизки, ҳукмдор сулола намояндалари катта бойлик: мол-мулк, тегиримон, корхоналар, дўконлар, карвонсаройлар, ер-сув эгалари бўлганлар. Ана шу йўналишдаги ишларни девони саркори хосса олиб борган. Юқорида тилга олинган мухтасиб (раъис) хизмати ҳам илгари алоҳида девон миқёсида фаолият кўрсатганини биламиз. Аммо кўрилатган даврда мухтасиб девонига ишора манбаларда йўқ бўлгани учун ҳам биз уни даргоҳ хизматлари доирасида тилга олдик. Шу билан бирга «Абдуллонома»да вазирлар тилга олинади². Аммо уларнинг вазифаси хусусида тўхталинмаган. Балки улар бир девон доирасида фаолият кўрсатгандирлар.

Бир неча сўз маҳаллий бошқарув ҳақида. Айтилганидек, вилоятлар асосан ҳукмдор сулола намояндалари орасида мулк ўрнида тақсимлаб берилган. Шунингдек вилоятларга йирик амалдорларни тайинлаш тартиби ҳам бўлган. Биз юқорида кўриб чиққан турли хизматларнинг кўпчилигини маҳаллий бошқарув тизимида ҳам учратиш мумкин. Айниқса, бу ҳолат Балх вилояти мисолида кўзга яққол ташланади. Шайбонийлар замонида ҳам қалъа бошлиғини кутвол дейиш расм бўлган бўлса-да, шу билан бирга бориб-бориб у шаҳар ҳокими мақомини ҳам касб этади.

Дехқончилик ҳақида сўз юритганда, одатдагидек, аввало суғориш ишлари қай даражада йўлга қўйилганини айтиш жоиз. Бу борада шайбонийлар даврида ҳам бир қатор тадбирлар амалга оширилгани маълум. Бунда суғориш ишларида табиий таянч бўлиб келган анъанавий

манбалар — Зарафшон, Чирчик, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мурғоб дарёлари имкониятларидан фойдаланилгани ҳам, шубҳасиз. Масалан, «Меҳмонномаи Бухоро» муаллифи Сирдарё дарёси имконлари ҳақида сўз юритар экан, бу дарёнинг кечув жойларидан, ирмоқларидан кўплаб катта анҳорлар қазилгани ва улар суви билан атрофдаги экинзорлар суғорилганини алоҳида таъкидлайди. Айниқса, Сигноқ атрофини ободонлаштиришда бу яққол кўрсатилган¹. Мазкур муаллиф Фазлуллоҳ ибн Рўзбихонга ҳомийлик қилган Муҳаммад Шайбонийхон 1502 йили Зарафшон дарёсининг Оқдарё ва Қорадарёга айрилиш ерида кўприк — сув айиргичини бино қилдирганини биламиз. Умуман олганда, Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлик йиллари ва хатто унинг ўлимидан сўнг мамлакатда юзага келган сиёсий беқарорлик йилларида ҳам сунъий суғориш ишларининг аҳамияти йўқолмаган. Буни биз XVI асрнинг йигирманчи йилларида тузилган вакфномалардан бирида келтирилган маълумотлар орқали кўришимиз мумкин. Чунончи, биргина Кеш вилоятида Қашқадарё ирмоқлари бўлмиш Сурхоб, Рудакдан атроф қишлоқтарга қазилган ўндан ортиқ каналлар ишлаб тургани маълум². Лекин сунъий суғориш ишлари XVI асрда гуркираган пайт бу Абдуллохон II замонига тўғри келади. Фикримиз исботи сифатида 1582 йили Зарафшон дарёсида қурилган Кармана кўприги (Пули Кармана) — сув айиргичи, 1583 йили Нурота тоғларида қурилган Оқжоб сув омбори, Зарафшон дарёси сувини тегишли ҳудудларга тақсимлашда катта аҳамият касб этган Меҳтар Қосим, Чаҳорминор, Жондор кўприк — сув айиргичлари, Зарафшон дарёсидан Жиззах воҳасшача тортилган ва Сангзар дарёси билан туташувчи Туятортар канали, Мурғоб воҳасидаги Ҳовузиҳон сув омбори, 1556—1557 йиллари қурилган ва Саманжуқ даштини ободонлаштиришда катта аҳамият касб этган Ҳожа Кааб канали, 1559—1560 йиллари бунёд этилган Афшона канали, 1568—1569 йиллари Амударёдан Чоржўйгача тортилган, Мурғоб дарёсидан Марв атрофшача қазилган каналлар, 1577—1579 йиллари амалга оширилган Ҳисор ва Ромитон, 1579—1585 йиллари Вахш дарёсидан қазилган сунъий суғориш иншоотлари кабиларни келтиришимиз мумкин. Чунончи, ҳужжатларга кўра, ана шундай тадбирларда ўн минглаб марди-

¹ Абдуллонома, 2-жилд. 89, 212-бетлар.

² Уша жойда, 185-бет.

| Меҳмонномаи Бухоро, 74, 116—177-бетлар.

- Мухоминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вакфнаме. Ташкент, 1966, с. 288.

корлар қатнашган. Булар, албатта, йирик сув иншоотларидир. Улардан ташқари маҳаллий аҳамиятга молик анҳорлар, ариқдар қазилар, уларни тозалаш (масалан, Тошкент вилоятдаги Заҳарик), сардобалар қуриш каби тадбирлар ҳам доимо амалга ошириб борилаганини назарда тутиш лозим.

Суғориш ишларининг йўлга қўйилгани табиий равишда ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик, ипакчилик каби соҳаларнинг ривожланиб боришига йўл очиб бергани ўз-ўзидан маълум.

Ишлаб чиқаришга келсак, шайбонийлар замонида ҳам тикувчилик (пахта, ипак матолар), кулолчилик, темирчилик, қурулсозлик, заргарлик, дурадгорлик, қогоз, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш каби қатор соҳалар фаолият кўрсатиб, ички ва ташқи бозорда сотиладиган турли турдаги маҳсулотлар тайёрланган. Бу маҳсулотлар (ипак жун, ип газламалар, пилла, ғилам, қуруқ мевалар, ширинликлар, қорақўл ва бошқалар) билан савдогарлар Эрон, Ҳиндистон, араб ўлкалари, Хитой, Аштархон, Нўғой, Қозон хонликлари, сўнгги уч хонлик Россия томонидан босиб олинган (XVI асрнинг 50-йиллари), Россия каби ўлкаларга қатнаганлар.

Ички савдо, умуман аҳоли турмушини яхшилаш ниятида пул ислохотлари ҳам ўтказилгани маълум. Чунончи, 1507—1509 йиллари Муҳаммад Шайбонийхон то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирликдаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовидаги (5,2 г) қумуш ва мис тангаларни жорий этади. Бу, албатта, пул-савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо Муҳаммад Шайбонийхон ўлиmidан сўнг, бир томондан, шайбонийлараро қарама-қаршилик, иккинчи томондан, Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳарбий юришларидаги жанглар мамлакат иқтисодий ҳаётига катта зарар бўлиб, пул қадрсизланган. Шунинг учун ҳам Кўчкунчихон 1515 йилдан бошлаб пул ислохотига киришиб, фақат 1527 йилга келиб аҳволни тўғрилашга эришади¹.

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам ўзларидан қатор ёдгорликлар қолдирганлар, турли мақсадга мўлжалланган қурилиш ишларини амалга оширганлар. Бу борада нафақат сулола намояндалари, балки ўз даврининг кўзга кўринган ва катта моддий имкониятга эга

кишилари ҳам четда қолмаганлар. Чунончи, Самарқанддаги Муҳаммад Шайбонийхон қурдирган Хонийа, шунингдек, Абу Саъид, Қулбобо Қўқалдош номи билан боғлиқ мадрасалар; Бухорода шаҳар деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модарихон (Абдуллахон онасига аталган), Гавкушон, Жўйбор, Фатхулла қушбеги, Муҳаммадхожа Порсо, Марокан, Қулбобо Қўқалдош (Қўқалдош) мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Бўчанд, Абдуллахон, Чор Бақр (хонақоси билан) масжидлари, Заргарлар, Саррофлар, Телпақфурӯшлар, Ўқчилар, Унфурӯшлар тоқдари, Абдуллахон тими; Тошкентда Қўқалдош мадрасаси, Қафғоли Шоший мақбараси, Барокхон мадрасаси; Туркистонда (Йасси) Муҳаммад Шайбонийхон масжиди; Карманада Қосим шайх масжиди; Бўчхда қалъа деворининг таъмири (узунлиги тахминан 14 км), Абдуллахон, Қулбобо Қўқалдош (Қўқалдош) мадрасалари, Қўқалдош масжиди ва работи, бир қатор чорбоғлар; Ҳиротдаги Қўқалдош мадрасаси; турли шаҳарларда қурилган қўлаб қарвонсаройлар, ҳаммомлар, бозорлар ва бошқа қатор қурилиш, таъмирлаш ишлари шулар жумласидандир. Манбақларда ёзилишича, биргина Абдуллахон II даврида минтақада 1001 та работ ва сардоба (усту берк сув омбори) қурилган экан¹.

Шайбонийлар даврида фан ва маданиятнинг ривож топишида мазкур сулола намояндаларининг тутган ўрни катта бўлгани, шубҳасиз. Аввало, уларнинг ўзлари ниҳоятда ўқимишли шахслар эдилар. Чунончи, Муҳаммад Шайбонийхон, Кўчкунчихон, Убайдуллахон, Рустам Султон, Абдулазизхон, Жавонмард ва Султон каби шайбонийлар туркий ва форсийда шеър битганлар, диний ва дунёвий илмларда етарли сўхиятга эга бўлганлар. Муҳаммад Шайбонийхон ёшлигида таълимни Бухоро мадрасасида олган. Убайдуллахоннинг мусиқа илмига катта рағбати бўлгани, мусикий асбоблар чалгани, нозик ҳуснихат эгаси бўлгани маълум. Абдуллатифхоннинг тарих, илми нуҷум борасида сўхияти жуда юқори бўлган. Абдуллахон II нинг эса диний илмлардан қўлаб таълим олганини ҳам биламиз. Абдулазизхон ва Абдуллахон II га тегишли китобхоналар ўз замонасининг энг йирик китоб хазиналари ҳисобланган, учарда қўлёзма асарларни кўчириш, таъмирлаш, уларга безаклар ишлаш билан ҳам шуғулланилган. Шайбоний-

Қарағ: Нумизматика и эпиграфика. X. 1972.

¹ Силсилот ас-салотин, 147-варак.

лар даврида ҳам тарих илми кўп ривож топган. XVI аср тарихини ёритиб берувчи «Таворихи гузида, Нусратнома», Мулла Шодийнинг «Фатхнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома», Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг «Зубдат ал-асор», Фазлуллоҳ Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Зайниддин Восифийнинг «Бадойе ал-вақоъ», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» каби мумтоз тарихий асарлари фикримиз далили бўла олади. Бундан ташқари Муҳаммад Шайбонийхон даврида Биноий «Ажойиб ал-маҳлуқот» географик асарини, Кўчкунчихон буйруғи билан Муҳаммад Бухорий Рашидиддин Фазлуллоҳнинг машҳур «Жоме ат-таворих» асарини, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини форсчадан ўзбек тилига ўнгирганини ҳам эслатиш жоиз.

Тарихий ва бошқа турдаги манбаларда мужассамлашган маълумотларга кўра, XVI асрда мамлакатнинг турли марказларида юзлаб олимлар, шоирлар, тарихчилар, рассомлар, ҳуснихат эгалари фаолият кўрсатганлар. Биргина Бухоронинг ўзида бир вақтда ўнлаб илм ва маданият намояндалари ижод қилганлар. Улар орасида қомусий илм эгалари ҳам кам бўлмаган. Масалан, биз кўпроқ шоир сифатида биладиган мавлоно Мушфикий (1538—1588) фалсафа, астрономия, фикҳ, ҳисоб, физика, мусика, араб тили каби соҳаларда ҳам етук саналган. XVI асрда тиббиёт соҳасида ҳам асарлар яратилган. Чунончи, Кўчкунчихон ва Абу Саъидхон замонларида яшаган машҳур табиб ва олим Султон Али «Дастур ал-илож», «Муқаддимаи дастур ал-илож» рисолаларини битиб, уларда инсон танаси касалликлари шарҳи ва даъволари тўғрисида фикр юритади. Кўз касалликларига оид ишларни Абдуллатифхон шахсий табиби Муҳаммад Йусуф, Наврўз Аҳмадхон саройида Шох Али табиб олиб бориб, тегишли асарлар ёзганлар («Кўз табиблари учун қўлланма», «Кўз касаллигига оид асарлар сараси» ва бошқалар). Муҳаммад Йусуфнинг яна икки асари маълум: «Иситмани ўрганишга доир», «Қон томири (пульс) ва сийдик». 1562—1567 йиллари Убайдуллоҳ Қаҳҳол томонидан яна бир муҳим қомусий асар «Касаллик шифоси» ёзилган.

Энди шайбонийлар давридаги ташки сиёсий алоқалар тўғрисида бир неча оғиз сўз юритсак. Шайбонийлар ҳокимият тепасига келган йилларда ва улар фаолият юритган XVI асрда минтақа атрофидаги сиёсий манзара темурийлар замонида нисбатан анча ўзгариш топ-

ган. Бу, энг аввало. Эронда сафавийлар ва Шимолий Ҳиндистонда бобурийлар (темурийлар) ҳокимиятининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Бир сўз билан айтганда, Туркистон, Эрон, Шимолий Ҳиндистондан иборат улкан ҳудудда бир вақтда ўзига яраша қудратга эга уч сиёсий куч: шайбонийлар, сафавийлар ва бобурийлар фаолият юргизганлар. Табиий равишда уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашмай иложи йўқ эди. Ана шу манфаатлар кесишган «нукта» бўлиб Хуросон ҳисобланган. Хуросон эса сиёсий-ҳарбий ва иқтисодий-савдо жиҳатларидан муҳим аҳамият касб этган. Уни Туркистон, Эрон, Ҳиндистон йўналишларидаги дарвоза деса бўларди.

Шайбонийлар каби бобурийлар ва сафавийлар ҳам туркий ҳарбий-сиёсий кучга суянганлар. Улар ўртасида ўхшашликлар ҳар ҳолда кўп эди. Аммо шайбонийлар ва бобурийлардан фарқи ўларок, сафавийлар шиа мазҳабини расмий даъват мафкураси даражасига кўтарганлар. Бу ҳолат Хуросон учун курашда мафкуравий тус бериш имконини туғдирган эди. Бундай «мафкуравий кураш»да бобурийлар асосан четда турганлари ҳолда шайбонийлар ва сафавийлар карама-қаршилиги ниҳоятда авжига чиққан. Бутун XVI аср юзасидан ҳулоса қилинганда, Хуросонни назорат қилишда Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврида шайбонийлар устун турганлар. Қолган пайтларда эса сафавийлар ташаббусни қўлга олишга эришганлар. Хуросон учун курашда сафавийлар йўлига ғов бўладиган бир тўсиқ бор эди. У ҳам бўлса, уларнинг шимоли-ғарбидаги қўшнилари ва ашаддий рақиблари усмонлийлар сўтганати ҳисобланган. Сафавийлар Хуросонга юзланганларида шимоли-ғарб холи қоларди ва аксинча. Шайбонийлар бундан устўчик билан фойда таниб келганлар. Сафавийларга қарши курашга улар бобурийларни ҳам жалб қилишга кўп уринганлар. Икки томон ўртасида элчилар айирбошлангани, улар келтирган номтар ҳақида манбатарда маълумотлар етарли¹. Бунда асосан сафавийларнинг бидъат йўлига кирганликлари (яъни шиалик) байроқ қилиниб, шайбонийлар бобурийларни биргаликдаги курашга чорлайдилар. Бу ҳол, айниқса, Абдудпахон II ва Акбар ёзишмаларида кўзга яққол ташланади. Аммо бобурийлар бирон марта ҳам шундай таклифларга амалий

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Зияев А. Переписка правителей Шейбанидов и аштарханидов с Ираном и Индией. // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент. 1993. с. 99—109.

жавоб бермаганлар. Зеро, уларнинг ўзларида шайбонийлар билан сулолавий ва мулкрий келишмовчиликлар бор эди. Чунончи, биз Бобурнинг бир неча маротаба Самарқанд тахтини шайбонийлардан тортиб олиш борасидаги уринишларини биламиз. Сўнгги 1511 — 1512 йилги уринишда у сафавийлар ҳарбий кучига суянган ҳолда иш тутди. Гарчи мақсадига эришиб, Самарқанд тахтини эгаллаган бўлса-да, аммо мафкуравий масалада хатога йўл қўйган. Яъни шиа мазҳабидагилар билан иттифоққа кириб Самарқандни олгандан сўнг бу ерда шоҳ Исмоил ҳамда ўн икки имом номидан хутба ўқитади. Бу, албатта, маҳаллий аҳоли орасида унинг мавқеи йўқолишига сабаб бўлиб, шайбонийларнинг эса бидъатчиларга қарши курашда аҳли суннани руҳлантиришларига имкон туғилган.

Сафавийлар билан иттифоқчилик йўлита бобурийлар Ҳумоюн даврида ҳам кирган бўлсалар-да, аммо қўшма ҳарбий куч билан шайбонийларга қарши курашиш имкони туғилмаган. Аниқроғи бобурийлар бундай йўлга бошқа кирмаганлар, аммо Мовароуннахрга нисбатан ўз ниятларидан қайтмаганлар ҳам. Чунончи, 1528 йили Ҳумоюн бошлиқ қирқ-эллик минглик лашкар Балх томон отлангани маълум. Ўғлига ёзган хатида Бобурнинг, агар Самарқандни олишга эришсанг, ўша ерда сен ўзинг ўғир, Хисор вилоятини эса холиса (яъни давлат тасарруфига киритиш) қиламан, қабилидаги сўзларидан кўриниб турибдики, Бобур сўнгги вақтларгача Самарқанддан умидини узмаган.

Кейинги йилларда эса шайбонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатлар асосан бобурийлар назоратида бўлган ва шайбонийлар интилиб келган Бадахшон вилояти масаласи билан боғлиқ бўлган¹. Чунончи, Ҳумоюн ва Комрон ўртасидаги келишмовчиликлар авжига чиққан XVI асрнинг 40-йилларида Комрон Балхдаги шайбонийлар (Пир Муҳаммад) ёрдамида Бадахшонда ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Бу ҳол ўз ўрнида Ҳумоюннинг шайбонийларга нисбатан кескин чоралар қўллашига сабаб бўлади. Натижада у 1549 йили Балхга қўшин билан кириб боради.

Хуллас, ўзаро элчилар алмашинилиши, олий ҳукмдорлар ўртасидаги ёзишмаларнинг деярли муттасил олиб борилишига қарамай, XVI аср давомида шайбо-

нииларнинг сафавийлар ва бобурийлар билан муносабатлари кўпроқ кескинлик характериға эға бўлган. Айниқса, Бухоро тахтиға Абдуллахон II чиққайдан сўнг шайбонийларнинг Хуросон ва унинг атрофидаги устунликлари анча сезиларли бўлган. Машҳад, Хирот, Сейистон, Заминдовар, Қандаҳор атрофлари, Бадахшон каби уч томон ўртасидаги талаш ҳудудлар шайбонийлар назоратиға ўтган. Аммо Абдуллахон II нинг ўлими ва Абдулмўмин фожиасидан сўнг шайбонийлар ҳокимиятида вужудға келган вазият Абдуллахон II даврида қўлга кирилган ютуқлар деярли кўпчилигининг чиппаққа чиқишиға сабаб бўлади.

Шайбонийларнинг шимолий йўналишдаги ташқи сиёсатлари ҳам қизиқ. Чунончи, Муҳаммад Шайбонийхондан то Абдуллахон II гача бўлган даврда Сибирь хонлигида Бухоронинг мавқеини оширишға ҳаракат қилинган. Юқорида тилға олинган воқеа — Кучумхоннинг Сибирь хонлиги тахтиға ўтириши ва бунда Бухоронинг тутган катта ўрни фикримиз далили бўла олади. Сибирь хонлиги ва умуман Сибирда, аввал унинг ғарбида, ислом динининг тарқалишида ҳам шайбонийларнинг, улар ташкил қилган тадбирларнинг роли бекиёс. Чунончи, 1574 йили Кучумхон Абдуллахон II номиға ёзган хатида, биз томонларда кишиларни иймон йўлидан бошловчи азиз-авчиёлар йўқдир. Саййиду шайхлардан юборсангиз, мазмунида ўз илтимосини билдиради. Абдуллахон II бу илтимосни қондириб, Сибирға шайху саййидлардан бир гуруҳини юбортиради. Умуман олганда шу вақтлардаи бошлаб Сибирда мовароуннахрликлар (бухороликлар) сони ортиб боради. Уларнинг маълум қисми ўша ерларда ўрнашиб ҳам қолганлар.

Бухоронинг Ғарбий Сибирь билан алоқаларининг мустаҳкамланиб бориши ғарбдан шарққа томон босқинчилик асосида бегона юртларни ўз тасарруфига олиб келаётган Россия давлатининг ғашиға тегарди. 1556 йили Аштархонни (Астрахан) эгаллаган Россия Туркистонға тўғридан-тўғри кириб бориш имконига эға бўлган. Сибирь йўналишида ҳаракат қилган Ермак бошлиқ казаклар 1581 йили Кучумхон билан тўқнаш келадилар. Кучумхон ўз атрофиға барча кучларни йиғиб душманға қарши курашдан ожизлик қилгани учун ҳам жанубға чекинишға мажбур бўлади. Гарчи орадан кўп ўтмай — 1583 йили Кучумхон Ермакни енгилшға эришса-да, аммо бошда қўлдан кетган ташаббус ва

¹ Батафсил қаранг: *Лхмедов Б. А.* Последние Тимуриды и борьба за Бадахшан//Исследования по истории, истории науки и культуры! народов Средней Азии, с. 81-98.

ўзаро уюшмаганлик натижасида русларнинг мавкеини сусайтиришнинг иложи бўлмайди.

Шарқий йўналишда бир қадар муваффақиятларга эришган Россия ҳукумати Бухоро, Хива билан элчилик алоқаларини йўлга қўйишга интила бошлайди. Худди шундай сиёсатни Бухоро ҳам олиб борган. Зеро, Россия тасарруфида бўлган ҳудудларда савдо қилиш Туркистон савдогарларига фойда келтириши, у ерлик маҳаллий аҳоли учун таъминот масаласини ҳал қилиши мумкин эди. Шу маънода Сибирда ўрнашиб олган рус колонияси аҳлининг Москва подшосига ёзганлари қизик: «Эндilikда биз томонларга ҳеч қардан савдогарлар келаётганлари йўқ ва шу сабаб биз ниҳоятда ночормиз. Агар савдогарлар келиб-келиб турганларида эди, бизнинг қорнимиз ҳам тўқ бўларди... Олий ҳазрат, Бухоро ва Нўғой хонлигига элчилар юбориб (у томонлардан савдогарлар юборилишини сўра), токи бизнинг еримизда ҳам тўқинлик бўлсин»¹. Бошқача айтганда, Россия ҳукумати босиб олган ва ўз таркибига киритган ерлардаги аҳолини боқа олмаган. Шунинг учун ҳам оқ подшо бухоролик савдогарлардан солиқ олмаслик, уларга бож солмаслик, ҳеч қандай тўсиқ қўймаслик, хафа этмаслик борасида махсус кўрсатма берган. «Зеро, — дейилади ҳужжатда, — агар бухоролик савдогарлар ранжитилса, улар бошқа бу томонларга маҳсулот келтирмай қўядилар». Бу ерда нафақат иқтисодий, балки сиёсий омил ҳам бўлгани аниқ, яъни савдогарлар орқали Туркистон жамиятида Россия ҳақида муайян бир фикр туғдириш, қизиқишни орттириш ва хоказо.

Бухоро ва усмонлийлараро алоқлар изчил бўлмаган. Ҳозирча бизнинг ихтиёримизда усмонлий Мурод III (1574—1595) томонидан Абдуллахон II га йўланган мактуб нусхаси бор. Мактубнинг мазмунини олдиндан пайкаш кийин эмас. Мурод III Абдуллахон II ни сафавийларга қарши курашга чорлаган. Гарчи бухоролик ҳукмдорнинг жавоби борасида манбаларда бирон маълумот бўлмаса-да, Бухородан Румга совға-саломлар юборилганлиги хусусидаги гувоҳликдан хулоса чиқариш мушкул эмас. Яъни Абдуллахон II учун сафавийларга қарши ҳарбий иттифокчи керак эди².

Шундай қилиб, XVI аср ўзбек давлатчилиги тарихида етакчи сиёсий куч сифатида фаолият кўрсатган су-

лола бу — шайбонийлардир. Юқорида кўриб чиқилган масалалар юзасидан фикр қилинса, бир қараганда, мазкур сулола ҳар ҳолда озми-кўпми давлатчилик ривожига ўз хиссасини қўша олгандай. Айниқса, Абдуллахон II даврида эса ўзбек давлатчилиги яна бир бор юксак марраларга кўтарилиш имконига эга бўлган. Давлат марказлашди, ички ва ташқи сиёсатда залворли қадамлар қўйилди, маданий ҳаёт ривож топди. Шу билан бирга биз тадқиқ қиластган асосий мавзу — давлатчилик, давлат бошқаруви тарихининг XVI асрдан олдинги (X—XII, XIII асрнинг 70-йилларидан XVI асргача) ва кейинги даврлардаги аҳоли, тараққиёти нуқтаи назаридан фикр юритилса, шу нарса маълум бўладики, шайбонийларнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олишлари билан давлат бошқарувида сезиларли ўзгаришлар юз берган. Асрлар давомида ҳар томондан тараққийпарвар мазмун касб этиб келаётган жараён — давлат бошқаруви тақсмоти тизими (даргоҳ ва девонлар) айнан шайбонийлар ҳукмронлиги йиллари нурай бошлади. Бунга бош сабаб, албатта, шайбонийлар ва улар суянган ҳарбий-сиёсий кучтарнинг аслида тарихий-маданий жиҳатлардан қолоқ бўлмиш Дашти қипчоқдан келиб чиққанларида ва улардаги шунга яраша сиёсий-иҷтимоий тафаккурдадир. Натижада давлат бошқаруви тараққиёт тизимида орқага қайтиш бўлган. Зеро, шайбонийлар ўзлари билан давлат бошқарувининг кўчманчи, ярим кўчманчиларга хос маданиятини олиб келганлар. Ваҳоланки, бу босқични Мовароуннаҳр X асрдаёқ ортда қолдирган эди. Ва, аксинча, илғор бошқарув маданиятига эга теурий бобурийлар Ҳиндистонни юксалтиришга эришдилар.

АШТАРХОНИЙЛАР

Шайбоний Абдулмўминхон ҳалокатидан сўнг тахтга чикқан Пир Муҳаммадхон (1599—1601) ҳукмронлиги узокқа бормади. Зеро, Абдулмўминхонга нисбатан суиқасд уюштирилиши ҳодисасининг ўзи мамлакатда марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бораётганидан, йирик амирлар ва маҳаллий кучлар мавкеи ошиб бораётганидан далолат эди. Бундай пайтларда одатда кўп нарса олий ҳукмдорнинг шахсига, унинг нечоғлик марказий ҳокимият обрўсини тутта билишига боғлиқлиги ҳам табиий. Аммо Пир Муҳаммадхонда шундай хусусиятлар йўқ эди. Натижада 1601 йили у тахтни қўлдан бой

¹ Зияев Ҳ. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI—XIX асрлар). Тошкент. 1962. 43-бст.

² Силсилот ас-салотин. 1436—1446-вараклар.

беради. Аникроғи, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад-ни пойтахт ихтиёрида тутиш ниятида тахминан 50 минг қўшин билан унга қарши чиққан Пир Муҳаммадхон Боғи шамол атрофида мағлубиятга учрайди. Бухоро тахти эса Боқи Муҳаммад кўлига ўтиб, у хон деб кўтарилади¹. Бошқача айтганда, шу тарика шайбонийларнинг бир асрлик ҳукмронлигига нукта қўйилади. Мамлакат ва давлат тизгинини энди янги сулола — аштархонийлар ўз қўлларига оладилар.

Икки оғиз аштархонийларнинг келиб чиқиши ҳақида. Олтин Ўрда (Жўчи улуси) заифлашиб борар экан, унинг бир қанча майда хонтиқларга бўлиниш эҳтимоли ҳам кучайган. Натижада XV асрнинг 30-йилларида Волгабўйи ерларида Аштархон хонлиги юзага келади. «Астрахан» Аштархоннинг руслашганидир. Аштархон эса аслида «Ҳожи Тархон» сўзидан олингандир. Тархон туркий тилли халқлар ҳаётида имтиёзли унвонлардан ҳисобланиб, машҳур Хазар ҳоконлиги (VII—X) давриданок маълум. Шу ўринда ўқувчиларда, қандай қилиб туркий тилли халқларга тегишли ерлардан бўлмиш Ҳожи Тархон Астраханга айланган, саволи туғилиши табиий. 1552 йили Россия Қозонни босиб олгандан сўнг 1554 йили Аштархон (Ҳожи Тархон) хонлигига нисбатан босқинчилик қилади. Хонликни бу вақтда бошқариб турган манғит сулоласи намояндалари лашқари билан урушиб енгади ва тахтга шу сулолалик Дарвишалини ўтказди. Мақсад уни қарамликда тутиб, хонликни ўз таъсиридан чиқармаслик эди. Аммо кўп ўтмай Дарвишали ҳам Москвага бўйсунидан бош тортгач, 1556 йили руслар қатта қўшин билан яна бос-тириб келиб, хонликни бутунлай йўқ қилиб, бу ерларни Россия империясиники деб эълон қилдилар. Худди шу йилларда, манба тили билан айтганда, «урус (номила) машҳур насронийлар босқини дастидан (қочиб) Ёр Муҳаммадхон фарзандлари Жони Муҳаммад султон, Аббос султон, Турсун Муҳаммад султон, Пир Муҳаммад султон ва аҳли аёли билан Мовароуннаҳрга келган»².

Бу ерда Ёр Муҳаммадхонга қатта ҳурмат билан қарайдилар. Чунончи, у Абдуллахон II никг отаси Искандархон билан яқин муносабатда бўлгани маълум. Искандархон унинг тўнғич ўғли Жони Муҳаммад султонга кизи Зухрабонун турмушга бериб, ўзаро алоқаларни қариндошлик иплари билан мустаҳкамлайди. Мазкур

никоҳиян кейинчалик Дин Муҳаммад, Боқи МУҲ^{аммад} ва Вали Муҳаммадлар туғилдилар¹. Хуллас, Ёр Муҳаммад ва унинг авлодлари шайбонийлар хонадонининг энг яқинлари ва таянчларидан бирига айланиб, олий ҳукмдорга хизмат қила бошлайдилар. Бориб-бориб уларнинг ҳам мавқелари ошиб, охири юқорида айтилганидек, мамлакатдаги эътиборли вилоятлардан Самарқандни бошқаришга эришган Боқи Муҳаммад олий тахтни шайбонийлардан тортиб олишга ҳам муваффақ бўлади. Шу билан мамлакатда аштархонийлар сулоласининг бир ярим асрлик ҳукмронлик фаолияти бошланади.

Ўзбек давлатчилиги бошқарувига янги сулоланинг келиши амалда бирон-бир кескин тарихий бурилишга сабаб бўлмагани табиий. Зеро, бошданок таъкидлаб ўтилганидек, давлат асослари бир, ўзгармас бўлгани ҳолда ҳар бир янги сулола уларга суянган равишда ўз замонаси шарт-шароитини ҳисобга олиб фаолият юргизади. Шу маънода Боқи Муҳаммадхон (1601—1605) олдида турган вазифаларнинг энг муҳими яна ўша мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлашдан иборат эди. Чунки шайбоний Пир Муҳаммадхон замонида заифлашиб қолган марказий ҳокимият сулолалар алмашуви билан боғлиқ воқеатар натижасида янада кучсизланиб, Марв, Хоразм, Балх қабилардаги сиёсий кучлар бош-бошдоқлик йўлини тутта бошлаганлар. Чунончи, шайбоний Абдуллахон II нинг саъй-ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрига киритилган Хоразм унинг ўлиmidан сўнг туркманлар ёрдамида яна итоатсизлик йўлига ўтади. Манбада ёзилишича, маҳаллий сулола намояндаси Ҳожи Муҳаммадхон (1559-60—1602) тез орада Амударёдан Аштархон ва Манқишлоққача бўлган ҳудудда ўз ҳукмини ўрнатишга эришади. Боқи Муҳаммадхон бунга бефарқ қараб туролмасди. Аммо иш урушгача бормай «Боқи Муҳаммадхон ва Ҳожи Муҳаммадхон ўртасига оқсоқоллар тушиб орадаги низо ва қарама-қаршилиқ пардасини рафу даф қилиб, тинчлик иплари билан боғлаганлар»². Шундан сўнг мамлакат ғарбий мулкларидан кўнгли бир оз тасалли топган Боқи Муҳаммадхон 1602 йили Балх томон юриш уюштиради. Шунда ҳам очикчасига эмас, Ҳисор юриши баҳонаси билан. Мазкур тадбир муваффақиятли тутаб, Балх ҳам пойтахт доирасига киритилади ва уни Боқи Муҳаммадхон укаси

¹ Ўша жойда, 160а—161а-варақлар.

² Силсилот ас-салотин, 1236—124а-варақлар.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 162аб-варақлар; Шажарайи турк, 157—158-бетлар.

Вати Мухаммадхонга тортиқ кдпади. Бу ерни «фитна ўчотиға айлантирган» Ёр Мухаммад мирзо. Шерафкан мирзо ва Араб отатик кабилар қочиб. сафавий ҳукмдор шоҳ Аббос I (1587—1629) ҳузурига кетадилар. Балхнинг яна марказ ихгиёрига кайтарилиши ташаббус Боки Мухаммадхон томонда эканидан датолат берарди. У пайтни қўлдан бермай Андхуд, Шибирғон, Чечакгу, Маймана, Форйоб — Мурғоб дарёсигача бўлган ерларни ҳамда Бағлон, Бадахшон. Ҳисорни ҳам аслий марказ— Бухорога бўйсундиртиради. Укаси Вали Мухаммадни валиахд деб эълон қилиб, ўзи пойтахт Бухорога қайтади.

Гарчи мазкур уринишлар натижасида Боки Мухаммадхон мамлакат ва минтақани бирлаштиришда сезиларли ютуқларга эришган бўлса-да, аммо Эронга қочган султонлар 1603 йили сафавийлар қўшини билан яна Балх вилоятига келадилар. Бу сафар ҳам Бухородан етиб келган Боки Мухаммадхон қўли баланд келиб ғаним қочади. Боки Мухаммадхон ташаббусни қўлдан бермасдан Хуросонда Бухоро ҳокимиятини тиклаш ниятида сафарга ҳозирлик қўриб турганида эса 1604 йили қозоқ хони Келди Мухаммаднинг Тошкентга юриши, Самарқандга хавфи ҳақида хабар келиб, Хуросон юриши амалга ошмай қолади. Келди Мухаммадхонни ҳам мамлакатдан ҳайдагунча вақт ўтиб 1605 йили у ўз ажали билан вафот этади¹. Олий тахтга валиахд Вали Мухаммадхон (1605—1611) чиқади.

Боки Мухаммадхон каби Вали Мухаммадхон ҳам дастлаб мамлакатнинг жанубий чегараларини қўриқлашга мажбур бўлган. Чунки Ёр Мухаммад мирзо, Шерафкан мирзо ва бошқалар 1606 йили сафавийлардан мадад олиб яна Батхга қўшин тортадилар. Бу са(ф)ар ҳам Бухоро лашкари зафар қучади, сафавийларнинг қизилбошлардан иборат қўшини ҳамда мазкур мирзолар Эронга қочишга мажбур бўлади. Уларни таъқиб қилган туркистонлик лашкар Ҳиротни яна Бухоро тасарруфига олиш имконига яқин бўлса-да, бироқ обихавонинг айниб қор ёғиб. қаттиқ совуқ тушиши сабаб мақсад амалга ошмай қолган. Аштархонийлардан кетма-кет бир неча марта мағлуб бўлган сафавийлар ҳукмдори шоҳ Аббос ишни дипломатия йўли билан битирмоққа киришади. Чунончи, у Вали Мухаммадхон қароргоҳига элчи юбориб, ўзаро қўшничилик ва

дўстликни таклиф қилади. Қандайдир сабабларга қўра қўли батанд келиб турган Вали Мухаммадхон рози бўлиб, ўзи ҳам Эронга элчилар юборади. Натижада, дейилади манбада, Хуросон учун қўп машаққат чеккан ва қон тўккан бир қатор йирик бухоролик амашорлар Вати Мухаммадхоннинг мазкур сиёсатидан норози бўла бошлайдилар. Зеро, кўрсатиб ўтилган элчилик амашувлари натижасида кейинги йилларда Хуросонда тикланган Бухоро мавқеи осонгина қўлдан чиқарилганди¹. Бу ҳолат бухоролик амирларни Вали Мухаммадхонга нисбаган беихлос қилиб қўйган. Хон ҳам бундан хабар топиб уларнинг бир қанчасини жазолайди. Қолганлари эса энди очикдан-очик қарама-қаршиликка бориб Вали Мухаммадхоннинг жияни, Самарқанд ҳокими Имомқули султонни олий тахтга ўтқазиш пайига тушадилар. Бу ҳаракатлар 1608 йили бошланган бўлса, нихоясида Вали Мухаммадхоннинг Эронга шоҳ Аббос олдига қочиши билан тутайди. Бухоро тахтини Имомқули султон эгаллайди. Вали Мухаммадхон 1611 йили шоҳ Аббос берган ёрдам натижасида вақтинчалик (шу йилнинг август охирларидан октябрь бошларигача) бўлса-да, Бухоро тахтини қайта эгатлашга эришса-да, аммо 1611 йид октябрда Имомқулихон билан Самарқаш атрофидаги навбатдаги тўқнашувда ҳаток бўлади. Шундай қилиб мамлакат тахтига Имомқулихон (1611—1642) ўтиради. Қўриниб турганидек, у давлатни ўттиз йилдан қўпроқ бошқарган. Боки Мухаммадхон ва Вали Мухаммадхонларга нисбатан олганда бу албатта катта давр., Шунинг ўзиёқ Имомқулихон ҳукмрошшк йиллари барқарор, марказий ҳокимият мустаҳкам бўлганидан даюлатдир. Тўғри, Имомқулихоннинг ҳам шимолдан Тошкент ва Андижонга хавф солиб гурган қалмоқ ва қозоқ қавмларини тийиб туришига тўғри келгани маълум. Чунончи, 1613 йили уларни қуълаб то Қоратоғ ва Ашпара томонларгача боргани, мазкур юришда укаси, Батх ҳокими Назр Мухаммад султон ҳам қатнашганини биламиз. Бу эса ўз ўрнида жанубий чегарачарда бошқа бир куч — марҳум Вати Мухаммадхоннинг Ҳиротда паноҳ топган ўғли Рустам султон лашкари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Чунки Рустам султон Ҳиротда тураркан, Назр Мухаммад султоннинг Бағхни тарк этганидан хабар топиши билан бу томонга ҳамла қилади.

¹ Силсилот ас-салотин, 1616—169а-варақлар: Муқимханская история. с. 74-79.

¹ Силсилот ас-салотин, 1706—171а-варақлар; *Искандарбек мушший*. Тарихи оламорий Аббосий. Техрон, I, 334 (х). 830—885-бетлар.

Бирок бу сафар ҳам ҳеч нарсага эришолмай, мағлуб бўлиб яна орқага қайтиб кетади¹.

Хуллас, XVII асрнинг 30-йиллари охирида аштархонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатларнинг бир оз зиддиятлашганлигини (Ҳазоражот ва Кобул учун) ҳамда тилга олинган Рустам султоннинг Шиби-ғон, Андхуд (1620), Йабағу, Чечакту (1622), Маймана, Жузжон (1631) томонларга зуғуми, аштархонийларнинг, асосан Назр Муҳаммад султон кучларининг Боло Мурғоб, Ҳирот, Машҳад атрофларига бир-икки юришларини ҳисобга олмаганда, Имомқулихон даврида Бухоро ташқи сиёсатида кенг қўламда ва мақсадга мувофиқ равишда сиёсий-ҳарбии ҳаракат қилинганлиги кўрмаймиз. Асосий қўшнилари қозоқ хонлари, Эрон ва Ҳиндистон (бобурийлар) билан кўпроқ элчилик аҳокалари олиб борилган². Имомқулихон худди шу йўл билан мамлакат ташқи хавфсизлигини таъминлашга интилан. Афтидан, худди шу ҳол унга кўпроқ мамлакат ички ҳаёти билан машғул бўлиш имконини берган.

Имомқулихон даврида мамлакатдаги сиёсии, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ҳақида ўша замон манбаларида етарли маълумотлар бор. Чунончи, уларнинг бирида шундай ёзилган: «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларини қайтармади, унинг замонида на камбағал, на бечора қолмаганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида аматдорларига қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий қийим кийиб вазири ва кўрчи билан бозорлару маҳаллагарни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий турмуш аҳволидан бохабар бўлиб турарди. Буни халқ биларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмронлиги йиллари мамлакатда бирон марта ҳам исён туғи кўтарилмади»³. Имомқулихон замонидаги бундай осойиштатик ва фаровонлик афсуски кейинги олий ҳукмдор Назр Муҳаммадхон (1642—1645) ҳукмронлиги вақтида ички низолар қарама-қаршичилиги билан атмашмаганди. Сўнгги йилларда кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон укаси Назр Муҳаммад султонни Батхдан чақиртириб тахтни унга топширади. Бошда бухоролик бир қатор амирлар, амалдорлар

¹ Силсилот ас-салотин, 186а—188а-варақлар; Муқимханская история, с. 86—87.

² Қаранг: Силсилот ас-салотин, 1886—1896, 1896—1926. 194а—196а-варақлар; Муқимханская история, с. 88—92; Шоҳ Аббос. Мажмуайи аснол ва муқотиботи торихий ҳамроҳи ёддошҳои тафсилӣ. Абдулҳусайн Навоӣи нашри. Техрон. 1367 (х), 1—3-жиллар.

³ Муқимханская история. с. 82—83.

Имомқулихоннинг ушбу қароридан норози ҳам бўлганлар. Манба тили билан айтганда, «(Имомқулихон замонида) давлатнинг олиймақом ишлари ва муҳим мулкӣ ҳамда молиявий тадбирларини ижро қилиб келган» табақа¹ Назр Муҳаммад султоннинг хонлик курсисига ўгиришидан манфаатдор эмасди. Зеро, шундай қилинганда мазкур гуруҳ илгариги мавқеини йўқотиши турган гап эди. Шу сабабдан ҳам ожиз Имомқулихоннинг тахтда тургани, чамаси, уларга кўпроқ маъқул бўлган, деб гумон қилиш мумкин. Аммо Имомқулихон ўз сўзини ўтказди. Бунда у ҳам ўша амиру амалдорларга, ҳам укасига насихат, тушунтириш йўли билан иш тутди.

Назр Муҳаммадхон тахтга чиққанидан сўнг мамлакат сиёсий доиратарида ўзига нисбатан манфӣ муносабат борлигини билган ҳолда ишни йирик амирлар ва амалдорларга қаттадан-қатта совға-сатом улашишдан бошлайди. Уларнинг қўнглини оламан деб у, ўша замон тарихчиси муболагаси билан айтганда, бор топган-тутганини сарф қилиб юборади. Шундан сўнг у қўрган тадбир мамлакат вилоятларини тақсимлаш билан боғлиқ бўлган. Бу ҳам осон иш эмасди. Чамаси тилга олинган норози гуруҳ ўша пайтдаёқ янги хоннинг мулк тақсимлаш жараёнида ўз манфаатини йўқотишини билган. Зеро, Имомқулихон давридаги мулк тақсимотида амирлар иштироки сезиларли эди. Масаган, Йатангтўшбий бутун Фарғистон вилояти, Абдурахмон оталиқ Қундуз, Урозбий Термиз, Раҳим парвоначи Қарши қабиларни бошқарганлар. Имомқулихоннинг бундай сиёсатини шу билан тушунтириш мумкинки, бир томондан, бу билан Имомқулихон йирик амирларни ўз ҳокимиятига боғлаб манфаатдор қилиб қўйган. иккинчи томондан эса ўғли Рустам султоннинг ҳаюкатидан (1612) сўнг аштархонийлар сулоласининг ҳукмрон бош оиласидан фақат икки киши — Имомқулихоннинг ўзи ва укаси Назр Муҳаммад қолгандилар. Имомқулихоннинг бошқа ўғиллари ё укапарни йўқ эди. Аштархонийларнинг бошқа оилалари, чунончи, Имомқулихоннинг амакиваччалари кўпчиликни ташкил қилмай, уларнинг мулк бошқарувида фаоллашувидан кўп ҳам манфаатдор бўлинмаган чоғи. Зеро, акс ҳолда сулола ичида олий тахт учун даъвогарлар сони кўпайиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Назр Муҳаммадхоннинг фарзандлари сероб бўлган. Одатга қўра, мулк тақсимотида олий ҳукмдорнинг фар-

Силсилот ас-салотин, 1996-варақ.

зандлари — шахзодалар катта имтиёзга эга бўлганлар. Чунки улар меросхўр сифатида ўз улушларига эга бўлишлари керак эди, ҳатто балоғатга етмаган бўлсалар ҳам. Бошқа томондан, олий ҳукмдор мамлакат бошқарувида ўз фарзандларига суянишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб Назр Мухаммадхон олти ўғли, бир набираси, икки жиянига мамлакатнинг асосий вилоятларини тақсимлаб беради. Чунончи, Абдулазиз султонга Самарқанд, Хисрав султонга — Бадахшон билан Кундуз, Баҳром султонга — Тошкент, Субҳонқули султонга — Балх, Қутлуқ Мухаммад султонга — Хисор, Абдурахмон султонга — Шибирғон ва Андхуд, набираси Қосим султонга — Ҳузур, жиянлари Мухаммадёр султонга — Шаҳрисабз, Сўфи султонга — Толиқон тегади¹. Агар мазкур шахзодаларнинг Имомқулихон олий ҳукмдорлиги йилларида оталари Назр Мухаммадхон мулки — Балх вилояти доирасидагина фаолият кўрсатганликлари ҳисобга олинса, Назр Мухаммадхоннинг Бухорога ўтиши мамлакат мулклар (вилоятлар) бошқарувидаги ўзгаришлар нечоғлик кескин бўлганини кўрсатади. Буни Назр Мухаммадхоннинг тахтга чиқишидан норози бўлган гуруҳлар олдиндан билганлар, албатта.

Ҳар ҳолда нима бўлганда ҳам Назр Мухаммад олий ҳукмдорлик камарини белига боғлайди. Мулк тақсимо-ти, амиру амалдорларни сайлаш каби ишлар билан бир қаторда Эрон, Ҳиндистон ҳукмдорлари, қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари бошлиқларига элчилар юбориб, дўстлик ва қўшничилик ришталарини мустаҳкамлаш ниятида эканини билдиради. Тез орада Хоразмдан ҳам хушхабар келади. Исфандиёрхон (1623—1643) ўлими-дан сўнг унинг ўғиллари оталари васиятига кўра Урганчда Назр Мухаммадхон номидан хутба ўқитиб, Бухоро ҳокимиятини тан олганлар. Бундан ташқари, элчи қўйиб Назр Мухаммадхондан ўз ноибларини юборишини илтимос ҳам қилганлар. Илтимос бажарилади².

Хуллас, кўриниб турганидек, ҳукмронликнинг бошланиши Назр Мухаммадхон учун силлиқ кечган. Аммо тез орада мамлакатда вазият ўзгара бошлайди. Чунончи, Тошкент, Хўжанд вилоятларидаги қўчманчи қучлар бебошлиқ йўлига кирадилар^Андижонга ҳам қўчманчи қирғизлар ҳужум қила бошлайди, қалмоқлар Тошкент, Туркистон (Йасси) томонларга таҳдид соладилар. Буларнинг барини Назр Мухаммадхон бартараф этади.

¹ Ўша жойда, 204аб, 2096-варақлар.

² Ўша жойда, 205а—209а-варақлар.

Аммо энг асрсий хавф — мамлакат ичкарасида йирик амирлар тойонидан туғилган хавфни йўқ қилишга унинг кучи етмайди. Бир неча маротаба тилга олинган норози гуруҳлар 1645 йилнинг апрелида Ўратепа атрофидаги Янгисарой (Саройи нав) деган жойда Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Ваҳоланки, бу вақтда Бухорода Назр Мухаммадхон ўтирарди. Хўш, бундай ҳолат қандай сабаб билан юзага келганди?

Дастлабки икки йил давомида ошиғи олчи келиб турган Назр Мухаммадхон ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш ниятида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутиб келган амирлар мавқеини чеклаш йўлига ўтади. Чунончи, у машҳур Йалангтўшбийдан унинг мулки бўлмиш Каҳмердни тортиб олади. Ваҳоланки, Йалангтўшбий замонасининг энг қудратли сиёсий арбобларидан бўлиб, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатлардан хонлардан қолишмасди. Манба тили билан айтганда, «ҳар йили унга Ҳиндистон саркорлари, Кавдахор ва Хуросон хонлари, қирғизлар, қозоқлар, қалмоқлар бошлиқлари ва Кошғар хони назру ниёз юбориб, у билан яхши муносабатда бўлишга интиланлар»¹. Шундай қудратли шахс билан қарама-қаршиликка бориш ниҳоятда қалтис иш бўлган. Бувдан ташқари Назр Мухаммадхон давлат юмушларда ўзининг эски қадрдонлари балхлик амирларга суяна бошлайди, уларга марказий ҳокимиятдан юқори лавозимлар беради. Масалан, Абдурахмонбийни девонбеги даражасига кўтаради. Назр Мухаммадхоннинг яна бир хатоси игундан иборат бўлганки, тўнғич ўғли, яъни отадан сўнг хонликка даъвогар биринчи шахсни, одатга кўра Балхга эмас, Самарқандга тайинлайди. Балхга эса аввал бошқа фарзанди — Субҳонқули султонни тайинлаб, лекин тез орада унга Йалангтўшбийдан тортиб олинган Каҳмердни беради. Балх эса холи қолади. Афтидан, Назр Мухаммадхон Балхдаги ҳокимиятни ҳам Бухоро билан қўшган ҳолда ўз ихтиёрида мужассамлаштирмоқчи бўлган. Хуллас, ҳаммаси бир бўлиб, фитна уюштирилади ва пойтахтдан йироққа, Балхга тайинланмагандан норози бўлиб юрган Абдулазиз султонни хон деб эълон қиладилар. Назр Мухаммадхон бундан хабар топиб Балхга қочишга мажбур бўлади².

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрор. Индия оффис кутубхонаси. Рақами 575, 2906-291а-варақлар.

² Силсилот ас-салотин, 210а—2156-варақлар; Амали Солих, 2-жилд, 362—363-бетлар.

Абдулазизхон (1645—1681) гарчи олий тахтни эгаллагани билан ҳали мамлакат бутунлай унинг ҳукми остида бирлашмаган эди. Балхда ўрнашиб олган Назр Муҳаммадхон Бухорога бўйсунитишни ўиламасди ҳам. Лекин Абдулазизхоннинг ҳам унга кучи етмасди. Шу сабабдан ҳам мамлакатнинг кўзга кўринган хожаларидан Абдулғаффорхожа (Махцуми аъзам Косонийнинг авлодларидан), Муҳаммад Содикхожа Жуйборий, Сангинхожа ва бошқа мўътабар шахслар ва уламолар ўртага тушиб Абдулазизхоннинг Бухоро, Назр Муҳаммадхоннинг Балх билан кифояланишларини айтиб, масалани ҳал қилганлар¹. Гарчи дин пешволарининг мазкур аралашуви мамлакат осойишталигидан келиб чиқиб амалга оширилган бўлса-да, аммо мазкур ҳол, унга бир қатор амирларнинг, маҳаллий ҳокимларнинг Назр Муҳаммадхон — олий ҳукмдорга қарши фитна уюштириб ўз мақсадларига эришганларини қўшсак, шуни кўрсатадики, марказий ҳокимият ва расмий сулола мавқеи анча тушиб кетган. Бу эса ўз ўрнида давлат асосларини заифлаштириши турган гап эди. Шу маънода Назр Муҳаммадхон ҳукмронлиги йиллари давлатчилигимиз тараккиётида салбий аҳамият касб этади, десак янглиш бўлмайди. Аммо бир савол устида ўиламай илож йўқ. Нима сабабдан қирқ йилга яқин давр мобайнида мамлакатда пойтахтдан сўнг энг йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланмиш Балхни бошқарган Назр Муҳаммадхон олий тахтга ўтиргандан сўнг ўзига ҳам, давлатга ҳам панд бериб қўйди? Унинг мақсади нима эди, фақатгина ўз мавқеини мустаҳкамлашми ё бошқа режалари ҳам бор эдими? Юқорида келтирилган маълумотлардан кўрдикки, у ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида ҳаракат қилган. Бироқ қайси давлат арбоби, сиёсатчи бундай қилмаган?! Бу табиий ҳол.

Биз эса фикрни бошқа томонга қаратмоқчимиз. Балх вилоятига ҳеч кимни тайинламай, уни ҳам пойтахт билан қўшиб ўзи бошқаришга интилган Назр Муҳаммадхон шайбонийлар, айниқса Абдуллахон II замонидан таомилга кириб келган валиаҳдлик вилоятини йўқ қилиш ниятида бўлмаганмикан. Чунки валиаҳд қароргоҳига айланган Балх вилояти икки жихатдан марказни заифлаштириб қўйиши мумкин эди. Биринчидан, айтилганидек, бу ерда катта сиёсий ва иқтисодий қудрат мужассамлашганди ва унга суянган ҳолда

¹ Ўша жойда, 2206—221а-варақлар.

ҳар ким, хусусан, валиаҳд мамлакатни бошбошдоқлик йўлига бошлаши ҳеч гап эмасди. Иккинчидан, кўрилатган даврда Балх мамлакатнинг чекка, яъни доимий рақиблар Эрон ва Ҳиндистон билан четарадош қисми сифатида, у ёки бу томонга оғиши, ё бўлмаса алоҳидаликка интилиши билан ўлка яхлитлигига завоқ бўлиши мумкин эди (келажакда шундай бўлди ҳам). Хуллас, Назр Муҳаммадхон, ҳақиқатан ҳам, биз ўйлаганчалик, узоқни кўра биладиган сиёсатчи бўлган бўлса, шулар ҳақиқа ўйлаб иш тутгани эҳтимол. Аммо у бир нимада адашди: ички муносабатларни ўрнига қўя олмади. Имомқулихон даврида мавқеини анча кўтариб олган йирик амирлар, маҳаллий ҳокимлар тилини тополмади.

Шундай қилиб. 1645 йилдан бошлаб мамлакатда қўш ҳокимиятчилик ҳукмфармо бўлган. Балхни бошқарган Назр Муҳаммадхон олий тахтни қайтариб олиш илнжида кўзига ҳеч нарсаси кўринмай, ёрдам сўраб бобурийларга мурожаат қилади. Бобурийлар эса пайтдан фойдаланиб қўшин тортиб келиб икки йил давомида (1646—1647) Балх ва Бадахшонда ҳукмронлик қиладилар. Алдашан Назр Муҳаммадхон Эронга юзланади. Абдулазизхонга келсак, 1646 йил бошида у Туркистон (Йасси) ва Сайрамга ҳужум қилган калмоқларни бартараф этиш билан машғул бўлиб, фақат шу йил кузидагина Бухоро қўшини ҳамда қозоқ ва қорақалпоқ қавмлари лашкари билан Бадахшон ва Балхга йўл олган. Манбаларда мазкур ҳарбий юриш, Абдулазизхоннинг шимолдан, Назр Муҳаммадхоннинг ғарбдан Балх учун бобурийларга қарши қурашлари тафсилотлари кенг берилган. Бир сўз билан айтганда, 1647 йил октябрда бобурийларнинг лашкари Балхни тарқатишга мажбур бўлади. Балх яна Назр Муҳаммадхонга насиб этади. Абдулазизхон эса Балхга олдинроқ қирган Назр Муҳаммадхонга қарши бирон чора кўролмай орқага қайтиб кетади¹.

Кўриниб турганидек, Абдулазизхоннинг мавқеи дастлабки йилларда айтарлиқ мустаҳкам бўлмаган. Манбаларда ҳатто унга қарши икки марта фитна уюштирилгани ҳақида гувоҳликлар ҳам бор. Чунончи, Абдулазизхондан норози бўлган гуруҳтар Бухоро тахтига аввал аштархонийлардан бўлмиш Сўфи султонни, кейинги сафар эса хоннинг укаси Субхонқули султонни ўтказмоқчи бўладилар. Икки сафар ҳам фитна очилиб,

¹ Ўша жойда, 217а—261б-варақлар; Амали Солих, 2-жилд, 383—442-бетлар; 3-жилд, 2—14-бетлар; Муқимханская история, с. 100-101.

Сўфи султон қатл қилинади, Субҳонқули султон эса Балхга, отаси олдиға қочади. Шу баҳона у Балх вилоятда ўрнашиб олиб, 1651 йили Балх тахтини отасидан тортиб ҳам олади. Давлат ишларидан қўлини ювиб ҳажга отланган Назр Муҳаммадхон шу нил ёзининг ўрталарида Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади¹.

Абдулазизхон Балхни пойтахт ихтиёрига киргизишга бир неча марта (1655—1657) ҳаракат қилса-да, аммо Субҳонқули султон ҳам бўш келмай, деярли Бухородан мустақил тарзда даврон сурган. 1658 йили Абдулазизхоннинг пири Абдулғаффорхожа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, Субҳонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да (Балхда Абдулазизхон номидан хутба ўқилган), лекин 1681 йилга қадар ҳам Балх амалдаги мустақиллигини сақлаб қолган.

1681 йили мадордан қолган Абдулазизхон тахтни укаси ва валиахд Субҳонқули султонга топшириб ҳажга жўнайди². Субҳонқулихон (1681—1702) мамлакатни нисбатан узоқ бошқарган бўлса-да, аммо мазкур йигирма йил давомида у ҳам Балх «масаласи» билан шугулланишга мажбур бўлган. Балхга бир неча маротаба ўз ўғилларини тайинлаган ва бир неча маротаба фитна уюштирилиб шахзодалар қурбон бўлган (1683 йили — Искандар султон, 1684 йили — Ибодулло султон, Абулмансур султон, 1685 йили — Сиддиқ Муҳаммад султон, 1707 йили — Муҳаммад Муқим султон). Бу ҳолат марказий ҳокимиятнинг Балхдаги мавқеи ниҳоятда заифлашиб кетганидан ва маҳаллий сиёсий қучларнинг, хусусан йирик амирларнинг нуфузи ошиб борганидан далолат беради. Бунинг исботини шундан ҳам билса бўладики, 1688—1697 йиллар давомида Балх ҳукумати йирик амирлардан Маҳмудбий ихтиёрида мужассамлашган эди³.

Мамлакат гарбида ҳам нотинчлик бўлиб турган. Чунончи, хоразмлик Анушахон (1664—1687) мамлакат ичкарисига ҳамлалар уюштириб, талон-тороқлик билан шугулланган. Масалан, 1684 йил ёзида у ҳатто Самарқандни эгаллашга эришиб, бу ерда ўз номидан хутба ҳам ўқитган ва фақат келаси йил кеч кузидагина Субҳонқулихон уни бартараф эта олган. Шунга қарамай Анушахоннинг вориси Арнак (Ўзбек, Эренг) 1687

йили яна мамлакат ичкарисига юриш қилади. Эндиги сафар Субҳонқулихон уни бартараф қилиш билан бирга хоразмлик амирлар хоҳишига қўра бу вилоятга ўз ноибини тайинлайди. Шу тарика Хоразмда яна Бухоро ҳокимияти қарор топади⁴.

Мамлакатдаги ички зиддиятлар кейинги аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон (1702—1711) даврида яна кучайган. Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар мавқеи эса тобора ошиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилоятлар ва шаҳарларда сулола намояндалари эмас, тобора қудратга тўлиб келаётган амирлар ҳукмронлик қилганлар. Масатан, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Уратепа, Ҳисор, Батх (1707 Ғишдан бошлаб) ва бошқалар. Бу ҳол ўз-ўзидан расмий сулола учун жойларни назоратда тутиш имконини кескин камайтирган. Хуллас, 1711 йили Убайдуллахон ҳам суиқасд қурбони бўлади. Убайдуллахон тарихини ёзган ўша замон тарихчисининг гувоҳлик беришича, олий ҳукмдорнинг ўзбилармонлик сиёсати туфайли саройдаги бир гуруҳ кишилар даapat ишларини қўлга олиб зулм йўлига ўтадилар. Убайдуллахон билиб турса ҳам индамаган. Шунда амирлар ва лашкарларнинг унга нисбатан эътибори сусайиб, мамлакатда сиёсий суиқасд учун вазият етилиб қолган⁵.

Хуллас, Убайдуллахон фожиасини⁶ нафақат у йўл қўйган хатолар, шу билан бирга кейинги ўн йилликларда кучайиб келаётган маҳаллий қучлар ҳамда йирик амирлар фаолияти билан ҳам тушгунтирмоқ керак. Бироқ нима бўлганда ҳам марказий ҳокимият ниҳоятда заифлашиб борган. Бундай ахвол амалдаги сўнгги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон (1711—1747) замонида ҳам давом этган. Яна ўша бошбошдоқлик, маҳаллий қучлар ва нуфузли амирларнинг ўз манфаати йўлида интилишлари, уларни бартараф этишда Абулфайзхоннинг ожизлиги... Бу жараён шу даражада чуқурлашиб кетганки, ҳатто 1736 йили Эронда ҳукмронлик қила бошдаган янги сулола — афшорийлар (1736—1748) намояндаси шахзода Ризоқули мамлакатга бостириб қирғачча улар вақтинча қовушган бўлсалар-да, аммо душман чекиниши билан яна эски ҳолатларига қайтадилар. Бунинг оқибати эса маълум.

1740 йили афшорийлар сардори Нодиршоҳ

¹ Силсилот ас-салотин. 2676-варақ.

² Ўша жойда. 2616-268а, 2696-271а, 281а-285а, 287а-2966-варақлар; Муқимханская история, с. 103—111.

³ Муқимханская история, с. 111—184; Батафсил қаранг: *Ахмедов Б. А.* История Балха, с. 117—121.

⁴ Ўша жойда, 145—153-бетлар; Силсилот ас-салотин. 303а—305а-варақлар.

⁵ Убайдулламе. с. 217—233.

⁶ Ўша жойда, 266—275-бетлар; История Абулфайзхана, с. 16.

(1736—1747) яна бир бор бостириб келиб, аштархонийлар қудратига сўнги қулатувчи зарбани беради. Гарчи Нодиршоҳ Абулфайзни ўз ўрнида хонлик курсисидида қолдирган бўлса-да, аммо амалда ҳокимият бошқа бир маҳаллий сулола — манғитлар намояндалари Муҳаммад Ҳакимбий ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрига ўтади¹. Худди шу Муҳаммад Раҳимбий буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл қилиниб, мархумнинг ўғли Абдулмўмин султон хон деб эълон қилинади. Аммо амалдаги ҳокимият Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрида қолаверади. Бир йил ўтиб Муҳаммад Раҳимбий бу қўғирчоқ хонни ҳам ўлдиртириб, ўрнига мархумнинг укаси Убайдулла султонни ўтқазиб тез орада уни ҳам йўқ қилади. Шу тариқа аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топади.

Аштархонийлар даври давлат бошқаруви тизими ҳақида нималар дейиш мумкин?

XVII—XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида бир нарса яққол кўзга ташланади: ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора — даргоҳда мужассамлашиб борган. Аниқ равишдаги даргоҳ ва ижроия (девоңлар) тақсимотини биз бу замонда кўрмаймиз. Аштархонийлар ҳукмроғшиқ йилларида ҳам нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, мирохур, ясовул, иноқ, қурчи, ҳарбий қози, бош қози, шайхулислом, аълам, раъис, бош муфтий, ҳарбий муфтий, эшиқоғобоши, мирзабоши, мунший, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум. Шу билан бирга уларнинг вазифаларида сифат ўзгаришлари юз берганини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Чунончи, оталиқнинг вазифаси XVI асрда асосан жойлардаги бошқарув тизими билан боғлиқ бўлса, аштархонийлар замонида, айниқса Абдулазизхондан бошлаб, оталиқнинг марказдаги мавқеи кучайиб боради. Масалан, Абдулазизхон Бухоро тахтига чиққач пойтахтдаги оталиқ вазифасини Йалангтўшбийга, яъни ўша пайтдаги энг забардаст амирга таклиф қилган. Оталиқнинг мавқеи Субҳонқулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим ҳарбий ишлар (масалан, хивалиқларнинг Бухорога таҳдидини қайтариш, Хуросон юриши) оталиққа юклатилган. Бундай ҳолат Убайдуллахоннинг дастлабки ҳукмронлик йиллари ҳам сақланиб қолган. «Убайдулланома»да

XVIII аср бошларидаги оталиқ вазифасининг моҳиятини кўрсатиб берувчи таъриф бор — умдат ал-умаро, яъни тамом амирлар табақасининг таянчи². Демак, оталиқ биз кўраётган йилларда мамлакатдаги амирлар синфининг етакчиси, уларнинг ишончини қозонгандир. Отатикқа доир яна бир қизиқ маълумотни биз Убайдуллахон даврида учратамиз. 1707 йили Убайдуллахон Одилбий мингни Балх вилояти мулкларининг бош оталиғи этиб тайинлайди³.

Аштархонийлар, хусусан Убайдуллахон ва Абулфайзхон замонларида қушбегининг ҳам мавқеи ўсгани маълум. Аниқроғи шу мансабдаги шахснинг мавқеи кўтарилиши билан у эгатлаб турган лавозим аҳамияти ҳам юксалган. Чунончи, Тўрақули қушбегибоши мансабга тайинлаш ва уивон бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хоҳишига кўра иштирок этиш каби имтиёзларга эга бўлган. Манба тшги билан айтганда, бу пайтда қушбегибоши амирларнинг энг улуғи эди⁴.

Хуллас, шароит ва вазиятга қараб у ёки бу давлат лавозимининг эътибори ўзгариб бораверган. Кўриниб турганидек, бу ҳолат асосан олий ҳукмдорнинг у ёки бу шахсга, унинг ҳокимият учун тегадиган нафига, жамиятда тутган ўрнига қараб муносабатда бўлиши билан боғлиқ эди. Чунончи, аввал бошда Убайдуллахон саройида Муҳаммад Раҳим оталиқ мавқеи баланд бўлса, 1707 йили хон уни Қарши вилояти бошқарувига тайинлайди. 1710 йили эса Тўрақули қушбегибошига юқорида кўрсатилган катта имтиёзларни беради. Натижада қушбеги унвони мавқеи ўз-ўзидан юксапади⁵. Хуллас, унвон эгатарининг ижтимоий мавқеи ҳат қилувчи рол ўйнаган. Шунинг учун ҳам витоят ҳокимлигига парвоначи, оталиқ каби лавозимдагиларнинг тайинғлиниши табиийликка айланиб борган. Аштархонийлар давридаги даргоҳ хизматларидан яна бирига — сарой кутволига диққатни қаратмоқчимиз. Бу хизмат мамлакатда даалат хазинаси ҳисобига амалга оширилган қурилиш, ободончилик ишларига жавобгар бўлган. Масатан, 1709 йили Убайдуллахон сарой кутволи Хожа Болтуга пойтахт атрофида чорбоғ барпо этишни буюради. Хожа Болту ишга киришиб, муҳандислар, меъморлар, уста-

¹ *Батафси қаранг*: Тухфат ал-хоний, 24а—31б; 32а—49б-варақлар; *Мирза Маҳди Астрободий*. Тарихи Нодирий, 1370 (х), 344—364-бетлар.

² Убайдулланома, с. 41—42.

³ Ўша жойла, 142-бет.

⁴ Ўша жойла, 214-бет.

⁵ Ўша жойла, 184—185-бетлар.

лар, мардикорлар, хашарчиларни жалб қилиб, катта чорбоғ ва унинг ўртасида ажойиб ва ҳашаматли сарой ҳам қурилишига бошчилик қилади. Маблагни эса олий ҳукмдор беради¹.

Аштархонийлар даври ижтимоий-иқтисодий ҳаёт масаласига келсак, албатта, энг аввало сунъий суғориш ҳақида сўз кетади. Бу борада ҳам муайян ишлар қилинган. Чунончи. 1614—1615 йиллари Имомқулихон буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига канал чиқарилиб, натижада бир қатор қишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод бўлганини биламиз. 1633—1634 йиллари Қўшқўрғонда ҳам унинг буйруғи билан қанач қазилгани маълум². Шунга ўсшаш тадбирлар, аиникса, –сунъий суғориш тизимларини, иншоотларини таъмирлаш, тозалаш кабилар ҳам муттасил равишда олиб борилган. Лекин XVI асрдаги каби кенг қўламдаги сунъий суғориш қурилишига оид ишлар камроқ бўлган кўринади. Зеро, бизга маълум манбалар шундан далолат беради.

Деҳқончиликнинг барча соҳачари (ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, пиллачилик, боғдорчилик) ўз ривож йўлидан кетаверган. Ўша пайтларда бугдойнинг йигирма хили бўлганини биламиз. Масалан, сарғиш; оқишининг уч тури; баҳорги-қизғиш; дони йирик («туя тиш» дейилган); бир томони оқиш, бир томони қизғиш; тоғолди ерларида ўсадиган, ҳаводаги намлик билан кифояланиб совуққа бардош бера оладиган нав; қора ҳолли нав; кузги; ем учун экиладиган, макка, ёсмиқ ва ҳоказо³.

Ҳунармандчиликда ҳам илгаригидек анъанавий йўналишлар: тўқувчилик, темирчилик, қуролсохтик, дурадгорлик, заргарлик, қулолчилик кабилар мавжуд бўлган. Тайёр маҳсулотлар (ипак, ипак кийимлар; ип газлама; қоғоз; тақинчоклар; қуруқ мевалар; қимматбаҳо тошлар) ички ва ташқи бозорда сотилган. Албатта, ишчаб чиқариш ва савдо ривожига сиёсий барқарорликнинг аҳамияти катта. Шунинг учун ҳам мазкур соҳалардаги ривож сиёсий беқарорлик йиллари анча сусайгани маълум. Масалан, Убайдуллахон даврида марказ мавқеининг сусайиши, даргоҳдаги тартибнинг издан чиқиши натижасида давлат хазинаси анча бўшаб

¹ Ўша жойла, 142-бет.

² Тарихи Роқимий. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақамн 7711. 249а. б-варақлар.

³ Иршод ап-зироат. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақамн 565/Н. 266-30а-варақлар.

қолган. Уни қоплаш ниятида пул ислоҳоти ўтказилиб, пулнинг қиммати тўрт маротабага кадрсизлантирилиб сондан ютилмоқчи бўлинган. Натижа тескари бўлиб чикдди. Дўкандору ширкатлар ишини тўхтатиб савдо қилмай қўяди. Халқ норозилиги бошланади. Аммо хон қаттиқ туриб орқага қайтмаган¹.

Қўрилаётган даврдаги маданий ҳаётга тўхталадиган бўлсак, энг аввало, шуни қайд этиш лозимки, ҳукмрон сулола намояндачари, сиёсий ва ҳарбий арбоб бўлиш билан бирга ўз даврларининг етук илм эгалари ҳам эдилар. Уларнинг барчаси туркийдан ташқари форс ва араб тилларини билганчар, шу тилларда хат ёзганлар, дунёвий ва диний илмлардан чуқур билимга эга бўлганлар. Имомқулихон, Назр Мухаммадхон, Абдулазизхон, Субҳонқулихонлар шеър ёзганликлари маълум. Масалан, Субҳонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азийи» таҳаллуси билан ижод қилган. Абдулазизхон насх ва настаълик хатларида ёзишни, мактуб ва иншо машқини замонасининг энг сара алломаларидан ўрганган. Кейинчалик олий ҳукмдор даражасига етишганда, Ҳиндистон, Эрон ва Румта хоҳ туркий, хоҳ форсида бўлсин, нома битиларкан, уларни ўзи таҳрир қилиб, ёкмаса бошқатдан шахсан, ёзаркан².

Хуллас, сиёсий вазият қандай бўлишидан қатъи назар. аштархонийлар илм, фан, санъат, меъморчиликка ҳомий бўлишда ҳеч бир сустлашмаганчар. Шу сабабдан ҳам Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боки Мухаммадхон, Убайдуллахон масжидлари, Субҳонқулихон Регистонда қурдирган ҳовуз ва Бухородаги касалхона (Дорушшифо), Бачхда Назр Мухаммадхон, Субҳонқулихон мадрасалари, Балх атрофидаги қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жоме масжиди, ҳазрати Али мазоридидаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Нур тоғидаги ҳовуз, Маккада Каъбага кираверишдаги дарвозачардан бири остонаси учун ишчатилган олтин ва қумуш тутқичли ёғоч зинатр ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олади. Бундай савобли ишларни бошқачар, хусусан, маҳаллий сулоҳачар, амиру амачдорлар ҳам бажарганликлари маълум. Чунончи, XVII асрда Хивада Араб Мухаммадхон, Ҳожамберди, Шерғозихон мадрасачари, Бухорода Пояндабий отатик масжиди, Шодимбек, Назр девонбеги мадрасалари,

¹ Убайдулланаме, с. 156—159.

Муқимканская история, с. 109; Силсилот ас-салотин, 295аб-варақлар.

мазкур девонбегининг ҳаракатлари билан бунёд қилинган хонақоҳ ва ховуз; Бозори гусфанд мадрасаси; Самарқанода Иалангутабий қурдирган Шердор, Тиллакорий мадрасалари, Самарқанд атрофидаги Назр девонбеги мадрасаси. шаҳардаги қози Сокий мадрасасини тилга олиш мумкин.

XVII асрда ижод қилган олиму фозиллар, шоирлар, тарихчилар сони илгаригидан кам бўлмаган. Чунончи, 1692 йили Муҳаммад Бади Самарқандий томонидан битилган тазкирада шу асрда яшаган 165 та ижодкорнинг номи тилга олинган¹. Тарихий манбаларда ҳам бунга доир гувоҳликлар бор. Сокий, Юсуф Қорабоғий, Туробий, Нахлий, Муҳаммад Балхий, Турдий, Сайидо Насафий, Қосимхожа Самарқандий. Фитрат, Мулҳам, Суфи Олтоёр, Машраб шулар жумласидандир.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари тарихнавислик борасида ҳам қатор ишлар аматта оширилган. «Мусаххир ач-биллод», Махмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк», хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ат-мулк», Муҳаммад Йусуф муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллахон тарихи», Абдурахмон Толенинг «Абулфайзхон тарихи», Ҳожамқулихон Балхийнинг «Қипчоқхон тарихи» каби асарлар худди мана шу даврда ёзилган.

Икки оғиз тиббиёт соҳаси ҳақида. Тиббиёт илми айниқса Субҳонқулихон замонида гуркираган. Зеро, хоннинг ўзи бу соҳага қатта рағбат билан қараган. Юқорида тилга олинган «Дорушшифо»нинг очилиши бекор бўлмаган, албатта. Бу масканда кишиларни даволаш билан бирга тадқиқот ишлари ҳам юритилган. Дикқатга сазовори шундаки, Субҳонқулихоннинг ўзи ҳам бу тадбирларда қатнашиб «Ихйо ат-тибби Субҳоний» асарини тайёрлаган. Саккиз бобдан иборат бу рисолада турли касалликларга қарши дори-дармонлар хусусида сўз кеташ.

Шунингдек, XVII асрда математика, астрономия, геометрия (мулла Турсун Фаронзий, мулла Неъмаг Самарқандий), мусиқашунослик (Абдулло Офаринкентий, Али Бухорий, мулла Раҳмат Самарқандий), хусниҳат (Муҳаммад Ниёз, хожа Муҳаммад, мулла Зариф Мажнун ва бошқалар) соҳатарида ҳам қатор ишлар қилинган.

¹ *Муҳаллад Бади Самарқандий*. Музакир ал-асҳоб. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қулзмаси. Рақами 4270, 2436—2876-варақлар.

Давлатимизнинг XVII—XVIII асрнинг биринчи ярмидаги ташқи аюқаларига ҳам тўхташб ўтсак. Умуман олганда, шайбонийлар даврида, айниқса, Муҳаммад Шайбоний, Убайдуллахон, Абдуллахон II ҳукмронлик йилларидаги каби фаол таътқи сиёсат аштархонийлар замонида қўзга ташланмайди. Аксинча, баъзи бир масалаларда давлат манфаатини ҳимоя қилиш иши ниҳоятда сустлашиб кетган. Чунончи, Абдуллахон II ҳаракатлари билан Бухоро ихтиёрида туғиб келинган Ҳирот ва умуман Хуросон, унинг ва Абдулмўминнинг ўлимидан сўнг эронлик сулола — сафавийлар таъсир доирасига тушиб қолган эди. Сафавийлар бу билан чекланмасдан Балх, ҳатто Бухорони ҳам ўзларига тобе қилиш йўлларини қидирадилар. Бунда улар, энг аввало, Батх ҳокимиятига ўз тарафдорларини ўтказишта интишганлар. Аммо бир неча марта қилган уринишларига қармай (1602, 1605, 1606, 1607), улар мағлуб бўлиб қайтганлар¹. Мазкур ниятни сафавийлар 1610 йили Эронга қочиб борган аштархоний ҳукмдор Вали Муҳаммадхон орқага амалга оширишга уриниб қўрадилар. Вати Муҳаммадхон ҳатто Бухоро тахтини эгаллайди ҳам. Лекин Имомқулихон ҳаракати билан у сиёсий сахнадан бутунлай улоқгириб таштанади². Сафавийлар шунда ҳам бўш келмай, энди Вати Муҳаммадхоннинг ўли Рустам султонни қўллаб-қувватлаш билан Балхнинг Андхуд, Шибиргон каби ерларша доимий зуғум уюштириб турадилар. Рустам султондан эронликлар шу асрнинг то қиркинчи йилларига қадар фойдаланиб келганлар. Ўз ўрнида аштархонийлар ҳам тинч ўтирмагашгар. Чунончи, 1623 йили Йалангўшбий, 1632—1637 йиллари Абдулазиз султон бошлиқ қўшн Боло Мурғоб, Машҳад, Ҳирот томонларга бир неча марта юриш уюштириб, вақтинчалик бўлса ҳам муваффақият қозонган бўлсалар-да\ аммо фикримизча, энг муҳим масалани — Хуросонни яна эски марказ Бухорога қайтаришни мақсадга мувофиқ равишда ҳал эта билмаганлар. Натижада кўироқ Батх мулкининг жанубий сарҳадтарини ҳимоялаш иши шу йўналишдаги ташқи сиёсат вазифатарша айланиб қолган. Хуросон ва Ҳирот қўлдан кетган. Тў1-ри, Субҳонқулихон даврида Боло Мурғоб Бухорога бўйсундирилса-да, аммо юқорида таъкишанганидек,

¹ *Батафсил қаранг*: Силсилот ас-салотин, 1616—1626, 1646—1686-варақлар; Муқимханская история, с. 75—78; Бахр ал-асрор, 666—686, 1736—1756-варақлар; *Ахмедов Б. А.* История Бадха, с. 199—202.

² Силсилот ас-салотин, 1736—1836-варақлар.

Бахр ал-асрор, 1956—1986, 2226—230а-варақлар.

ташқи сиёсатдаги мўлжал тамомила ўзгарганлиги сабаб, унинг қўп ҳам фойдаси тегмаган. Бу эса сафавийларнинг янада фаол бўлишларига туртки эди. Улар Хоразм сиёсий кучларига, Эронга ёрдам сўраб борган аштархоний намояндаларига (масалан, Вали Мухаммадхондан сўнг 1646 йили Назр Мухаммадхон борган) ҳарбий кўмак бериш йўли билан мамлакатдаги сиёсий қарама-қаршилиқни кучайтиришга интилганлар. Дўппилари тор келганда эса, хусусан, шимол ва ғарбда усмонлийлар хавфи кучайганда, дарҳол Бухорога элчи қўйиб тинчлик, дўстлик ва қўшничилик сиёсатини ўртага солиб, пайтдан ютишга интилганлар. Е бўлмаса. Назр Мухаммадхонга ҳарбий ёрдам ниқоби остида кагта кучни Хуросонга ташлаб, кейинчалик ундан 1649 йили бобурийлар қўл остида бўлган Қандахорни эгаллашда фойдаланганлар¹. Қолган йилларда эса Бухоро ва Исфажон ўртасида мунтазам равишда элчилик алоқалари олиб борилиб, ҳар икки томон Хуросон учун курашда амалий ҳаракатлар фойдасиз бўлган ҳолларда элчилар орқали мулоқотда бўладилар.

Эронга, айтилганидек, усмонлийлар хавфи оғир тош бўлиб турса, аштархонийлар учун, энг аввачо, ички келишмовчиликлар, хусусан, Бухоро-Балх зиддияти, ҳам Эрон, ҳам Ҳиндистон билан барқарор муносабатда бўлишликни тақозо этарди. Аммо натижа улар ўйлагандек чиқмади. 1736 йили Эрон тахтини эгаллаган, асли туркманларнинг афшор қавмидан бўлмиш Нодиршоҳ 1740 йили лашкар тортиб келиб, аштархонийлар сулоласи тақдирини ҳал қилади. Юқорида айтилганидек, мамлакатдаги сиёсий ҳокимиятни Нодиршоҳ ёрдамида манғитлар қўлга оладилар. Бу ҳам етмагавдек, Нодиршоҳ буйруғи билан Самарқанддан Амир Темур қабри устидаги яшм (нефрит) тоши ва Бибихоним масжидининг икки табақали, етти хил металл қоришмасвдан тайёрланган дарвозаси Машҳадга олиб кетилади. Аммо номаълум сабабга кўра Нодиршоҳ уларни кўрадию, яна Самарқандга қайтаришни буюради². Кези келганда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Нодиршоҳнинг Туркистонга юриши вақтида, хусусан Бухоро таслим бўлганда, унга тақайм қилинган совғалар орасида Амир Темурга тегишли қилич ва зирихнинг ичвдан кўкрак ва орқага қўйиладиган тўрт темир пора (чоройина) бор

экан. Бундан ташқари мазкур юришда иштирок этган курд сардорларидан бири Самарқандда Амир Темур қабри устига қўйилган, Шохрухнинг ўғли Бойсунғур гомонвдан кўчирилган Қуръон нусхасини олиб кетган. Мазкур Қуръон нусхаси оддий бўлмай, ниҳоятда нафислик билан кўчирилган ва безатилганвдан ташқари, ҳажми, яъни саҳифасининг катталиги тахминан ярим метрга бир метрдир. Курдчар аввачига унинг ҳар саҳифасини йиртиб олишган, кейинчалик бир қисми бир имом макбарасига берилган экан³.

Аштархонийларнинг Ҳиндистон, хусусан, бобурийлар билан алоқачарига келсак, умуман олганда икки томонлама муносабатлар барқарор бўлиб келган. Ўзаро элчилар алмашиб турилган. 1646—1647 йиллардаги сиёсий бўҳрондан фойдаланиб бобурийларнинг Бачх вилотиини забт этишларини ҳисобга олмаганда, Бухоро ва Ҳиндистон кўпроқ ўзаро яқинликка интилиб келган. Зеро, минтақада икки давлатнинг манфаати йўлида эронлик сафавийлар тўғоноқ бўлиб турардилар. Шунинг учун ҳам улар кези келганда сафавийларни шиа мазҳабига ружу қўйганликда айблаб, бирлашиб уларга қарши юриш режаларини бир-бирларига таклиф ҳам қилганлар. Аммо бундай таклифлар қоғозда қолаверган⁴.

Аштархонийлар, хусусан, Бачх ҳокими Мухаммад Муқим султоннинг усмонлийлар ҳукмдори Султон Аҳмад III (1703—1730) даргоҳига элчи юбориб ачоқа қилганини ҳам биламиз⁵. Умуман олганда аштархонийлар ва усмонлийлар ўртасидаги элчилик муносабатлари сезиларли бўлмаган. Ваҳоланки, ҳар икки томон учун умумий бўлган рақиб — сафавийларга қарши ҳаракатда улар ўзаро борди-келдини жонлантиришлари мумкин эди. Тўғри, 1691 йвд усмонлийлар ҳукмдори Сулгон Аҳмад II (1691—1695) Субҳонқулихон даргоҳига элчи Мустафони юбориб, аштархоний ҳукмдорни Эрон шиа-ачарига қарши биргаликдаги урушга чорлаган⁶. Аммо бу борада амачий қадамлар қўйилмаган.

¹ 1994 йили камина Эронла илмий сафарла бўлганимизла, Техрондаги «Садобод» музейлар мажмуасининг ҳарбий қисмида Амир Темурнинг қиличини ҳамда Машҳаддаги имом Ризо мажмуасидаги Қуръон музейида мазкур «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаларини кўришга муяссар бўлганмиз. Шунингдек «Бойсунғур Қуръони»нинг бир неча саҳифаси Эрондаги шахсий қўлёзма жамғармаларидан бирида борлигини ҳам биламиз.

² «*Батафси. 1 қаранг*: Силсилот ас-салотин. 128а—1436, 1896—1926, 205а ва бошқа варақлар; *Ниомуддин* И. Г. Из истории среднеазиатско-индийских отношений. Ташкент, 1969; *Зиёев А.* XVI—XVII асрларда Хуросон учун кураш. «Шарқ машъали», 1992, 3—4-сонлари.

³ Силсилот ас-салотин, 328а—331а-варақлар..

⁴ Муқимханская история, с. 154—157.

¹ Силсилот ас-салотин, 245а—2496-варақлар; Амали Солих. 3-жилд, 51—55-бетлар.

² *Бартольд В. В.* Сочинения. Т. IV, 1966, с. 241-242.

Энди аштархонийларнинг Россия билан муносабатларига ҳам тўхталиб ўтсак. Россия томонидан босиб олинган Волга, Урал бўйлари, Ғарбий Сибирь ерлари табиий равишда ва тарихан Туркистон минтақаси ҳамда туркий тилли халқлар яшаш жойларига алоқадорлиги шубҳасиз. Шу маънода бухоролик, самарқандлик, хоразмлик, балхлик савдогарларнинг мазкур юртларда савдо қилишга интилишлари ҳам табиий эди. Савдонинг ривожидан манфаатдор аштархоний ҳукмдорлар Россия давлаги билан элчилик алоқалари олиб бориб, ўз савдогарларига қулай шароит яратишга интиланлар. Россия ҳукумати эса савдо муносабатларини ўз савдогарлари манфаатида ташкил қилишга ҳаракат қилиб, туркистонлик савдогарларга Россияда эркин савдо фаолияти юритишларини тақиқлаган эди. Шунингдек Россиядан Туркистонга метатл ва ундан ишланган маҳсулотларни олиб кетишга ҳам йўл берилмасди. Бундай ҳатти-ҳаракатлардан мақсад аниқ: бир томондан, янги босиб олинган ерлардаги маҳаллий туркий тилли аҳоли билан туркистонликларнинг иложи борица камроқ мулоқотда бўлишини, маҳаллий аҳолининг Москвага қарши қайфиятини кучайтирмасликни таъминлаш, иккинчи томондан, ҳарбий соҳада катта аҳамият касб этган металл ва ундан тайёрланган қуроолларнинг (масалан, милтик, замбарак ва х. к.) ҳонликка етиб боришининг олдини олиш.

Россия томонидан Туркистонга келиб кетган савдогарлар, элчилар ўз вазифаларидан ташқари ўлкани ҳар томонлама ўрганиш билан ҳам машғул бўлганлар. Бу сздаги турли-туман бойлик, айниқса, олтин ҳақидаги маълумотлар рус ҳукуматининг рашкини келтириб, Пётр I замонидан бошлаб минтақага нисбатан дастлабки ҳарбий экспедициялар уюштириш бошланади (1714, 1716, 1717, 1719, 1721 йиллари). Улардан мақсад мамлакатни пухта ўрганиш, қуруқлик ва сув йўлларини аниқлаш, ички иқтисодий-савдо имкониятларни таҳлил қилиш, иложи бўлса маҳаллий ҳукмдорларни Россия паноҳига ўтишга қўндириш, эвазига ҳарбий ёрдам ваъда этиш каби тадбирларни амалга ошириш эди. Гарчи мазкур экспедициялар барбод бўлса-да, аммо улар Россиянинг Туркистонга нисбатан бошланган босқинчилик ва империяиарастлик сиёсатининг ибтидоси эди¹.

¹ Батафсил қаранг: *Зиёев Ҳамид*. Туркистонда Россия тажонузи на ҳукмронлигига қарши қураш. Тошкент. 1988. 52—67-бетлар.

Шундай қилиб, биз аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини қўриб чикдик. Бир сўз билан айтганда, қанчалик катта иқтисодий, мадаюғй, маънавий шарт-шароит ва имконларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоқдик мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Ўътибор берган бўлсангиз, Назр Муҳаммадхон замонида бошланган сиёсий беқарорлик гаҳминан юз йил ўтиб сулола инкирози ва давлатнинг учга бўлиниши билан тугади. Шунингдек давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқага қайтиш» жараёни кучайиб бориб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Бутун ҳокимият даргоҳда мужассамлашиб қолди. Агар даргоҳ ва девонлар тизими мавжудлиги шароитида марказ вилоятларни даргоҳ — маҳаллий ҳокимликлар тизимидан ташқари девонларнинг маҳаллий бўлимлари орқали ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марказ ўътиборини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этган бўлса, энди эса жойлардаги бутун ҳокимият маҳаллий қучлар қўлида мужассамлашганди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоқлик қайфияти бу вақтда ниҳоятда кучайган. Бундан давлатчилик асослари заифлашиши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари қўзга ташланадиган яна бир муҳим жиҳат хусусида тўхталиш лозим. У ҳам бўлса, даататимизнинг халқаро ҳаётдаги мавқеининг сусайиб бориши масаласи. Ўътибор берилса, ташқи алоқалар асосан Ҳуросон доирасида, шимолдаги қўчманчи хансдар билан муносабатларда чекланиб қолган. Бу вақтда илм-фан, техника тараққиётида, ҳарбий санъатда илгарилаб бораётган Европа давлатлари билан аюқатар ўрнатиш, жаҳон сиёсiғй, иқтисодий, илмий-маданий даврасига кириш, бунинг орқасида дунё миқёсида фикрлаш, сиёсат юритиш анъанаси бизнинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. Шунинг учун аждодларимиз гидравлика, машина, механизмлар, энг замонавий ҳарбий қурооллардан беҳабар қолаверганлар. Замонанинг энг илғор ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул ҳукмрон қучлар, сулолатар тобора ўз қобиларига ўралашиб, маҳашийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар.

МАНҒИТЛАР, ҚЎНҒИРОТЛАР, МИНГЛАР

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тараққиёт йўлидаги муҳим тарихий босқичлардан бирига етиб келдик. Нима учун муҳим тарихий босқич деяпмиз? Тадқиқ этиладиган жараёнларнинг натижада давлатчилигимиз тарихида қандайдир ижобийлик, юксаклик ҳолати билан боғлиқ бўлгани учун эмас, аксинча, XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар), доимо таъкидлаб келганимиз, ҳар қандай жамият борлиғи ва тараққиётини белгилаб берувчи давлатчилик асосларининг ниҳоятда заифлашиб борганидиган, оқибатда миллат ва давлат қарамлик аҳволига тушиб қолганидан келиб чиққан ҳолда мазкур даврни ўрганиш ва билиш муҳимдир. Яъни сўз кетадиган замонлар биз учун катта тарихий сабоқ бўлмоғи керак.

XVIII асрга келиб, бу вақтга 2400 йиллик улкан тарихий тараққиёт йўлига эга ўзбек давлатчилигида бўлиниш, тарқоқлик ҳолати кўзга яққол ташланади. Бир сўз билан айтганда, миллат ва жамият бошқарувига даъвогар ҳокимият уч ерда — Бухоро, Хива, Қўқонда алоҳида-алоҳида мужассамлашганди. Таъбир жоиз бўлса, мамлакатда уч ҳокимиятчилик ғолиб келган эди. Тўғри, мазкур ҳолатнинг юзага келишида муайян сабаблар бўлгани аниқ. Аммо ҳар қандай жараёнга бериладиган баҳо, энг аввало, ўша пайтдаги манзара, кечиборган ижтимоий-сиёсий жараён ва етиборган нуқта — натижа билан ўлчанаркан, демак, қандай бўлишидан қатъи назар, бу сабабларни биз оқлай олмаимиз. Яъни давлатчиликдаги бўлиниш, уч ҳокимиятчиликнинг юзага келиши охир-оқибатда давлатнинг кучсизланиши ва емирилишига, бошқа омиллар билан қўшилиб Россия босқинига дош беролмай қарамликка юзтубан бўлишига олиб келган.

Аштархонийлар ҳақида сўз юритиб, 1747 йили мазкур сулола фаолиятига амалда чек қўйилганини айтгандек. Гарчи шундан кейинги бир ярим йилча вақт мобайнида аштархонийлардан Абдулмўмин ва Убайдуллахон сохта хон сифатида эътироф қилинса-да, аммо ҳокимият бутунлай манғитлардан бўлмиш Муҳаммад Раҳим (1747—1758) ихтиёрида эди.

Кўриниб турганидек, давлатчилигимиз тарихида Амир Темур давридан кейин манғитлар замонида яна бир бор «сохта хон»лар анъанасига қайтилган, яъни Муҳаммад Раҳим амир мақомида мамлакатни бошқа-

риила киришган. Муҳаммад Раҳим ғайратли ва каттиққўл сиёсатчилардан ҳисобланган. У аштархонийлар даврида заифлашиб қолган марказ мавқеини тиклашга уриниб, Самарқанд, Миёнқол, Қарши, Хузор, Шахрисабз, Қармаи, Чоржўй ва Карки кабиларни пойтахт измига қайтара олган. Аммо унинг ўлимидан сўнг вазият яна кескиплашиб, кейинги манғит намоёниси, Муҳаммад Раҳимнинг амакиси Дониёл (1758—1785) замонида яна маҳалийчилик кучайиб, Нурота, Кармана, Хузор, Уратепа, Войсун, Шеробод, Ҳисор беклари бошбошдоқлик йўлига ўта бошлайдилар. Гарчи катта қийинчилик билан Дониёл уларни яна Бухоро ҳокимиятини тан олдиришга эришса-да, аммо бу масала узил-кесил ҳал бўлди дегани эмасди. Масалан, Шахрисабздаги кучлар амалда ўз мустақилликларини сақлаб қолиб, бундан ташқари Бухоро ҳокимиятига доим хавф туғдириб келганлар¹.

Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ишига қатъий бел боғлаган ҳукмдор бу Шох Мурод (1785—1800) бўлди. Манғит намоёндалари орасида Шох Мурод ҳам шахс, ҳам арбоб сифатида алоҳида ўрин тутган, десак хато бўлмайди. У, бир томондан, ўта ҳудудий, элпараст бўлса, иккинчи томондан, ниҳоятда каттиққўл сиёсатчи ҳисобланган. Бошдан оқ у мамлакатда қатъий тартиб ўрнатишга киришиб, ишни сулола мавқеини расмий жиҳатдан мустаҳкамлашдан бошлайди. Яъни сохта хонлик анъанасига чек қўйиб (Дониёл пайтида ҳам аштархонийлардан Абулғозий расман хон ҳисобланган), тахтга расман ўзи чиқади, лекин хон эмас, амир унвони билан. Шу вақтдан бошлаб давлатнинг ҳам расмий, ҳам амалий бошлиғи унинг ўзи — амир ҳисобланган. Бу тўғри йўл эди. Зеро, энди мамлакатдаги бирон-бир сиёсий куч манғитларнинг, чунончи, Шох Муроднинг тахтга даъвоси асоссизлигидан баҳона чиқара олмасди. Шу билан бирга Шох Муроднинг мазкур табиири нисбатан силлиқ амалга ошира олганининг бошқа сабаблари ҳам бор. Биринчидан, сулола алмашинганига ва манғитларнинг жамият онгига ҳукмрон куч сифатида ҳам сингиб бораётганига қирқ йилча вақт бўлиб қолганди. Иккинчидан эса, Шох Мурод ўз фаолиятида оммага суяниб иш тутди. У, энг аввало, шарият тартибларига қатъий риоя қилиш, ҳаром билан ҳалолни ажра-

¹ Лбдураимов М. А. Очерки аграрных отношений. т. 1, с. 181—184; Тухфат а-1-хоний. 77а—94б-варақлар.

тишда қаттиқ туриш сиёсатини кенг тадбиқ этишдан толмади. Чунончи, биз авваллари қўрган мухтасиб — раёис хизматини, яъни бозорлардаги адолат (қаллоблик, тарозудан уриш, сифатсиз маҳсулот сотиш ва ҳоказо) бузилиши, қўча-қўйларда ахлоқ нормаларига риоя қилиш қабилад билан боғлиқ тадбирларни тиклади ва жонлантирди. Ўзи ҳам ниҳоятда камтарин ҳаёт кечиришга ҳаракат қилган. Манбаларда ёзилишича, унинг ўзи учун кундалик харажати бир тангадан ошмаган экан, еб-ичиши ва кийиниши ҳам оддий бўлган. Бирон-бир амалдорнинг уйига зиёфатга бормас, ҳеч кимдан совға олмас, ўз шарафига турли дабдабали тадбирлар уюштирилишига йўл қўймас экан. Буларнинг бари, албатта, кенг омма орасида тарқалиб, хатқ олдида Шох Муроднинг обрў-эътибори ошиб бораверган. Бунинг устига отаси Дониёл замонда жорий этилган турли олиқ-солиқларни бекор қилиб, жамият орасида яна қўн шухрат топган. Оддий халқнинг Шох Муродга муносабати қанчалик бўлганини шундан ҳам билса бўладики, уни «беғуноҳ амир», деб атаганлар. Хуллас, Шох Мурод, бир томондан, халққа, иккинчи томондан, лашкарга суяниб мамлакат сиёсий яхлитлигини таъминлаш билан бирга эронлик Нодиршоҳ (1740) босқини йили Бухоро ихтиёридан чиққан Хуросонни қайтариш учун ҳарбий ҳаракатларни ҳам бошлаб юборган. Хусусан, 1789—1790 йиллари Марвда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, марвликлардан бир неча ўн минг кишини Самарқанд ва Бухорога қўчиртиради. Шундан сўнг эскидан Самарқанд ё Бухоро (яъни пойтахт маъносида) измида бўлиб келган Балх, Маймана, Андхуд каби вилоятларни ҳам қайтариб олиш пайига тушади. Аммо бу осон эмасди. Зеро, 1747 йилдан бошлаб Балх, Бадахшон, Андхуд, Маймана, Шарқий Сейистон, Балужистон, Синд, Кашмир, Панжоб каби вилоятларни ўз тасарруфига олган дурронийлар (1747—1842) сулоласи (яъни ҳозирги Афғонистон давлатига асос солган сиёсий куч) намояндаси Темуршоҳ (1773—1793) ҳам бўш келадиганлардан эмасди. Хуллас, ўзаро кураш қаттиқ бўлса-да, сезиларли натижа чиқмаган¹.

Шох Муроддан фарқли ўлароқ, унинг вориси амир Ҳайдар (1800—1826) ҳукмронлик йиллари мамлакатда нотинчлик ҳукм суради. Яъни марказ ва вилоятлар

ҳамда кечагина вилоят мақомида бўлган, лекин эндиликда алоҳида сиёсий бирлик — хонликка айланган Хива ва Қўқон билан қарама-қаршиликлар авжита чиқади. Миёнқол, Шахрисабз, Карки. Марвдаги маҳаллий кучлар яна ўзбошимчалик қила бошлаганлар. Чунончи, Марвни бошқариб турган Дин Носир (амирнинг укаси) Хива хони Элтузар (1804—1806) кўмагига ишониб бош қўтаради. Амир Ҳайдар учун бу ниҳоятда хавфли ҳолат эди. Чунки бу шунчаки бир вилоятнинг марказга бўйин эгмаслиги эмас, балки расмий сулола намояндасининг, минтақадаги ракиблардан — хиваликлар билан тил бириктириб, олий тахтга қарши ҳаракати эди. Шунинг учун ҳам амир Ҳайдар унга қарши лашкар тортади. Дин Носир бас келолмай Машҳадга қочади. Шох Мурод даврида бўлганидек, амир Ҳайдар Марвни эгаллагач, маҳаллий аҳолининг бир қисмини Зарафшон водийсига қўчиртириб, бу ерга туркманларни ўрнаштиради./

Бухородаги ички зиддиятлардан Хива хонлиги бундан кейин ҳам фойдаланишга кўп уринганини биламиз. Чунончи, Дин Носирга ёрдам бериш баҳонасида Бухоро амирлиги ҳудудига кириб борган Элтузархондан сўнг 1821 — 1825 йиллари амир Ҳайдар Миёнқолда хитой-кипчоқлар исёнини бостириш билан оворатиғида хиваликлар Чоржўй ва Марвга ҳарбий юриш уюштирадilar. Хиваликлар ҳатто Марвни забт этишга ҳам муваффақ бўлганлар. Бунгача ҳам амирликнинг шарқий қисмида анча йўқотишлар ва ўзгаришлар бўлган. Масалан, Қўқон ҳукмдорлари 1805 йили Хўжандни, 1809 йили Тошкентни, 1816 йили эса Туркистонни (Йасси) ишғол этиб, хонлик доирасига киритадилар. 1806—1813 йиллари Ўратепага, 1806 йили Жиззахга, 1821 йили Самарқандга таҳдид солганлар. Хуллас, амир Ҳайдар ҳукмронлиги анча таҳликали бўлиб марказий ҳокимият қудрати сусайган *эяи*]/.

Бунинг исботини шундан ҳам билиб олса бўладики, унинг ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган ўғиллари — амир Ҳусайн икки ярим ой, кейин эса амир Умар тўрт ойгина ҳукмронлик қилганлар, холос². Шу йили (яъни ҳижрий йил назарда тутилмоқда) амирлик курсисини амир Насрулла (1827—1860) эгаллайди. Ўша замон тарихчиси Аҳмад Дониш амир Насрулла ҳақида шундай ёзганди:

¹ *Батафсил қаранг:* Тарихи амир Ҳайдар. 7—81-боблар; Тарют Шохрухнн. Ўзбекистон ФА ПИИ ҚЖ кўлёмаси. Раками 1787. 31а-85б-варақлар.

² Рисола. 28 -30-бетлар.

¹ *Тарихи амир Ҳайдар.* Ўзбекистон ФА ПИИ ҚЖ кўлёмаси. Раками 1836, 8а-9а-варақлар; /*ҳмад Доиш.* Рисола. 12—26-бетлар.

«(У) вазмин ва қўркмас, қаттиққўл ва зукко ҳукмдор эди. Эл ва улусда фитна чиқаришда ном чиқарган ё илгариги амирларга (яъни ҳукмдорга — А. 3.) нисбатан қўрнамаклих қилганнинг барчасини жазолади, ўз тарафдорларини сийлади»¹. Шунингдек у шариат тартибларини мустаҳкамлаб, отаси амир Ҳайдар даврида бебошлик қилган барча вилоятларни, аниқроғи, улардаги сиёсий қучларни пойтахт измига қайтарди.

Амир Насрулла Хива ва Қўқонни яна Бухоро атрофида бирлаштиришга кўп уринган сиёсатчидир. Чунончи, у илгари қўлдан кетган Марвни пойтахтга бўйсундириш учун хиваликлар билан кўп курашади ва 1843 йили мақсадига эришади. Аммо хиваликлар ҳам бўш келмай 1855 йили яна бир бор Марвни ишғол қиладилар. Хиваликлар бу билан чекланмай Чоржўйга ҳам доимо таҳдид солиб турганлар. Ўз ўрнида эса амир Насрулла Хива хонлиги доирасидаги Ҳазораспга юриш уюштиргани маълум.

Амир Насрулланинг Қўқонга нисбатан тутган сиёсати унумлироқ бўлган, дейиш мумкин. 1840—1842 йиллар давомида у катта уринишлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Қўқон қабиляри Бухорога бўйсундиришга эришади. Бир қараганда, мазкур воқеалар натижасида мамлакатнинг бирламчи бирлашуви учун қайта имкон тутилгандай бўлса-да, аммо амир Насрулланинг бир хатоси туфайли мўлжал рўёбга чиқмай қолган. Ўша замон воқеалари гувоҳи, тарихчи Муҳаммад Ҳакимхон ёзишича, амир Насрулла ўйламасдан Қўқонга Иброҳим парвоначи манғитни тайинлаб ўзи Бухорога қайтиб кетган. Иброҳим парвоначи эса кечагина урушдан чиққан маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўтказиб бошлаган, айниқса олиқ-солиқлар борасида. Натижада икки ой ўтиб-ўтмай асли минглардан бўлмиш, қирқ беш йил давомида тоғлик ерларда, қирғишлар орасида яшаган Шерали вазиятдан хабар топиб, тезда лашкар йиғиб келади ва Бухоро ноибини ағдаради. Гарчи амир Насрулла ҳам қўшин тортиб келиб, Қўқонни яна бир бор эгаллашга ҳаракат қилган бўлса-да, бироқ улдасидан чиқолмади. Шу тариқа Бухоро ва Қўқонни бирлаштириш имкони қўлдан кетади².

¹ Ўша жойла, 31-бет.

² Амир Насрулла замони бўйича қаранг: Рисола, 30—40-бетлар. *Мир Олим Бухорий*. Фатхномаи султони П. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёзмаси. Рақами 1838. 56а ва кейинги арақлар; Тарихи Шохрухий. 986—101а-арақлар; *Муҳаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ат-таворих. Душанба, 1985. 2-жилд. 732—739-бетлар.

Амир Музаффар (1860—1885) ҳукмронлик йиллари манғитлар сулоласи ва улар ҳукми остида яшаган аҳоли учун энг таҳликали давр бўлган, десак адашмаймиз. Фаолиятини отаси замонида мансабда бўлган амалдорларни бўшатиш ва мол-мулкларини мусодара қилишдан, амир Насрулла томонидан ўз вақтида Карманага сургун қилинган кишиларни яна пойтахтга қайтариб юқори лавозимларга тайинлашдан бошлаган амир Музаффар, гарчи шу тариқа ўз мавқеини мустаҳкамлашга уринган бўлса-да, аслида бу билан киши билмас давлат ва сулола қудратига катта зарба берганди. Карманадан қайтарилиб юқори давлат вазифаларига тайинланганлар, Аҳмад Дониш сўзи билан айтганда, ўз фаолиятларида «халқнинг қонини сўрганлар». Айниқса, солиқ йиғишда. Яна мазкур тарихчи гувоҳлик беришича, амир Музаффар Ҳисор ва Қўқонга қилган ҳарбий юришларидан (1863—1865) мағрурланиб кетган. Узидан бошқани тан олмай қўйган. Шариат ҳукмларини ижро этишда ўзбошимчалик қилиш йўлига ўтиб олган. Масалан, дейди Аҳмад Дониш, арзимаган жиноят қилган киши қатл этилиши. одам ўлдирган жиноятчини биров сўраб-суриштирмаслиги ҳам мумкин бўлиб қолган. Шунингдек унинг даврида лашкар ҳам заифлашган. отаси замонида ҳарбий юришларда пишиган саркардаларни қатл эттириб, ўринларига «таги паст кишиларни ва ғуломларни» тайинлаган. «Русия ўлкага бостириб кирганда эса, деб давом этади Аҳмад Дониш, таги паст, нодон ва ғайратсиз саркардалар жуфтакни ростлаб қолдилар, (то шу вақтгача улардан) озор чекиб келган аскарлар ғуломларга хизмат қилишни ор билиб тарқаб кетдилар. Натижада барча вилоятлар Русия қўлига тушди»¹. Бир сўз билан айтганда, 1868 йили Россия ҳарбий босқинига дош беролмай манғитлар бошқарган Бухоро амирлиги қарамликни бўйнига олишга мажбур бўлади. Барча сиёсий ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилинган амир Музаффар ва унинг ворислари Абдулахад (1885—1910), Сайид Олимхон (1910—1920) Россия империяси ихтиёридаги қўғирчоқ ҳукмдорлар эдилар, холос. 1917 йили империя марказида давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни қўлга олган янги сиёсий қуч — болшевиклар Бухоро ва Хивадаги амирлик-хонлик-мустамлакачилик тартиблари ўрнига совет-мустамлакачилик шароитини ўрнатиш ниятида 1920 йили Бухорода амир-

лик, Хивада хонлик ҳукуматини иўқ қиладилар. Шу тарика манғитлар сулоласи тарихий-сиёсий фаолиятига хотима ясатади.

Ў^Энди Хива хонлиги тўғрисида тўхталиб ўтсак. Ўтмиш даврлар мисолида кўрилганидек, доимо мамлакат марказига бўйсуниб келган ё ўзи марказ бўлиб ўлкани бирлаштириб турган (масалан, ануштегинийлар даврида), Хоразм вилояти XVI асрга келиб бир қатор маҳаллий сиёсий кучлар ҳаракати билан ўзбошимчалик кайфиятига берила бошлайди. Хусусан, темурийлар даврида Самарқанд ихтиёрида бўлган Хоразм мамлакатда сиёсий бошқарувга даъвогарлар ўзгаргандан сўнг ҳам илгариги мақомда қолган. Темурийлардан давлат тизгинини тортиб олган Мухаммад Шайбонийхон замонида ҳам Хоразм Самарқанд сиёсий доирасида эди. Аникроғи бунга Мухаммад Шайбонийхон ўша асрлар қонунларига кўра 1505 йили Хоразмга ҳарбий юриш уюштириш орқасида муваффақ бўлган. Аммо 1510 йили Марв атрофида Мухаммад Шайбонийхонни енгган эронлик сафавийлардан Исмоил пайтдан фойдаланиб Хоразмда ўз таъсирини ўтказиш ниятида бу ёққа лашкар билан ноибларни юборади. Аммо Шариф Сўфий ва Мирзо Хизр каби маҳаллий намоёндалар уларга бўйин товламасликка ўтиб, бунда даштиқипчоқлик сиёсий кучларга суянадилар. Натижада, 1511 йили Хоразмда даштиқипчоқлик Элбарсхон ҳокимиятни кўлга олади¹. Элбарсхон эса аслида шайбонийлар сулоласидандир. Янада аникроқ айтганда. Самарқанд тахтини темурийлардан тортиб олган Мухаммад Шайбонийхоннинг бешинчи ажлоди Пулод (Фуллод) икки ўғилли бўлган: Иброҳим ва Арабхон (Арабшоҳ). Мухаммад Шайбонийхон Иброҳимнинг тўртинчи авлоди бўлса, Элбарс Арабхоннинг бешинчи авлодидир. Бир сўз билан айтганда улар амакиваччалардир. Демак, 1505 йили Мухаммад Шайбонийхон томонидан Самарқандга бўйсундирилгандан сўнг олти йил давомида Хоразмда шайбонийларнинг ҳукмронлиги устивор бўлиб келган десак, 1511 йили эса мазкур вилоятда шайбонийларнинг бошқа бир оиласи намоёндалари ҳокимиятни кўлга олади. Бу ерда табиий бир савол туғилиши мумкин: аслида бир сулола экан, нима учун хоразмлик шайбонийлар алоҳидачикка интилганлар, маркази аввал Самарқандда, сўнг эса Бухорода бўлган, Мухаммад

Шайбонийхон оиласи билан келиша олмаганлар? Бу ерда камида икки сабаб бор. Биринчидан, бир сулолага мансуб бўлишларидан қатъи назар бу икки оила орасида илгаридан қарама-қаршилик бўлиб келган. Масалан, Мухаммад Шайбонийхон ўз вақтида, хати Дашти қипчоқдалигида Элбарснинг отаси Бурка султонни (Берка) ўлдирганди¹. Иккинчидан, қайси оила ё сулолага тегишли бўлишига қарамай, асрлар давомида, кўриб келганимиздек, маҳатлий кучлар доимо марказдан узоқдашишга интилиб келганлар. Хоразмга келиб ҳокимиятни олган шайбонийларнинг бошқа бир тармоғи намоёндалари ҳам бундан мустасно эмасдилар.

Демак, 1505—1770 йиллар орасида Хоразмни асосан шайбонийлар сулоласи намоёндалари бошқарганлар. Кўриниб турганидек, уларнинг, аникроғи Арабхон наслидан таркаган шайбонийларнинг ҳукмронлик йиллари Иброҳимнинг авлодлари — Бухоро шайбонийлари ҳукмронлик фаолиятдан (1501—1601) анча узоқроқ давом этган. 1770 йили эса Хоразмда аматий ҳокимият кўнғирот сулоласидан бўлмиш Мухаммад Амин иноқ кўлида мужассамлашади. Ва шу тарика мазкур вилоятда янги сулола — кўнғиротлар фаолияти бошланган.

Абулғозили Баҳодирхон, Мунис қолдирган маълумотларга кўра, 1511—1770 йилларда Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийхонлар сони қирқ атрофида эди. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири ҳақида батафсил тўхтатмай, энг асосий воқеаларга диққатни қаратмоқчимиз.

Элбарсхон давридаёқ (1511 — тахминан 1516) Хива хонлигининг сиёсий географияси шаклланган эди, десак тўғри бўлади. Зеро, бу пайтда хонлик ғарбда Каспий денгизи, шимолда Орол денгизи ҳавзаси, жанубда Атрек дарёси ва Сарахс атрофларигача бўлган ҳудудни ўз ичига олганди. Араб Мухаммадхон (1602—1621) давригача пойтахт Урганч ҳисобланиб, кейин эса Хивага кўчирилган. Шунга кўра замонавий тарихшуносликда хонликни Хива хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Хивашклар мазкур фаолият майдони билан чегараланмасдан ички Хуросон, Бухоро тасарруфидаги ерларга доимо юришлар уюштириб турганликларини биламиз. Ўз ўрнида Бухоро ҳам Хоразмни марказга бўйсундиришга кўп марта ҳаракат қилган. Чунончи,

¹ Шажарайи турк, 120—123-бетлар.

¹ Таворихи гузила. Нусрағнома. 162-165, 270—271-бетлар. *Қамолддин Бинош*. Шайбонийнома. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлзмаси. Рақачи 844, 56-нарак; Шажарани турк. 118—120-бетлар.

шайбонийлардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II даврларида хивалик шайбонийлар бухоролик сулоладошларига бўйсунисга мажбур бўлганлар. Аммо Абдуллахон II ўлимидан сўнг ўша пайтдаги Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон яна мустақил сиёсат юргизиш имконига эга бўлган. XVII асрга келиб эса Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги муносабатларда бир оз ўзгариш юз берган. Яъни шу асрдан бошлаб Бухоро хонлиги бошқарувини қўлга олган янги сулола — аштархонийлар намояндаси Назр Муҳаммадхон замонида Хивада унинг номидан хутба ўқилгани ҳамда 1678 йили кейинги аштархонийлардан Субхонқулихоннинг Хивага ўз ноиб Шохниёз эшикоғобошини юборгани ҳисобга олинмаса, хиваликлардан Абулғозий Баҳодирхон (1644—1664) ва Анушахон (1664—1687) даврларида Бухоро қўл остидаги ҳудудга муттасил ҳарбий юришлар уюштирилиб турилганини биламиз. Хусусан, Абулғозий Баҳодирхоннинг ўзи олти марта шундай тадбирни амалга оширган бўлса, ўғли Анушахон 1684 йили хатто Самарқандни эгаллаб бу ерда ўз номидан хутба ўқитган. Лекин шунга қарамай Бухоро кейинчалик ҳам Хивага нисбатан олиб борган сиёсатидан воз кечмаган. Чунончи, юқорида тилга олинган Муҳаммад Амин инок Хивада ҳокимиятни қўлга олишда Бухоро мададига суянгани маълум. Бу ҳақда хоразмлик тарихчи Мунис гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, 1770 йилдан бошлаб Хивада (Хоразмда) янги сулола — қўнғиротлар сиёсий фаолияти бошланади. Қўнғиротлар фаолияти ҳам, бир томондан, бухоролик манғитлар сулоласи тарихининг ибтидосига ўшаб кетади. Яъни Муҳаммад Амин ва унинг ўғли Аваз (1790—1804) амалий ҳокимиятни қўлда тутган ҳолда хонлик бошлиғи сифатида сохта хонларни эълон қилганлар. Фақат 1804 йилдагина навбатдаги қўнғиротлардан бўлмиш Элтузарнинг ўзи шахсан хонлик тахтига чиқиб, масаланинг расмий томонини ҳам ҳал қилади. Лекин у узоқ ҳукмронлик қилмаган. Кейинги ҳукмдор Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) хонликни ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатлардан мустаҳкамлашга уринган бўлса, унинг давомчиси Оллоқулихон (1825—1842) асосий эътиборни Хуросон ва Бухоро билан муносабатларга қаратган. Шу ерда бир нарсга фикрни жалб қилиш ўринлидир. Хуросон учун курапши асосан XVII асрдан бошлаб хиваликлар олиб борганлар. Бухоро сиёсий қучлари бу борада нисбатан анча суст сиёсат юргизиб, кўпроқ Қўқон ва Хива хонликларига қарши

кураш билан банд бўлганлар. Буни ҳам тушунса бўлади: Чунки Бухоро ўртада бўлиб ҳам шарқ, ҳам ғарб томонда кураш олиб борган. Шунинг учун ҳам хиваликларнинг Хуросонга нисбатан сиёсати жадалроқ бўлган. Чунончи, Оллоқулихон бошчилигида олти марта, Муҳаммад Амин II (1845—1855) даврида эса ўндан ортиқ бор Хуросонга юриш қилинган. Аммо Бухоро ва Хуросон «ишки»да бўлган қўнғиротлар бостириб келаётган Россия хавфига бошқа хонликлар каби қандайдир бир бефарволик билан қараганлар. Мана шу бефарқлик натижаси ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) замонида Россиянинг 1873 йилги босқинидан сўнг, энг аввало, Хоразм ахли ва табиий равишда қўнғиротлар сулоласи бегоналарга қарамлик ҳолатига тушиб қоладилар. Қачонлардир боболари сохта хонларни тахтга ўтказиб, амалий ҳокимиятни қўлда тутган бўлсалар, энди қўнғиротлардан Муҳаммад Раҳим II ва сулоланинг сўнгги намояндаси Исфандиёр (1910—1918) Россия империяси ихтиёридаги қўғирчоқ хонларга айланганлар¹.

Қўрилайтган даврда ўлкада мустақил сиёсий фаолият юргизган яна бир сулола ҳақида сўз юритсак.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларининг сўнгги босқичида (Убайдуллахон, Абулфайзхон) марказий ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги бошбошдоклик кучайиб кетгани ҳақида айтган эдик. Биз кўпроқ Қўқон хонлиги деб биладиган сиёсий бирлик аслида худди шу омил — марказнинг (Бухоро) кучсизланиши, жойлардаги вазиятни ўз измида тута олмаганлиги натижасида юзага келганди. Гарчи 1705 йилда ҳам Фаргона, Андижон кабиларнинг Бухорога боғлиқлиги борасида манбаларда ишора бўлса-да, аммо бир нарсга аниқки, бу вақтда Фаргона водийсида пойтахтдан кўра чадоклик (Чустдан 40 км шарқда жойлашган жой) дин пешволарининг мавқеи катта эди. Дин пешволарининг хатто бир водий микёсида сезиларли мавқега эга бўлишларини ўз пайтида темурийлар (XV аср иккинчи ярми), шайбонийлар (XVI аср ўрталари), аштархонийлар (XVII аср ўрталари) замонларида ҳам марказ сиёсати бўшашиши оқибатида дин пешволарининг роли ошиб бориши ҳолати билан ўхшатиш мумкин. Демак, бу ерда қандайдир бир қонуният бор (!). Шу билан бирга бундай ҳолат қанчалик давом этишидан қатъи назар охири

¹ *Хива шайбонийлари ва қўнғиротлари фаолияти ҳақида қаранг: Шажарайи турк, 120—188-бетлар; Фирдавс ал-иқбол, 3—5-боблар; Шажарайи Хоразмшоҳий, 5—16-боблар.*

қандаидир бир сиёсий куч ўртага чиқиб, сиёсий тизгинни қўлга олади, яъни сиёсий бўшлиқни тўлдиради. Фарюна водийсида ҳам шундай бўлган. 1709 йили майдонга минглардан бўлмиш Шохрух чиқади.

Минглар нафакат Фарғона водийсида, балки мамлакатнинг бошқа ерларида ҳам яшаган уруғ. Масалан, манбаларда уларнинг Ургут, Чечакту, Маймана, Сарипул, Гурузвон, Шибирғон, Андхуд каби ерларда ҳам мавкелари етарли даражада бўлгани тўғрисида далиллар бор. Мингларнинг Фарғона водийсида сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, кейинчалик уни бир бутун хонлик миқёсига қўтара олганликлари сабабларига келсак, биринчидан, айтилганидек, водийда шунга яраша шароит туғилган, иккинчидан эса аштархоний Убайдуллахон даврида Бухоро тасарруфидаги вилоятлардан баъзиларида катта мавкега эга минглар намояндалари (масалан, Ургутда Оллохберди минг, Маймана ва унинг атрофида Хушқол минг) тазйикқа учраганлар¹. Ва афтидан, мазкур ҳолат Фарғонадаги мингларнинг фаоллашувиغا яхшигина туртки бўлган. Хуллас, Убайдуллахон Фарғонада юз берган сиёсий бурилишта қарши бирон чора кўролмаган. Бунинг устига 1711 йили ўзи сиёсий фитна курбони бўлганини ҳам биламиз. Ўтиборни тортадигани шуки, Убайдуллахоннинг ўлдирилишида мазкур Оллохбердининг укаси Кучак, демак, минглар ҳам, иштирок этганлар². Кейинги аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон эса, кўрганимиздек, авв&тига ўзи билан ўзи овора бўлиб, эронлик Нодиршоҳ юришидан кейин эса умуман аштархонийлар сулоласи тақдирини хал этилган. Буларнинг бари оқибатда Фарғона водийсида Шохрух (1709—1721), сўнг эса унинг ворислари Абдурахим (1721 — 1733), Абдулкарим (1733—1750) кабилар замонидан минглар сиёсий мавкеи мустаҳкамланиб, Қўқон хонлиги юзага келишига шароит яратган. Минглар нафакат водийда оёққа туриб олганлар, балки Бухоро сиёсий доирасидаги Хўжанд (1725), Ўратепа (1726), Самарқандга (1729) ҳам ҳарбий юриш уюштириб, вақтинча бўлса-да муваффақиятларга эришганликлари маълум³.

Шу билан бирга минглар сулоласида ички зиддиятлар бўлгани ҳам манбалардан кўриниб турибди. Чунончи, Абдулкаримдан сўнг тахтга чиққан Абдурахмон

атиғи тўққиз ойгина хонлик қилгач, тахтдан туширилиб ўрнига Эрдона (Эрдон) ўтказилади. Бир йил ўтиб эса (1752) тилга олинган Абдурахим ўғли Бобобек тахтга даъвогарлик қилиб ниятига эришса-да, аммо 1753 йилги Ўратепа юришида Бешарикда амирлар томонидан ўлдирилиб, хонлик курсисига яна Эрдона чиқади. Эрдона Қўқон хонлигини ички томондан мустаҳкамлашга кўп уринган сиёсатчи ҳисобланади. Шунингдек у Фарғона водийсининг ўзига хос дарвозаси ҳисобланмиш Хўжандни хонлик ихтиёрига киритишга обдон ҳаракат қилгани, аммо бухоролик кучлар бунга йўл қўймаганликлари маълум. Ўша замон тарихчиси таърифи билан айтганда, Эрдона замонида хонлик қудрати анча юқори кўтарилиб, водийда тинчлик ва фаровонликка эришилган. Эрдона Қўқон хонлигининг шарқида жойлашган Ўш, Ўзганд каби ерларни ҳам бўйсундиришга эришган сиёсатчилардан. Унинг бу билан чекланмасдан, 1758—1759 йиллари Хитойнинг ҳукмрон сулоласи бўлмиш цинлар (1664—1911) томонидан забт этилган Шарқий Туркистонда ҳам ўз сиёсатини юргизишга уриниб, у ерга ҳарбий юришлар уюштириб турганини биламиз⁴. Бир сўз билан айтганда, Фарғона вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олган минглар кўрилатган даврга келиб ғарбда Бухоро амирлиги, шарқда эса Хитой билан курашда бўш келмаганлар. Шундай сиёсатни кейинги ҳукмдор Норбўта (1763— 1798) ҳам олиб борган.

Қўқон хонлигининг мавкеи айниқса Олимхон (1798—1810) замонида юксалади. Авв&то мазкур ҳукмдор хонлик мақомини қабул қилгани билан машҳурдир. Мингларнинг ундан кейинги намояндалари ҳам хон мақомида бўлганлар. Шу сабабдан ҳам 1709—1876 йиллари маркази Фарғона водийсида ҳисобланган ва минглар номи билан боғлиқ сиёсий бирликни Қўқон хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Олимхон Қўқон хонлигининг кучайиб боришида ўзини кўрсатганлардан биридир. 1805 йили у Хўжандни эгаллаб, юқорида айтилганидек, Фарғона водийси учун стратегик аҳамият касб этган мазкур чегарани узил-кесил хонлик таркибига киритади. 1809 йили эса XVIII аср охирларидан бошлаб мустақил бўлиб олган ва шайх Хованд Тохур (ҳозирда Шайхонтохур номида машҳур, XIV асрнинг кўзга кўринган дин пешволаридан) авлод-

¹ Убайдулланамс. с. 36—38, 204—205.

² Ўша жойда, 267-бет.

³ Тарихи Шохрухий. Козон, 1885, 25—29-бетлар.

⁴ Тарихи Шохрухий, 30—32 бетлар; Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд. 378—395-бетлар.

ларидан бўлмиш Йунусхожа (1784—1801) етакчилик қилаётган Тошкент вилоятини ҳам Қўқонга бўйсундиришга эришади. Натижада Сайрам ва Чимкент томонларга қараб силжиш имкони туғилади. Шу тариқа у Туркистон (Йасси) ва Авлиёотагача бўлган ерларда ҳарбий юришлар уюштиради¹.

Мазкур йўл²да янада илгарилаб борган Умархондир (1810—1822). Чунончи, у Сирдарёнинг ундан ирмоқ олган Янгидарё ҳудудларигача кириб бориб, 1813—1815 йилларда Сирдарёнинг ²ўнг қирғоғида Оқмасжид қалъасига (ҳозирги Қизил Ўрда) асос солади. Шунингдек Умархон томонидан Чимкентдан Ила дарёсигача (яъни шарқий йўналишда) бир қатор қалъалар силсиласи бунёд этилгани маълум. Масалан, 1814 йили Қоратоғнинг шимолий томонида Чўлокқўрғон, Олойда Қизилқўрғон, 1821 йили Талас дарёси бўйида юқорида тилга олинган Авлиёота (ҳозир Жамбул) ҳамда Улуғқўрғон, Даровутқўрғон шулар жумласидандир. Умуман олганда, XIX асрнинг 20-йилларида Қўқон хонлигининг шарққа қараб ҳаракати ниҳоятда сезиларли бўлган. Фикримиз далили сифатида шу аср 20-йиллари ўрталарида Қўқон хонлиги томонидан Чу дарёси бўйлаб Мерка, Пишкек (ҳозирда Бишкек), Тўқмоқ ва Отбоши каби қалъаларнинг бунёд этилиб, улардан ҳарбий-мудофаа чизиғи ўрнида ҳамда иқтисодий-савдо муносабатларида фойдаланилганлигини келтириш мумкин. Кези келганда айтиш лозимки, Қўқон хонлари ҳаракати билан бунёд бўлган ушбу истеҳкомлар бориб-бориб шахар-у қишлоқларга асос бўлганлар (кейинги йилларда қурилганлари билан ҳисоблаганда 30 дан ортиқ қалъа — Сўфиқўрғон, Жумагул, Тўққизтепа, Куртка, Тошқўрғон, Чолдевор (Чордевор, Чехелдевор), Шештепа, Иткечув, Оксув, Кастак, Қоракўл, Барсковун, Кўнурулан, Қизилангур, Кўчқор, Тўрақўрғон, Кўчанди, Бўғувчи, Бўстонтерак, Исфана, Кан, Янгикўрғон, Чортоқ, Узун Аҳмад (Улуғқўрғон), Бешкампир ва бошқалар).

Шу билан бирга Умархон Бухоро амирлигига нисбатан ҳам фаол сиёсат юритишга ҳаракат қилган. Чунончи, у 1821 йили Миёнқолдаги хитой-қипчоқлар исёнидан фойдаланган ҳолда Самарқандга юриш қилиб, етти кун давомида уни камалда тутган².

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 401—445-бетлар.

² Умархон даври ҳақида батафсил қarang: Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 445—546-бетлар; Тарихи Шохрухий, 86—113-бетлар.

Кейинги йиллар Қўқон хонлигининг қудрати ошиб борганидан далолат беради. Муҳаммадалихон (1822—1842) даврида 1826 ва 1830 йилларда Шарқий Туркистонга юриш қилиниб, у ерда хитойлик цинлар ҳокимиятини ағдаришга ҳаракат қилинган. Гарчи мазкур режа амалга ошмаган булса-да, аммо Хитой билан битимга кўра, қўқонликлар Шарқий Туркистонда бир қатор иқтисодий ва савдо имтиёзларига эга бўлганлар¹.

Қўқон хонлигининг қудратли кучга айланиб бораётганини Бухоро амирлигичам тан олмасдан иложи йўқ эди. Гарчи икки ўртада Ўратепа учун хануз кураш кетса-да, бироқ қўқонликларнинг 1837 йили Қоратегин ва Дарвозни ҳам бўйсундиришлари ҳар ҳолда хонлик сиёсий мавқеининг ошишида катта воқеа бўлган. Шу билан бирга ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Муҳаммадалихон давлат ишларида калтабинликка йўл қўя бошлайди. Чунончи, бир қатор нуфузли арбобларни тазйиқ остига олади, ижтимоий ҳаётда ахлоқ³шарикат талабларига тамомила зид нолойикликларга қўл уради. Натижада норозилик туғилиб, ундан қўтилиш пайига тушиб, Бухоро амири Насруллага мурожаат этганлар. Пайтдан фойдаланган амир 1842 йили лашкар тортиб келиб Қўқонни қўлга олган. Шундан сўнг у Қўқонда ўз ноибини (баъзи манбаларга кўра Раҳим парвоначи, бошқаларида эса Иброҳим Хаййол) қолдириб ҳамда қўқонликларнинг бутун қурол-яроғини олиб Бухорога жўнайди. Аммо юқорида айтилганидек, Бухоро ноибининг ноўрин хатти-ҳаракатлари туфайли маҳаллий аҳоли орасида норозилик юзага келади ва бу ҳолда Қўқонда яна минглар сулоласи намояндалари, аниқроғи Шералихон ҳукмронлиги ўрнатилишига шароит яратади². Гарчи Шералихон тез орада Бухоро лашкарининг 1840—1842 йиллардаги Қўқон хонлигига нисбатан сиёсати натижасида қўлдан кетган Хўжанд ва Тошкент кабиларни яна хонлик доирасига қайтара олган бўлса-да, аммо бошқа бир омил — маркази Норин ва Қашқадарё оралиғида бўлган кўчманчи қипчоқлар орасида катта нуфузга эга қўқон уруғлиқ Мусулмонқул мингбошининг (1794—1852) хонликда катта мавқега эга бўлиши минглар сулоласига зарба бўлган. Чунончи, 1844 йили Мусулмонқул Андижон, Наманган кабилар-

¹ Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 611—613-бетлар.

² Мунтахаб ат-таворих, 2-жилд, 716—736-бетлар; Тарихи Шохрухий, 134—136-бетлар; МуллаАваз Муҳаммад. Тарихи жаҳоннамои. Ўзбекистон ФА ШИ ҚЖ қўлёмаси. Рақами 9455, 160а—175а-варақлар; Ансoб ас-салoтин. 19—21-бетлар.

ни ўз ҳукми остида бирлаштириб ва, энг аввало, кипчоқларга суянган ҳолда Қўқонга таҳдид сола бошлайди. Субутсизлик қилган Шералихон ҳам Қўқонни, ҳам ҳокимиятни қўлдан беради. Гарчи у тахтда қолдирилган бўлса-да, амалдаги ҳукумат энди Мусулмонқул мингбоши ва унинг тарафдорлари ихтиёрига ўтган эди. Энг муҳим лавозимларга ўз кишиларини тайинлаган Мусулмонқул сиёсати табиий равишда маҳаллий доираларга хуш келмаган. Гарчи, 1844 йили улар Шералихонни ўлдириб, ўрнига Олимхоннинг ўғли Муродни хон қўтариб, бу билан вазиятни ўзгартирмоқчи бўлсалар-да, аммо Мусулмонқул усталик билан, яъни аввалига хонни тан олиб, сўнг эса ўлдириб, Қўқон ҳукмдори сифатида Шералихоннинг ўн уч-ўн тўрт яшар ўғли Худоёрни (1845 йили) эълон қилади. Қўқонниб турганидек, Мусулмонқул тахтга ёш болани ўтказиб, бошқарув ишларини ўз қўлида сақлаб қолган. Бундай ҳолат то 1852 йилгача давом этган. Орада норозилик, айниқса, илгаридан хонликда катта нуфузга эга бўлиб келган маҳаллий намояндалар норизолиги тўлиб-тошиб бораверган. Бундан ташқари шайхулислом Зокирхожа Намангоний, унинг ўғли Сулаймонхожа Холмуҳаммад раъис, Ҳожамқули аълам кабиларнинг Мусулмонқул томонидан қатл қилиниши вазиятни янада етилтирган. Шунингдек кипчоқ сиёсий гуруҳлари орасида вужудга келган қарама-қаршилиқлар ҳам Мусулмонқул мавқеининг бўшашишида ўз таъсирига эга бўлганини ҳам биламиз. Чунончи, мазкур қарама-қаршилиқ натижасида 1846 йили Мусулмонқул вазифасидан четлаштирилган. Аммо бир оз ўтиб у яна хонликдаги энг асосий кучга айланади. 1848, 1849 йиллардаги яна икки бор даргоҳдан четлаштирилганига қарамай, ҳар гат ҳокимиятни қўлга олишга муваффақ бўлаверган. Охири 1852 йили юқорида кўрсатилган сабаблар ҳамда умуман кипчоқларнинг кўчманчи, ярим кўчманчи ҳолатидан шаҳарларга ўрнашишда маҳаллий ўтроқ аҳолига ўтказган зулмлари бир бўлиб, тошкентлик ва фарғоналик маҳаллий сиёсий кучлар бирлашиб, Мусулмонқулни барча имтиёзлардан маҳрум қилиб қатл эттирилишига эришадилар.

Бу билан бир қараганда энди Худоёрхон учунтсонлик ишини сулола ва даргоҳ манфаати нуқтаи назаридан юргизиш имкони юзага келгандай бўлиб туюлса-да, аммо яна эски «қасаллик»¹ — маҳаллий бекларнинг исёни (масалан, Тошкент, Ўратепа), энг муҳими, ши-

молдан Россия империяси босқини билан боғлиқ воқеалар Қўқон хонлигининг бундан буёнги тақдирини иккилик қилиб қўйганди. Рус аскарлари шувдоққина хонлиқнинг шимолий чегараларига қадам босиб турганларида ҳам ички зиддиятларга барҳам берилмаганига нима дея оласиз?! Ақа-укалар — Худоёр ва Малла ўртасидаги кураш, 1858—1862 йилларда Маллахоннинг тахт соҳиби бўлиши, 1862 йили Худоёрхоннинг яна тахтга чиқиб, 1863—1865 йилларда Саъидхон ҳукмронлиги (аслида яна бир кипчоқ намояндаси Алимқул ҳокимияти), 1865—1875 йиллари эса Худоёрхоннинг сўнгги бор хонлик қилиши ҳам бир бўлган, шу йиллар орасида Россия томонидан бирин-кетин Қўқон хонлиги ерларининг, аслида мамлакатимиз бир қисмининг босиб олиниши ҳам бир бўлган. 1876 йили Россия Қўқон хонлигини бутунлай йўқ қилиб, унинг доирасидаги ерларни ўзиники деб эълон қилади¹.

Шу ерда бошқарув масаласига тўхтаб ўтсак. Айтилганидек, Бухорода бошқарувнинг амирлик тизими жорий этилган, яъни энг олий давлат мақоми амир ҳисобланиб, табиий равишда бундай мақомда олий ҳукмдор — манғитлар сулоласи намояндаси фаолият кўрсатган.

Қўрилаётган даврда марказий бошқарув тўлалигича даргоҳда мужассамлашиб, аштархонийлар даврида асосан емирилиб бўлган даргоҳ ва девонлар тизими тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аниқроғи, мазкур тизим йўққа чиққан ва ижроия вазифалари тўғридан-тўғри саройдаги у ёки бу лавозимда ёки бирон-бир йирик арбоб фаолиятида мужассамлашган. Масалан, аштархоний Убайдуллахон замонида мамлакатдаги энг нуфузли давлат мақомига айланган қушбеги манғитлар даврида, Шох Мурод ҳукмронлик қилган йилларни ҳисобга олмаганда, амирдан кейинги иккинчи шахсга айланган. Бош вазир ўрнида қабул қилинадиган қушбеги мамлакат бошқаруви, молия, солиқ, хазина, пойтахтдаги ахвол билан боғлиқ энг муҳим масалаларни назорат қилган. Шунингдек унга барча вилоятлар бўйсунган².

Муҳимлиги жиҳатидан кейинги вазифа молия вазир (девонбеги) ҳисобланиб, уни одатда қуйи қушбеги деб атаганлар. Сабаби, қушбеги — бош вазир арқда

¹ Ансоби ас-салотин, 22—115-бетлар; Тарихи Шохрухий, 137—280-бетлар.

² Рисола, 37-бет.

фаолият кўрсатган бўлса, молия ишлари, асосан закот билан машғул қушбеги идораси аркдан пастда жойлашган. Шунинг учун ҳам халқ орасида бош вазир бош қушбеги, молия вазири эса қуйи қушбеги дейилган.

Манғитлар даврида шайбонийлар, айниқса, аштархонийлар замонида катта мавқе касб этиб келган оталиқ хизмати асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амирликнинг марказий қисмини сугориш ишлари, сув тақсимооти билан боғлиқ тадбирларга бош-қош бўлган. Ҳар ҳолда XVIII аср охирларига оид ишончли манбалардан бирида шундай ёзилган¹. XIX асрга келсак, хусусан, тилга олинган Аҳмад Дониш асарида бу лавозимга оид маълумотларни топишнинг иложи бўлмади.

Шунингдек, амирликда парвоначи (олий ҳукмдор ёрликдарини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи; унга шунингдек араб миллатига мансуб аҳоли билан шуғулланиш ҳам юклатилган), додхоҳ (жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини олиб беришга масъул, баъзан олий ҳукмдор рухсати билан ўзи ҳам даъвогарларнинг талабларини қондириши мумкин бўлган) каби илгариги асрлардаёқ жорий бўлган вазифалар бор эди. Аммо мазкур давлат лавозимларининг мавқеи энди кўпроқ шу мансабдаги шахс нуфузи билан ўлчанадиган бўлиб қолганди. Худди шунга ўхшаш ҳолатни биз иноқ вазифасида ҳам қўришимиз мумкин. Иноқ (бош иноқ) ўз лавозимида кўра, олий ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги оддий хизматчиларга етказиш, демак, буйруқни амалга оширишни ташкил қилиш ва умуман ҳали давлат мансабини эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар билан шуғулланган. Бундан ташқари кичик иноқ хизмати бўлгани ҳам маълум. У жойлардан, чет эл элчилари томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар, номаларни қабул қилиб олувчи илк босқич ҳисобланган. Бундан ташқари олий ҳукмдор муҳри ҳам унда сақланган². Амирликдаги яна бир муҳим давлат мансабларидан бири бу тўқсобоидир. Мазкур хизмат мазмунининг ўзгариб бориши қизик. Асл маъносига кўра, туғ, яъни олий ҳукмдор — давлат байроқдори ҳисобланса-да, у олий маросимларда ишончли шахс сифатида ҳукмдор олдида таом тортиш каби масъулиятли тадбирларни ҳам бажарган. Шу билан бирга унга бирон-бир туман ҳам

бириктириб қўйилган. Бошқача айтганда, даромад манбаи шу тумандан бўлган¹. Аммо XIX асрга келиб эса мазкур лавозим эгаси худди додхоҳ каби ҳарбий вакил даражасига кўтарилган. Ҳарбий ишлар бўйича энг юқори даражада эса ҳарбий вазир турган. Уни кўпроқ лашкар тўтғичбошиси деб атаганлар. Аниқроғи, лашкар тўпчилар қисмининг қўмондони ҳамда Бухоро гарнизони бошлиғи лашкар бошлиғи саналиб, амалда ҳарбий вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғининг бундай юксак кадрланишини шундай тушунтириш мумкин: бу вақтга келиб ҳарбий санъат ва урушда тўпчилар, яъни энг замонавий қуроли усталарининг ўрни алоҳида бўлган.

Шунингдек бошқарувда кўкалдош (мамлакат миқёсида хавфсизлик хизмати бошлиғи), бош хожа (ҳарам ходимлари бошлиғи), меҳтар, кутвол (қурилиш ишларига масъул), баковулбоши, кичик уроғ (олий ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидагиларни назорат қилиб турувчи ходим), эшикоғабоши, мирохур, қўрчи-боши (қуроли-аслаҳага масъул), қоровулбеги (шаҳар, йўллар посбони), удайчи (уруш пайтида ҳарбийларни турига қараб тақсимловчи), шиғовул (элчилар қабулини уюштирувчи) каби қатор лавозим ва хизматлар ҳам бўлганки, улар ўзларининг тўғридан-тўғри вазифаларидан ташқари амирлик сиёсий ҳаётида тутган шахсий мавқелари билан ҳам кадрланганлар. Шунга кўра ўз-ўзидан улар эгаллаб турган лавозимнинг кадр-қиммати ҳам ошган. Масалан, 1842 йили Қўқонни бўйсундиргач, амир Насрулла бу ерга ноиб сифатида парвоначи унвонидаги ўз кишисини тайинлагани маълум.

Жамият бошқарувида муҳим аҳамият касб этиб келган шайхулисом, қози фаолиятларига ҳам тўхтаб ўтсак. Шайхулисом мафкуравий муносабатларда энг олий даража ҳисобланиб, жамият маънавий ҳаётида, жумладан, ҳукмдор хонадон ва олий ҳукмдор туриш-турмушига таъсири жиҳатидан XVII—XIX аср биринчи яримларида ниҳоятда катта мавқега эга бўлган. Унга хатто қози калон (қози ал-қуззот) ҳам бўйсунган. Олий қозига ўз ўрнида қуйи табақа қозилари, жумладан, аскар қозиси ҳам ҳисоботда бўлганлар. Ҳарбий доирадаги ҳуқуқий масалаларни аскар қозиси олиб борган. Қози калоннинг ваколатига қуйидагилар кирган: умуман суд ишлари, ижтимоий адолат билан боғлиқ масалалар,

¹ Мажма ал-аркам. с. 95.

² Ўша жойда, 96—97-бетлар.

¹ Ўша жойда, 98—99-бетлар.

хусусан, бозор, кўча-кўйлардаги ахвол, мадрасалардаги таълим, вақф ишлари, йўқолган вақф ҳужжатларини тиклаш, етим ва бевалар ҳақ-ҳуқуқини химоя қилиш, карвонсаройлардаги тартиб ва ҳоказо. Амир Шоҳ Мурод даврида қозилик тизимида қатор ўзгаришлар бўлгани ҳам маълум. Чунончи, олий маҳкама таъсис этилиб, унинг ишида 40 нафар фақиҳ (қонуншунос) фаолият кўрсатган. Шоҳ Муроднинг бу борадаги ислохотларининг аҳамияти шундаки, суд жараёнида айбланувчи ҳам, жабрланувчи ҳам ачбатта иштирок этиши керак бўлган. Бирон-бир томон эгаллаб турган юқори лавозими орқасида жавобгарлик, гувоҳликдан бош тортолмаган. Шунингдек, мазкур тизимда муфтий (ривоят ва фатво билан таъминловчи), раъис (мухтасиб), садр (вақф мулклари ҳисоб-китоби ва назорати билан шуғулланувчи) каби хизматлар ҳам бўлганини эслатиб ўтмоқчимиз.

Хива ва Қўқон хонликларидаги бошқарув масаласига келсак, умуман олганда уларнинг Бухоро амирлигидан кўп ҳам фарқи бўлмаган. Буни табиий деб билмоқ керак. Зеро, аслида бу уч сиёсий бирлик ягона сиёсий бирлик — давлатнинг учга бўлинишидан, бир мамлакатнинг учга парчаланишидан таркиб топган эди. Шунинг учун ҳам улар бир-бировларидан узоққа ё четга «қочиб» кетолмасдилар. Бунинг исботини биз Мунис келтирган маълумотларда кўришимиз мумкин: «Абулғозийхон ўзбекдан уч юз олтмиш кишига амал берди. Аларнинг ўттиз иккисига ўз ёнидан ўрин берди. Андоқким, икки шайхулислом, икки қози, бир раис..., бир мутавалий, бир нақиб, тўрт оталиқ, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт чигатой иноқи ва бир вазирким, ҳоло меҳтар дерлар ва бир қушбеги, бу иккови ўринсиз хон ҳузурида оёқ устида турадилар»¹.

Фарқларга келсак, Хива хонлигида иноқ вазифаси шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларида катта аматий аҳамият касб этган. Натижада ишора қилинганидек, Муҳаммад Амин иноқ 1770 йили ҳатто ҳокимиятни қўлга киритишга ҳам эришган. Аммо XIX аср биринчи ярмида эса Хива хонлигида хондан кейинги муҳим лавозим қушбеги бўлган. Мазкур ҳолат шу юз йилликнинг 60-йилларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани маълум. Чунончи, 1865 йили Ҳасан Мурод қушбеги вазири аъзам мақомида бўлган. Бунинг сабабини

билиш қийин эмас. Бухоро амирлигида бўлганидек, у ёки бу шахснинг мавқеига қараб унинг расмий мақоми ҳам ошиб бораверган. Айтайлик, Ҳасан Мурод вафотидан (1865 йил) сўнг вазири аъзамлик Абдулло меҳтарга ўтади. Бухорода эса меҳтарга хон муҳрини сақлашдан (кичик меҳтар) закот, вориссиз мулклар билан шуғулланишгача (катта меҳтар) ишлар юклатилган¹. Хивада эса у улуг вазир даражасида турган. Кейинчалик эса девонбегининг мавқеи хонликда олий ҳукмдордан кейин иккинчи ҳисоблангани маълум. Девонбеги нафақат бошқарув, олиқ-солиқ, молия ишлари, балки ҳарбий масалалар, чунончи, ҳарбий юришларга бош бўлиш, аскарларга нафақа ва мукофот тайинлаш, душман билан музокара олиб бориш, сулҳ тузиш қабиларга ҳам дахлдор бўлган². Хива хонлиги бошқарувида биз шунингдек доруға, кутвол, тўксобо, шиғовул, ясовулбоши, мингбоши, юзбоши, соллоқ, сардор, мунший каби вази-фаларни учратамиз.

„Қўқонда ҳам бошқарув тизими кўп жихатдан Бухородаги ҳолатни эслатса-да, аммо унинг ҳам ўзига хос томонлари бўлган. Қушбеги, девонбеги, оталиқ, парвоначи, додхоҳ каби мансабларнинг мавқеи бу ерда ҳам баланд ҳисобланган ҳодда, ҳарбий лавозим эгаларининг, айниқса, мингбошининг роли баъзи замонларда ниҳоятда юқори бўлганини биламиз. Чунончи, қушбеги, парвоначи лавозимидагиларга мингбоши ҳарбий унвони берилиши фикримиз далили бўла олади. Юқорида кўрганимиз, Мусулмонқул мингбоши ҳатто ҳокимиятни қўлга олиб, бутун хонлик ишларини юргизганини эслайлик. ¹⁰

Энди XVIII—XIX асрларда (то Россия босқинига қадар) мамтакатдаги ишлаб чиқариш соҳаларига тўхтаб ўтсак. Сиёсий муносабатлар нечоғлиқ мураккаб бўлишидан қатъи назар, бу даврда сунъий суғориш ишларига эътибор сусаймаган, десак тўғри бўлади. Дехқончилиги кўп жихатдан сунъий суғориш ишлари билан боғлиқ мамлакатимиз учун бу соҳадаги доимий ҳаракатлар бўлиши табиий эди. XVI—XVII асрларда бу соҳада қилинган тадбирларни айтиб ўтгандик. Манғитлар замонида келиб то шунгача амалга ошириб келинган, қурилган сунъий суғориш иншоотларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган, янгилари ҳам қурилган (ма-

¹ Фирдавс ал-иқбол, 28а-варақ.

¹ Мажма ал-аркам. с. 97—98.

² Шажарайи Хоразмшоҳий, 202—238-бетлар.

салан, Шох Мурод, Хайдар ҳукмронлик йилларида). Хива хонлигида эса сунъий суғориш борасида оддинги асрларга нисбатан кўп иш қилинган яққол кўринади. Албатта, бунда энг аввало хонлар ва йирик аматдорлар ташаббус кўрсатганлар. Араб Муҳаммадхон Тук қалъасидан Куйгун томон қазитган канал, Абдулғозий Баҳодирхон номи билан боғлиқ Ғозиобод каналининг таъмир этилиши, Анушахон замонида қурилган Шоҳобод (узунлиги 143 км, эни 30 метр, чуқурлиги 3,5 метр), Урмиш (узунлиги 96 км, эни 17,5 метр) каналлари, Али Султон қурдирган Тошли ёрмиш канали ҳамда Манғитарна (XVII), Эшим Яраган, Омонқули, Ингичка, Ихлос, Қилич Ниёзбой (1815), Янгиёп ва Қорақўз (XIX), Шохмурод (1846), Раҳмонбердибой, Тошсақо (1828), Қўхна Урганч-Хонёп (1831), Қорақалпоқ, Хонобод (1847), Сипоҳий, Муҳаммад Амин (1850), XIX аср 50-йилларидаги Қалтаминор, Боғёп, Амиробод, Сарибий каналлари ва бошқа қатор катта-кичик сунъий суғориш иншоотлари билан боғлиқ тадбирлар фикримиз далили бўла олади.

Қўкон хонлигида Эрдона, Норбўта ҳукмронлик қилган замонларда Сўх дарёсидан чиқарилган каналлар, Олимхон буйруғи билан қаздирилган олтига канал (арик) ва натижада ҳозирда машҳур Олтиарикқа асос солиниб, бу ерларнинг ободонлашиши, Умархон даврида Сирдарёдан чиқарилган Ўзганддан бошланиб Андижон ва Марғилон оралиғидаги Шаҳрихонгача борадиган канал, Норин дарёсидан бошланадиган Янгиарик канали (1819), Хон ва Зарбак каналлари (1803), Муҳаммадалихон замонида Иламишмозордан бошланувчи узунлиги 30 км. дан ошиқ канал, Худоёрхон замонидаги Чинобод (1855), Улуғнаҳр (1869—1870) каби каналларнинг бунёд этилиши мазкур водийда ҳам сунъий суғориш ишлари жадал борганидан далолатдир.

Суғориш ишларини йўлга қўйиб бориш табиий равишда дехқончилик, боғдорчилик учун тегишли шароит яратиб берган. Ўлкада илгаригидек дончилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, пиллачилик ривожланиб бораверган. Мазкур соҳалардаги ахвол нечоғлиқ бўлганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, 1840 йили Бухоро амирлигида факат боғдорчиликдан олинган умумий даромад 99 млн. тиллани ташкил қилган. Боғдорчилик Хива ва Қўкон хонликларида ҳам шундай даражада тараққий топган. Боғлар ўнлаб, юзлаб гектар майдонни эгаллаган. Бир қизиқ маълумот. Қўкондаги

боғлардан бирида турли ранг ва турдага ўн икки минг каптар бўлган экан. Кўрилатган даврда ўлкада қурилиш учун зарур ёғоч етиштириш ва ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланилганини таъкидлаш жоиздир.

Хунарамдчиликка келсак, бу борада тўқимачилик, тикувчилик, кўнчилик, кончилик, мисгарлик, заргарлик, ёғочсозлик, темирчилик, кулолчилик, қоғоз ишлаб чиқариш кабиларни кўрсатиш мумкин. Маллахон даврида Қўконда тўп ишлаб чиқарувчи «артиллерия» қорхонаси қурилган.

Қурилиш ишларига ҳам эътибор сусаймаган. Чунончи, Бухоро шахрининг ўзида XIX аср ўрталарида, яъни Россия босқинидан олдин, 38 қарвонсарой, 9 савдо тими, 16 ҳаммом, 45 бозор бўлгани маълум. Шунингдек 200 дан ортиқ масжид, 100 дан ортиқ мадраса мавжудлиги ҳам манбаларда ёзилган. Улар орасида Турсунжон (1796—1797), Эрназар элчи (1795), Халифа Ниёзқул (1807), Халифа Худойод мажмуасидаги мадрасалар айниқса диққатга сазовордир.

Хива хонлигида ҳам қурилиш кўп бўлганини билемиз. Фикримиз исботи ўрнида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин: Араб Муҳаммадхон (1616), Ҳожамбердибий (1688), Шерғозихон (1719—1728), Муҳаммад Амин инок (1765), Қутли Мурод инок (1809), Оллоқулихон (1832—1835), Араб Муҳаммадхон (1870), Мусатўра (1841), Саидбой (1842), Амиртўра (1870), Муҳаммад Раҳимхон (1871), Муҳаммадмурод девонбеги, Отажон тўра, Қадам ясовулбоши, Иброҳимхожа, Юсуф ясовулбоши, Хусайн Муҳаммадбой, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Исломхожа, Исфандиёрхон мадрасалари, Саидбой (1842), Оқмасжид (1875) масжидлари, Пахлавон Маҳмуд мақбараси (1835), Қўхна Арк, Тошхавли, Нуруллабой саройлари, Жума, Саидбой (1842), Қўкминор (1852—1853), Исломхожа (1908) миноралари ва бошқалар.

Фаргона водийсида 1740 йили Эски Ўрда ўрнида ҳозирги Қўкон шаҳрига асос солиниши, хонлиқнинг турли шаҳарларида бунёд этилган кўплаб ўрдалар, бозорлар, қарвонсаройлар, масжидлар, хонақоҳлар, қорхоналар, мадрасалар, чунончи, Мир (1798), Норбўта, Хонмирза Ёдгор (1830), Ҳазрати Соҳиб (1861), Худоёрхон (1850, 1870 йиллари Қўконда, 1873 йили Наманганда, 1874—1875 йили Шоҳободда, Чустда), Ҳакимойим (1869), Султон Муродхон (1871), Маъруфхонтўра (Наманган ва Асакада), Олимбек (Ўшда), Насриддинбек

(Андижонда), Тошкентда XIX асрда қурилган Бекларбеги, Муйи Муборак, Эшонкул додхоҳ, Юнусхон, Абулқосим мадрасаларини далил сифатида кўрсатиш мумкин.

Хуллас, ишлаб чиқариш ва қурилиш тўхтагани йўқ. Шундай ривож ҳолатини маданият соҳасида ҳам кўриш мумкин. Тўтри, мамлакатнинг учга бўлиниб кетиши, сиёсий қарама-қаршиликлар ва, айниқса, Россия босқини туфайли сиёсий мустақилликнинг қўлдан кетишининг умумий манзарасида бу соҳадаги аҳвол илгариги, масалан, теурийлар замони каби намоён бўлмаслиги мумкин. Аммо бир нарса аниқки, кўрилаган босқичда фан ва маданият ҳар ҳолда бир ерда тўхтаб қолмаган. Юқорида зикр этилган қурилишлар, айниқса, мадрасалар бунёди шунга ишоради. Совет даври тарихшунослиги иложи борида XVIII—XIX асрларда ўзбек халқининг бу соҳалардаги тарихини бўяб кўрсатишга интилиб, ўлкани маданий қолоқликда айблаб, бу билан Россия босқинининг Ўзбекистон учун «профессив аҳамиятини» исботлашга атайин ҳаракат қилган.

Ўтган сулолалар каби манғитлар, қўнғиротлар, минглардан чиққан намоёндалар ҳам ўз даври ва доираларининг ўқимишли шахслари бўлганлар. Масалан, Қўқон хони Умарнинг «Амирий», малика Моҳларойимнинг «Нодира», «Комила», «Макнуна», Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II «Феруз», унинг акаси Отажон Тўра Мурод «Муродий» тахаллусида шеър битганларини, Абулғозий Баходирхоннинг «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» каби ўзбек тилида ёзган асарларини эслайлик. Фазлий, Мушриф, Ғозий, Афсус, Содик, Хиёлат, Ҳозик, Хотиф, Маҳмур, Гулҳаний каби етук қалам соҳиблари Фарғона водийсида яшаб ижод қилганлар. Шунингдек «Афзал ат-таворих», «Тарихи Ўмархон», «Рисолайи аскария», «Мунтахаб ат-таворих», «Тарихи Шохрухий» «Тарихи жаҳоннамой», «Хулосат ал-ахбор», «Таснифи Ғариб», «Тарихи жадидаи Тошканд» каби бошқа кўплаб тарихий асарлар ҳам худди шу даврда Қўқон хонлиги доирасида ёзилган. Бухорода ҳам тарих ёзишлик тараққиётда тўхтамаган. Ҳеч бўлмаса, «Тухфат ал-хоний», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатхномаи султоний», «Манғитлар хонадони салтанати қисқача тарихи», «Ўзбек подшоҳдари зикри», «Тарихи салотини манғитийа, ўзбакийа ва аштархонийа» кабиларни ёдга олиш мумкин.

Хива ҳам тарихий асарлар битиш борасида ўзига хос марказга айланган. Зикр қилинган «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима», Муниснинг «Фирдавс ал-икбол», Огаҳийнинг «Риёз ад-давла», «Зубдаг ат-таворих», «Иқболи Фсрузий», Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи», «Жоме ал-воқеоти султоний», «Гулшан ад-давла», «Иқболи Ферузии» асарларининг ёзилганлиги энг катта далилдир. Хивалик олимлар, тарихчиларнинг ўз даври учун ўзбек тарихшунослигига қўшган энг катта ҳиссаларидан бири шундаки, улар тилга олинган манбаларни ўзбек тилида ёзганлар. Бундан ташқари хиваликлар тарихшуносликдаги гаржимачилик соҳасида таҳсинга лойиқ ишларни рўёбга чиқарганликларини айтиб ўтиш лозим. Чунончи, Мирхонднинг «Равзат ас-сафо», Яздийнинг «Зафарнома», Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сияр», Восифийнинг «Бадое ал-вақое», «Тарихи Табарий», Рашидиддиннинг машҳур «Жоме ат-таворих» (Али султон (вафоти 1571—1572) буйруғи билан), Биноийнинг «Шайбонийнома», «Тарихи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», Махдихон Астрободийнинг «Тарихи Нодирий», «Зубдат аи-ҳикоёт», «Мифтоҳ ат-толибин», «Ахлоқи Муҳсиний», «Насиҳатномаи Кайковус» («Қобуснома»), Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Баҳористон», «Саломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайхо», Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хисравийнинг «Ҳашт беҳиш», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо», Носирийнинг «Равзат ас-сафойи Носирий», Дарвиш Аҳмаднинг «Саҳойир ал-ахбор», машҳур араб тарихчилари Масъудий, Ибн ал-Асир асарлари араб ва форс тилларидан ўзбекчага ўғирилган.

и Хуллас, сунъий суғориш ишлари, қурилишдан тортиб деҳқончилик, ҳунармандчилик, фан ва маданиятга, ички савдодан ташқи иқтисодий алоқаларга (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Россия ва бошқалар) оид маълумотларни олсак, умуман олганда, юртимиз ва аجدодларимиз XVIII—XIX асрларда дунёнинг кўпчиликлари ва мамлакатларидан орқада бўлмаганлар. Сидан олдинги ўтмиш маданиятни назарда тутсак, келаётган фан ва техника асрида (XX) тараққиётнинг олдинги сафларида туршплари учун потенциал имкониятлар бор эди. Аммо давлат сиёсатида, яққал ҳукмдорлик асосида қурилган ижтимоий-сиёсий тизимдаги етакчи кучлар — хону амирлар, беку амалдорлар фаолиятида ана шу замонавий тараққиёт асослари-

нинг инкор этилиши, улардан миллий манфаат йўлида фойдалана билмаслик, ўз тор доираларида ўралашиб қолишлик, дунё миқёсида фикрлашнинг йўқлиги пировардида қимматга туҳишшуСиёсий жиҳатдан тарқоқ, ҳудудий парчаланган, ҳарбий жиҳатдан қоқоқ бўлган мамлакатимиз XIX асрнинг 60—70-йилларида Россия босқинчилари томонидан забт этилди. Шу тариқа ўзбек давлатчилиги тарихида навбатдаги, бу сафар 125 йилдан ортиқ кечган қарамлик даври бошланди.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилиги тарихи мавзусини ўрганиш жараёнида куйидаги хулосаларга келинди.

1. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи масаласи то асримизнинг 90-йиллари бошига қадар нафақат ўзбек тарихшунослигида, балки умуман замонавий тарих фанида алоҳида бир илмий йўналиш сифатида мавжуд бўлмаган. Бунинг бош сабаби энг аввало шўро замони тарихшунослик фанида коммунистик, салтанатпарастлик мафкурасининг ҳукмронлиги билан боғлиқ бўлиб, евроцентризмнинг ҳам ўзига яраша таъсири катта эди. Шу сабабдан ҳам яқин-яқингача ўзбек давлатчилиги мавзуси инкор қилиб келинган. Ваҳоланки ўзбек давлатчилиги мавзусини тарихшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида қабул қилиш ва ривожлантириш учун барча илмий асослар мавжуд эди. Биз бу ерда археологик изланишлар натижасида топилган моддий ашёлар, ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихини акс эттирган турли тиллардаги (туркий, эроний, араб, хитой, ҳинд, армани, сурёний, лотин, рим ва ҳоказо) бирламчи ёзма манбалар, халқ оғзаки ижоди намуналарини ва, албатта, давлатчилик мавзусини ўрганишнинг назария ва услубиятини назарда тутмоқдамиз.

Хуллас, ўзбек давлатчилиги мавзусини ёритиш учун зарур ёзма манбалар қўлами ниҳоятда кенг ва мазкур катта йўналишни ҳар томонлама, чуқур ва узлуксиз тадқиқ этиш учун етарли даражададир. Ушбу манбалар ёрдамида тадқиқотчи давлатчилик тарихи бошланган илк замонлар ижтимоий-сиёсий манзарасини, воқеалар ривожини кузатиши мумкин.

2. Манбаларнинг турли тилларда, турли мамлакатлар, сиёсий манфаати ҳар хил бўлган томонлар вакиллари тарафидан ёзилгани мавзуга оид масалаларни

ўрганиб хулоса қилишда илмий ҳолисликни сақлаш имконини беради. Масалан, милоддан аввалги 1-минг-йилликнинг биринчи ярмини тадқиқ қилишда биз асосан «Авесто»га, шунингдек эроний, лотин манбаларига суяндиқ. Албатта, улар қиёсий ўрганилди.

Тадқиқ қилинаётган мавзуга оид ёзма манбалар сони ва улардаги маълумотлар қўлами даврлар оша қўпайиб ва кенгайиб боради. Айниқса, ўрта асрлар манбалари мавзунини янада чуқурроқ ва батафсилроқ ўрганиш имконини беради. Чунончи, давлат бошқаруви масалаларини, замонлар сари бошқарувдаги ўзгаришлар жараёнини таҳлил этишда тўғридан-тўғри шу мавзуга бағишланган тарихий асарларнинг (масалан, «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Темур тузуклари», «Дастур ал-вузаро», «Мажма ал-арқом» ва бошқалар) мавжудлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

3. Тадқиқот географияси ҳозирги Ўзбекистон давлати ҳудудларидан ташқарига чиқиб кетгани табиийдир. Чунки, биринчидан, 1924 йилда шўро ҳукумати томонидан зўравонлик йўли билан ўтказилган ушбу маъмурий чегаралар то ўша йилларгача ўзбек халқи тарихи, жумладан, давлатчилик тарихининг географик кенглигига мос келмайди; иккинчидан, турли мингйилликларда сиёсий, иқтисодий, савдо, маданият маркази, давлат пойтахти ролини ўйнаган Хоразм, Бухоро, Самарқандга ҳозир биз Ўрта Осиё деб биладиган минтақадан ташқаридаги ҳудудлар ҳам бўйсунганлар, ягона давлат, сачтанат таркибига кирганлар; учинчидан, гашқи тажовузкорларга қарамлик йилларида ё бўлмаса, минтақадан чиқиб ўзининг мустақил сиёсий қурилмасига эга бўлган ҳолда ўзбек давлатчилиги тарихида «пассив» таъсири бўлган ҳукмрон сулолалар, сиёсий бирликлар ҳам бўлган. Шу сабабларга кўра тадқиқот географияси Каспий денгизидан Ҳиндистонгача, Шарқий Туркистондан Эронгача бўлган катта ҳудудни қамраб олган.

4. Археологик изланишлар, ёзма гувоҳликларни таҳлил қилиш ҳамда қадимги давр давлатчилиги талабларини инобатга олиб биз ўзбек даълатчилигининг илк асоси бундан 2700 йил олдин, яъни милоддан аввалги 1-мингйилликнинг VII асрида қўхна Хоразмда бунёд бўлган, деган хулосага келдик. Зеро, биринчидан,

айни шу даврда Хоразмда мавжуд бўлган йирик сунъий суғориш иншоотларини бунёд этиш, таъмирлаш, назорат қилиш ва ниҳоят улардан фойдаланиш учун катта куч ва сафарбарликни талаб қиладиган сиёсий тизим мавжуд бўлиши керак эди. Иккинчидан, воқеалар баёни айнан 1-мингйилликнинг биринчи ярмига тўғри келадиган, ватани Хоразм ҳисобланмиш энг қўхна манбалардан «Авесто»га кўра бу пайтда сиёсий, ҳарбий, мафкуравий бошқарув тизими нафақат алоҳида вилоят (дахью) доирасида, балки ана шундай вилоятлардан иборат бирлашма (дахьюсасти) микёсида амалга оширилган. Бу бирлашмани тўғридан-тўғри давлат тушунчаси билан боғлаш ҳақиқатга мос тушади. Учунчидан, минтақа атрофида, чунончи, ҳозирги Эрон, Ҳиндистон ҳудудларида худди шу даврда давлатчилик асослари мавжуд бўлгани ҳолда ушбу жараён Хоразм ерини четлаб ўтиши мумкинлиги ҳусусида фикр қилиш ғайриилмийдир. Зеро, ёнма-ён жойлашган ва кейинги мингйилликлар тажрибасидан келиб чиқсак, бир-бировига таъсири доимо сезиларли бўлган мамлакатларда, айниқса, Турон ва Эронда давлатчилик анъаналари таҳминан бир вақтда шаклланиган мантиқлидир. Тўртинчидан, узоқ даврлардан буён деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти ривожланиб келаётган, шаҳарсозлик, қалъасозлик маданияти милоддан аввалги 2-мингйилликка бориб тақаладиган, ҳозирда ҳам барҳаёт Самарқанд, Бухоро, Хива, Қува каби шаҳарларнинг ибтидоси милоддан аввалги VIII—IV асрларга туташ мамлакатда давлатчилик анъаналари шу қадар қадим бўлиши табиий.

5. Милод бошига қадар кечган асрларда ўзбек давлатчилиги ривожига Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар) Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Шунинг учун то қушониёлар замонида қадар Хоразм, Бактрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон давлат бирликлари қўп ҳолларда алоҳидалик мақомида фаолият кўрсатганлар. Тўғри,

мазкур қаторда Хоразмнинг мавқеи, бошқаларга таъсири сезилиб турган. Аммо фақат қушонийлар ҳукмронлиги йилларидан бошлаб давлат ҳокимиятини бир марказдан туриб бутун минтақа ва ҳатто ундан ташқарига ҳам тарқатиш тамойили қўзга ташланади. Бошқача айтганда, милoddан бу ёғига давлатчиликда салтанатчилик сифати амалда намоён бўла бошлайди.

6. Милодий I асрда қушонийларнинг ҳокимиятга келиши ва уларнинг намояндалари саъй-ҳаракати билан минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларнинг ва ҳатто қўшни мамлакатларнинг ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштирилиши ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган. Қушонийлар шимолда Шош, шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Эрон, жанубда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталлийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, темурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида давом этди.

Салтанатчиликнинг ўзига яраша ижобий ва салбий жиҳат ва оқибатлари бўлганини таъкидлаш лозим. Мамлакатни бирлаштириш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш, савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, маданий алоқаларни жадаллаштириш, халқаро майдонда изчил ва фаол сиёсат юритишда салтанатчилик шубҳасиз ижобий аҳамият касб этган. Аммо турли ички ва ташқи омиллар сабаб юз берган салтанат парчаланиши оқибатида сулолалар алмашуви, бир неча ўн, юз йилларда шаклланган анъаналарнинг ўзгариши содир бўлган. Бундай ҳолат ҳамма вақт ҳам яхшилик билан тугамаган. Масалан, темурийлар салганатининг парчаланиши ва шайбонийларнинг ҳокимиятга келиши фикримиз далилидир.

7. Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинига қадар тарихий босқичларини биз қуйидагича белгиладик:

А. Милодгача бўлган давр. Мазкур босқич тарихий чегараларини аниқлаштиришда биз шунчаки янги милoddнинг бошланишини назарга олганимиз йўқ. Бу ерда асосий мезон «майда» давлат бирликларидан фарқли ўлароқ, давлат тизимининг бутун ҳудудни қамраб олиши ва мазкур ҳолатнинг катъийлашиши бошланган қу-

шонийлар ҳукмронлиги айнан янги милod ибтидосига тўғри келиши билан боғлиқдир.

Б. Милод бошидан исломгача бўлган давр. Бу босқичнинг асосий чегараси юртимизга мусулмончиликнинг кириб келишидир. Зеро, ислом омили ўтмиш асрларга қарши ўлароқ, жамият бошқарувининг ягона мафкурасини шакллантирди. Шунингдек атроф ўлка ва давлатлар мафкураси ҳам айнан мусулмончилик асосларидан иборат бўлиб қолган эди. Нафақат бизнинг, балки қўплаб халқлар тарихида исломнинг ўрни ва таъсирини ҳисобга олсак, давлатчилигимиз тарихида ислом хуружи даврининг чегарасини тортиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Чунки Араб халифалиги замонида бошқарув анъаналарида унинг таркибида бўлган халқлар давлатчилигида ўзаро таъсирланиш жараёни кечган.

В. X—XIII асрлар (мўғуллар босқинига қадар). Мазкур даврни давлатчилигимиз тарихидаги ўзига хос «олтин давр» дейиш мумкин. Бошқарувнинг классик шакллариининг юзага келиши, сиёсий-иқтисодий муносабатлар, илм-фан ривожини (Илк Уйғониш даври), халқаро муносабатларда тутилган катта мавқе ва буларнинг барининг Чингизхон босқини оқибатида завола топиши ушбу асрларни алоҳида тарихий босқич сифатида белгилашни тақозо этади.

Г. Амир Темур ва темурийлар даври. Амир Темурнинг, умуман темурийларнинг давлатчилигимиз тарихида алоҳида ўринга эгаллиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмас керак. Айниқса давлатимизга Амир Темур раҳбарлик қилган йилларда мамлакатимиз бутун дунёнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий марказига айланди. Амир Темургача ҳам, ундан кейин ҳам давлатимиз ана шундай таракқиёт даражасига эриша олмаган.

Д. XVI—XIX асрлар (Россия босқинига қадар). Ушбу давр давлатчилик асосларининг заифлашиб, ички ва ташқи сиёсатда илгариги замонларда эришилган марраларнинг, давлат бошқарувида шаклланган анъаналарнинг нураб бориши, охир-оқибатда Россия қарамлигига тушиб қолиш билан характерлидир.

8. Бизнингча, Амир Темур давлати, Сомонийлар, Қушонийлар давлати каби атамалар нисбийдир. Давлатчилик анъаналари, асослари моҳият эътибори би-

лан бирон-бир шахсга ё сулолага алоқадор бўлмайди. Давлатчилик асосини жамият, халқ ташкил қилади. Муайян бир шахс, сулола ё ҳозирги ибора билан айтганда, сиёсий куч — партия давлатни вақтинча бошқариши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ўзбек давлатчилигининг кушонийлар, эфталийлар, темурийлар, шайбонийлар ё бўлмаса, Амир Темур, Исмоил Сомоний бошқарган даври, тартибида илмий муомалага кириштиш тарафдоримиз. Айнан шундай ёндашувгина ўзбек давлатчилиги тарихини узлуксиз бир жараёнда ўрганиш, ёритиш имконини беради. Энг муҳими, давлат ва миллат омилларини ўзаро уйғунлаштириш, давлатчиликни шакллантириш, ривожлантиришдаги миллатнинг ролини, миллий тараққиётдаги давлатнинг аҳамиятини баҳолаш мумкин бўлади. Давлат ва давлатчиликнинг ўз миллий эгаси пайдо бўлади.

9. Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тараққиёт йўли умуман кишилик жамияти тарихидаги бир ҳақиқатни яна бир бор исботлайди. У ҳам бўлса, тарихда шахснинг роли. Яккаҳукмронлик асосида қурилган давлатчилик ривожига шахснинг ўрни ниҳоятда юқорилигини биз Амир Темур, Исмоил Сомоний, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Абдуллаҳон ва бошқа тарихий шахслар мисолида яққол кўрдик. Бир сўз билан айтганда, буюк шахслар биз таъкидлаган давлатчилик шароитида ички ва ташқи сиёсатда ҳам ўзларига қадар, ҳам ўзларидан кейинги даврларга нисбатан фавқулудда ютуқ ва марраларга эришишлари мумкин экан. Шу билан бирга худди шундай шароитда алоҳида истеъдод ва салоҳиятга эга бўлмаган сиёсатчилар фаолияти орқасида ўтган йилларда йиғилган имкониятлар қўлдан бой берилиши ҳам муқаррар экан. Бундан чиқадиган ҳулоса, давлат ва жамият бошқарувида алоҳида шахс истеъдоди ва салоҳиятигагина боғлиқ бўлиб қоладиган тизимдан фарқли ўлароқ жамиятнинг ўз-ўзини бошқарув тизимини яратишидир.

10. Жамиятни қонунлар асосида бошқариш борасида ўзбек халқи кўп асрлик тажриба ва анъаналарга эгадир. V—VI асрлардаёқ ижтимоий муносабатларни бошқаришда тузукларнинг ўрни алоҳида бўлган. Ислохуружидан кейинги замонларда фикҳшуносликнинг на-

зарий ривожини ва амалий қўлланиши қонунчилик, ҳуқуқшунослик тушунчалари ўзбек жамияти учун янгилик эмаслиги, уларни эндигина, яъни XX аср охирига келиб ўзига кашф этмаётганини таъкидлаш жоиздир.

11. Давлат бошқарувидаги ҳокимият тақсимооти анъанаси ҳам аслида ўзбек халқи учун тарихий янгилик эмас. Бундан минг йил бурун, яъни X асрдан бошлаб то мўғуллар босқинига қадар ўзбек давлатчилигида қонун чиқарувчи идора — даргоҳ ва ижроия идораси — девонлар тизими мавжуд бўлган. Демак, ҳокимият тақсимооти жараёни ўзбек заминида ўн аср муқаддам бошланган. Чингизийлар ҳукмронлиги (1221—1370) йилларида ушбу тизим барбод бўлган бўлса-да, Амир Темур уни тиклашга эришди. Аммо шайбонийлар ҳукмронлигидан бошлаб мазкур тизим ва анъана нураб, ўз мазмунини бутунлай йўқотиб борган. Бунга сабаб шайбонийларнинг аслида кўчманчи маданият вакиллари бўлганликларидир. Зеро, ҳокимият тақсимооти анъанаси ўтроқ хатқлар давлатчилигига хосдир. Сиёсий онглари тамомила ўзга шароитда шаклланган, суяниб турган кучлари ҳам кўчманчи муҳит вакиллари бўлган шайбонийлар учун темурийлар замонида шаклланган бошқарув тизими бегона эди. Шунинг учун ҳам улар ҳокимиятни бир ерда, яъни даргоҳда марказлаштиришга зўр берганлар. Кейинги сулолалар даврида ушбу тамойил янада мустаҳкамланиб борди. Таъбир жоиз бўлса, XVI асрдан бошлаб давлат бошқаруви анъаналарида орқага қайтиш жараёни кечди.

12. Давлатчилигимиз тарихидаги салбий омиллардан бири — бу ягона давлатнинг бир неча мустақил сиёсий бўлақларга бўлиниб кетишидир. Гарчи ушбу тартиб асосан XVIII асрдан бошлаб яққол тарзда амалий кўринишга эга бўлган бўлса-да (биз бу ерда Бухоро амирлиги, Хива, Қўқон хонликларининг юзага келишини назарда тутяпмиз), аммо унинг ишшзларини, энг аввало, бизда «давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналари»¹ шаклланмаганидан, қолаверса, шайбонийлар ҳукмронлиги йилларидаги қўш ҳокимиятчилик ҳолатидан, XVI—XIX асрларда кучайиб

¹ Каримов Ис.юм. Ўзбекистон XXI аср бўсағаси... 101-бет.

Тўнг Алп Дулухон (631—634).
Тўнгшад-Ишбара Тўлишад (634—639).
Элқутлукшад Ирбисхон (639—640).
Баходур-Ирбисёбғухон (640—641).
Ирбис Шегўйхон (641—651).
Ишбарахон (651—657).

VII аср 60-йилларидан VIII аср бошларига қадар сиёсий тар-
қоқлик, бошбошдоқлик даври.

VIII—IX асрлар — Араб халифалигига қарамлик даври.

Сомонийлар (892—1005)

Исмоил (892—907).
Аҳмад (907-914).
Наср (914-943).
Нух (943-954).
Абдулмалик (954—961).
Мансур (961-976).
Нух II (976-997).
Мансур II (997-999).
Абдулмалик II (999—1000).
Исмоил б. Нух (1000-1005).

Қорахонийлар (X аср — 1212/1213)

Сотуқ Бўғрохон Абдулқарим (вафоти 955 йил).
Мусо ибн Сотуқ (вафоти 992 йат).
Сулаймон ибн Сотуқ (X аср).
Али ибн Мусо (вафоти 998 йил).
Аҳмад ибн Али (вафоти 1017/18 йил).
Мансур ибн Али.
Юсуф Қодирхон (вафоти 1032 йил).
Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Мухаммад ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).
Иброҳим ибн Мухаммад (1057/58 йили ўлдирилган).
Тўғрул Қарохон Юсуф ибн Юсуф Қодирхон (1057—1073).
Наср ибн Иброҳим (1073—1079).
Хизрхон (1079-?).
Аҳмад ибн Хизрхон (1095 йили ўлдирилган).
Масъуд ибн Мухаммад (1095-1097).
Сулаймонтегин.
Махмудтегин.
Хорунтегин Мухаммад ибн Сулаймон (1132 йили ўлди-
рилган).

Иброҳим ибн Сулаймон.
Ҳасантегин ибн Ати.
Махмуд ибн Мухаммад (вафоти 1141/42 йил).
Иброҳим ибн Мухаммад (вафоти 1156 йил).
Жалолiddин Али ибн Ҳасантегин (вафоти 1160 йилдан
қсийин содир бўлган).
Масъуд ибн Ҳасантегин (вафоти 1169/70 йили ёки ке-
йинроқ).
Мухаммад ибн Масъуд (вафоти 1173/74) йил.
Иброҳим ибн Ҳусайн.
Усмон ибн Иброҳим (вафоти 1212/13 йил).

Ғазнавийлар (962—1183)

Алптегин (962—963).
Исҳоқ (963-965).
Билгатегин (966—972/973).
Пирий (972/973-976/977).
Сабуктегин (976/977-997).
Исмоил (997).
Махмуд Ғазнавий (998—1030).
Мухаммад (1030).
Масъуд (1030-1041).
Мавдуд (1041-1049).
Масъуд ибн Мавдуд (бир неча кун).
Али ибн Масъуд ибн Махмуд (1049).
Абдуллашид (1050-1051).
Фаррухзод ибн Масъуд (1051—1058).
Иброҳим ибн Масъуд (1058—1098/99).
Масъуд III (1098/99-1115).
Шерзод (1115-1116).
Арслоншоҳ (1116—1119).
Баҳромшоҳ (1119—1153).
Хисравшоҳ (1153—1160).
Хисравмалик (1160—1186/1187).

Салжуқийлар (1040-1157)

Тўғрулбек (1040-1063).
Алп Арслон (1063—1072).
Маликшоҳ I (1072—1092).
Махмуд (1092—1094).
Баркёрук (1094-1104).
Маликшоҳ II (1104—1105).

Ғиёсиддин Абу Шужо Мухаммад (1105—1118).
Санжар (1118-1157).

Ануштегинийлар (1097—1231)

Ануштегин (тахминан 1077—1097).
Қутбиддин Мухаммад (1097—1128).
Аловиддин Отсиз (1128—1156).
Абулфатх Эл Арслон (1156—1172).
Султоншоҳ Махмуд (1172—1193).
Аловиддин Текиш (1193—1200).
Аловиддин Мухаммад (1200—1220).
Жалолиддин Манкбурни (1220—1231).
1220—1370 йиллар орасида чингизийларга қарамлик
даври.

Темурийлар (1370-1858)*

I. Амир Тарағай (вафоти 1360).

хотинлари

1. Қадокхотун (вафоти 1389 ёки 1390).
2. Тегина хотун.

ўғиллари

1. Темур (1336—1405). Онаси — Тегина хотун.
2. Олимшайх.
3. Суйурғатмиш.
4. Жўкий.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Муаййад арлотта турмушга чиққан.
2. Қутлук Туркон Оғо (вафоти 1383 йил). Аввал Султон дўллотта, унинг ўлимидан сўнг амир Довуд дўллотта турмушга чиққан.

набиралари

(Амир Темур авлодларидан ташқари)

1. Севинч Қутлук Оғо. Онаси — Ширинбека. 1379 йили қурғлар сулоласи шахзодаси Пир Мухаммадга турмуш-

* 1370—1506 йиллари Туркистонда, 1504 йилдан бошлаб Кобулда (Захириддин Мухаммад Бобур), 1526 йилдан 1858 йилга қадар Ҳиндистонда. Темурийлар шажарасини тузишда Жон Вудснинг «Темурийлар сулоласи» *ОоБя Е. Шоод*. ТНе Тгипа йтаЯу. Рареge oГ Iпner Axla. № 14. В1оотт81оп. 1990.), Турғун Файзиёвнинг «Темурийлар шажараси» (Тошкент, 1995) асарлари ҳамда бирламчи манбалардан кенг фойдаланилди.

га чиққан. Унинг ўлимидан сўнг 1390 йили Амир Темур фарзанди Умаршайх никоҳига кирган.

2. Умар. Онаси — Ширинбека Оғо.
3. Али. Онаси — Ширинбека Оғо. Унинг Жаҳон Султонбека номли қизи бўлиб, Амир Темурнинг набираси Халил Султонга турмушга чиққан.

II. Амир Темур.

хотинлари

1. Турмуш Оғо.
2. Ўлжой Туркон Оғо (вафоти 1366 йил) — Амир Мусаллонинг қизи; амир Хусайннинг синглиси.
3. Сароймулк хоним (1337—1408) — чигатой хон Қазоннинг (вафоти 1346/47 йил) қизи. 1370 йили Амир Темурга турмушга чиққан.
4. Улус Оғо — амир Баён сулдузнинг қизи. Никоҳ йили 1370.
5. Ислом Оғо — Хизр йасаурийнинг қизи. Амир Темур унга 1370 йили уйланган.
6. Дилшод Оғо (вафоти 1383 йил) — Шамсиддин дўллотнинг қизи. 1375 йили Амир Темур никоҳига кирган.
7. Туман Оғо — амир Мусонинг қизи. 1378 йили Амир Темур никоҳига кирган.
8. Тўтал хоним — мўғулистонлик хон Хизрхожанинг қизи. Амир Темурга 1379 йили турмушга чиққан.
9. Тўғдибека — Оксўфи қўнғиротнинг қизи. Соҳибкирон унга 1388 йилнинг кузида уйланган.
10. Давлат Туркон Оғо.
11. Бурхон Оғо.
12. Султон Оғо.
13. Хонибека (Жонибека) Оғо.
14. Қўнпуз Оғо.
15. Чўлпон Мулк Оғо — Ҳожибекнинг қизи.
16. Бахт Султон Оғо.
17. Султон Оғо.
18. Наврўз Оғо.

хос қанизаклари

1. Тўлун Оғо.
2. Менклибека Оғо — Ҳаёт Жонқурбоний қизи.
3. Тағой Туркон Оғо.

4. Хонмулк Тўқмоқ.
5. Қатғўхон.
6. Жон Бахт Оғо.
7. Нигор Оғо.
8. Рухпарвар Оғо.
9. Дилбека. V
10. Дур Султон Оғо.
11. Муродбека Оғо.
12. Хушқолди Оғо.
13. Ферузабека Оғо.
14. Дилхуш Оғо.
15. Тинибек.
16. Дилшод Оғо.
17. Баротбиби Оғо.
18. Севинчмулк Оғо.
19. Орзубиби Оғо.
20. Ёдгор Султон Оғо.
21. Худойдод Оғо.
22. Бахт Нигор Оғо.
23. Нигор Оғо.
24. Маликоншоҳ Оғо.
25. Қутлибиби Оғо.

ўғиллари

- 11.1. Умаршайх (1354—1394). Онаси — Тулун Оғо.
- П.П. Жаҳонгир (1356—1376). Онаси — Турмуш Оғо.
- П.Ш. Мироншоҳ (1366—1408). Онаси — Менклибека.
- 11.ІУ. Шохрух (1377—1447). Онаси - Тағой Туркон Оғо.
- И.У. Жаҳоншоҳ (туғилган йили 1367 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- П.Ҳ. Иброҳим (1384—1385). Онаси — Хонмулк Тўқмоқ.
- 11.УП. Исми номаълум (40 қўлигида ўлган). Онаси — Султон Оғо.

қизлари

- П.УШ. Оғобегим (вафоти 1382 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- И.ІХ. Султон Бахт Оғо (вафоти 1429 ёки 1430 йил). Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- Н.Х. Саодат Султон. Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- П.ХІ. Саодат Султон. Онаси — Дилшод Оғо.
- И.ХН. Исми номаълум. Онаси — Дилшод Оғо.

- И.ХШ. Бекажон (1 ёшлигида вафот этган). Онаси — Менклибека.
- 11.ХІУ. Қўтлуқ Султон Оғо. Онаси — Тағой Туркон Оғо.
- П.ХV. Исми номаълум. Онаси — Қатғўхон.

11.1. Умаршайх.

хотинлари

1. Маликат Оғо — Хизр Ўғлоннинг қизи.
2. Қўтлуқ Туркон Оғо.
3. Султон Оғо.
4. Бекмулк Оғо — Хожа Юсуф ибн Ўлжойту апардининг қизи.
5. Бахт Султон — Йасагур жалойирнинг қизи.
6. Туғлуқ Султон.
7. Мехрхуш.
8. Текиш хотун.
9. Севинч Қўтлуқ Оғо.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад (1379—1410). Онаси — Маликат Оғо.
2. Рустам (1381 - 1424). Онаси - Қўтлуқ Туркон Оғо.
3. Искандар (1384—1415). Онаси — Маликат Оғо.
4. Аҳмад (1385—1425). Онаси — Маликат Оғо.
5. Сайди Аҳмад (1391—1429). Онаси — Туғлуқ Султон жалойир.
6. Бойқаро (1393—1423). Онаси — Маликат Оғо. Аммо тарбияни Амир Темур хотинларидан Султон Бахт Оғо берган.
7. Исфандиёр. Онаси — Маликат Оғо.
8. Муҳаммад. Онаси — Бекмулк Оғо.
9. Бистом. Онаси — Бахт Султон. Тарбияни Дур Султон Оғо берган.
10. Али. Онаси — Мехрхуш. Сароймулк хоним қўлида тарбия топган.
11. Умар. Онаси — Мехрхуш. Қўтлуқ Туркон Оғо тарбиясини олган.
12. Достон. Онаси — Текиш хотун.

қизлари

1. Насаб Султон. Онаси — Султон Оғо.
2. Бобобека. Онаси — Бекмулк Оғо. Сароймулк хоним қўлида тарбияланган.

қизлари

1. Фотима Султон. Онаси — Ойшабека.

Н.1.2.3.2. Султон Мухаммад.

хотинлари

1. Дур Султон — Алика қўқалдош кизи.

ўнглари

1. Саъд Вакқос (15 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Усмон.

қизлари

1. Фотима Султон (25 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Ойшабека. Онаси — Дур Султон.

П.1.2.5. Султон Али

хотинлари

1. Ҳожимулк хотун.

ўнглари

1. Султон Ҳусайн.

П.1.2.5.1. Султон Ҳусайн.

ўнглари

1. Ёдгор.
2. Музаффар.

11.1.2.5.1.2. Музаффар.

қизлари

1. Руқийа. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан туғилган набираси Баҳор ўғли Жаҳонгирга турмушга чиққан.

11.1 3. Искандар.

хотинлари

1. Бека Султон. Никоҳ санаси 1397 йил.
2. Жон Малик — амир Чўлпон кавчинининг кизи.
3. Шероз Малик мўғул.

ўнглари

1. Пир Али. Онаси — Жон Малик.
2. Султон Али. Онаси — Жон Малик.
3. Маҳди. Онаси — Шероз Малик.

қизлари

1. Шаҳзода. Онаси — Бека Султон.

11.1.4. Аҳмад.

хотинлари

1. Тожмулк — амир ҳожи Сайфиддин нукуз кизи.
2. Хуршид Оғо — амир Шаҳобиддин кизи.
3. Давлаткелмиш Оғо.
4. Фотима.

ўнглари

1. Мухаммад Али. Онаси — Тожмулк.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Хуршид Оғо.
3. Санжар (вафоти 1459 йил). Онаси — Тожмулк.
4. Султон Иброҳим. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Султон Бойазид. Онаси — Хуршид Оғо.
6. Султон Мухаммад. Онаси — Хуршид Оғо.
7. Султон Мухаммад. Онаси — Давлаткелмиш Оғо.
8. Султон Мухаммад. Онаси — Фотима.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Тожмулк.
2. Хадича Султон. Онаси — Тожмулк.
3. Марйам Султон. Онаси — Тожмулк. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мухаммадга турмушга чиққан.
4. Осиё Султон. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Зубайда Султон. Онаси — Хуршид Оғо. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мансурга турмушга чиққан.

П.1.4.3. Санжар.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаро кизи.
2. Бахт Султон.

ўнглари

1. Исми номаълум.

қизлари

1. Хон Султон (Бека Султон). Онаси — Бахт Султон. Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайнга турмушга чиққан.

П. 1.4.6. Султон Мухаммад.

хотинлари

1. Саодат Султон — амир Арғуншоҳ кизи.
2. Давлат Султон Оғо — амир Арғуншоҳ набираси.

ўнглари

1. Исфандиёр. Онаси — Саодат Султон.
2. Аҳмад. Онаси — Саодат Султон.
3. Ориф. Онаси — Саодат Султон.

кизлари

1. Бадиулжамол. Онаси — Саодат Султон.
2. Байрам Султон. Онаси — Саодат Султон.
3. Хуршидбека. Онаси — Саодат Султон. Аввал Умаршайхнинг ўғли Бойқаронинг набираси Мухаммад Музаффарга, сўнг эса унинг биродари Мухаммад Бадига турмушга чиққан.
4. Марйам Султон.

11.1.4.6.1. Исфандиёр.

кизлари

1. Марйам Султон — саййид Барака авлодидан бўлмиш саййид Халилга турмушга чиққан. Саййид Мухаммад, Хонзодабека, Шахзодабека чаби фарзандлари бўлган.

11.1.5. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Махдум Султон.

11.1.6. Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султон.
2. Қутлук Туркон Оғо — Искандар ўғли Алининг кизи.
3. Одил Султон Оғо.
4. Офок Ою.
5. Меҳруш Оғо.
6. Меҳрнигор Оғо.
7. Лаълбека.
8. Ҳамза тархон кизи.

ўғиллари

1. Мансур (1413—1445). Онаси — Қутлук Туркон Оғо.
2. Музаффар (1409—1429). Онаси — Қутлук Туркон Оғо.
3. Музаффар. Онаси — Одил Султон Оғо.
4. Мухаммад. Онаси — Офок Оғо.
5. Темурбек. Онаси — Меҳруш Оғо.
6. Аҳмадқаро. Онаси — Меҳрнигор Оғо.

кизлари

1. Саодат Султон. Онаси — Бека Султон.
2. Саодат Султон. Онаси — Лаълбека.
3. Хон Султонбека. Онаси — Ҳамза тархон кизи. Мироншоҳнинг ўғли Мухаммад Темурга турмушга чиққан.
4. Марйам Султонбека. Онаси — Одил Султон Оғо. Жаҳонгирнинг Пир Мухаммаддан туғилган набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан.

5. Бека. Онаси — Офок Оғо.

6. Фотима Султон. Онаси — Бека Султон.

11.1.6.1. Мансур.

хотинлари

1. Зубайда Султон — Умаршайх ўғли Аҳмаднинг кизи.
2. Ферузабегим — Мироншоҳнинг Қутлук Султон номли кизининг кизи.

ўғиллари

1. Дарвиш Мухаммад. Онаси — Зубайда Султон.
2. Мухаммад Бади. Онаси — Зубайда Султон.
3. Мухаммад Музаффар. Онаси — Зубайда Султон.
4. Бойқаро (1430—1478). Онаси — Ферузабегим.
5. Султон Ҳусайн (1438—1506). Онаси — Ферузабегим.

кизлари

1. Шаҳрбону. Онаси — Зубайда Султон.
2. Меҳрнигор. Онаси — Зубайдабону.
3. Оқобека. Онаси — Ферузабегим. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан набираси Султон Аҳмад (Махмуд)га турмушга чиққан.
4. Бадржамол. Онаси — Ферузабегим. Аввал Пир Будок султонга, ундан сўнг эса Аҳмадхон Ҳожитархонийга турмушга чиққан. Султон Махмудхон, Баҳодир Султон каби ўғиллари, Хонзода хоним номли кизи бўлган.
5. Ўрун Султон хоним. Онаси — Ферузабегим.

II.1.6.1.2. Мухаммад Бади.

хотинлари

- I. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Мухаммаднинг кизи. Икки ўғил туғиб берган. Аммо номлари номаълум.

II.1.6.1.3. Мухаммад Музаффар.

хотинлари

- I. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Мухаммаднинг кизи.

кизлари

- I. Зайнаб Султон. Онаси — Хуршидбека.

11.1.6.1.4. Бойқаро.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаронинг ўғли Мухаммаднинг кизи.
2. Саодат Султон.

ўиллари

1. Султон Муҳаммад (1451—1483). Онаси — Саодат Султон.
2. Султон Увайс (1454—1491). Онаси — Саодат Султон.
3. Султон Искандар (1460—1503). Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Маликат. Онаси — Саодат Султон.
2. Султон хоним. Онаси — Саодат Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Саодат Султон-2.
4. Исми номаълум. Онаси — Саодат Султон-2.

11.1.6.1.4.2. Султон Увайс.

хотинлари

1. Зайнаб Султон — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.
2. Турди Султон.

ўиллари

1. Фаррух Нажод. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Муҳаммад Мансур. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Султон Муҳаммад (1472—1501). Онаси — Зайнаб Султон.

қизлари

1. Руқийа Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Зубайда Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Қутлук Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
4. Огабека. Онаси — Турди Султон.
5. Бекабека. Мироншоҳнинг Суйфурғатмишдан набираси Баҳорнинг ўғли Саъд Вакқосга турмушга чиққан.

П.1.6.1.4.3. Султон Искандар.

хотинлари

1. Султон Нажод — Султон Ҳусайн Бойқаро қизи.

ўиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Султон Нажод.

қизлари

1. Бека. Онаси — Султон Нажод.
2. Бека. Онаси — Султон Нажод.
3. Оғо Тағойшоҳ. Онаси — Султон Нажод.
4. Султон Ҳажар. Онаси — Султон Нажод.

11.1.6.1.5. Султон Ҳусайн Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султонбегим — Умаршайхнинг Аҳмад ўғлидан набираси Санжарнинг қизи.
2. Шахрбонубека — Султон Абу Саъид қизи.
3. Пойанда Султонбегим — Султон Абу Саъид қизи.
4. Офокбегим — амир Ҳусайн қизи.
5. Тулакбегим — Ҳусайн Сўфий қизи, Юсуф Сўфий жондор синглиси.
6. Хадичабегим — амир Муҳаммад Сарик қизи.
7. Зайнаб Султон — амир Ҳусайн қизи.
8. Латифа Султон — амир Султон Ҳусайн Чоршанба қизи.
9. Менглибиби Оғоча ўзбек.
10. Бобо Оғоча — ҳожа Муҳаммад Ота қизи.
11. Бека Султон.
12. Зубайда Султон — Ҳасан қизи.

ўиллари

1. Бадиуззамон (1458—1517). Онаси — Бека Султон бегим.
2. Афросиёб. Онаси — Бека Султонбегим.
3. Хайдар Муҳаммад (1477—1502). Онаси — Пойанда Султонбегим.
4. Шох Ғариб (1470—1496). Онаси — Хадичабегим.
5. Музаффар Ҳусайн (1473—1509). Онаси — Хадичабегим.
6. Султон Жаҳонгир. Онаси — Хадичабегим.
7. Жаҳонгир Ҳусайн. Онаси — Хадичабегим.
8. Абулмуҳсин Ҳасан (1472—1507). Онаси — Латифа Султон.
9. Муҳаммад Муҳсин (1476—1507). Онаси — Латифа Султон.
10. Маъсум Али. Онаси — Зайнаб Султон.
11. Абу Туроб (1472—1498). Онаси — Менглибиби.
12. Муҳаммад Ҳусайн (1476—1503). Онаси — Менглибиби.
13. Фаридун Ҳусайн (1478—1509). Онаси — Менглибиби.
14. Муҳаммад Маъсум (1476—1501). Онаси — Бобо Оғоча.
15. Фаррух Ҳусайн (1480—1509). Онаси — Бобо Оғоча.
16. Иброҳим Ҳусайн (1478—1505). Онаси — Бобо Оғоча.
17. Ибн Ҳусайн (1480-1513). Онаси - Бобо Оғоча.
18. Муҳаммад Қосим (1482—1507). Онаси — Бобо Оғоча.
19. Муҳаммад Сухроб.
20. Муҳаммад Жаҳонгир.
21. Муҳаммад Бади.

қизлари

1. Улугбегим. Онаси — Пойанла Султонбегим.
2. Окбегим (вафоти 1504 йилдан олдин юз берган). Онаси — Пойанда Султонбегим. Мухаммад Қосим арлютта турмушга чиққан.
3. Кичикбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Саййид Ота сулоласидан мулла Хожага турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим кизининг ўғли Бобурга теккан.
5. Огабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Саъиднинг Робийа Султонбегим кизининг ўғли Муродга теккан.
6. Зайнаб Султоним. Онаси — Тулакбегим. Умаршайхнинг набираси Мансур ўғли Бойкаронинг ўғли Султон Увайсга, унинг ўлимидан сўнг Мироншоҳ набираси Мухаммад Боқирнинг ўғли Абдулбоқийга турмушга чиққан.
7. Хоним. Онаси — Хадичабегим.
8. Салимабека. Онаси — Латифа Султон.
9. Марйам Султонбека. Онаси — Менглибиби. Саййид Абдуллоҳ Мирзага турмушга чиққан.
10. Фатима Султонбека. Онаси—Менглибека. Мироншоҳнинг Фаррухзод номли набираси ўғли Ёдгор Фаррухбекка турмушга чиққан.
11. Хушид Бахт. Онаси — Бобо Оғоча.
12. Салима Султонбегим. Онаси — Бобо Оғоча.
13. Саодат Бахтбегим. Онаси — Бобо Оғоча. Султон Абу Саъид набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
14. Султон Нажд. Онаси — Бобо Оғоча.
15. Мунаввар Султон. Онаси — Бобо Оғоча.
16. Бегим Султон. Умаршайх набираси Султон Жалолиддиннинг набираси Султон Масъудга турмушга чиққан.
17. Ойша Султон. Онаси — Бека Султон. Аввал Қосим Султонга, сўнг Бўрон султонга турмушга чиққан.

11.1.6.1.5.1. Бадиуззамон.

хотинлари

1. Ўрин Султон хоним — Султон Абу Саъид кизи.

ўғиллари

1. Мухаммад Мўмин (1486—1497). Онаси — Ўрин Султон хоним.
2. Мухаммад Замон (1496-1539).

қизлари

1. Чучукбегим.

П. 1.6.1.5.3. Хайдар Мухаммад.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўғли Султон Махмуд кизи.

П.1.6.1.5.11. Абу Туроб.

ўғиллари

1. Сухроб (1490-1509).

П.1.6.1.5.14. Мухаммад Маъсум.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Саъид ўғли Улугбек кизи.,
П.1.7. Исфандиёр
П.1.8. Мухаммад
П.1.9. Бистом
П.1.10. Али
П.1.И. Умар
11.1.12. Достон

П.П. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Севинчбека — Оқ Сўфи қўнғирот кизи. Никоҳ йили 1374.
2. Руқийа Хоника — амир Кайхисрав апардийнинг кизи.
3. Бахтмулк Оғо — Илёсхожа йасавурийнинг кизи.

ўғиллари

1. Мухаммад Султон (1376—1403). Онаси — Севинчбека. Тарбияни Қутлук Туркон Оғо берган.
2. Пир Мухаммад (1376—1407). Онаси — Бахтмулк Оғо.

қизлари

1. Ёдгор Султон. Онаси — Севинчбека.
2. Жаҳон Султон. Онаси — Руқийа Хоника.
3. Фотима Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.

Жаҳонгар ўғилларидан таркаган авлод

Н.НЛ. Мухаммад Султон.

хотинлари

1. Хоника — Мухаммад ўғлоннинг кизи.
2. Тотлибиби — Мусака нукузнинг кизи.

3. Хон Султон — Алибек Жоникурбонийнинг кизи.
4. Нигор Ого.
5. Давлат Султон.
6. Жонибека.
7. Лаълчечак.

ўғиллари

1. Яхё (1400—1408). Онаси — Хоника. Сароймулк хоним тарбиялаган.
2. Саъд Вакқос (1399—1418). Онаси — Тотлибиби. Тарбиячиси — Туман Ого.
3. Мухаммад Жаҳонгир (1396—1433). Онаси — Нигор Ого. Дур Султон Ого қўлида тарбия топган.
4. Исмоил. Онаси — Лаълчечак.
5. Нух. Онаси — Хон Султон.

қизлари

1. Огобегим (вафоти 1419 йил). Онаси — Хоника. 1404 йили Мирзо Улугбекка унаштирилган.
2. Азиз Султон. Онаси — Нигор Ого.
3. Ойшабегим. Онаси — Нигор Ого. Аввал Юсуф ибн Сулаймоншоҳ дўлатга, ундан кейин эса Мироншоҳ ўғли Сайди Аҳмадга турмушга чиққан.
4. Шодмулк. Онаси — Давлат Султон.
5. Фотима Султон. Онаси — Давлат Султон.
6. Севиндик Султон. Онаси — Жонибека.

11.11.1.1. Яхё.

хотинлари

1. Пойанда Султон Ого — Шохрух Мирзонинг кенжа кизи.

11.11.1.2. Саъд Вакқос.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳ Мирзонинг кизи. Эрининг ўлимидан сўнг Жаҳонгирнинг Пир Мухаммаддан бўлган набираси Санжар Мирзога турмушга чиққан.

қизлари

1. Осиёбека. Онаси — Ражаб Султон.

11.11.1.3. Мухаммад Жаҳонгир.

хотинлари

1. Марйам Султон Ого (вафоти 1441 йили) — Шохрух Мирзонинг кизи. Никоҳ йили 1413.

ўғиллари

1. Мухаммад Султон (1416—1438). Онаси — Марйам Султон.
2. Мухаммад Халил Султон (1426—1459). Онаси — Марйам Султон.

қизлари

1. Шукрбиби Ого. Онаси — Марйам Султон.

II.11.1. 3.1. Мухаммад Султон.

хотинлари

1. Руқийа Султонбегим — Шохрух Мирзо ўғли Суйургатмишнинг кизи. Никоҳ йили 1433 ёки 1434.
2. Ойша хотун.

ўғиллари

1. Мухаммад. Онаси — Ойша хотун.

қизлари

2. Хадичабегим. Онаси — Руқийа Султонбегим.

II.11.1.3.2. Мухаммад Халил Султон.

хотинлари

1. Соҳиб Султон — Шохрух Мирзонинг ўғли Бойсунгур кизи.

ўғиллари

1. Мухаммад Умар. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Марйам Султон. Онаси — Соҳиб Султон.
2. Шукрбека. Онаси — Соҳиб Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Соҳиб Султон.

II.11.2. Пир Мухаммад.

хотинлари

1. Ўрдумулк — амир Ҳожи барлос кизи.
2. Сабур Султон — музаффарий Шох Шужоннинг набираси. Никоҳ йили 1384.
3. Соҳибжамол.
4. Бибиҳон.
5. Фотима Султон.
6. Бекамулк Ого.
7. Тўғлуқ Султон жалоийр.

ўғиллари

1. Қайду (1697-1418). Онаси - Сабур Султон.
2. Холид (1399—1427). Онаси — Сабур Султон.
3. Саъд Вакқос (1400—1418). Онаси — Ўрдумулк.

4. Қайсар (1401 — 1418). Онаси — Сабул Султон.
5. Жаҳонгир (1402-1433).
6. Бузанжир (1402—1423). Онаси — Сабул Султон.
7. Санжар (1403—1429). Онаси — Сабул Султон.
8. Довул.
9. Махди.

қизлари

1. Махдум Султон. Онаси — Ўрдумулк. Аввал Рустам Мирзога, сўнг эса Сайди Аҳмад Мирзога (иккови ҳам Умаршайхнинг ўғли) турмушга чиққан.
2. Соҳибжамол.
3. Бибихон.
4. Фотима Султон.
5. Шоҳ Султонбека.

И.И.2.5. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Кичкинахоним.
2. Марйам Султонбека — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.

ўнллари

1. Муҳаммад. Онаси — Кичкинахоним.

II. II. 2. 6. Бузанжир.

ўнллари

1. Пир Муҳаммад.

қизлари

1. Исми номаълум.

И.Н.2.7. Санжар.

хотинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳнинг қизи.

ўнллари

1. Абу Саъид.
2. Абу Исҳоқ.
3. Абулхайр.

қизлари

1. Руқийабека. Онаси — Ражаб Султон.
2. Хуршидбека. Онаси — Ражаб Султон.

И.И.2.7.2. Абу Исҳоқ.

хотинлари

1. Ҳожи Султон.
2. Шахрбону қўқалдош — Мироншоҳнинг набираси Муҳаммад Боқир қизи.

ўнллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Ҳожи Султон.
2. Пир Муҳаммад. Онаси — Шахрбону.

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шахрбону.
2. Исми номаълум. Онаси — Ҳожи Султон.

И.И.2.7.3. Абулхайр.

хотинлари

1. Шоҳ Султон қўқалдош — Умаршайхнинг Рустам Мирзо ўғлидан туғилган Пир Муҳаммаднинг қизи.

ўнллари

1. Иброҳим. Онаси — Шоҳ Султон қўқалдош.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Шоҳ Султон қўқалдош.
3. Малик Қосим. Онаси — Шоҳ Султон қўқалдош.

И.И.2.7.3.1. Иброҳим.

ўнллари

1. Муҳаммад Темур.

қизлари

1. Қутлуг Султон.

И.Н.2.7.3.2. Абу Солиҳ.

ўнллари

1. Али Акбар.

қизлари

1. Шоҳбону.

И.Н.2.7.3.3. Малик Қосим.

ўнллари

1. Санжар.

И.П.2.7.3.3.1. Санжар.

ўнллари

1. Нуриддин.

қизлари

1. Фахржаҳон.

П.3. Мироншоҳ.

хотинлари

1. Даататқолди — Пойанда Султон қизи.
2. Севинчбека (Хонзода).
3. Ўрин Султон Хоника — Суйурғатмишхон қизи.
4. Мурод.
5. Рухпарвар.
6. Нигор.

7. Фахрийа.
8. Бахт Султон.
9. Давлат Бахт.
10. Меҳрнуш.

ўғиллари

1. Сайди Аҳмад. Онаси — Давлатқолди.
2. Халил Султон (1384—1411). Онаси — Севинчбека.
3. Мухаммад Қосим. Онаси — Севинчбека.
4. Або Бакр (1382—1417). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
5. Умар (1383—1407). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
6. Жамшид. Онаси — Мурод.
7. Қарочар. Онаси — Рухпарвар.
8. Султон Мухаммад. Онаси — Меҳрнуш.
9. Мухаммад Темур. Онаси — Давлат Бахт.
10. Ижал (1387-1415).
11. Сўйургатмиш (1386-1411).
12. Мухаммад Бакр (1406-1434).

қизлари

1. Фотима Султон.
2. Бека Султон. Умаршайхнинг ўғли Бойқарога турмушга чиққан.
3. Қутлуғ Султон. Аввал Амир Темурнинг кизи Оғобегим ўғли Султон Ҳусайнга, унинг ўлимидан кейин эса термизлик саййидлардан бирига турмушга чиққан.
4. Саодат Султон.
5. Ражаб Султон. Аввал Жаҳонгирнинг ўғли Пир Мухаммад фарзанди Саъд Ваққосга, унинг ўлимидан сўнг эса укаси Санжарга турмушга чиққан.
6. Робийа Султон.

Мироншоҳ ўғилларидан таркаган авлод

П.Ш.1. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Ҳожи хотун.
2. Қутлуғ Саодат.
3. Ойшабека — Жаҳонгирнинг ўғли Мухаммад Султон кизи.
4. Руқийа Султон — Қаро Усмон бойандир кизи.
5. Соҳиб Султон.
6. Мавлоно саййид Али кизи.

ўғиллари

1. Абулмаолий. Онаси — Ҳожи хотун.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Қутлуғ Саодат.
3. Фаррухзод. Онаси — Қутлуғ Саодат.
4. Султон Аҳмад (Маҳмуд). Онаси — Ойшабека.
5. Мухаммад Боқир. Онаси — Руқийа Султон.

6. Усмон. Онаси — Руқийа Султон.
7. Зайналобиддин. Онаси — Руқийа Султон.
8. Музаффар. Онаси — Руқийа Султон.
9. Ғазанфар. Онаси — Соҳиб Султон.
10. Сухроб. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Давлатқолди. Онаси — Руқийа Султон.
2. Асил Султон. Онаси — Руқийа Султон.

II. III. 1.3. Фаррухзод.

хотинлари

1. Фотима Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Мухаммад кизи.
2. Исми номаълум.

ўғиллари

1. Фаррухкадам. Онаси — Фотима Султон.
2. Султон Мухаммад. Онаси — Фотима Султон.
3. Ёдгор Фаррухбек. Онаси — Фаррухзоднинг исми номаълум иккинчи хотини.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

Н. III. I. 3.3. Ёдгор Фаррухбек.

хотинлари

1. Фотима Султонбека — Жаҳонгирнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайннинг кизи.

ўғиллари

1. Султон Мансур. Онаси — Фотима Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Фотима Султонбека.
3. Бобур. Онаси — Фотима Султонбека.
4. Фаррухнажод. Онаси — Фотима Султонбека.

қизлари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Фотима Султонбека.

II. III. I. 4. Султон Аҳмад (Маҳмуд).

хотинлари

1. Оғобека — Умаршайхнинг набираси Мансурнинг кизи.

ўғиллари

1. Мухаммад Султон (вафоти 1484 йил). Кичик Мирзо ҳам деганлар. Онаси — Оғобека.

қизлари

1. Давлатқолди Оғо. Онаси — Оғобека.
2. Гулбегим. Онаси — Оғобека.

II. III. I. 5. Мухаммад Боқир.

хотинлари

1. Маҳмуд ибн Қаро Усмон бойандирнинг кизи.

ўғиллари

1. Абдулбоқий. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг кизи.

қизлари

1. Фахржаҳон. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг кизи.
2. Шаҳрбону қўқалдош. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмон кизи.

II. III. 2. Халил Султон.

хотинлари

1. Жаҳон Султонбека — Амир Темурнинг синглиси Ширинбека Оғо набираси.
2. Шодмулк Оғо.
3. Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Бурғул (1399 йили туғилган). Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Муҳаммад Баҳодир. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Муҳаммад Боқир (1406—1434). Онаси — Шодмулк Оғо.
4. Али. Онаси — Тўқмоқ.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Кичик Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шодмулк Оғо. Шохрухнинг ўғли Мирзо Улугбекка турмушга чиққан.
4. Сароймулк Оғо.

II. III. 4. Або Бакр.

хотинлари

1. Шохмулк Оғо — хожи Сайфиддин нукузнинг кизи. Никоҳ йили 1389 ёки 1390.
2. Дур Султон Оғо.
3. Жаҳон хотун.
4. Гулмулк.
5. Шодмулк.

ўғиллари

1. Али. Онаси — Дур Султон Оғо.
2. Усмон Жоди (1401—1408). Онаси — Дур Султон Оғо. Амир Темурнинг хотини. Чўпонмулк Оғо тарбиясида бўлган.
3. Илонгир (1396—1409). Онаси — Жаҳон хотун.
4. Сухроб. Онаси — Гулмулк.
5. Афросиёб.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.

2. Ўта Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.
3. Зоҳида Султон. Онаси — Шохмулк Оғо.
4. Зухра Султон. Онаси — Дур Султон Оғо.
5. Одил Султон. Онаси — Жаҳон хотун.
6. Ҳабиба Султон. Онаси — Гулмулк.
7. Кермон Султон. Онаси — Шохмулк.

II. III. 4. 2. Усмон Жоди.

қизлари

1. Зухра Султон.
2. Махдум Султон.

II. III. 4. 3. Илонгир.

ўғиллари

1. Али Аскар.

II. III. 5. Умар.

хотинлари

1. Пойандабека — амир Сайфиддин илчиктойнинг кизи.
2. Лаълбиби Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Йасугей. Онаси — Пойандабека.
2. Бахшойиш. Онаси — Лаълбиби.

қизлари

1. Султон Бадрулжамол. Онаси — Лаълбиби.

I. III. 8. Муҳаммад Темур.

хотинлари

1. Хон Султонбека — Умаршайхнинг ўғли Бойқаро кизи.

қизлари

1. Робийа Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг Абу Саъид ўғлидан туғилган набираси Абу Саъидга турмушга чиққан.

II. III. 9. Султон.

хотинлари

1. Шох Ислон — Сухроб курднинг кизи.

ўғиллари

1. Манучехр (1421—1469). Онаси — Шох Ислон.
2. Султон Абу Саъид (1424-1469).

қизлари

1. Фотима Султон. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан туғилган набираси Фаррухзодга турмушга чиққан.

II. III. 9. 1. Манучехр.

ўғиллари

1. Малик Муҳаммад (1458—1494).

П.Ш.9.1Л. Малик Мухаммад.

хотинлари

1. Исми номаълум — Султон Абу Саъид ўғли Султон Махмуднинг кизи.

ўғиллари

1. Исми номаълум.

П.Ш.9.2. Султон Абу Саъид.

хотинлари

1. Хонзодабегим — Абулхайрхон кизи.
2. Робийа Султон — Мироншоҳ ўғли Мухаммад Темурнинг кизи.
3. Ўтабегим — Мирзо Улугбекнинг кизи.
4. Кутлук Султон хоним.
5. Малик Султонбегим — Ўрда Бўғо тархон кизи.
6. Шох Султонбегим мўғул.
7. Шахзодабегим — Шох Мухаммад Бадахшоний кизи.
8. Хонзодабегим — Хонзода Тожиддин Термизий кизи.
9. Солиха Султон Оғо — Чака барлос кизи.
10. Жамолбека Оғо барлос.
11. Давлат Бахт Оғо — Қозоншайх мўғул кизи.
12. Канизакбегим Оғо — Шайх Йусуф алака кизи.
13. Умид Оғо — Султон Ғиёсбек ўғли Аҳмад кизи.
14. Кутлукбека Оғо — Худойдод ўғли Мухаммад кизи.
15. Руқийа Султонбегим — Шохрухнинг Бойсунғур ўғлидан туғилган Алавидавлянинг кизи.
16. Хуршидбека Оғоча — Мурод ахтачи кизи.
17. Дилшод Оғоча — амир Баён ўғли амир Бузург кизи.
18. Боймулк Оғоча — Жон Дарвиш кизи.
19. Офок Оғоча қўқалдош — Бойсунғурнинг Алавидавлдан туғилган набираси Иброҳим кизи.
20. Шохим оғоча — амир Яхё қушчи кизи.
21. Ханифа Султон Оғоча — амир Ажаб мўғул кизи.
22. Давлат Султон Оғоча — Рустам Тута кизи.
23. Бўлгон оғоча.
24. Маҳдум Оғоча — Ғиёсбек ўғли Султон Мухаммаднинг қариндоши.
25. Саодат Бахт Оғоча — Али Бағдодий кизи.
26. Офок оғоча.
27. Гавҳар Султон Оғоча — хожа Ростий кизи.
28. Гулшан Оғоча.
29. Шох Султон Оғоча.
30. Сабур Султон Оғоча — Абдулшайх кизи(?).
31. Халичабека хурд — Мавлоно Насриддин кизи.
32. Нусрат Султон Оғо — Шохвали сулдуз кизи.
33. Биби Султон Оғоча — Фаррухшоҳ қавчин кизи.

34. Зайнаббека Оғо — Султон Аҳмад сулдуз кизи.

35. Гулрух Султон Оғоча — Ҳамза ўғли Йусуфнинг кизи.

ўғиллари

1. Султон Мухаммад (1452—1467). Онаси — Хонзодабегим.
2. Султон Аҳмад (1451—1494). Онаси — Малик Султонбегим.
3. Султон Махмуд (1453—1495). Онаси — Оғобегим.
4. Абобакр (1458—1479). Онаси — Шахзодабегим.
5. Шох Мухаммад. Онаси — Тожиддин Термизий кизи Хонзодабегим.
6. Мухаммад Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Султон Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Султон Халил. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Иброҳим. Онаси — Канизекбегим Оғо.
10. Умар (вафоти 1478 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Кутлукбека Оғо.
11. Шохрух (1459—1494). Онаси — Руқийа Султонбегим.
12. Бойсунғур (туғилган йили 1456). Онаси — Руқийа Султонбегим.
13. Султон Санжар. Онаси — Дилшод Оғоча.
14. Абдулло. Онаси — Боймулк Оғоча.
15. Султон Мурод (вафоти 1475 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Боймулк Оғоча.
16. Султон Мухаммад (вафоти 1494 йил). Онаси — Ханифа Султон Оғоча.
17. Искандар. Онаси — Давлат Султон Оғоча.
18. Шох Мансур. Онаси — Бўлгон Оғоча.
19. Мироншоҳ. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
20. Рустам. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
21. Султон Усмон. Онаси — Сабур Султон Оғоча.
22. Султон Валад (вафоти 1469 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Нусрат Султон Оғо.
23. Музаффар. Онаси — Биби Султон Оғоча.
24. Умаршайх (1456-1494).
25. Улугбек (1460-1501).

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Ўтабегим.
2. Гавҳаршодбегим. Онаси — Ўтабегим.
3. Хонзодабегим. Онаси — Ўтабегим.
4. Халича Султонбека. Онаси — Малик Султонбегим.
5. Зубайда Султонбека. Онаси — Солиха Султон Оғо.
6. Саодат Султонбека. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Соҳиб Султон Оғо. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Бибибегим. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Бахтбека. Онаси — Канизакбегим Оғо.

10. Жаҳон Султонбека. Онаси — Канизакбегим Оғо.
11. Омон Султонбека. Онаси — Умид Оғо.
12. Ўрин Султон хоним. Онаси — Рукийя Султонбегим.
13. Қутлук Туркон Оғо. Онаси — Хуршидбека Оғоча.
14. Пойанда Султонбегим. Онаси — Дилшод Оғоча. Умаршайхнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайнга турмушга чиққан.
15. Робийа Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча. Мироншоҳ ўғли Сўйурғатмиш ўғли Муҳаммад Бади ўғли Муҳаммад Қосимга турмушга чиққан.
16. Ойша Султонбека. Онаси — Дилшод Оғоча.
17. Шахрибонубека. Онаси — Боймулк Оғоча. Умаршайх набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайнга турмушга чиққан.
18. Меҳрушбека. Онаси — Боймулк Оғоча.
19. Меҳрбонубека. Онаси — Боймулк Оғоча.
20. Султонбека. Онаси — Офок Оғоча кўкаддош.
21. Бадржамолбека. Онаси — Офок Оғоча.
22. Туман Оғо. Онаси — Шохим Оғоча.
23. Ширинбека Оғо. Онаси — Шохим Оғоча.
24. Марйям Султонбека. Онаси — Бўлғон Оғоча.
25. Қутлук Султонбека. Онаси — Махдум Оғоча.
26. Хон Султонбека. Онаси — Саодат Бахт Оғоча.
27. Фахржаҳонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
28. Бибихонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
- 29. Давлат Султонбека. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
30. Зайнаббека. Онаси — Шох Султон Оғоча.
31. Қутлук Султонбека. Онаси — Зайнаббека Оғо.
32. Ойша Султонбека. Онаси — Гулрух Султон Оғоча.
33. Хон Султонбека.
34. Хадича Султонбека.

П.П.9.2.2. Султон Аҳмад.

хотивлари

1. Меҳрнигор хоним — Йунусхон кизи.
2. Тархонбегим тархон.
3. Қутлукбегим — мазкур Тархонбегим синглиси.
4. Хонзодабегим Термизий.
5. Латифабегим — Аҳмадхожибекнинг набираси. Султон Аҳмаддан сўнг шайбонийлардан Ҳамза султонга турмушга чиққан. Ундан уч ўғил кўрган.
6. Ҳабиба Султонбегим — Султон аргун жианларидан.

қизлари

1. Робийа Султонбегим (Қарокўзбегим). Онаси — Қутлукбегим. Аввал Султон Маҳмудхонга турмушга чиққан ва ундан бир ўғил кўрган. Исми — Бобохон.

- Султон Маҳмудхон ўлиmidан сўнг шайбоний Жонибек султонга турмушга чиққан.
2. Солиха Султонбегим (Оқбегим). Онаси — Қутлукбегим. Амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
3. Ойша Султонбегим. Онаси — Қутлукбегим. Заҳриддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан.
4. Султонбегим. Онаси — Қутлукбегим. Аввал амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Алига турмушга чиққан. Ундан кейин эса шайбонийлардан Темур султонга, ундан сўнг Маҳди султонга турмушга чиққан.
5. Маъсума Султонбегим. Онаси — Ҳабиба Султонбегим. Заҳриддин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1507.
6. Гулбекабегим. Амакиси Сўйурғатмиш ўғли Баҳорга турмушга чиққан.

Н.Ш.9.2.3. Султон Маҳмуд.

хотинлари

1. Султон Нигорхоним — Йунусхон кизи.
2. Хонзодабегим — амир Бузург Термизий кизи.
3. Пошшабегим — Али Шукрбек баҳорлу кизи.
4. Хонзодабегим — амир Бузург Термизийнинг набираси.
5. Зухрабека. »

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1475—1506). Онаси — Хонзодабегим-2.
2. Бойсунгур (1477—1499). Онаси — Пошшабегим.
3. Султон Хусайн (1481—1493). Онаси — Хонзодабегим-4.
4. Султон Али (1483—1501). Онаси — Зухрабека Оғо.
5. Султон Вайс (1485—1521). Онаси — Султон Нигорхоним.

қизлари

1. Исми номаълум. Онаси — Пошшабегим. Мироншоҳнинг Султон Муҳаммаддан набираси Манучеҳр ўғли Малик Муродга турмушга чиққан.
2. Махдум Султонбегим. Онаси — Зухрабека Оғо.
3. Хонзодабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Або Бакр дуғлотга турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Умаршайхнинг Бойқародан набираси Мансурнинг Султон Хусайн номли ўғлининг Ҳайдар Муҳаммад номли ўғлига турмушга чиққан. Никоҳ йили 1495.
5. Оқбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Султон Абу Саъиднинг набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.

6. Зайнаб Султонбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Захириддин Мухаммад Бобурга турмушга чиқкан. Никоҳ йили 1504.
7. Ражаб Султон.
8. Муҳиб Султон.
9. Ойбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4.

Н.Ш.9.2.3.1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Солиха Султонбегим — Султон Абу Саъиднинг Султон Махмуддан бўлган набираси.
2. Саодат Бахтбегим — Умаршайхнинг Бойкаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайн кизи.

И.Ш.9.2.3.4. Султон Али.

хотинлари

1. Султонимбегим — султон Абу Саъиднинг Султон Аҳмаддан бўлган набираси.

П.Ш.9.2.3.5. Султон Увайс (Хон Мирза).

ўғиллари

1. Сулаймон (1514-1589).

ПЛИ.9.2.3.5.1. Сулаймон.

ўғиллари

1. Иброҳим (1534-1559).

ПЛП.9.2.3.5.1.1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Шохрух (1557-1592).

И.Ш.9.2.3.5.1.1. Шохрух.

ўғиллари

1. Мухаммад Замон (1576—1613).
2. Ҳасан (1580—1605).

ПЛП.9.2.24. Умар Шайх.

хотинлари

1. Қутлук Нигор хоним (вафоти 1505 йил) — Йунусхон кизи.
2. Фотима Султон Ого.
3. Умид Оғоча.
4. Ого Султон.
5. Махдум Султонбегим.
6. Улус Ого — хожа Хусайнбек кизи.
7. Қарокўзбегим.
8. Тун султон.

ўғиллари

1. Захириддин Мухаммад Бобур (1483—1530). Онаси — Қутлук Нигорхоним.
2. Жаҳонгир (1485—1508). Онаси — Фотима Султон Ого.
3. Носир (148?—1515). Онаси — Умид Оғоча.

қизлари

1. Хонзодабегим (1478—1544). Онаси — Қутлук Нигорхоним.
2. Меҳробунубегим (туғилган йили 1481). Онаси — Умид Оғоча.
3. Шаҳробунубегим (туғилган йили 1491). Онаси — Умид Оғоча.
4. Ёлдор Султон бегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Ого Султон.
5. Руқийа Султонбегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Махдум Султонбегим. Аввал шайбонийлардан Абдуллатиф султон, сўнг эса Жониск султон никоҳига кирган.

П.Ш.9.2.24.1. Захириддин Мухаммад Бобур.

хотинлари

1. Ойша Султонбегим — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмад кизи. Никоҳ йили 1500.
2. Зайнаб Султонбегим (вафоти тахминан 1506 йил) — Султон Абу Саъид ўғли Султон Махмуд кизи. Никоҳ йили 1504.
3. Моҳимбегим (вафоти 1533 йил). Никоҳ йили 1506.
4. Маъсума Султон — Султон Абу Саъид ўғли Султон Аҳмад кизи. Никоҳ йили 1507.
5. Гулрухбегим (вафоти 1545 йилдан олдин юз берган).
6. Дилдорбегим — вафоти 1547 йилдан сўнг юз берган).
7. Биби Муборака Йусуфзай. Никоҳ йили 1519.
8. Гулнор Оғоча — вафоти 1575 йилдан сўнг юз берган).
9. Норгул Оғоча.

ўғиллари

1. Хумоюн (1508—1556). Онаси — Моҳимбегим.
2. Комрон (1509—1557). Онаси — Гулрухбегим.
3. Аскарӣ (1516—1558). Онаси — Гулрухбегим.
4. Олур (1514—1519). Онаси — Дилдорбегим.
5. Султон Аҳмад (1517—1523). Онаси — Гулрухбегим.
6. Ҳиндол (1518—1551). Онаси — Дилдорбегим.
7. Борбўл (1518—1521). Онаси — Моҳимбегим.
8. Форуг (туғилган йили 1526). Онаси — Моҳимбегим.
9. Шохрух (1522—1527). Онаси — Гулрухбегим.

қизлари

1. Фахрулнисо (туғилган ва вафот йили 1501). Онаси — Ойшабегим.

2. Маъсума Султонбегим. Онаси — Маъсума Султонбегим. Султон Хусайн Бойкаро набираси Мухаммад Замонга турмушга чиққан.
3. Гулранбегим (туғилган йили 1514). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Эсон султон никоҳига кирган.
4. Гулбаданбегим (1523—1603). Онаси — Дилдорбегим. Хизрхожага турмушга чиққан. Саодатёр номли ўғли бўлган.
5. Гулчехрабегим (туғилган вақти 1515—1517 йиллар орасида — вафоти 1557 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Дилдорбегим. 1530 йили Тўхта Бўғо султонга турмушга чиққан.
6. Гулзорбегим. Онаси — Гулрухбегим.
7. Мехржаҳонбегим. Онаси — Моҳимбегим.
8. Эсондавлатбегим. Онаси — Моҳимбегим.

11.111.9.2.24.1.1. Хумоюн.

хотинлари

1. Гунурбиби.
2. Моҳичучукбегим (вафоти 1564 йил) — Байрам ўғлон синглиси. Никоҳ йили 1546.
3. Хониш Оғо — Жужик мирзо Хоразмийнинг кизи.
4. Шодбиби.
5. Шохим Оғо.
6. Меважон — Ҳаданг йасавул кизи.
7. Бегабегим (вафоти 1581 йил) — Ёдгорбек тағой кизи.
8. Ҳамидабонубегим (вафоти 1604 йилда). Никоҳ йили 1541.

ўғиллари

1. Ал-Омон (туғилган йили 1528 — ёшлигида вафот қилган). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Фаррухфол (1547—1552). Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Мухаммад Ҳаким (1554—1558). Онаси — Моҳичучукбегим.
4. Иброҳим Султон (туғилган йили 1553 — болалигида вафот этган). Онаси — Хониш Оғо.
5. Жалолиддин Мухаммад Акбар (1542—1605). Онаси — Ҳамидабонубегим.

қизлари

1. Бахтинисобегим (туғилган йили 1550). Онаси — Моҳичучукбегим.
2. Аминабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим.
3. Сакинабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим. Шох Ғозийхонга турмушга чиққан.
4. Ақиқабегим. Туғилган йили 1551. Онаси — Бекабегим.

5. Бахшибонубегим (туғилган йили 1540). Онаси — Биби Гунур. 1550 йили Иброҳим Мирзога турмушга чиққан; 1561 йили Мирза Шарафиддин Хусайнга турмушга чиққан.
6. Жаҳон Султонбегим (1545—1547).
7. Фахрулнисобегим. Онаси — Моҳичучукбегим. 1564 йили асли термизлик беклардан Абулмаолийга турмушга чиққан. Абулмаолий ўлдирилгандан кейин 1565 йили хожа Хусайн Накшбандий никоҳига кирган.
8. Исми номаълум (туғилган йили 1544). Онаси — Ҳамидабонубегим.
9. Нажибулнисобегим (1547—1607).

И.Ш.9.2.24.1.1.3. Мухаммад Ҳаким.

хотинлари

1. Сулаймон Мирзо кизи.

ўғиллари

1. Афросиёб (1571—1597). Онаси — Сулаймон кизи.
2. Қайқубод (1574—1591). Онаси — Сулаймон кизи.

П.Ш.9.2.24.1.1.5. Жалолиддин Мухаммад Акбар.

хотинлари (ва хос қанизаклари)

1. Рукийабону (1542—1626). Ҳинол кизи.
2. Қимобону — арабшоҳкизи. 1574 йили ҳарамга кирган.
3. Ман Каҳан кизи. 1579 йили ҳарамга кирган.
4. Шамсжон кизи. 1592 йили ҳарамга кирган.
5. Биби Давлатшод.
6. Салима Султонбегим (1550—1612).

ўғиллари

1. Мирзо Ҳасан (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
2. Мирзо Хусайн (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
3. Султон Салим (1569-1627).
4. Султон Шох Мурад (1570-1599).
5. Султон Дониёл (1571-1601).

қизлари

1. Дурударо(?). Туғилган йили 1569.
 2. Оромбонубегим (1584—1624). Онаси — Биби Давлатшод.
 3. Шукрулнисобегим. Онаси — Биби Давлатшод. 1593 йили Шохрух Мирзо никоҳига кирган.
 4. Шахзодаҳоним (туғилган йили 1569). 1593 йили Музаффар Хусайн Мирзога турмушга чиққан.
- #### Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3. Султон Салим (Жаҳонгир).

хотинлари (ва хос қанизаклари)

1. Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи (вафоти 1602 йил). Никоҳ йили 1585.

2. Рожа Уди Санга (Сингх) кизи (вафоти 1619 йил). Никоҳ йили 1586.
3. Рой Рой Санга кизи. Никоҳ йили 1586.
4. Саъидхон Қаҳқоҳ кизи. Никоҳ йили 1586.
5. Хожа Ҳасан кизи (вафоти 1600 йил).
6. Дарбо Балханас кизи.
7. Гисудас Ратхур кизи.
8. Рожа Муна.
9. Мирза Санжар кизи. Никоҳ йили 1593.
10. Кичик Тибет ҳукмдори кизи. Никоҳ йили 1592.
11. Муборақхон кизи. Ҳарамга кирган йили 1592.
12. Ҳусайнжон кизи. Ҳарамга кирган йили 1592.
13. Гулруҳбегим. Комроннинг кизи. Никоҳ йили 1593.
14. Рожа Алихон кизи. Ҳарамга кирган йили 1593.
15. Рожа Жагат Санга кизи. Никоҳ йили 1607.
16. Нуржонбегим (вафоти 1645 йил). Никоҳ йили 1611.

ўнглари

1. Султон Хисрав (1587—1622). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи.
2. Султон Парвиз (1589—1626). Онаси — хожа Ҳасан кизи.
3. Султон Хуррам (1592—1666). Онаси — Рожа Уди Санга кизи.
4. Султон Жаҳонгир (туғилган йили 1605). Онаси — хос канизаклардан.
5. Султон Шаҳриёр (1605—1627). Онаси хос канизаклардан.

қизлари

1. Султоннисобегим (1586—1646). Онаси — Рожа Баҳгавандас Качваҳа кизи.
2. Исми номаълум (туғилган йили 1589).
3. Давлатнисобегим (туғилган йили 1589). Онаси — Дарбо Балханас кизи.
4. Баҳорбонубегим (1589—1646). Онаси — Гисудас Ратхур кизи. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Тахмурасига турмушга чиққан.
5. Бегим султон (туғилган йили 1589). Онаси — Рожа Муна.
6. Шукрулнисобегим (вафоти 1653 йил). Онаси — Кичик Тибет ҳукмдори кизи.

11.111.9.2.24.1.1.5.3.1. Султон Хисрав.

хотинлари

1. Хони Абзам кизи.

ўнглари

1. Баланд Ахтар (туғилган йили 1609). Онаси — Хони Абзам кизи.

2. Доварбахш (вафот этган йили 1628). Булоқий исми билан ҳам машҳур бўлган.
3. Гиршосп (вафот этган йили 1628).

қизлари

1. Хушмандбонубегим. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Хушангга турмушга чиққан.

И.Ш.9.2.24.1.1.5.3.2. Султон Парвиз.

хотинлари

1. Жаҳонбонубегим.

Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.. Султон Хуррам (Шоҳ Жаҳон).

хотинлари

1. Мумтоз Маҳал (1593—1631). Асл исми Аржумандбонубегим. Отаси — Осифхон. Никоҳ йили 1612.
2. Музаффар Ҳусайн Мирзо кизи. Никоҳ йили 1611.
3. Шоҳнавозхон кизи.

ўнглари

1. Доро Шукуҳ (1615—1659). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Шоҳ Шужо (1616—1661). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Муҳаммад Аврангзеб (1618—1707). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Мурод Бахш (1624—1660). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Умид Бахш (1619—1624). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Жаҳонафруз (1619—1620). Онаси — Шоҳнавозхон кизи.

қизлари

1. Хурилнисобегим (1613—1616). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Жаҳоноробегим (1614—1681). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Равшаноробегим (1617—1671). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Сурайё (1621—1628). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Гавҳароробегим (вафоти 1706 йил)., Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Ҳусноробегим (1603—?). Онаси — Мумтоз Маҳал.

И.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.1. Доро Шукуҳ.

хотинлари

1. Султон Парвиз кизи.
2. Нодирабонубегим.

ўнглари

1. Сулаймон Шукуҳ (1635—1662). Онаси — Султон Парвиз кизи.
2. Сепахр Шукуҳ (туғилган йили 1644). Онаси — Султон Парвиз кизи.
3. Махр Шукуҳ (туғилган ва ўлган йили 1638). Онаси — Султон Парвиз кизи.

4. Мумтоз Шукух (туғилган йили 1643). Онаси — Султон Парвиз кизи.
- 11.111.9.2.24.1.1.5.3.3.1.1.. Сулаймон Шукух.
- қизлари**
1. Исми номаълум. 1678 йили хожа Баҳовиддинга турмушга чиққан.
 2. Салимабонубегим. 1672 йили Мухаммад Акбар II га турмушга чиққан.
- Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.1.2. Сепакр Шукух.
- хотинлари**
1. Бадрулнисобегим. Никоҳ йили 1673.
 2. Зубатулнисобегим.
- ўғиллари**
1. Аъло Табор (1676—1677). Онаси — Зубатулнисобегим.
- Н.И.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Шох Шужо.
- хотинлари**
1. Угарсин Рожа Кашгара кизи.
- ўғиллари**
1. Султон Зайниддин (туғилган йили 1639).
 2. Султон Баланд Ахтар (туғилган йили 1645). Онаси — Угарсин Рожа Кашгара кизи.
- қизлари**
1. Гулрухбонубегим (туғилган йили 1639).
- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3. Аврангзеб.
- хотинлари**
1. Шохнавозхон кизи. Дилрасбону. Никоҳ йили 1637.
 2. Рожур заминдори кизи Раҳматулнисо (вафоти 1691).
- ўғиллари**
1. Мухаммад Султон (1639—1675). Онаси — Раҳматулнисо.
 2. Мухаммад Муаззам (1643—1712). Онаси — Раҳматулнисо.
 3. Мухаммад Аъзам (1653—1705). Онаси — Дилрасбону.
 4. Мухаммад Акбар (1657—1707).
 5. Мухаммад Гомбахш (1667—1707). Онаси — Рой Уди-пурий кизи.
- қизлари**
1. Зенбулнисобегим (1639—1707). Онаси — Дилрасбону.
 2. Зийнатулнисобегим (1643—?). Онаси — Дилрасбону.
 3. Бадрулнисобегим (1647—1670). Онаси — Раҳматулнисо.
 4. Зубатулнисобегим (1651—1707). Онаси — Дилрасбону.
 5. Мехрулнисобегим (1661—1704).

- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.1. Мухаммад Султон.
- хотинлари**
1. Дўстдорбонубегим (вафот йили 1676).
- ўғиллари**
1. Масъуд бахт (вафот йили 1677).
- Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.2. Мухаммад Муаззам (Шох Олам).
- хотинлари**
1. Руп Санга Ратхур кизи. Никоҳ йили 1661.
 2. Абдулмўмин кизи (вафоти 1673 йил).
 3. Санжар Нажми соний кизи Нурулнисобегим.
 4. Фахрулнисобегим.
- ўғиллари**
1. Султон Муъизиддин (1661—1713).
 2. Султон Иъзаддин (туғилган йили 1664).
 3. Мухаммад Аъзим (1664—1712). Онаси — Руп Санга Ратхур кизи.
 4. Рафиушшон (1670—1712). Онаси — Нурилнисобегим.
 5. Мухаммад Хўжаста Ахтар (1674—1712). Онаси — Фахрулнисобегим.
 6. Мухаммад Хумоюн (1677—?).
- Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1. Султон Муъизиддин (Жаҳондоршох).
- хотинлари**
1. Саййидулнисо. Никоҳ йили 1684.
- ўғиллари**
2. Иъзаддин.
 3. Аъзиддин.
- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.1. Иъзаддин.
- хотинлари**
1. Аминхон кизи.
 2. Бидор Бахт кизи. Никоҳ йили 1709.
- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2. Аъзиддин (Оламгир II).
- ўғиллари**
1. Жалолиддин Али Гавхар (1727—1806).
- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1. Жалолиддин Али Гавхар (Шох Олам II).
- ўғиллари**
1. Мухаммад Жавон Бахт.
 2. Абулнаср Муъиниддин (1760—1837).
- Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2. Абулнаср Муъиниддин (Акбаршох II).
- ўғиллари**
1. Мухаммад Жаҳонгир.

2. Абулмузаффар Сирожиддин (1775—1862).

11.111.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2. Абдулмузаффар
Сирожиддин Баходиршоҳ.

ўғиллари

1. Мўғул Мирзо (1796-1858).
2. Хизр Сулаймон Мирзо (1799—1858).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.1.2.1.2.2.2. Хизр Сулаймон
Мирзо.

ўғиллари

1. Абубакр Мирзо (1821-1858).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3. Мухаммад Аъзим
(Аъзимушшон).

хотинлари

1. Киср Санга кизи. Никоҳ йили 1678.
2. Олийабегим. Никоҳ йили 1692. Отаси Рухиллахон
Аврагзеб холасининг ўғли эди (вафоти 1692).

ўғиллари

1. Мухаммад Карим (туғилган йили 1679). Онаси — Киср
Санга кизи.
2. Мухаммад Фаррух Сийар (1688—1719).
3. Хусайн Бахт.
4. Рухулқудс (туғилган йили 1695). Онаси — Олийабегим.
5. Исми номаълум (туғилган 1709). Онаси — Олийабегим.

қизлари

1. Исми номаълум (туғилган йили 1709). Онаси —
Олийабегим.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.3.2. Фаррух Сийар.

хотинлари

1. Содотхон кизи.

ўғиллари

1. Жаҳонгиршоҳ (туғилган ва вафот йили 1713).
2. Жаҳонмуродшоҳ (1917—1718). Онаси — Содотхон кизи.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.4. Рафиушшон.

ўғиллари

1. Рафиуддаражот (1692—1719).
2. Рафиуддавлат (1696-1719).
3. Мухаммад Иброҳим (1699—1721).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5. Мухаммад Хўжаста Ахтар
(Жаҳоншоҳ).

ўғиллари

1. Фарханда Ахтар.
2. Равшан Ахтар (1702—1748).

Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2. Равшан ахтар (Насриддин
Мухаммадшоҳ).

ўғиллари

1. Аҳмадшоҳ (1728-1774).

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.2.5.2.1. Аҳмадшоҳ.

ўғиллари

1. Бидор Бахт.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.3. Мухаммад Аъзам.

хотинлари

1. Рожа саййид Яҳё кизи. Никоҳ йили 1681.
2. Жаҳонзейббонубегим (вафот йили 1705). Доро Шуқҳ
ва Нодирабонубегим кизи. Никоҳ йили 1668.

ўғиллари

1. Мухаммад Бидор Бахт (1670—1707). Онаси — Жаҳон-
зейббонубегим.
2. Искандаршон (1675—1677). Онаси — Жаҳонзейббонубе-
гим.
3. Воложох (1683-1707).
4. Зижох (туғилган йили 1684).
5. Волошон (туғилган йили 1684).
6. Жавон Бахт.

Н.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.3.1. Мухаммад Бидор Бахт.

хотинлари

1. Саъид Ахтар Мухторхон кизи. Никоҳ йили 1686.

ўғиллари

1. Феруз Бахт (туғилган йили 1695). Онаси — Саъид
Мухторхон кизи.
2. Бидордил.

қизлари

1. Нажибулнисо. Шоҳ Олийжохга турмушга чиққан.
- П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.4. Мухаммад Акбар.

хотинлари

1. Салимабонубегим. Сулаймон Шуқҳ кизи. Никоҳ
йили 1672.

ўғиллари

1. Абдулвахоб.
2. Хўжаста Ахтар.
3. Нику Сийар (1679-1719).
4. Мухаммад Аскар.

П.Ш.9.2.24.1.1.5.3.3.3.5. Мухаммад Комбахш.

хотинлари *

<

1. Жамиданисо. Амр Санга кизи. Никоҳ йили 1681.

2. Махзжаҳон хоним. Бархурдорбек кизи. Никоҳ йили 1681.

ўтилари

1. Умидбахш (тутилган ва вафот йили 1684).
2. Махйуссуннат (1689—1707).
3. Фирузманд.
4. Бораққулоҳ (вафоти 1709 йил).

ПЛИ.9.2.24.1.1.5.3.3.4. Мурод Бахш.

хотинлари

1. Каримулнисо.

ўтилари

1. Муҳаммадёр (тутилган йили 1646).
2. Ёазд Бахш (вафот этган йили 1706).

қизлари

1. Осойишбонубегим (вафоти 1678 йил). Хожа Муҳаммад Солиҳга турмушга чиққан.
2. Исми номаълум. 1678 йили хожа Ёқуб Нақшбандийга турмушга чиққан.

НЛП.9.2.24.1.1.5.3.3.4.2. Ёазд Бахш.

хотинлари

1. Мехрулнисобегим. Никоҳ йили 1672.

ўтилари

1. Додар Бахш.
2. Довар Бахш.

Н.Ш.9.2.1.1.5.4. Султон Шох Мурод.

ўтилари

1. Султон Рустам.

П.Ш. 9.2.1.1.5.4. Султон Дониёл.

хотинлари

1. Жононбегим. Хонихонон кизи.

ўтилари

1. Тахмурас (вафоти 1627 йил).
2. Хушанг (вафоти 1627 йил).
3. Бойсунгур.

ПЛП.9.2.1.1.5.4.1. Тахмурас.

хотинлари

1. Хушмандбонубегим. Султон Хисрав кизи. Никоҳ йили 1625.

Н.Ш.9.2.1.1.5.4.2. Хушанг.

хотинлари

1. Баҳорбону. Султон Салим Жаҳонгир кизи. Никоҳ . йили 1625.

П.Ш.9.2.24.1.2. Комрон.

хотинлари

1. Хонимбегим. Султон Али Мирза тағой кизи. Никоҳ йили 1529.
2. Ҳазорабегим.
3. Моҳбегим қипчоқ.
4. Моҳичучук аргун (вафоти 1558 йил). Никоҳ йили 1546.
5. Моҳафрузбегим.
6. Хоним Мукаррам. Шох Муҳаммад Султон Кошғарий кизи.

ўтилари

1. Абулқосим (1528-1559).
2. Иброҳим (1530-1553).

қизлари

1. Ойша Султонбегим.
2. Гулруҳбегим (вафоти 1614 йилдан сўнг юз берган).
3. Ҳабибабегим. Оқ Султонга турмушга чиққан.

П.Ш.9.2.24.1.3. Аскарый.

хотинлари

1. Султонамбегим.

П.Ш.9.2.24.1.6. Ҳиндол.

1. Султонамбегим.

П.Ш.9.2.24.2. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Оқбегим. Султон Маҳмуд Мирзо кизи. Никоҳ йили 1504.
1. Пир Муҳаммад.
- П.Ш.9.2.24.3. Носир.

хотинлари

1. Қорақўзбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси.

П.Ш.9.2.25. Улугбек.

ўтилари

1. Абдураззоқ (1480-1525).
2. Мироншоҳ (1484-1507).

қизлари

1. Бекабегим. Султон Ҳусайн Бойқаро ўғли Султон Маъсумга турмушга чиққан.

Н.Ш.10. Ижил.

хотинлари

1. Урун Султон Оғо. Тўғал Бую кизи.
2. Шох Мулк Оғо. Хожа Сайфиддин нуқуз кизи.

ўтилари

1. Мироншоҳ. Онаси — Урун Султон Оғо.

2. Музаффар. Онаси — Шох Мулк Ого.

қизлари

1. Пойанда Султон. Онаси — Ўрун Султон Ого.
2. Саодат Султон. Онаси — Шох мулк Ого.

П.Ш.Н. Суйурғатмиш.

ўғиллари

1. Қосим.
2. Муҳаммад Бади.
3. Баҳор.
4. Ижил.

П.Ш.П. 2. Муҳаммад Бади.

ўғиллари

1. Умар.
2. Усмон.
3. Муҳаммад Қосим.

П.Ш.П. 2.1. Умар.

ўғиллари

1. Шох Хусайн.

П.Ш.И.2.2. Усмон.

ўғиллари

1. Рустам.
2. Санжар.
3. Муҳаммад Бади.
4. Темур.

қизлари

1. Дур Султон.
2. Огобека.
3. Пойанда Султон.

П.Ш.11.2.3. Муҳаммад Қосим.

хотинлари

1. Робийа Султонбека. Отаси — Султон Абу Саъид.

ўғиллари

1. Бобур. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Абулқосим. Онаси — Робийа Султонбека.

қизлари

1. Окбека. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Меҳробу. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Бекабека. Онаси — Робийа Султонбека.
4. Огобека. Онаси — Робийа Султонбека.

П.Ш.П.3. Баҳор.

хотинлари

1. Гулбекабека.

2. Мунис Султон.

ўғиллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Гулбекабека.
2. Суйурғатмиш. Онаси — Гулбекабека.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Мунис Султон.
4. Саъд Ваққос. Онаси — Гулбекабека.

қизлари

1. Меҳробонубека.
2. Шаҳробонубека.
3. Шаҳробонубека.
4. Исми номаълум.

П.Ш.П.3.1. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Руқийа. Умаршайх набираси Султон Али авлоди.

Н.Ш.П.3.4. Саъд Ваққос.

хотинлари

1. Бекабека.

ўғиллари

1. Муҳаммад Мироншоҳ.

П.Ш.П.4. Ижил.

1. Абдулла.
2. Абдулжаббор.

қизлари

1. Саодат Султон.
2. Бахт Султон.

Н.Ш. Шохрух.

хотинлари

1. Маликат Ого. Хизр Ўғлон Чағатой қизи.
2. Гавҳаршод Ого (вафоти 1457 йил). Ғиёсиддин тархон қизи. Никоҳ йили 1388.
3. Тўти хотун.
4. Оқ Султон. Черкас қизи.
5. Меҳрнигор ўзбек.
6. Лаъл Тегин.

ўғиллари

1. Жаҳоншоҳ. Онаси — Маликат ого.
2. Суйурғатмиш (1399—1426). Онаси — Маликат Ого.
3. Улутбек (1394—1449). Онаси — Гавҳаршод Ого.
4. Бекўғли. Онаси — Оқ Султон.
5. Жонўғлон (1403—1411). Онаси — Оқ Султон.
6. Муҳаммад Ёрдий (1404—1409). Онаси — Лаъл Тегин (мазкур шахзода номи Буруйи, Бозуйи, Ёрутий шаклларида ҳам берилган).

7. Иброҳим Султон (1394-1435).
8. Муҳаммад Жўкий (1402—1444). Онаси — Гавҳаршод Оғо.
9. Бойсунғур (1397—1434). Онаси — Гавҳаршод Оғо.

қизлари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йил). Онаси — Гавҳаршод Оғо. Муҳаммад Жаҳонгирга турмушга чиққан.
2. Саодат Султон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
3. Қутлуғ Туркон Оғо. Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Оқ Султон.
5. Тағой Туркон Оғо. Онаси — Тўти хотун.
6. Қутлуқ Султон Оғо. Онаси — Тўти хотун.

Шоҳрух ўғилларидан таркаган авлод.

Н.1У. 2. Суйўргатмиш.

хотинлари

1. Шодбаҳт Оғо. Отаси — Кишхожа ўзбек.
2. Ферузбаҳт. Отаси — Ғиёс.
3. Баҳт Султон. Отаси — Ҳасан мўғул.
4. Саодат. Отаси — шайх Али тағой.
5. Ашура.
6. Фотима Султон.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1413—1443). Онаси — Шодбаҳт.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Ферузбаҳт.
3. Муҳаммад Султон. Онаси — Баҳт Султон.
4. Қарочор (1414—1439). Онаси — Баҳт Султон.
5. Муҳаммад Султон. Онаси — Саодат.
6. Султон Маҳмуд Онаси — Ашура.

қизлари

1. Руқийа Султонбека. Жаҳонгир авлодидан Муҳаммад Султонга турмушга чиққан.
2. Улуғ Оғо.

11.1У.2.1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Ойшабека. Бойсунғур кизи.

ўғиллари

1. Али Асғар (1428—1446). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Ёдгорбегим. Онаси — Ойшабека. Умаршайх набираси Пир Муҳаммад ўғли Рустамга турмушга чиққан.

П.1У.3. Улуғбек.

хотинлари (ва хос қанизаклари)

1. Угабека (1395—1419). Жаҳонгир ўғли Муҳаммад Султон кизи. Никоҳ йили 1404.

2. Султон Бадрулмулк. Халил Султон кизи.
3. Оқ Султон Хоника. Отаси — Султон Маҳмудхон.
4. Ҳуснигор Хоника. Отаси — Шамъи Жаҳонхон Чағатой.
5. Шукрбиби Хоника. Отаси — Дарвишхон Жўчий.
6. Руқийа хотун арлот.
7. Меҳр Султон. Отаси — Таваккул жалоийр.
8. Давлатбаҳт хотун. Отаси — Шайх Муҳаммад барлос.
9. Давлат Султон хотун. Отаси — Саъид сулдуз.
10. Бахтибиби хотун. Отаси — Оқ Сўфий кўнғирот.
11. Саодатбаҳт хотун. Отаси — Баён кўкалдош.
12. Султон Малик. Отаси — Насриддин.
13. Султонам.
14. Абулхайрхон ўзбек кизи.
15. Ҳўтан хотун.
16. Окила Султон кизи.

ўғиллари

1. Абдуллатиф (1428—1450). Онаси — Руқийа хотун.
2. Абдулсамад. Онаси — Султонам.
3. Абдулжаббор. Онаси — Султонам.
4. Темури. Онаси — Абулхайрон ўзбек кизи.
5. Ибодулло (1412-1417).
6. Абдулло (1420-1433).
7. Абдурахмон (1421-1432).
8. Абдулазиз (1430-1449).
9. Абдумалик.
10. Абдураззоқ.
11. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.
12. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.
13. Исми номаълум. Онаси — Султон Малик.

қизлари

1. Ҳабиба Султон, Хонзодабегим (туғилган йили 1412). Онаси — Угабека.
2. Султонбаҳт. Онаси — Руқийа хотун.
3. Оқбош. Онаси — Руқийа хотун.
4. Қутлуқ Туркон Оғо. Онаси — Саодатбаҳт хотун.
5. Султон Бадиулмулк. Онаси — Ҳўтан хотун.
6. Исми номаълум. Онаси — Окила Султон кизи.
7. Тағой Туркон.
8. Хонзода Оғо.
9. Ўгабегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.
10. Робийа Султонбегим. Абулхайрхон ўзбекка турмушга чиққан.

П.IV. 3.1. Абдуллатиф.

хотинлари

1. Шоҳ Султон Оғо. Отаси — Муҳаммад Мушарраф.

2. Шоҳ Султон қурлаут қизи.

ўтилари

1. Абдураззоқ. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
2. Аҳмал (1447—1457). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
3. Маҳмуд. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
4. Муҳаммад Боқир (5 сшда вафот қилган). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
5. Муҳаммад Жўкий (1449—1463). Онаси — Шоҳ Султон қизи.

қизлари

1. Қутлуқ Султон. Онаси — Шоҳ Султон.

11.1У.3.1.5. Муҳаммад Жўкий.

хотинлари

1. Маъсума. Отаси — амир Аҳмад Малик.

ўтилари

1. Шоҳрух. Онаси — Маъсума.

қизлари

1. Хонзодабегим. Онаси — Маъсума.
2. Фотима Султон. Онаси — Маъсума.

П.1У.7. Иброҳим Султон.

хотинлари

1. Меҳр Султон хотун. Отаси — Али Чухра Сариттош.
2. Фотима Султон хотун. Отаси — Амирак қавчин.
3. Жаҳонбека. Отаси — Абдулло Тоифий.
4. Бека Султон. Отаси — Боязид.

ўтилари

1. Абдулло (1432—1451). Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Исҳоқ (1419—1427). Онаси — Фотима Султон.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Жаҳонбека.
4. Исмоил (1423—1432). Онаси — Бека Султон.

қизлари

1. Руқиябека. Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

П.1У.7.1. Абдулло.

хотинлари

1. Амир Худойқули қизи.
2. Муҳаммад Тарагай Улугбек қизи.

П.1У.8. Муҳаммад Жўкий.

хотинлари

1. Меҳрнигорхоним. Отаси — Шамъи Жаҳонхон. Никоҳ йили 1419.
2. Бахтдавлат.
3. Бўлғон мўғул.

4. Хоним. Отаси — Идикут манғит.

5. Тожилисомхон. Отаси — Қаро Усмон бойандор.

ўтилари

1. Абобакр (1427—1447). Онаси — Бахтдапат.
2. Муҳаммад Қосим (1422—1439). Онаси — Бахтдавлат.
3. Али (1423—1424). Онаси — Бўлғон мўғул.

қизлари

1. Суйурғатмиш (?). Онаси — Меҳрнигор хоним.
2. Тўғал хоним. Онаси — Меҳрнигор хоним.
3. Саодат Султон. Онаси — Бахтдавлат.
4. Қутлуғ Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.
5. Зубайда Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.

Н.ГУ.9. Бойсунғур.

хотинлари

1. Жонмалик. Отаси — амир Чўлпон қавчин.
2. Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Хандон Оғо.
4. Офок Оғо.
5. Шодбека Оғо.

ўтилари

1. Аловидавла (1417—1460). Онаси — Жонмалик.
2. Абулқосим Бобур (1422—1457). Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Султон Муҳаммад (1418—1452). Онаси — Хандон Оғо.

қизлари

1. Бобобека. Онаси — Жонмалик
2. Фотима Султон. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Зухрабека. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
4. Саодатбека. Онаси — Хандон Оғо.
5. Пойанда Султон. Онаси — Хандон Оғо.
6. Ойшабека (вафоти 1441 йил). Онаси — Офок Оғо. Суйурғатмиш ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
7. Бахтдавлат. Онаси — Офок Оғо.
8. Соҳиб Султон. Онаси — Офок Оғо. Суйурғатмиш набираси Муҳаммад Халилга турмушга чиққан.
9. Фотима Султон. Онаси — Офок Оғо.
10. Руқиябека. Онаси — Шодбека Оғо.

Н.ГУ. 9. I. Аловидавла.

хотинлари

1. Зайнаб. Отаси — Ёдгоршоҳ арлот. Никоҳ йили 1434.
2. Мурод Султон Оғо. Отаси — Баротхожа бахши.

ўтилари

1. Абдулҳорис Бойсунғур (1435—1456). Онаси — Зайнаб.
2. Иброҳим (1440—1459). Онаси — Мурод Султон.

қизлари

1. Руқийабека, Султонбегим. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.
2. Шахзода.

П.1У.9Л.2. Иброҳим.

хотинлари

1. Қутлукбека Оғо. Амир Муҳаммад Худойдод қизи.

қизлари

1. Офоқ Оғоча кўкалдош. Султон Абу Саъидга турмушга чиққан.

П.1У.9.2. Абулқосим Бобур.

хотинлари

1. Давлат Султон. Абу Саъид доруға қизи.
2. Бибижон. Худойдод қизи.
3. Канизак биби.

ўғиллари

1. Шох Махмуд (1448-1459).

қизлари

1. Канизакбиби қизи.

П.1У.9.3. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.
2. Тундибека.

ўғиллари

1. Ёдгор (1452-1470). Онаси - Тундибека.
2. Саъд Вакқос (1437—1467).

қизлари

1. Улуғ Ою. Онаси — Тундибека
- Шайбонийлар (1500-1601)
Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1500—1510).
Кўчкунчихон (1510-1530).
Абу Саъидхон (1530-1533).
Убайдуллахон (1533—1539).
Абдуллахон I (1539—1540).
Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).
Абдуллатиф; Самарқандда (1540—1551).
Наврўз Аҳмадхон—Барокхон (1551—1556).
Пир Муҳаммадхон (1556—1561).
Искандархон (1561—1683).
Абдуллахон II (1583-1598).
Абдулмўминхон (1598—1599).
Пир Муҳаммадхон II (1599—1601).
Ашгархонийлар (1601—1747)

Боқимуҳаммадхон (1601—1605).
Валимуҳаммадхон (1605—1611).
Имомқулихон (1611—1642).
Назрмуҳаммадхон (1642—1645).
Абдулазизхон (1645—1681).
Субҳонқулихон (1681—1702).
Убайдуллахон (1702-1711).
Абулфайзхон (1711—1747).

Мангитлар (1747—1920)
Муҳаммад Раҳим (1747—1758).
Дониёл (1758-1785).
Шох Мурад (1785-1800).
Хайдар (1800-1825).
Насрулла (1826—1860).
Музаффар (1860-1885).
Абдулахад (1885-1910).
Муҳаммад Олим (1910—1920).

Хива шайбонийлари (1511—1770)
Элбарсхон (1511 — тахминан 1516).
Султон Ҳожихон.
Хусайнқулихон.
Сўфиёнхон (1516-1522).
Бужақхон (1522-1525/26).
Аванешхон (1525/26-1538).
Алихон (1538-1547).
Акатойхон (1547--1556).
Юнусхон (1556-1557).
Дўстхон (1557-1559/60).
Ҳожи Муҳаммадхон (1559/60—1602).
Араб Муҳаммадхон (1602—1621).
Ҳабаш Султон ва Элбарс Султон (1621
Исфандиёрхон (1623—1643).
Абулғозий (1644—1664).
Анушахон (1664—тахминан 1687).
Худойдодхон (1687-1688).
Ўзбекхон—Арнакхон (1688—1690).
Жўжи Султон (1694/95-1697).
Валихон (1697-1698/99).
Шохниёзхон (1698/99-1702).
Шохбахтхон (1702-1703).
Саййид Алихон (1703-1705).
Мусахон (1705-1706).
Ёдгорхон (1706-1713).
Шерғозихон (1714-1727/28).
Элбарсхон (1728-1739).

Тохирхон (1739-1740).
 Нуралихон (1740-1742).
 Абулғозийхон И (1742—1746).
 Ғойибхон (1746—1756).
 Қорабойхон (1756-1757).
 Темурғозийхон (1757—1764).
 Хулдойдохон (1764—1765).
 Шохғозийхон (1766—1767).
 Абулғозийхон III (6 ой хукмроаик қилган).
 Нуралихон (1768-?).
 Жаҳонгирхон (хукмронлиги бир йил).
 Булакайхон.

Хива қунгиротлари (1770—1920)
 Мухаммад Амин (1770—1790).
 Аваз (1790-1804).
 Элгузархон (1804—1806).
 Мухаммад Раҳимхон (1806—1825).
 Оллоқулихон (1825—1842).
 Раҳимкулихон (1842—1845).
 Мухаммад Аминхон (1845—1855).
 Абдуллахон (1855-1856).
 Қутлукмуродхон (1856).
 Саййид Мухаммадхон (1856—1864).
 Мухаммад Раҳимхон (1864—1910).
 Исфандиёрхон (1910—1918).
 Саййид Абдулла (1918-1920).

Миинлар (1709-1875)
 Шохрух (1709-1721).
 Абдурахим (1721—1733).
 Абдулқарим (1733—1750).
 Абдурахмон (хукмронлиги 9 ой).
 Эрдона (1751—1752).
 Бобобек (1752-1753).
 Эрдона (иккинчи марта: 1753—1762).
 Сулаймон (1762-1763).
 Норбўта (1763-1798).
 Олимхон (1798-1810).
 Умархон (1810-1822).
 Мухаммадалихон (1822—1842).
 Шералихон (1842—1844).
 Муродхон (қиска муддат хукмронлик қилган).
 Худоёрхон (1845-1858).
 Маллахон (1858—1862).
 Худоёрхон (иккинчи марта: 1862—1863).
 Султон Саъидхон (1863—1865).
 Худоёрхон (учинчи марта: 1865—1875).

81ШМАКУ

«Тбе Ш\$lorу оГ lbe ШЪек \$(a(енoo(1»
 (пога апс!еп1 шпев №го«\$Ъ ше Киз\$1ап совдиезО

ТHe гезеарзН аса1\$ (He 18зиe оГ (He пiзЮгу оГ (He 8(a(eHooс1 оГ (He ШЪек реорlе Грот апшен((1тез (Ърои\$Ъ (Ъе Киз\$1ап сонсшей ап<3 сон813(\$ оГ Ш(госШс(юп, йеуе сЪар(ег\$ ап\$ сонсшзюп.

ТЪе ш(годис(юп8 тсш<1е\$ зиЪз(ап(юп оГ (Ъе иг\$ену оГ (Ъе (орю ипёег гезеарсЪ, 1(8 \$c1еп(Шс поуе!(у, геуеalз (Ъе c!e\$ree оГ (Ъе проЪлет*з еМюгагюп, Нзз (Ъе зоиғсез изес1.

1п (Ъе Гегз сЪар(е (Ъе аитог апалүез апс! clealз \\\a(Н (He Шз(опса1 сондШопз оГ (He оп\$Ш оГ (He ШЪек реорlе'з з(a(eбоос1 т (Ъе 81Х(Ъ сенШгу ВС ап<3 й йеуеШртепГ (Hрои\$Н (Ъе епс! оГ (Ъе ГШ?(тШепшит В С . 1(Наз Ёееп е\$(аbН\$ес1 (ба((Ъе ШЪек 8(a(eбоос1 он\$Ша(ес1 Ш (He апс1еп(оа\$1\$ оГ КЪогегт. ТHe сНар(ег ал\$о деал\$ \УКН (He 1\$\$ue\$ оГ з(a(e сон8(гас(юп апс! \$OУегтеп(, \$oc1al апс! есопотю з(aШз оа (He \$oc1e(y, ех(ернаl йе\$.

ТЪе зесонс! сНар(ег соуегз (He perШ Грот (He ЁеёШпШё оГ (He пeу ега (ЪроиёЪ appareance оГ 1\$1at. ТH\$ репогl т (Ъе cleuelортен(оГ зШеЪооё \уа\$ сЪарас(епсес1 бу (Ъе ипШсайоп оГ 8ерага(е *mOün* (He Ггате\тогк оГ сенгаШ оа\$ез анД уаНеуз Ш(о (He соттоп 80с1al апс! роlШса1 агеа \\\Ш шгНег зиЪгшззюп оГ ас!)и\$(Шf (етЧопез. ТHз репос! \$ауе ЫШЬ (о а (гасНЧюп оГ етрНе сгеа(юп Ш (Ъе сюею-ртеШ оГ (Ъе ШЪек реорlе'з 8(a(eбоос1. Етрие8 \уеге сгеа(ед ипйег (Ъе КизЪапз (1-iv сенШпез), (He ЕйаНЧз (v-vi сен(ипе\$) апс! (Hрои\$Н (He ГОПЮУШ\$ сен(ипе\$ ип<3ег (He ЗатапШз (Х сенШгу), (He АгшзШеёемдз (ХИ-20з оГ х111 сенШгу), (He Типипдз ((He 1аз(яиагсег оГ х1v-xv сенШгу).

ТHe (Шд сНар(ег соуегз (He тоз(Шгроям репос! (Х - 20з оГ х111 сенШгу) Ш (He Шз(орү оГ (Ъе 11гЪек з(a(eбоос1. 1п (ба(репос! (Ъе 8(a(e сонз(гис(юп апс! \$оуегтеп(ипс!ег-\уеп(яиаН(a(1уе сЪап\$ез \ушсН Шсмаед гипс(юпшв оГ а кШ\$ оГ 1е\$181a(геуе апс! ехеаШуе ро\уегз герезепсес! Бу Ваг\$акН аНс! Бттз сонезронсНп^у. ТHe зу8(ет оГ Баг-

£акН Шислел1 Шсюрепшегй \$етсе\$ атШ розШонз креател!
(о таш(аш ас(мие\$ оГ (Ш8 уегу Ёосл. ТНе \$у\$(ет оГ
Об/апз соп\$1\$(ел оГ 8еуегал (5-10) 1тшз(пе\$, пателу
пши\$(пез оГ ГШапсе, 8(а(е соп(го1, тШ(агу айаггз, (ахе\$
апс! проеггу, Ш\$(юе, 1а¥ епГогсетеп(, е(с.

ТНе К.епал88апсе \унюн соШсШес! ш(Н (На(репос! \уаз
ро88Шле апд арреареё (Напкз (о (Не ех1\$(епсе оГ (Мз
8у\$(ет \ШоН ргого(ел с!еуелортеп(оГ уапои\$ (епс1\$ Ш
\$cience апё сиГшге.

СНар(ег Гоиг \$(исНе\$ апс! геуеак (Не role апс! рlace оГ
Агтг Тетиг апс! (Не Т1ггшпс1\$. Ат1г Тетиг, (Не Гоипёег
оГ а \уотШ етрке *т1Ъ* (Не сарКа1 Ш ЗатагкагШ, ри(ап
епд (о (Не опе Нипдгес! апс! ПШу уеагз оГ Мо\$и1з
с1отШа(юп апс! зБой а 8Ног(репос! оГ ите тапа\$есТ (о
ге8(оге (Не Бе8((асНйонз Ш (Не Ш8(огу оГ (Не с!еуелортеп(
оГ (Бе Шёек 8(а(еБоос1. ТНе репос! оГ (Не Т^тигШз'
\$оуегшен(18 п\$Н(ш1гу сопзШерес! (о Бе (Бе 1ше оГ
роН(юа1, есопогшс \$ГО\У(Н, заегийс апс! си1(иал геугаи.

ТНе 1аз(сНар(ег апагуез атШ ехр1аШ\$ (Не просе\$\$е\$ оГ
\$гас!иал йесИпе Ш (Не с!еуелоршен(оГ \$(а(еНоос1 Ш
ХУТХ1Х сепшпез, (Не сГи\$е8 оГ йеюаюп Грош с1а\$\$юа1
(аш(10па1 Готп8 оГ \$оуегптеп(\унюн резиКес! Ш Шсреа\$е
оГ сеп(пш\$а1 просе8\$е8 апс! (Не ресеп(1у ро\уегГи1 8(а(е*8
с!м\$юп Ш (О 8еуегал Шс1ерепс1еп(рагз (ВикНага Егшга(е,
Шма атШ Кокапс! кНапа(е8)8 Зооп (Нозе \уеге сопяиегес!
бу Ки8\$1а.

ТНе сопскгзюп ШсШдез (Бе шалп роШгз геуеакс!
сшпё (Бе з(иау оГ (Бе проБют оГ (Бе Огёек 8(а(еБоос1
Ггот апс1еп(ите\$ (Бгои\$Б (Бе ХХ септги.

ТНе ёипа\$(а18 мсН ш1её оуег (Не Шёек 8(а(е с1ипп\$
2700 уеагз аге Н\$ес1 ш АррепсНх.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Илк давлатчилигининг асос топиши ва ўзбек давлатчилигининг _миллатдан аввалги тарихи	25
^Хоразм	27
Бактрия	34
Парфия	42
/ Фаргона	48
Тохаристон	57
Иккинчи боб. Ўзбек давлатчилиги нилод бошвдан исломгача бўлган даврда	64
Қушонлар	64
Эфталлийлар	72
Ашиналийлар	80
Учинчи боб. Ўзбек давлатчилиги X—XIII асрларда	91
. Сомонийлар	92
^ Қорахонийлар	103
Ғазнавийлар	113
Салжукийлар	123
Ануштегинийлар	134
Тўртинчи боб. Ўзбек давлатчилиги Амир Темури ва темурийлар даврда	151
Давлат бошқаруви, қонунчилик ва ҳарбий сиёсат	171
Ибктимоний-иктисодий ҳаёт, фан ва маданият	190
Ташқи сиёсат ва дипломатия	208
Бешинчи боб. Ўзбек давлатчилиги XVI—XIX асрларда	235
(Шайбонийлар	235
Аштархонийлар	257
Мангитлар, қўнғаротлар, минглар	280
Ҳулоса	305
Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихида фаолият кўрсатган расмий сулолалар	313

АЗАМАТ ЗИЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

ЭНГ ҚАДИМГИ ДАВРДАН РОССИЯ БОСҚИНИГА ҚАДАР

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бosh тахририяти
Тошкент — 2001

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаххих *Ю. Бизаатова*

Босишга рухсат этилди 24.11.99. Бичими 84xЮ8'₃/. Офсет босма.
Таймс гарнитураси. Шартли босма табағи 19,32. Нашриёт ҳисоб
табағи 20,6. Адади 5000 дона. Буюртма № 2248.

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.